

ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Актуальні проблеми забезпечення економічної безпеки в Україні

КОЛЕКТИВНА МОНОГРАФІЯ

ЛЬВІВ 2017

УДК: 338.24:351.863](477)

Рекомендовано до друку Вченою радою Львівського державного університету внутрішніх справ (протокол № 12 від «29» червня 2017 р.)

Рецензенти: **Н.Ю. Подольчак:** доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри адміністративного та фінансового менеджменту Національного університету «Львівська політехніка»;

А.М. Штангрет: доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри фінансово-економічної безпеки, обліку і аудиту Української академії друкарства

Авторський колектив: Пушак Я.Я, Піцур Я.С. - передмова; Штангрет М.Й. - розділ 1.1; Наконечна Н.В. - розділ 1.2; Столяренко О.О. - розділ 1.3; Бабець І.Г., Руда О.І. - розділ 1.4; Галайко Н.В. - розділ 1.5., Франчук В.І., Пригунов П.Я. - розділ 2.1.; Курляк М.Д.. - розділ 2.2; Леськів Г.З., Піцур Я.С. - розділ 2.3; Васильчак С.В., Дубина М.П. - розділ 2.4; Вінічук М.В. – розділ 3.1.; Білик О.І. – розділ 3.2.; Карковська В.Я. – розділ 3.3; Хомів О.В. – розділ 3.4; Копитко М.І. - розділ 3.5; Химич О.В. – розділ 4.1.; Пшик Б.І., Пушак Г.І. – розділ 4.2; Цвайг Х.І., Михаліцька Н.Я. – розділ 4.3; Франчук В.І., Шупрудько Н.В. - розділ 4.4; Висоцька І.Б., Горалько О.В. - розділ 4.5; Пушак Я.Я., Марченко О.М. – розділ 4.6.; Сибірний А.В. – розділ 5.1; Живко З.Б. – розділ 5.2; Тосько Р.Р. - розділ 5.3; Марченко О.М. – розділ 5.4.; Сватюк О.Р., Левків Г.Я. – розділ 5.5; Огірко О.І. – розділ 5.6; Блага Н.В. - розділ 5.7.; Пушак Я.Я, Піцур Я.С. – післямова.

Актуальні проблеми забезпечення економічної безпеки в Україні: колективна монографія / за ред. Я.Я. Пушака та Я.С. Піцура – Львів: Ліга-Прес, 2017. – 368 с.

У колективній монографії проведено узагальнення окремих теоретико-методологічних та науково-методичних проблем економічної безпеки держави, регіону, суб'єктів господарювання, розглянуто соціальні, фінансово-економічні та організаційно-управлінські напрями зміцнення економічної безпеки України в сучасних трансформаційних умовах.

Для науковців, економістів, освітян, керівників та практичних працівників органів управління різних рівнів, усіх, хто цікавиться проблематикою економічного безпекознавства.

Відповідальність за достовірність фактів, статистичних даних, точність викладеного матеріалу покладається на авторів.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	5
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА НАУКОВО-МЕТОДИЧНІ ПРОБЛЕМИ ЕКОНОМІЧНОГО БЕЗПЕКОЗНАВСТВА	6
1.1. Правознавча характеристика змісту поняття «економічна безпека»	6
1.2. Структуризація процесу забезпечення економічної безпеки України	14
1.3. Теоретико-методологічний аналіз проблеми стратегічного управління економічною безпекою суб'єктів господарювання	25
1.4. Методична оцінка рівня зовнішньоекономічної безпеки України в умовах загострення геополітичних загроз	36
1.5. Програмно-цільовий метод у системі управління економічною безпекою України	50
РОЗДІЛ II. ПРОДОВОЛЬЧА БЕЗПЕКА ЯК АКТУАЛЬНА ПРОБЛЕМА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ В УКРАЇНІ	62
2.1. Теоретичне моделювання системи продовольчої безпеки України	62
2.2. Значення продовольчої системи у забезпеченні економічної безпеки України	79
2.3. Використання науково-методичного інструментарію для визначення основних індикаторів продовольчої безпеки України	95
2.4. Роль аграрного сектору економіки у зміцненні продовольчої безпеки України	111
РОЗДІЛ III. СОЦІАЛЬНА ПРОБЛЕМАТИКА ЕКОНОМІЧНОГО БЕЗПЕКОЗНАВСТВА	130
3.1. Соціальна безпека у системі економічного безпекознавства	130
3.2. Управління соціальними ризиками як важливий чинник зміцнення національної економічної безпеки	141
3.3. Формування системи кадрової безпеки у державних органах влади	152
3.4. Удосконалення системи мотивації працівників як важливий чинник забезпечення кадрової безпеки підприємства	161
3.5. Взаємозв'язок процесів формування корпоративної культури підприємств та рівня лояльності працівників з позиції забезпечення економічної безпеки	175

РОЗДІЛ IV. ФІНАНСОВО-ЕКОНОМІЧНІ ПРОБЛЕМИ ЗМІЦНЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ В УКРАЇНІ	187
4.1. Використання механізму антикризового управління для забезпечення фінансово-економічної безпеки підприємства	187
4.2. Вдосконалення фінансового механізму зміцнення економічної безпеки вищих навчальних закладів в Україні	198
4.3. Методика оцінки стану фінансової безпеки підприємств	208
4.4. Роль фіскального регулювання зовнішньоекономічної діяльності у забезпеченні економічної безпеки держави	224
4.5. Вплив грошово-кредитної політики на фінансово-економічну безпеку України	243
4.6. Формування системи інвестиційної безпеки як важливий напрям регіональної економічної політики	261
РОЗДІЛ V. ОРГАНІЗАЦІЙНО-УПРАВЛІНСЬКІ ПРОБЛЕМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ	280
5.1. Гуманітарні та організаційно-управлінські аспекти формування національної моделі соціально-економічної безпеки	280
5.2. Забезпечення системи економічної безпеки підприємства як об'єкта управління	292
5.3. Врахування корупційних ризиків у процесі публічних закупівель для зміцнення національної економічної безпеки країни	307
5.4. Вдосконалення економічного механізму забезпечення екологічної безпеки регіону	317
5.5. Корпоративний контроль як важливий інструмент зміцнення економічної безпеки суб'єктів господарювання	329
5.6. Інформаційні технології як інструмент забезпечення економічної безпеки держави	344
5.7. Державна підтримка реалізації інвестиційних проектів як чинник зміцнення економічної безпеки	355
ПІСЛЯМОВА	363
ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРІВ	365

ПЕРЕДМОВА

На сучасному етапі суспільного розвитку життя людей у цивілізованому світі перманентно супроводжується різноманітними викликами, загрозами, що постійно ставить перед людством завдання пошуку надійних та ефективних шляхів і компенсаторів зменшення та пом'якшення їх впливу як на існуючі глобальні конфлікти, катастрофи та катаклізми, так і на їх попередження і превентивне запобігання. Саме такий пошук узгодження, гармонізації стосунків, взаємовідносин між людиною і природою і є одним із визначальних пріоритетів створення умов для забезпечення нормального процесу розширеного відтворення життєдіяльності як суспільства у цілому, так і навколишнього середовища, без якого воно не зможе існувати.

Проте, такий процес не може здійснюватися без реалізації постійної і настійної потреби людини у самозахисті і забезпеченні відповідних запобіжників щодо безпеки свого перебування та існування у сучасному життєвому просторі. Оскільки така реалізація передбачає врахування інтересів усіх суб'єктів суспільного розвитку, то і пізнання механізмів її забезпечення ґрунтується на необхідності більш глибокого вивчення, пізнання закономірностей взаємовідносин і взаємодії між людиною і природою. А таке пізнання не може бути системним і цілісним без проведення відповідних наукових досліджень, які б змогли стати важливим інструментом удосконалення самої практики зміцнення безпеки життєдіяльності. Тому предметом цього колективного монографічного дослідження і стали актуальні проблеми забезпечення і зміцнення такої безпеки саме в економічній сфері як такий, що найбільше впливає на якість і спосіб життя людини.

Структура роботи побудована таким чином, що розкриття її змісту по суті охоплює всі основні аспекти проблематики економічного безпекознавства як важливої підсистеми зовсім недавно виділеної у системі наук нової галузі знань – безпекознавства. Зокрема, розгляд теоретико-методологічних та науково-прикладних засад дослідження проблематики економічної безпеки стає вихідним для аналізу таких її аспектів як продовольча безпека та соціальна безпека, фінансово-економічна безпекова проблематика, розкриття організаційно-управлінських аспектів механізму зміцнення економічної безпеки, основних її діючих осіб – держави, регіону, окремих суб'єктів господарювання.

Автори статей, які увійшли у колективну монографію, усвідомлюють дискусійність та полемічність проблематики, яку вони піднімають і розглядають. Аргументація основних положень, що знайшли своє відображення у змісті їх публікацій у значній мірі потребує проведення ще більш глибоких і ґрунтовних досліджень. Але сама постановка окремих проблем, актуалізація необхідності їх вирішення, на наш погляд, цілком заслуговує публічної наукової уваги і стати дієвим мотиватором для подальших, більш глибоких і ґрунтовних наукових досліджень. Вважаємо, що будь-які, обґрунтовані зауваження чи пропозиції читачів щодо тих чи інших положень, які знайшли своє відображення у статтях авторів колективної монографії, стануть імпульсом для поліпшення і удосконалення подальшої аргументації обраної ними тематики дослідження.

РОЗДІЛ І.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА НАУКОВО-МЕТОДИЧНІ ПРОБЛЕМИ ЕКОНОМІЧНОГО БЕЗПЕКОЗНАВСТВА

1.1. Правознавча характеристика змісту поняття «економічна безпека»

Проблеми формування безпечних економічних умов життєдіяльності людини, підприємства та держави набувають особливої актуальності у зв'язку з трансформаційними процесами, що нині відбуваються в Україні. Економічна безпека зазначених суб'єктів не є самоціллю, а передумовою їх життєдіяльності та розвитку. Не випадково А. Маслоу потребу безпеки людини поставив на друге місце після задоволення фізіологічних потреб і відніс її до первинних.

Для досягнення зазначеної мети у дослідженні вирішені такі завдання:

1) розкрито сутність поняття «безпека», його структуру та значення у життєдіяльності людини;

2) проаналізовано нормативно-правові акти України, у яких застосовується термін «економічна безпека»;

Досліджуючи поняття «економічна безпека» через призму права, варто проаналізувати витoki категорії «безпека».

Поняття «безпека» – це багатоаспектне та складне соціально-політичне і економічне явище, яке об'єктивно має конкретно-історичний характер і пов'язано з усіма формами та напрямками взаємодії в системі «природа – людина – суспільство – машина». В центрі цих відносин завжди є людина, яка своєю поведінкою, діяльністю, крім позитивного впливу, може завдавати шкоди природі, іншій людині, суспільству та машинам. З іншого боку, людина також може стати об'єктом загрози, тобто втратити здоров'я, життя, власне майно тощо (рис. 1).

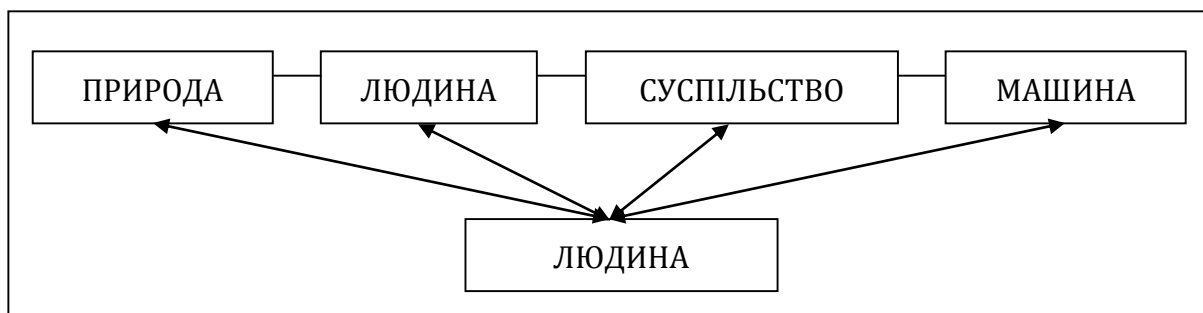

Рис. 1. Схема взаємодії людини в системі «природа-людина-суспільство-машина»

Термін «безпека» трактується в енциклопедичних словниках як попередження, усунення та захист від небезпек. Так, за В. Далем термін безпека – це відсутність небезпеки, збереженість, надійність [4], за С. Ожеговим безпека – це стан за якого не загрожує небезпека, є захист від небезпеки [6].

Трактування безпеки через відсутність небезпеки некоректне, оскільки досягти ідеальної ситуації у реальному житті практично неможливо. Для людини бути в безпеці – це не означає жити без загроз, вони завжди існували, існують і будуть існувати. Тому важливо навчитися, з одного боку, використовувати такі ситуації для мобілізації зусиль у спілкуванні, поведінці та діяльності, з іншого – протидіяти цим загрозам.

Отже, з наведених трактувань поняття «безпека» очевидно, що є стани безпеки й небезпеки. Зміна з безпечного рівня чи навпаки, відбувається, у першому випадку під дією загроз (дестабілізуючих факторів), а в другому – внаслідок реалізації заходів, спрямованих на протидію цим загрозам (рис. 2).

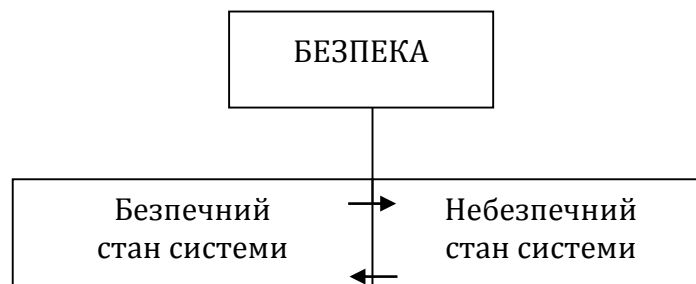

Рис. 2. Стан безпеки соціальної системи

Безпека – це не відсутність небезпеки, а захист від неї на системному рівні. Така безпека визначає цілісність системи та цілісність людини як біологічної та соціальної істоти [5]. Такий підхід пояснюється тим, що категорія «безпека» має біосоціальну дуалістичну природу: фізичну і соціальну, які взаємопов'язані та виявляють себе як єдине ціле [5].

Фізична складова категорії «безпека» відображає необхідність захисту закладених природою життєво важливих потреб людини як біологічної істоти, насамперед в самозбереженні. Вона також передбачає протидію загрозам, які здатні завдати шкоди здоров'ю чи майну людини. До них належать: безпека особи, протипожежна безпека, безпека на транспорті і т. д. Також до фізичної безпеки можна віднести захисні механізми, закладені самою природою. З цього приводу Цицерон зауважував: «Насамперед кожному виду живих істот природа дарувала властивість захищатися» ... «від усього того, що видається шкідливим та набувати і добувати все те, що необхідно для життя» [7].

Соціальна складова категорії «безпека» відображає необхідність захисту життєво важливих інтересів людини як соціальної істоти,

підприємства, держави в різних сферах життєдіяльності від внутрішніх і зовнішніх загроз. Це пов'язано з тим, що в соціальних системах біологічна сутність людини має соціально обумовлений характер.

Нині соціальній складовій у структурі категорії «безпека» належить визначальна і системоутворювальна роль. З розвитком людства та держави підхід до категорії «безпека» зміщується від розуміння її як суто фізичного явища до категорії соціальної, суспільної.

Безпека завжди відносна та має динамічний характер. У кожний конкретний відрізок часу стан захищеності може мати різні рівні. І це слушно навіть для кожного вагона одного й того ж потяга, як доречно зауважує Г. О. Мінаєв [5].

Отже, безпека – це стан системи в межах граничних значень та її здатність протидіяти загрозам чи небезпеці з метою захисту інтересів, збереження цілісності системи й сприяння її розвитку.

Змістовне значення категорії «безпека» набуває лише за умови зв'язку з конкретними об'єктами або сферою людської діяльності (безпека людини, безпека організації, безпека економічної системи, безпека держави тощо), характеризуючи стан системи як цілісного організму з погляду досягнутого рівня захисту від загроз [5]. У наукових джерелах найбільше уваги приділено економічній безпеці, яка має відповідну ієрархічну структуру, а саме: «економічна безпека держави» - «економічна безпека суб'єкта господарювання» - «економічна безпека людини». Зазначені поняття поряд із науковим трактуванням повинні бути закріплені й змістовно визначені у відповідних нормативно-правових актах України.

Поняття «безпека» та «економічна безпека» застосовуються у статтях 3 та 17 Конституції України. У статті 3 зазначено, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. В статті 17 передбачено, що найважливішими функціями держави, справою всього українського народу є захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки [1]

Аналізуючи наведені статті Конституції України, можна стверджувати, що безпека людини є найвищою соціальною цінністю, захищати, забезпечувати яку зобов'язана держава, людина та народ загалом, оскільки це є найважливішими їх функціями та одним із предметів діяльності.

Про економічну безпеку також йдеться, хоч і не прямо, у ЗУ «Про основи національної безпеки України». Так, у статті 1 національна безпека трактується як захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, за якої забезпечуються сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних та потенційних загроз національним інтересам у сферах правоохоронної діяльності, боротьби з корупцією, прикордонної

діяльності та оборони, міграційної політики, охорони здоров'я, освіти та науки, науково-технічної та інноваційної політики, культурного розвитку населення, забезпечення свободи слова та інформаційної безпеки, соціальної політики та пенсійного забезпечення, житлово-комунального господарства, ринку фінансових послуг, захисту прав власності, фондових ринків і обігу цінних паперів, податково-бюджетної та митної політики, торгівлі та підприємницької діяльності, ринку банківських послуг, інвестиційної політики, ревізійної діяльності, монетарної та валютної політики, захисту інформації, ліцензування, промисловості та сільського господарства, транспорту та зв'язку, інформаційних технологій, енергетики та енергозбереження, функціонування природних монополій, використання надр, земельних та водних ресурсів, корисних копалин, захисту екології і навколишнього природного середовища та інших сферах державного управління при виникненні негативних тенденцій до створення потенційних або реальних загроз національним інтересам [2].

Це визначення, з одного боку, надто громіздке, бо здійснено спробу перелічити сфери державного управління, а з іншого, вичерпного переліку не наведено. Крім того, прямо не вказано, що економічна безпека є складовою національної безпеки. Водночас, зі змісту понять: «національна безпека», «загрози економічній безпеці України» та статті 7 цього Закону, у якій наведено перелік загроз національним інтересам і національній безпеці України в економічній сфері, а також статті 8, де викладено основні напрями державної політики з питань національної безпеки в сфері економіки очевидно, що економічна безпека є складовою національної безпеки.

Отже, доцільно у ЗУ «Про основи національної безпеки України» передбачити статтю «Складові національної безпеки», де потрібно навести їх перелік, до якого належить й економічна безпека. Крім того необхідно внести зміни до ст. 1 цього Закону й викласти її у такій редакції: *національна безпека* – захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, за якої забезпечуються сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних та потенційних загроз національним інтересам у сферах державного управління.

У Методичних рекомендаціях щодо розрахунку рівня економічної безпеки України, які затверджені Наказом Міністерства економічного розвитку і торгівлі України від 29.10.2013 р. № 1277, використовується термін «економічна безпека». Це практично єдиний нормативний документ, у якому офіційно трактується зміст зазначеного терміна, а саме: економічна безпека – це такий стан національної економіки, який дає змогу зберігати стійкість до внутрішніх та зовнішніх загроз і здатний задовольняти потреби особи, сім'ї, суспільства та держави [3].

Із цього визначення очевидно, що воно має дві сторони: пасивну і активну або статичну та динамічну характеристики. З погляду статички економічна безпека – стійкий стан економічної системи країни, що характеризується наявністю необхідних та достатніх за потенціалом елементів, за допомогою яких можна протидіяти внутрішнім та зовнішнім загрозам. Стан системи можна виміряти, послуговуючись відповідними критеріями та показниками на предмет оцінки її безпекового потенціалу чи визначення рівня безпеки як це передбачено у Методиці оцінки рівня безпеки України.

Друга частина визначення поняття «економічна безпека» відображає активну дію, а саме здатність національної економіки задовольняти потреби особи, сім'ї, суспільства та держави. З таким трактуванням категорично неможна погодитися, щонайменше з двох причин. По-перше, потреб у конкретної людини та держави є дуже багато, зокрема є й такі, що практично задовольнити їх неможливо у зв'язку з обмеженими ресурсами, або вони можуть бути навіть шкідливими для людини чи держави. Тому юридично зобов'язувати державні й суспільні інституції провадити діяльність на задоволення будь-яких потреб людини, чи державного апарату непрофесійно та економічно безвідповідально. Те саме у цій частині трактує Закон, але насправді так не відбувається, оскільки це непрактично. По-друге, задовольняти потреби особи, сім'ї, суспільства та держави – це завдання функції розвитку економічної системи, але аж ніяк не функції економічної безпеки, оскільки призначення полягає у протидії загрозам та збереженні цілісності економічної системи.

Таким чином, стан національної економіки може вважатися безпечним, якщо він перебуває не нижче граничних показників, встановлених Методикою оцінки рівня безпеки України. Крім того, економічна безпека – це ще й діяльність економічної системи, яка має формувати власний безпековий потенціал через створення механізмів стійкості та самодостатності і на цій основі протидіяти загрозам й зберігати її цілісність.

Отже, було б доцільно застосовувати у Методиці оцінки рівня безпеки України наступне визначення: економічна безпека – це стан національної економічної системи у межах граничних значень, її здатність зберігати стійкість та протидіяти загрозам з метою збереження її цілісності, а також створення умов для реалізації життєво важливих економічних інтересів особи, суб'єкта господарювання та національних економічних інтересів.

Як уже зазначалося, у структурі поняття «економічна безпека», на другому ієрархічному щаблі відведено місце економічній безпеці суб'єкта господарської діяльності. В наукових джерелах з цього питання є багато науково-практичних розробок та визнається воно як дуже актуальне. Це пов'язано з тим, що саме підприємство є, з одного боку, середовищем, де

людина може зреалізувати природні та конституційні економічні права, а з іншого, воно може бути для неї й загрозою щодо реалізації цих прав. Зокрема: позбавлення людини праці; зниження плати менше за мінімальний рівень; небезпечні умови і порушення безпеки праці; використання праці в тіньових умовах, коли людина позбавляється соціальних гарантій або використання поденної праці; несвоєчасна виплата заробітної плати; шахрайство з боку адміністрації щодо власних працівників (наприклад, перекидання матеріальної відповідальності за крадіжки менеджерів на підлеглих); виготовлення і продаж споживачам неякісної продукції та послуг; рейдерські захоплення підприємства тощо. Проте, ні в Конституції України, ні в ЗУ «Про основи національної безпеки України» немає норми, де б безпосередньо йшлося про забезпечення безпеки чи економічної безпеки суб'єкта господарської діяльності. На практиці підприємства для забезпечення власної економічної безпеки керуються вимогами статей 3 та 17 Конституції України. Пояснюється це тим, що безпека людини у цих статтях, як уже зазначалося, визнається в Україні найвищою соціальною цінністю, а забезпечення її економічної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього українського народу, у тому числі й колективу підприємства.

Економічна безпека людини, яка ієрархічно у структурі поняття «економічна безпека» є на первинному, базовому рівні, визначається насамперед обсягами її реальних доходів та рівнем і якістю життя. З одного боку, це залежить від конкретної людини, її праці, а з іншого, – від діяльності влади й органів управління щодо створення для цього відповідних суспільних умов та правових механізмів, а також, і в першу чергу, щодо формування механізмів протидії потенційним чи реальним загрозам. Загрози можна поділити на дві великі групи:

- 1) загрози втрати майна та доходів;
- 2) загрози втрати умов життєдіяльності людини.

Загрози втрати майна та доходів можуть відбуватися шляхом несплати заробітної плати і пенсій, рестрикції доходів державою, інфляції, розкрадання, знищення та пошкодження майна. Особливістю цих загроз в Україні є те, що на доходи громадян зазіхають не тільки кримінальні елементи, але й працедавці та держава.

Загрози втрати умов життєдіяльності людини можуть виявлятися у формі руйнації екологічного середовища та генофонду, втрати роботи та соціальних умов життя. Це означає, що людина позбавляється можливості самореалізації власних фізичних та інтелектуальних здібностей, а водночас і можливостей отримувати доходи, що необхідні для формування достатнього рівня та якості життя. Загалом це втрата суспільних та індивідуальних умов самовідтворення людини [5].

Протидія зазначеним загрозам й становить головний зміст забезпечення економічної безпеки людини. В кожній державі вона повинна спиратись на світові, загальнолюдські норми, що розвиваються

і доповнюються національними нормами з урахуванням рівня політичного, соціально-економічного та духовного розвитку країни.

Основними засобами забезпечення економічної безпеки людини є:

- 1) економічні права і обов'язки людини;
- 2) діяльність особи та влади і органів управління [5].

Природним правом кожної людини є формування передумов задоволення власних потреб та інтересів.

Україна визнала декларації і конвенції, що були виголошені ООН, МАТ, ЮНЕСКО з цих питань. Насамперед, у Загальній Декларації прав людини в статті 1 зазначено, що всі люди народжуються вільними і рівними у власній гідності і правах. В економічному аспекті ці права окреслені конкретними статтями декларації. Так, у частині 1 статті 17 визначено право людини на володіння майном одноособово й сумісно з іншими. Важливою є й частина друга цієї статті, де зазначено, що ніхто не повинен бути свавільно позбавлений власного майна. З цією метою в статті 22 визначено право кожної людини на соціальне забезпечення та здійснення необхідних прав в економічній сфері для підтримки його гідності і вільного розвитку його особистості. Тому стаття 23 визначає право на працю, на рівну плату за рівну працю без будь-якої дискримінації. Частина 3 цієї статті визначає право на справедливую і задовільну винагороду за працю.

Особливо важливим є зміст статті 25 Загальної Декларації прав людини, де зазначено, що кожна людина має право на такий рівень життя, який є необхідним для підтримки здоров'я, добробуту її і членів її родини, а також право на забезпечення на випадок безробіття, хвороби, інвалідності, удівства, надходження старості або втрати джерел до існування з незалежних від неї обставин.

Найважливіші міжнародні положення про права людини зафіксовані Конституцією України й іншими законодавчими актами. Насамперед, статті 21-24 Конституції України визначають свободу і рівність прав усіх людей, забороняють привілеї і обмеження прав за ознаками статі, раси, кольору шкіри, політичних, релігійних поглядів і свідомості, етнічного і соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовними або іншими ознакам.

Для забезпечення економічної безпеки особи у Конституції України передбачені необхідні економічні права, а саме:

Стаття 41. Кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності.

Стаття 42. Кожен має право на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом.

Стаття 43. Кожен має право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується.

Стаття 44. Ті, хто працює, мають право на страйк для захисту своїх економічних і соціальних інтересів.

Стаття 56. Кожен має право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень.

Економічні права людини, що визначені Конституцією України, конкретизуються Цивільним і Кримінальним кодексами, Кодексом Законів про працю України, законами про власність, про захист прав споживача та іншими. Також у цих та інших нормативно-правових актах є організаційно-правові механізми протидії загрозам, що перешкоджають, або можуть перешкоджати реалізації особою економічних прав.

Головним завданням влади й органів управління є надання економічним правам реального змісту в щоденній практиці. Для цього необхідно виконувати і владі і особі низку функцій, а саме:

1. Моніторинг та виявлення чинників, що негативно впливають на процес реалізації та захисту особою економічних прав.
2. Формування відповідних суспільних умов та реальних і ефективних механізмів реалізації та захисту економічних прав людини.
3. Постійний системний контроль за дотриманням правових і соціальних норм щодо реалізації та захисту особою економічних прав.
4. Використання правосуддя для протидії порушенням економічних прав людини на підставі Конституції України та інших законів.
5. Розвиток людиною власних фізичних, загально-інтелектуальних і професійних знань та здібностей для забезпечення власного рівня й якості життя, протидії економічним загрозам.
6. Страхування особистих економічних ризиків.
7. Захист житла за допомогою технічних засобів.
8. Самозахист щодо крадіжок, грабунків і розбою.

Важливо взяти до уваги, що забезпечення економічної безпеки особи шляхом реалізації і захисту її економічних прав є постійним системним процесом. Це означає, що коли одна ланка у системі не справляється то обов'язково від цього буде додаткове навантаження або заподіяння шкоди іншій. Отже, неефективне виконання владою своїх функцій буде гальмувати процес створення відповідних умов для реалізації та захисту людиною власних економічних прав. Такий стан призведе до того, що економічні права особи перетворюються з засобу забезпечення економічної безпеки у конкретні загрози, наслідком яких можуть бути втрати умов життєдіяльності, майна та доходів. Критична маса людей, що зазнали таких втрат, є реальним джерелом економічної загрози державі.

Отже, економічна безпека у науці є цікавим об'єктом дослідження та використовується в основних нормативно-правових актах України. Водночас, таке застосування є певною мірою обмеженим, а визначення змісту поняття «економічна безпека» не завжди коректним. У зв'язку з цим є потреба в удосконаленні правої бази України з питань економічної безпеки на основі сучасних науково-практичних розробок.

1. Конституція України від 28 червня 1996 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.

2. Про основи національної безпеки України : Закон України від 19 червня 2003 року № 964-IV з наступними змінами та доповненнями [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/964-15>.

3. Про затвердження Методичних рекомендацій щодо розрахунку рівня економічної безпеки України : Наказ від 29.10.2013 р. № 1277 / Міністерства економічного розвитку і торгівлі України. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.me.kmu.gov.ua>.

4. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка / В. И. Даль. – М.: ТЕРРА, 2000. – Т. 1. – С. 167.

5. Минаев Г. А. Безопасность организации: учебник / Г. А. Минаев. – К.: КНТ, 2009. – 440 с.

6. Ожегов С. И. Словарь русского языка / С. И. Ожегов. – М., 1989. – С. 253.

1.2. Структуризація процесу забезпечення економічної безпеки України

На сучасному глобалізаційному етапі розвитку світової економіки забезпечення економічної безпеки держави стає однією з основних проблем, що потребують невідкладного вирішення. Мегарегіоналізація, загострення геополітичних загроз, глобалізація світових економічних процесів та євроінтеграційні зусилля України вимагають від держави створення належних умов для зміцнення конкурентної позиції та економічної безпеки. Поширення глобальної фінансової кризи 2008-2010 рр. на всі регіони та країни світу, початок військового конфлікту на Сході України, анексія АРК зумовлює особливу увагу до посилення економічної безпеки за всіма її функціональними складовими. Формування економічної безпеки як гаранта економічної незалежності держави та її конкурентоспроможності спонукало до активізації наукових досліджень у цій сфері.

Особливо актуальним видається виокремлення поняття економічної безпеки саме в трансформаційних економіках, до яких належить і економіка України, зі становленням інтегрованості суспільних процесів та локальної неузгодженості економічних і соціально-політичних процесів. Адекватне розуміння економічної безпеки, на нашу думку, має ключове

значення для правильного формування державної політики в економічній сфері.

Формуванню системи економічної безпеки держави, визначенню її індикаторів і загроз, доповненню та подальшому розвитку категорійного апарату економічної безпеки присвячені праці таких вітчизняних вчених: О. Барановського, І. Бінька, З. Варналія, Т. Васильціва, О. Власюка, В. Геєця, Я. Жаліло, В. Мунтіяна, В. Предборського, А. Сухорукова, В. Шлемко та ін. Проте вагомий доробок зарубіжних і вітчизняних вчених не заперечує доцільність подальших досліджень щодо обґрунтування необхідності удосконалення системи гарантування економічної безпеки, забезпечення соціально-економічного розвитку та посилення національної конкурентоспроможності як важливих напрямів зміцнення економічної безпеки України.

Визначені проблеми вимагають проведення науково-практичних досліджень, спрямованих на обґрунтування теоретичних засад і розробку практичних рекомендацій щодо зміцнення економічної безпеки держави.

Поняття «економічна безпека» увійшло до нормативної лексики наприкінці ХХ ст. і стало повноправним об'єктом дослідження економічної науки. Становлення та розвиток правового регламентування системи економічної безпеки в Україні (від включення до Конституції 1996 р. і до визначення Методики розрахунку рівня економічної безпеки у 2007 р.) розкрито в табл. 1. Основна мета економічної безпеки держави полягає в тому, щоб ефективно використати державні ресурси для попередження загроз і гарантувати розвиток і стабільне функціонування всієї економіки в майбутньому.

Сучасний економічний стан України переконливо свідчить, що проблема економічної безпеки держави набуває актуальності і виняткового значення. Незважаючи на те, що однією з найвагоміших функцій держави є забезпечення економічної безпеки, стан якої відображено на рис. 1, поняття «економічна безпека» є досить новою економіко-правовою та інформаційною категорією для національних органів управління економікою. Варто зауважити, що дослідження на основі трендової моделі (апроксимації) дозволяють стверджувати про постійне зниження рівня економічної безпеки держави. За прогностичними оцінками до 2018 р. рівень економічної безпеки держави знизиться до 41 %.

З огляду на такі неоптимістичні прогнози необхідно зосередити зусилля на пошуку шляхів зниження ризиків та загроз усім складовим економічної безпеки та забезпечити належні умови функціонування усіх сфер економіки та суспільства на основі вивчення теоретичних проблем економічної безпеки.

Таблиця 1

**Становлення поняття «економічна безпека» в Україні
за хронологією нормативних документів**

Дата ухвалення	Назва нормативного документу	Основні положення
28.06.1996	Конституція України	Введено в нормативну лексику поняття «економічна безпека»; визначено, що забезпечення економічної безпеки є найважливішою функцією держави
16.01.1997	Концепція (основи державної політики) національної безпеки України	Визначено сутність поняття «національна безпека», основні об'єкти національної безпеки та принципи її забезпечення; пріоритетні національні інтереси України та основні загрози, в т. ч. в економічній сфері
19.06.2003	Закон України «Про основи національної безпеки України»	Розкрито значення термінів «національна безпека», «національні інтереси», «загрози національній безпеці»; визначено правову основу національної безпеки, об'єкти, суб'єкти, їх функції та принципи забезпечення національної безпеки
12.02.2007	Стратегія національної безпеки України	Визначено принципи, пріоритетні цілі, завдання та механізми захисту інтересів особи, суспільства і держави від зовнішніх і внутрішніх загроз
02.03.2007	Методика розрахунку рівня економічної безпеки України	Запроваджено специфічний понятійний апарат з використанням термінів: «економічна безпека», «загрози економічній безпеці», «критерії економічної безпеки», «макроекономічна безпека», «фінансова безпека», «зовнішньоекономічна безпека», «інвестиційна безпека», «соціальна безпека» та ін. Запропоновано методику визначення інтегрального індексу економічної безпеки

Складено за: [1-4].

Аналіз літературних джерел дає підстави стверджувати, що підходи до визначення поняття «економічна безпека» відрізняються як серед українських, так і серед зарубіжних науковців (табл. 2).

Вітчизняні фахівці в галузі економічної безпеки В. Шлемко та І. Бінько, що одними з перших досліджували цю категорію, визначають економічну безпеку держави як стан національної економіки, який дає змогу зберігати стійкість до внутрішніх та зовнішніх загроз [9, с. 8] (перша група з наведеної класифікації). Під загрозами економічній безпеці різного рівня системи ієрархії розуміють сукупність факторів і умов, які дестабілізують функціонування та розвиток економічної системи.

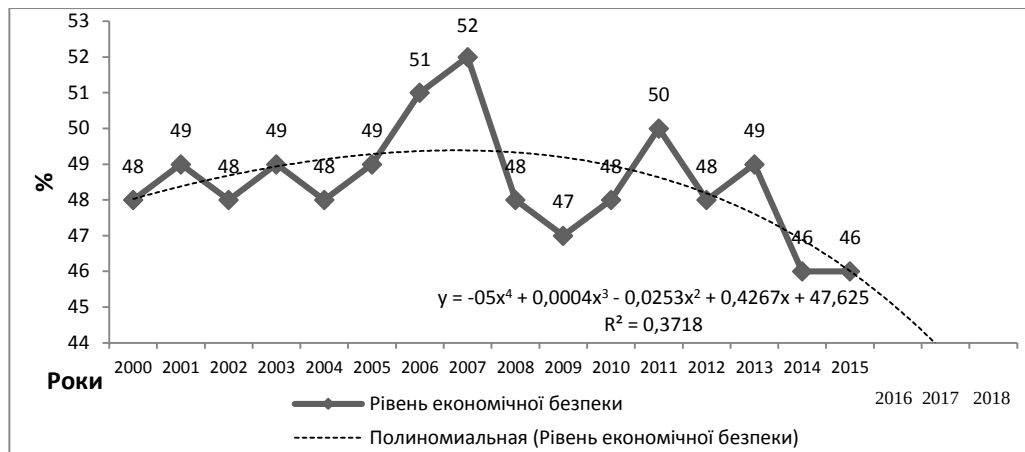

Рис. 1. Динаміка рівня економічної безпеки України, 2000-2018 рр.
(2016-2018 рр. – прогнози оцінки)

Розраховано за: [5].

Комплексне визначення економічної безпеки дає З. Варналій, який характеризує її як «складну інтегральну категорію; ...особливості її стану в транзитивній економіці виявляються у суперечностях, що діють у національній господарській системі у вигляді системної сукупності негативних чинників, вирішення яких потребує використання комплексу дій нормативно-правового, інституційного та організаційно-економічного характеру, заходів, спрямованих на збалансоване і стабільне зростання економіки держави, що підвищує конкурентоспроможність національної економіки та містить механізм протидії внутрішнім та зовнішнім загрозам з метою реалізації національних економічних інтересів» [2, с. 27].

Таблиця 2

Підходи до визначення економічної безпеки держави

№ з/п	Поняття	Трактування
1.	Економічна безпека держави	стан держави, за яким вона володіє можливістю забезпечення умов для заможного життя населення, перспективного розвитку економіки
2.	Економічна безпека держави	спроможність держави забезпечувати захист національних економічних інтересів від зовнішніх і внутрішніх загроз
3.	Економічна безпека держави	здатність економіки забезпечувати ефективно задоволення суспільних потреб на національному і міжнародному рівнях
4.	Економічна безпека держави	сукупність умов і чинників, які забезпечують незалежність національної економіки, її стабільність та сталість, здатність до постійного оновлення і самовдосконалення
5.	Економічна безпека держави	спроможність держави самостійно виробляти й здійснювати власну економічну політику, а також визначати та реалізовувати власні національні інтереси

Складено за: [6-8].

Подібних поглядів дотримується і Я. Жаліло, який, поєднуючи різноманітні підходи до розкриття суті економічної безпеки держави, визначає її як «складну багатофакторну категорію, що характеризує спроможність національної економіки до розширеного самовідтворення з метою збалансованого задоволення потреб населення країни, протистояння дестабілізуючому впливу внутрішніх і зовнішніх чинників, забезпечення конкурентоспроможності національної економіки у світовій системі господарювання» [10]. Підхід Я. Жаліла до визначення категорії «економічна безпека» в економічній літературі називається «відтворювальним» (четверта група з класифікації).

Подібне за включенням «протистояння внутрішнім і зовнішнім загрозам» визначення економічної безпеки дають і А. Сухоруков та О. Ладюк, які розкривають значення цієї категорії за сучасних умов: «економічна безпека держави в умовах глобалізації – це здатність країни генерувати позитивні зрушення в національній економіці, протистояти зовнішнім економічним загрозам і гідно презентувати себе на зовнішньому ринку» [11, с. 14] (поєднання другої та п'ятої груп).

С. Покропивний дає визначення економічної безпеки як «стану корпоративних ресурсів (ресурсів капіталу, персоналу, інформації і технології, техніки та устаткування) і підприємницьких можливостей, за якого гарантується найбільш ефективно їхнє використання для стабільного функціонування та динамічного науково-технічного й соціального розвитку, запобігання внутрішнім і зовнішнім негативним впливам» [12, с. 466] (перша та друга групи).

По-іншому подають трактування економічної безпеки російські науковці. А. Городецький вважає, що економічна безпека означає надійну і забезпечену всіма необхідними засобами держави захищеність національно-державних інтересів у сфері економіки від внутрішніх і зовнішніх небезпек [13, с. 46]. В. Савін зазначає, що «економічна безпека являє собою систему життєвих інтересів країни. В якості об'єктів можуть виступати: народне господарство країни в цілому, окремі регіони країни, окремі сфери та галузі господарства, юридичні та фізичні особи як суб'єкти господарювання». В. Сенчагов і Г. Гутман пов'язують економічну безпеку з таким станом економіки країни, який дозволяє захищати її життєво важливі інтереси [14, с. 14] (перегукується з п'ятою групою нашої класифікації).

Зміни суспільних та економічних відносин спричиняють соціально-економічну кризу тривалого характеру, зокрема кризу фінансово-кредитної сфери. Кризовий стан економіки суттєво впливає та безпосередньо загрожує національним інтересам незалежної держави, актуалізує проблему її національної безпеки, насамперед такої її складової як економічна. У сучасних умовах економічна безпека визначає національну безпеку, є її основною складовою (рис. 2).

Погоджуючись в основному із наведеними визначеннями економічної безпеки, на основі узагальнення подамо наше розуміння цієї категорії як стану розвитку економіки, за якого гарантується стабільність національної економіки і безпеки держави; можливість і готовність економіки забезпечити високий рівень життя і розвитку особистості, протистояти впливу зовнішніх і внутрішніх загроз; захищеність національних інтересів у сфері економіки від реальних і потенційних внутрішніх загроз.

Основними видами економічної безпеки є: демографічна; екологічна; фінансова; ресурсна; енергетична; військова; продовольча; зовнішньоекономічна; інвестиційна безпека та ін. Схематично структуру економічної безпеки зображено на рис. 3.

Оскільки економічна безпека є динамічною категорією, що видозмінюється під впливом політичних, соціально-економічних та соціокультурних чинників, її основним завданням є встановлення допустимих меж відхилень значень індикаторів та визначення граничних показників, недотримання яких спричиняє загрози економічній безпеці. Граничні значення індикаторів економічної безпеки є кількісними параметрами, які окреслюють межі допустимих значень у різних сферах економіки.

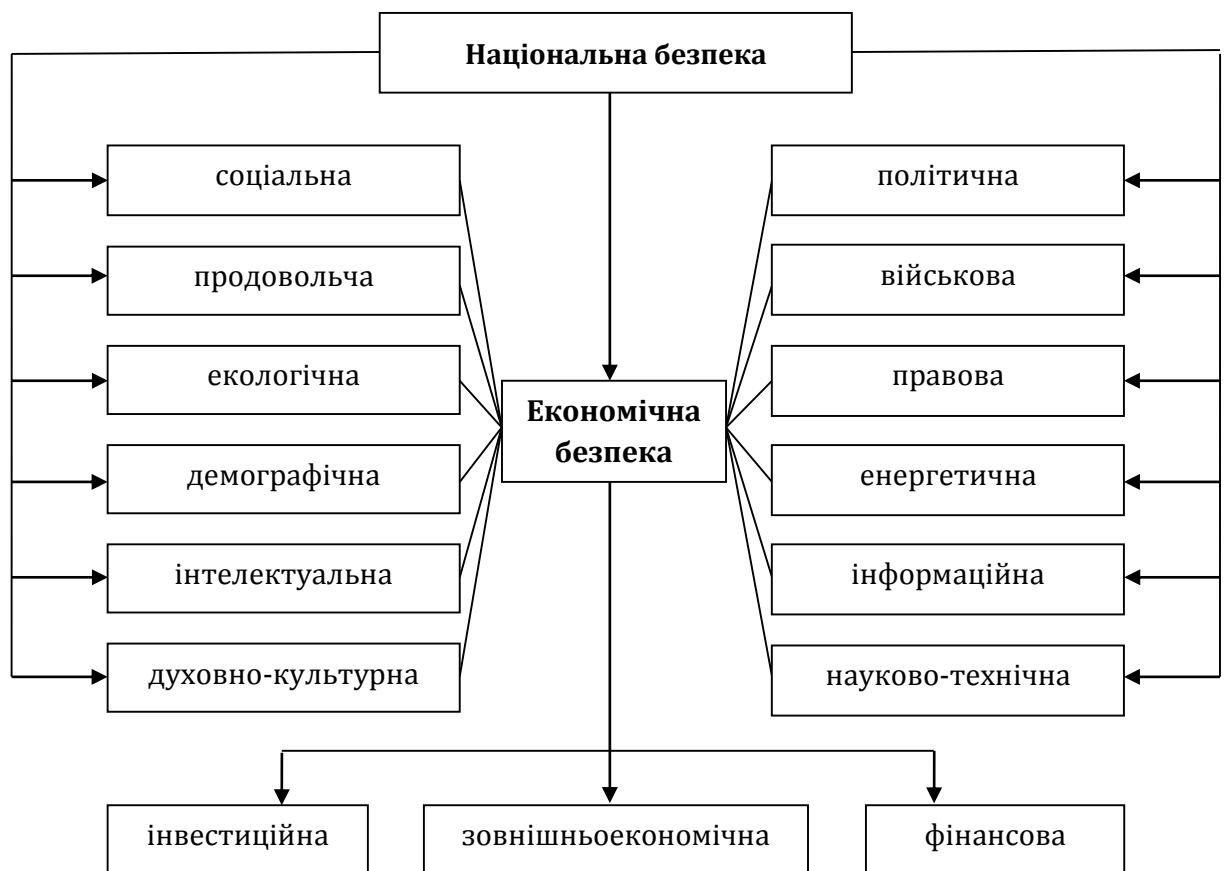

Рис. 2. Структурно-логічна схема національної безпеки держави
Складено за: [15].

У системі показників економічної безпеки виокремлюють групи показників, які характеризують: рівень і якість життя (рис. 4); темпи інфляції; норму безробіття; економічне зростання; дефіцит бюджету (рис. 5); розмір державного боргу; стан золотовалютних резервів; тіньову економічну діяльність; стан екології [4, с. 16] та ін.

Проведений аналіз окремих груп зазначених показників дає підстави для висновку, що в Україні до 2010 р. спостерігалася низхідна динаміка індексу якості життя (рис. 4), однак у 2011 р значення зросло до 5,032. Протягом наступних років даний показник не зазнавав суттєвих змін. За прогнозними оцінками на 2015-2017 рр. індекс якості життя повинен зрости до 6,400.

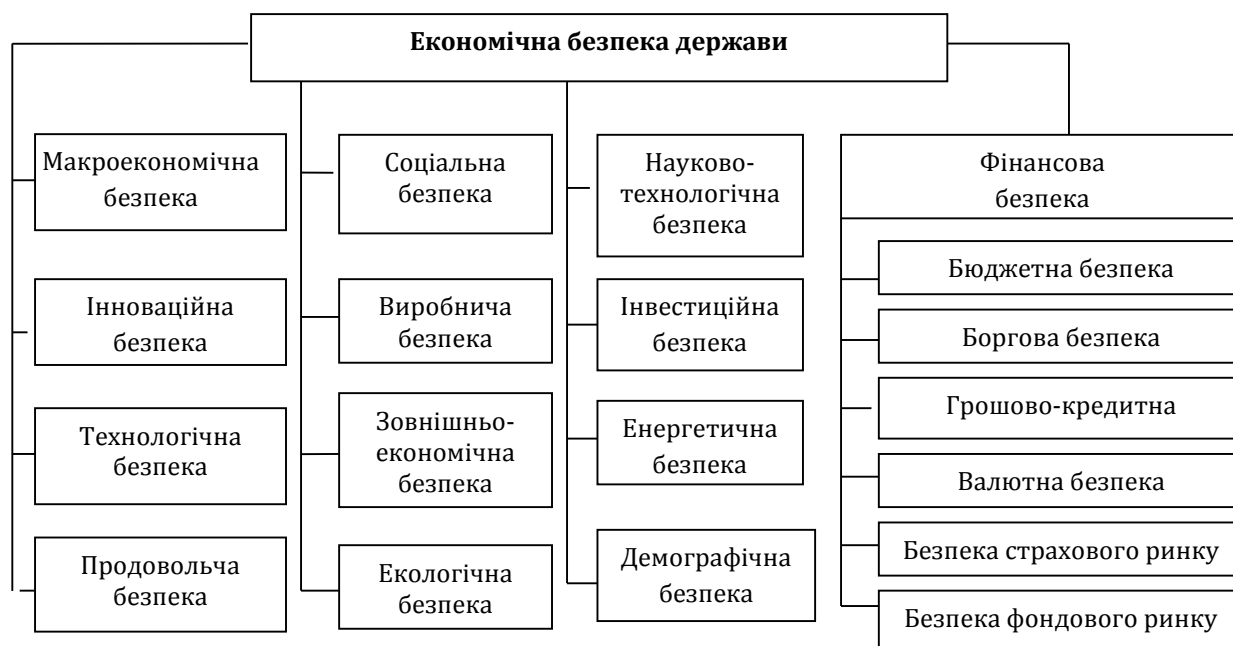

Рис. 3. Структура економічної безпеки держави

Складено за: [15].

Дещо іншою ситуація склалася відносно дефіциту бюджету України за останні роки (рис. 5). Варто зазначити, що профіцит бюджету спостерігався у 2000 р. (-697,3 млн грн) та у 2002 р. (-1119,4 млн грн). У 2011 р. у зв'язку із випуском по спеціальному фонду Державного бюджету України облігацій внутрішньої державної позики для погашення заборгованості минулих років дефіцит бюджету зменшився на 36,66 % з 64265,5 млн грн до 23557,6 млн грн.

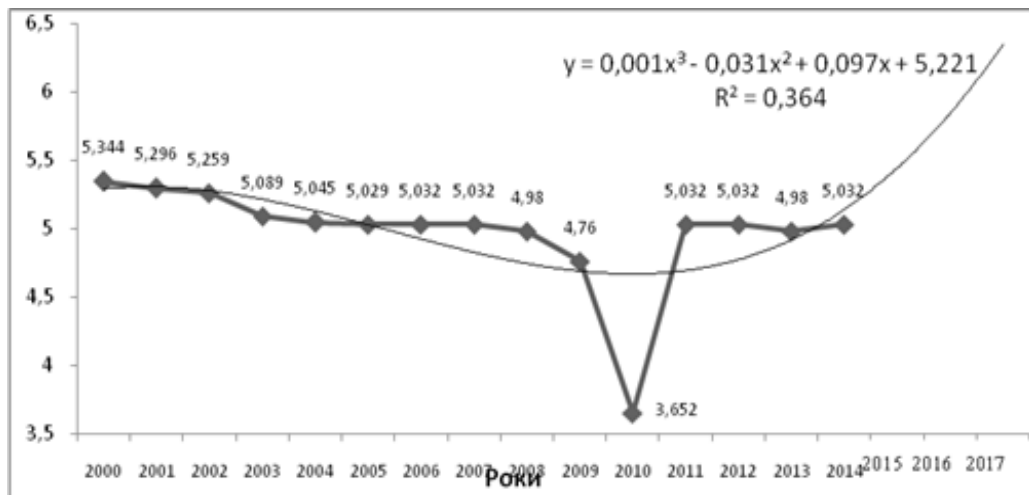

Рис. 4. Динаміка індексу якості життя в Україні, 2000–2017 рр.
(2015-2017 рр. – прогнозні оцінки)

Розраховано за: [17].

Проте, вже у 2012 р. видатки перевищили доходи до державного бюджету на 53445,2 млн грн. Аналогічна тенденція спостерігалася і у 2013 р. [18]. Згідно прогнозних оцінок на 2016 – 2017 рр. дефіцит бюджету продовжуватиме зростати. Такий фактор негативно впливає на рівень економічної безпеки держави та засвідчує подальше зниження її інтегрального показника.

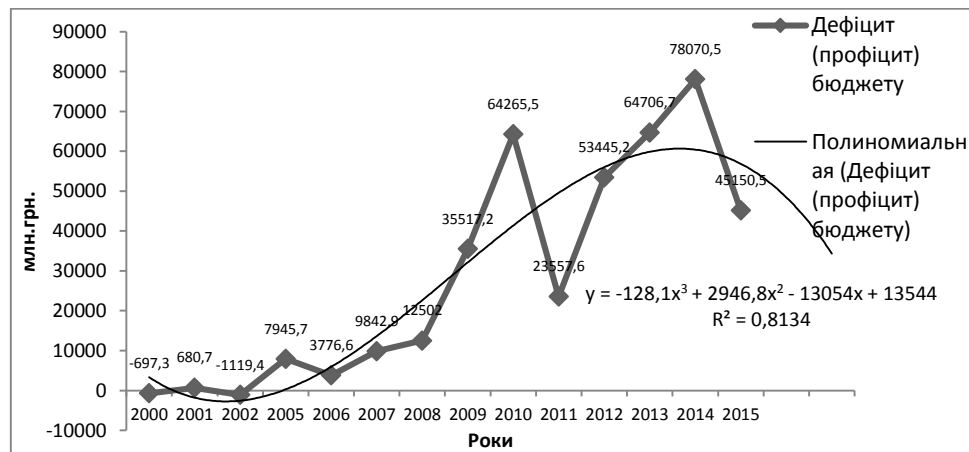

Рис. 5. Динаміка стану бюджету України, 2000-2017 рр.
(2016-2017 рр. – прогнозні оцінки)

Розраховано за: [19].

Водночас, необхідно провести дослідження основних критеріїв економічної безпеки. Критерій економічної безпеки оцінює стан економіки. Критеріями економічної безпеки обрано ключові показники, запропоновані в Концепції економічної безпеки України. Серед цих показників виокремимо такі (з їх граничними значеннями):

- зниження обсягу валового внутрішнього продукту – 50 %;

- обсяги інвестицій (у відсотках до ВВП) – 25 %;
 - рівень інфляції за рік – 20 %;
 - обсяг внутрішнього боргу (у відсотках до ВВП) за період – 20 %;
 - обсяг зовнішнього боргу (у відсотках до ВВП) – 25 %;
 - питома вага зовнішніх запозичень у покритті бюджету – 30 %;
 - дефіцит бюджету (у відсотках до ВВП) – 5 %;
 - обсяг іноземної валюти до обсягу національної валюти – 10 %;
 - обсяг іноземної валюти в готівковій формі до обсягу гривні – 25 %
- та ін. [4; 19, с. 11].

Поглиблення кризових явищ в економіці України вимагає об'єктивної оцінки економічної політики, відповідно до вимог міжнародних фінансових організацій. Вирішення зазначеної проблеми вимагає внесення коректив у політику економічних реформ, вжиття адекватних дій з боку уряду в усіх сферах економічної безпеки.

Для забезпечення належного рівня економічної безпеки необхідно досягнути оптимального значення індикаторів усіх функціональних складових

Насамперед потрібно оцінити загрози економічній безпеці, які включають:

1. *Внутрішні негативні дії* (неефективне фінансове планування та управління активами; малоефективна ринкова стратегія; помилкова цінова й кадрова політика).

2. *Зовнішні негативні дії* (спекулятивні операції на ринку цінних паперів; цінова та інші форми конкуренції; лобіювання конкурентами недостатньо продуманих рішень органів влади).

3. *Форс-мажорні обставини* (стихійне лихо, страйки, військові конфлікти) та обставини, наближені до форс-мажорних (несприятливі законодавчі акти, ембарго, блокада, зміна курсу валют тощо).

У процесі оцінки поточного рівня забезпечення економічної безпеки першочерговому аналізу підлягають фінансова звітність; конкурентна позиція; рівень управлінських технологій; ринок цінних паперів (рис. 6).

Фінансова складова надзвичайно важлива при оцінці рівня економічної безпеки, тому з метою забезпечення економічної безпеки важливо здійснювати постійний моніторинг її індикаторів за функціональними складовими.

На думку А. Сухорукова, неадекватне реагування щодо недосконалості бюджетної політики і нецільове використання коштів бюджету, фіскальний характер системи оподаткування, спричинять фінансову кризу: різке падіння ВВП, порушення процесу формування і розподілу централізованих фондів держави, дестабілізацію банківської системи, девальвацію національної валюти та дефолт [20, с. 17] та призводять до зниження рівня як фінансової, так і економічної безпеки.

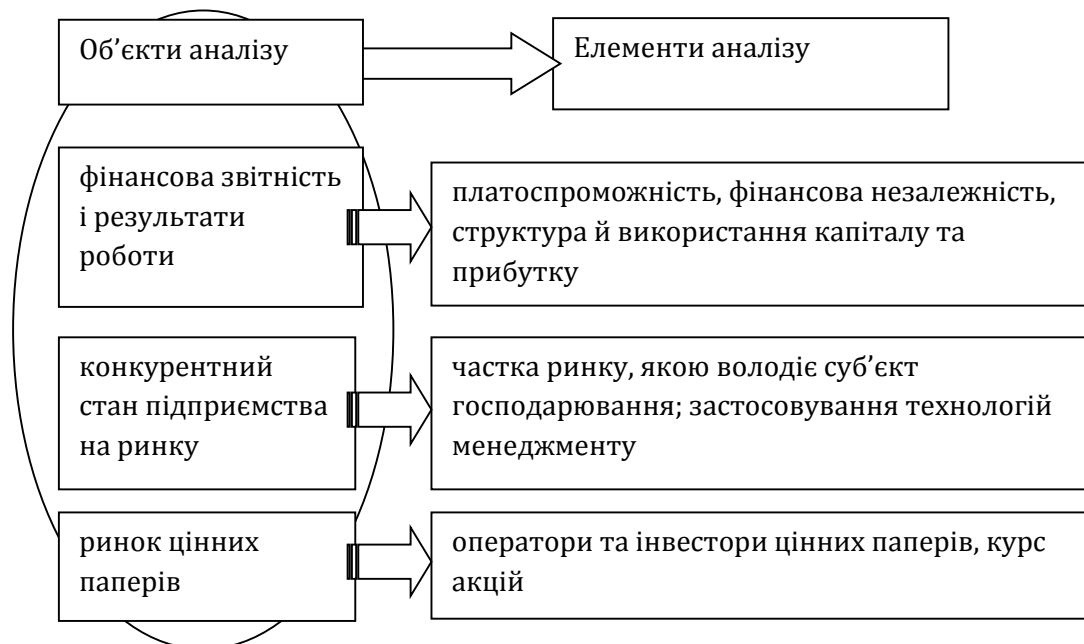

Рис. 6. Об'єкти аналізу при оцінці рівня фінансової безпеки

Головною умовою розвитку держави в ринкових умовах є належний рівень економічної безпеки. Перехід до ринкової економіки означає також перехід до ринкових методів регулювання економічних процесів. У ринковій економіці це, насамперед, монетарні та фіскальні важелі впливу. Виходячи з цього, спроможність держави забезпечити прийнятний на певному етапі рівень забезпечення економічної безпеки держави пов'язується з ефективністю дії економічних, соціальних, екологічних та політичних важелів, які є основними ринковими регуляторами соціально-економічного розвитку держави.

Фінансові відносини і взаємозв'язки відіграють підпорядковану роль щодо завдання формування пріоритетів економічної науки, оскільки економічні реформи поступово висувають фінансові питання функціонування народногосподарського комплексу на передній план. Застосування сучасних методів стратегічного управління спонукає до зміни існуючого фінансово-господарського механізму для розробки та реалізації фінансової стратегії, за допомогою якої досягалась би економічна безпека держави.

Сам процес забезпечення економічної безпеки включає: оцінку загроз економічній безпеці, що мають політико-правовий характер; оцінку поточного рівня забезпечення економічної безпеки; оцінку ефективності запобігання можливій шкоді від негативних дій; планування комплексу заходів із забезпечення економічної безпеки і розробку рекомендацій стосовно його реалізації; бюджетне планування практичної реалізації пропонованого комплексу заходів та ін.

Економічна безпека держави є багатоаспектним явищем, її стан динамічно змінюється, тому потрібно здійснювати ретельний моніторинг, а також вивчати проблеми, що виникають під впливом

реформування національної економіки, регіоналізації і глобалізації світової економіки, інтернаціоналізації фінансових потоків та соціально-економічного розвитку тощо.

Важливими аспектами в структурі забезпечення економічної безпеки держави є:

- розвиток короткострокової і довгострокової перспективи забезпечення економічної безпеки держави;
- інструменти ефективної стратегії економічної безпеки;
- створення належного фінансово-економічного середовища;
- способи забезпечення функціонування всіх елементів економічного механізму держави;
- шляхи протидії загрозам економічної безпеки держави.

За допомогою цих аспектів у структурі забезпечення економічної безпеки держави необхідно провести аналіз стану фінансово-економічних, соціально-економічних, політико-правових процесів і шляхів вирішення проблем. Забезпечення економічної безпеки потребує переорієнтації фінансових ресурсів і потоків на максимальне розширення фінансової бази реального сектору макроекономічного рівня.

Держава повинна розпоряджатися частиною створених її виробничим комплексом фінансових ресурсів, а економічна політика має здійснюватись відповідно до затвердженої фінансової політики через прийняття поточних управлінських рішень, мобілізації доходів і використання залучених коштів для забезпечення виконання законодавчо закріплених за державою функцій. Оскільки методи мобілізації державою коштів не завжди узгоджуються з інтересами платників, важливо забезпечити досягнення оптимального рівня залучення коштів, що є першочерговим завданням державної фінансової політики. Зростає актуальність проблеми забезпечення фінансової безпеки як однієї з найважливіших складових економічної безпеки як кожної держави зокрема, так і глобальної соціально-економічної системи загалом.

1. Аналітична доповідь Українського центру економічних і політичних досліджень до засідання круглого столу «Актуальні проблеми економічної безпеки України». – К.: УЦЕПД, 1997.

2. Економічна безпека: навч. посіб. / [за ред. З.С. Варналія]. – К.: Знання, 2009. – 647 с.

3. Жаліло Я.А. До формування категоріального апарату науки про економічну безпеку / Я.А. Жаліло // Стратегічна панорама – № 3. – 2004.

4. Концепція економічної безпеки України / Ін-т екон. прогнозування, [кер. проекту В.М. Геець]. – К.: Логос, 1999. – 63 с.

5. Тенденції тіньової економіки в Україні I квартал 2016 р. Офіційна веб-сторінка Міністерства економіки та економічного розвитку і торгівлі. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.me.gov.ua>.

6. Васильців Т.Г. Економічна безпека підприємництва України: стратегія та механізми зміцнення: Монографія / Васильців Т.Г. – Львів: Арал, 2008. – 386 с.

7. Економічна безпека: навч. посіб. / О.Є. Користін, О.І. Барановський, Л.В. Герасименко та ін.; [за ред. О.М. Джужі]. – К.: Алеута; КНТ; Центр учбової літератури, 2010. – 368 с.
8. Система економічної безпеки держави / [Під заг. ред. д.е.н., проф., заслуж. екон. України А.І. Сухорукова]. / Національний інститут проблем міжнародної безпеки при РНБО України. – К.: ВД «Стилос», 2009. – 685 с.
9. Шлемко В.Т. Економічна безпека України: сутність і напрямки забезпечення: монографія / В.Шлемко, І. Бінько. – К.: НІСД, 1997. – 144 с. (Сер. «Нац. безпека»; Вип.2).
10. Жаліло Я.А. До формування категоріального апарату науки про економічну безпеку / Жаліло Я.А. // Стратегічна панорама. – № 3. – 2004.
11. Сухоруков А.І. Фінансова безпека держави. Навчальний посібник / Сухоруков А.І., Ладюк О.Д. – К.: Центр учбової літератури, 2007. – 192 с.
12. Економіка підприємства: Підручник [За заг. ред. проф. С. Ф. Покропивного – 2-ге, перероб. та доп.]. – К.: КНЕУ, 2005. – 528 с.
13. Городецький А. Вопросы безопасности экономики России // Экономист / Городецький А. – 1995. – №10. – С.46.
14. Экономическая безопасность России: Общий курс: учебник / Под ред. В.К. Сенчагова. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: БИНОМ. Лаборатория знаний, 2010. – 815 с.
15. Власюк О.С. Теорія і практика економічної безпеки в системі науки про економіку / О.С. Власюк. – К., Нац. інститут проблем міжнародної безпеки при Раді національної безпеки і оборони України, 2008. – 48 с. – Бібліографія.: С.43-46.
16. Шлемко В.Т. Економічна безпека України: сутність і напрямки забезпечення: монографія / В. Шлемко, І. Бінько. – К.: НІСД, 1997. – 144 с. (Сер. «Нац. безпека»; Вип.2).
17. Офіційна веб-сторінка Державної служби статистики України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.
18. Пушак Я. Я. Рейтингування соціально-економічного розвитку регіонів за показниками зайнятості та безробіття / Я. Я. Пушак, М. В. Вінічук // Науковий вісник ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» «Моделювання регіональної економіки» № 2 (26). – Івано-Франківськ: 2015. – С. 222-223.
19. Бінько І.Ф. Економічна безпека України: сутність і напрямки забезпечення: монографія / В.Т. Шлемко, І.Ф. Бінько. – К.: НІСД, 1997. – 144 с. – (Сер. «Нац. Безпека»; Вип.2).
20. Сухоруков А.І. Національна економічна безпека: Навч. посібник [А.І. Сухоруков, С.З. Мошенський, О.М. Петрук; за ред. д.е.н., проф., заслуж. екон. України А.І. Сухорукова]. – Житомир: ПП «Рута», 2010. – 384 с.

1.3. Теоретико-методологічний аналіз проблеми стратегічного управління економічною безпекою суб'єктів господарювання

Нестабільне зовнішнє середовище, перманентні внутрішні трансформації та потрясіння, анексія АР Крим та військові дії на Сході України знижують вірогідність успішного розвитку підприємництва в нашій державі. Додатково, недостатньо ефективне застосування елементів стратегічного менеджменту на мікрорівні знижують рівень економічної безпеки суб'єктів господарювання, зокрема й підприємств цементної промисловості, які займають надзвичайно вагоме місце у розвитку промисловості України, особливо в умовах військових дій та, у

перспективі, у поствоєнному часовому проміжку, зважаючи на необхідність відбудови значної частини населених пунктів України.

Перші праці, в яких згадується поняття стратегічного аналізу, належать таким відомим науковцям, як: І. Х. Ансофф, А. А. Томпсон і А. Дж. Стрікланд. Досить популярною є еволюційна концепція класика стратегічного управління І. Х. Ансоффа, яку підтримали й інші науковці: Д. Аакер, Р. Грант, О. С. Віханський, О. І. Ковтун, З. Є. Шершеньова. Недостатньо науково дослідженим та обґрунтованим залишається вивчення поняття стратегічного управління економічною безпекою. Перш ніж розкрити сутність даного поняття необхідно розглянути еволюційний розвиток стратегічного управління та місце стратегічного управління економічною безпекою в даній еволюції.

На думку більшості науковців модель еволюції стратегічного управління складається з чотирьох етапів: бюджетування, довгострокове планування, стратегічне планування та стратегічне управління [1, с. 114; 2, с. 6; 5, с. 5; 4, с. 9; 6, с. 31; 7, с. 139]. Але частина вчених, досліджуючи еволюційний процес стратегічного управління, виділяє п'ять та більше етапів, включаючи до загального переліку такий етап, як стратегічне підприємництво, стратегічна та організаційна інновація [8, с. 6; 9, с. 39; 10, с. 34].

На рис. 1 зображено розбіжності в періодизації розвитку стратегічного управління різними науковцями. Здійснена періодизація на основі критерію змін в середовищі стратегічного управління. Одним із перших найбільш повно систематизував даний підхід періодизації Ансофф І.Х., який пояснював еволюційний розвиток стратегічного управління в залежності від стабільності і передбачуваності зовнішнього середовища. Згідно цієї концепції появи стратегічного управління передували три етапи розвитку системи управління: бюджетування, довгострокове планування, стратегічне планування.

Науковець Д. Аакер описував причини еволюційного розвитку стратегічного управління через невизначеність зовнішнього середовища, динамічність [6, с. 31]. Основними етапами еволюції на його думку є: бюджетування, довгострокове планування, стратегічне планування та стратегічне ринкове управління.

Як помітно з рис.1 значна частина науковців першим етапом виділяє бюджетування [1, с. 114; 3, с. 5; 9, с. 39; 4, с. 9; 6, с. 31; 7, с. 139; 17, с. 34]. Отже, перший крок в еволюції концепції стратегічного управління припадає на період здійснення менеджменту орієнтацією на основі поточного (короткострокового) планування і бюджетування в умовах відносно стабільної економіки (40-ві-50-ті роки ХХ ст.) [9, с. 39].

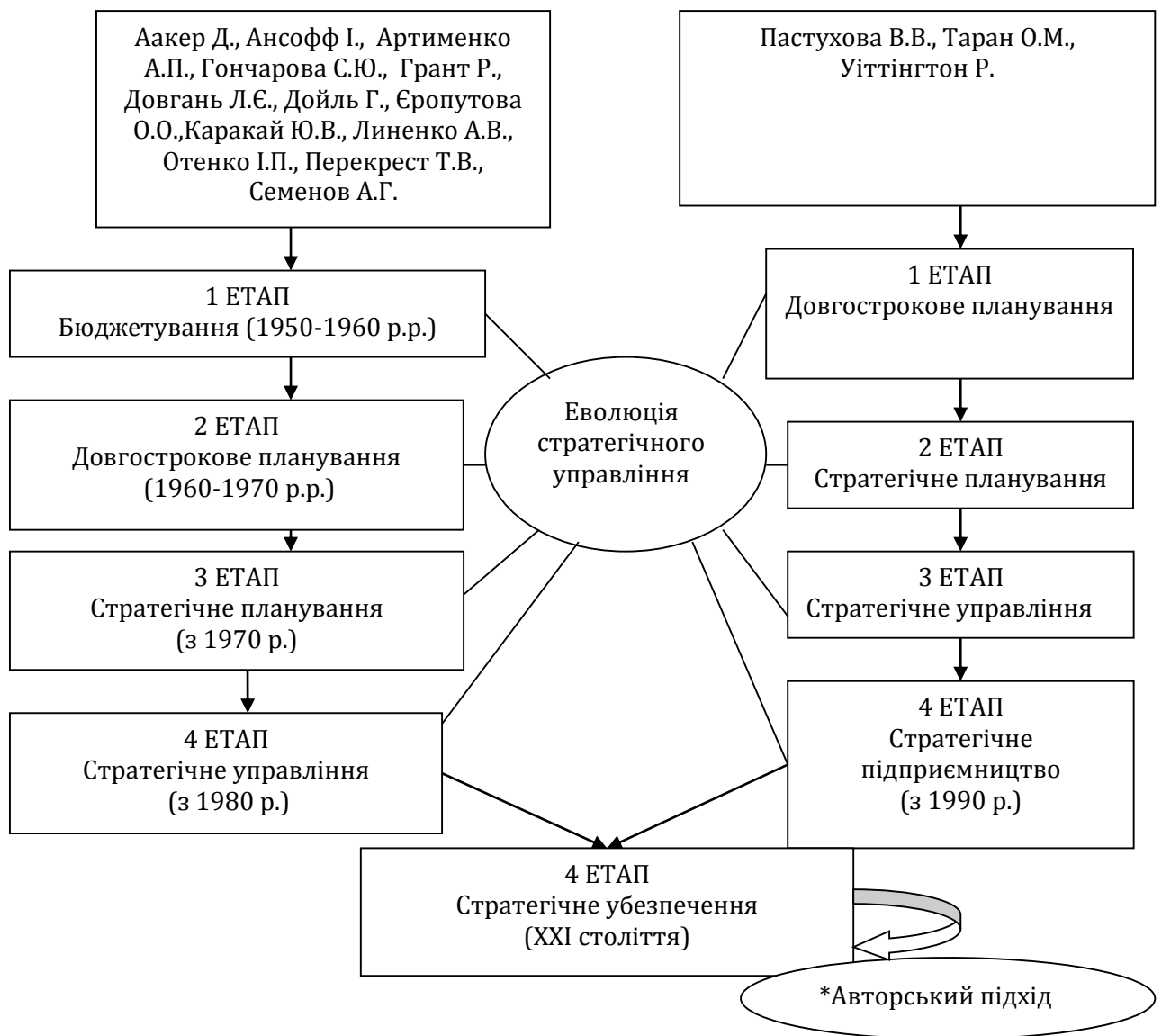

Рис. 1. Періодизація еволюції стратегічного управління підприємства

*Сформовано та доповнено автором на основі: [1; 3; 9; 4; 5; 7; 10].

Семенова А.Г., Єропутова О.О., Перекрест Т.В., Линенко А.В. етап бюджетування характеризують як «формальне планування, пов'язане з розрахунками відповідних показників, веденням форм фінансової звітності, обмежувалося складанням щорічних фінансових кошторисів за статтями витрат на різні цілі» [1, с. 114]. Інша група науковців характеризує цей етап як поточне управління «за відхиленнями»: «діяльність організації орієнтована на своєчасну реакцію на ситуацію, що складається» [4, с. 9]. Таким чином, етап бюджетування характеризується: короткостроковим характером, розробкою бюджетів, поточних планів. Підприємство зорієнтоване на внутрішні можливості та поточні результати. Оскільки, на цьому етапі була відсутня жорстка конкуренція, ненасиченість ринку, зовнішнє середовище сприймалося як стабільність.

На нашу думку, цей етап є важливим в еволюції стратегічного управління, оскільки саме на цьому етапі формуються короткочасні плани.

На даний час також використовуються методи поточного планування та бюджетування, але лише як частина цілого комплексу статечних завдань. На підприємствах розробляються бюджети збуту, виробництва, витрат, прибутку. Але дані бюджети не можуть бути основою управління підприємством та забезпечувати його розвиток, передбачаючи майбутнє. В результаті чого і з'явився новий етап - довгострокове планування.

Існує інший підхід до виділення етапів еволюції розвитку стратегічного управління. Прихильниками даного підходу є Пастухова В.В. [8, с. 6], Таран О.М. [2, с. 6], які розпочинають періодизацію еволюції з довгострокового планування. Для більшості інших науковців етапу довгострокового планування передує етап бюджетування [1, с. 114; 3, с. 5; 9, с. 39; 4, с. 9; 6, с. 31; 7, с. 139; 10, с. 34]. «Етап довгострокове планування охоплює кінець 50-х-початок 60-х рр.. Для цього етапу характерним було довгострокове планування, яке передбачало розробку системи стабільних цілей підприємства на довгостроковий період» [8, с. 7]. Передумовами довгострокового планування є такі фактори: технологічні «вибухи», викликані науково-технічною революцією, що потребують прогнозування нових виробничо-технологічних проривів, можливих у майбутньому; насичення ринку товарів і послуг, що призвело до посилення конкуренції; початок процесу глобалізації ринків.

На цьому етапі здійснюється прогноз продажів підприємства, довгострокове планування виробництва та освоєння ринків. Деякі науковців називають цей етап як управління «від досягнутого» з елементами передбачення майбутнього [4, с. 9]. Підприємство аналізує ситуацію, що склалась як у зовнішньому, так і внутрішньому середовищі. На даному етапі зовнішнє середовище не сприймається як стабільне і потребує чіткого аналізу і контролю. При плануванні використовується екстраполяційне передбачення майбутнього.

Існують розбіжності в періодизації розвитку стратегічного управління різними науковцями. Здійснена періодизація на основі критерію змін в середовищі стратегічного управління. Одним із перших найбільш повно систематизував даний підхід періодизації Ансофф І.Х., який пояснював еволюційний розвиток стратегічного управління в залежності від стабільності і передбачуваності зовнішнього середовища. Згідно цієї концепції появи стратегічного управління передували три етапи розвитку системи управління: бюджетування, довгострокове планування, стратегічне планування.

Можна погодитись, що при появі етапу стратегічне управління значна увага приділяється ринку, його аналізу та вмінню адаптуватись. Але не варто виділяти ринкове стратегічне управління як окремий

період, оскільки це є складовою частиною стратегічного управління як еволюційного етапу загалом.

Доцільно відзначити, що науковці Пастухова [8, с. 8] та Ковтун О.І. [6, с. 39] виділяють ще один етап - стратегічне підприємництво (з 1990 р.), який обумовлюється процесом глобалізації, загрозою поглинання конкурентами, високим рівнем динаміки змін на ринках. На даному етапі запроваджується управління самостійними підрозділами, створюються незалежні господарські одиниці, які формують і реалізують стратегію на окремих сегментах ринку.

Даний етап є важливим в еволюції стратегії, оскільки бізнес-центри підприємства є більш конкурентоспроможними і здатні швидше реагувати на зміни зовнішнього середовища, покращуючи діяльність всього підприємства.

Хоча трактування науковцями етапів еволюції стратегічного управління мають відмінності, проте всі поділи показують як з кожним етапом змінювалось завдання стратегічного процесу залежно від змін зовнішнього середовища та внутрішнього потенціалу підприємства.

З посиленням рівня небезпеки для підприємства в сучасних умовах, необхідною є поява нового етапу стратегічного управління – стратегічного убезпечення (XXI ст.). Даний етап передбачає забезпечення безпеки підприємства шляхом стратегічного управління.

Стратегічне убезпечення – це розроблення довгострокового плану підприємства та стратегічного управління ним для забезпечення реалізації мети, завдань та досягнення цілей підприємства, а зокрема забезпечення економічної безпеки, а також планування розподілу ресурсів в умовах постійної нестабільності зовнішнього середовища та адаптації до нього, для захисту цього підприємства від впливу загроз, ризиків і досягнення нормального та безпечного його функціонування. Стратегічне убезпечення досягається лише завдяки стратегічному управлінню безпекою підприємства. Якщо існує загроза економічній безпеці підприємства, необхідно ліквідувати загрози та здійснити стратегічне управління подальшого розвитку підприємства, орієнтуючись на попередження та уникнення небезпеки.

Головною метою даного етапу є забезпечення безпеки підприємства не лише в поточний період, але й здійснення подальшого прогнозу, стратегічного плану та конкретної стратегії для забезпечення безпеки у майбутньому.

Насамперед, щоб перейти до тлумачення «стратегічного управління економічною безпекою підприємства», необхідно визначити поняття «економічна безпека підприємства».

Загалом економічна безпека підприємства передбачає сукупність різних методів для усунення загроз як всередині самого підприємства, так поза його межами, для того щоб суб'єкти підприємницької діяльності могли досягти поставленої мети, місії та цілей.

В центрі усіх рівнів економічної безпеки знаходиться стратегія забезпечення економічної безпеки. Адже щоб подолати чи уникнути загрози необхідно мати чіткий план дій.

На нашу думку, стратегія – це довгостроковий план дій для досягнення стратегічних цілей а також мети та цілей, місії всієї організації шляхом розподілу необхідних ресурсів, забезпечення конкурентних переваг та можливості адаптуватись в разі змін внутрішнього чи зовнішнього середовища.

Стратегічне управління економічною безпекою найкраще розкривається через моделі та методики, за допомогою яких визначається послідовність етапів та способи досягнення кінцевої мети, формування та реалізації стратегії економічної безпеки.

Стратегічне управління економічною безпекою можна розглядати як управлінський процес, який складається з багатьох елементів. Але між даними складовими є зворотній зв'язок. Необхідною умовою при формуванні якісної моделі є можливість повернутись на попередню або початкову стадію стратегічного управлінського процесу та здійснити необхідне коригування в разі змін внутрішнього чи зовнішнього середовища. Для того, щоб сформувати модель стратегічного управління економічною безпекою необхідно розглянути моделі стратегічного управління та моделі економічної безпеки.

Таким чином, найбільш пристосованим до сьогоденних умов є підхід, де стратегія заснована на ринкових умовах. Адже при розробленні моделі стратегічного управління, формуванні стратегії важливим є врахування ринкових умов, тенденцій та змін. Для глибшого пізнання моделей стратегічного управління необхідно розглянути концепції найвідоміших шкіл (дизайну, планування, позиціонування та підприємництва).

Концепції та підходи здійснення стратегічного планування та розробки стратегії, запропоновані різними відомими школами, можуть бути лише частиною моделі стратегічного управління, оскільки не передбачають управлінського процесу.

Для ефективного стратегічного управління необхідно підібрати комплекс методів стратегічного аналізу в поєднанні з оцінкою економічної безпеки підприємства, щоб вберегти його від потенційних загроз на шляху до обраної стратегії.

Методології визначення рівня економічної безпеки підприємств присвячено багато праць науковців. Саме тому, проаналізувавши оцінку рівня економічної безпеки науковцями, можемо узагальнити та запропонувати власну інтегральну оцінку, яка включає в себе функціональні показники. Оцінка рівня економічної безпеки підприємства полягає в кількісному та якісному аналізі функціональних складових економічної безпеки в поточному періоді та моніторингу рівня

економічного потенціалу підприємства, який показує відповідність стану економічної безпеки обраній стратегії.

Проаналізуємо стан економічної безпеки підприємств цементної промисловості Західної України. До цієї групи відносяться: ПАТ «Миколаївцемент», ПАТ «Подільський цемент», ПАТ «Волинь-Цемент», ПАТ «Івано-Франківськцемент» (табл. 1).

За результатами оцінки інтегрального показника рівня економічної безпеки помітно, що у 2011 р. на ПАТ «Миколаївцемент» задовільний рівень економічної безпеки, у 2012 р. – незадовільний рівень, а протягом 2014 р. рівень економічної безпеки досягнув нормального стану. Загалом інтегральний показник економічної безпеки підприємств цементної промисловості Західної України протягом 2011-2014 рр. становив в середньому 0,8.

Одним з етапів стратегічного управління є аналіз макросередовища підприємства. Основними загрозами макрооточення для економічної безпеки підприємств цементної галузі є:

- зменшення чисельності населення та збільшення зовнішньої міграції, що призведе до зменшення потенційних покупців цементної продукції та зменшення працівників заводів;
- ріст рівня інфляції є ризиком зменшення попиту на цементну продукцію;
- скорочення обсягів добувної промисловості, що може стати ризиком збільшення собівартості виробництва цементу;
- зменшення кількості студентів вищих навчальних заходів, що може стати потенційною загрозою зменшення професійного персоналу.

Проведемо аналіз впливу на виробництво портландцементу, цементу глиноземистого, цементу безклінкерного, шлакового і цементу гідралічного подібного, зовнішнього середовища, а зокрема:

- чисельності населення; рівня інфляції;
- випущених фахівців з ВНЗ III-IV рівнів акредитації;
- видобутку вапняку, флюсу вапнякового та іншого вапнякового каменю для виготовлення вапна і цементу.

За результатами багатофакторного кросфакторного регресійного аналізу доведено, що існує міцний зв'язок між зовнішнім середовищем та показниками виробництва цементної продукції (логарифмовані дані впродовж 2011-2014 рр.) Про це свідчать показники кореляції ($R=0,841$), скоригований коефіцієнт детермінації $R^2=0,632$ та критерій Фішера $F(1,26)=60,023$, обрахунок яких подано нижче:

$$Y=3673,8+0,29X_1+0,27X_2+0,58X_3+0,43X_4$$

$$R=0,841, R^2=0,632, F(1,26)=60,023$$

Таблиця 1

Результати оцінки показників рівня економічної безпеки підприємств Західної України у 2011-2014 рр. (авторський підхід)

Показник	Нормативне значення	Значення показника підприємств цементної галузі Західної України			
		2011	2012	2013	2014
Показники технологічної безпеки (ваговий коефіцієнт 0,1)					
Фондоозброєність праці, Фп	Здійснюється на основі бальної шкали від 1 до 5, у зв'язку з зростанням показника	4,3	4	4,6	4,7
Рівень прогресивної техніки та технології, Рптт	1-5	4,4	4,6	4,7	4,8
Рівень технологічної безпеки	1	0,86	0,87	0,94	0,95
Показники кадрової безпеки (ваговий коефіцієнт 0,09)					
Коефіцієнт укомплектованості кадрами, Кук	1	1,01	1,03	1,01	1,01
Рівень кваліфікації та потенціалу персоналу, Кп	1-5	4,5	4,6	4,8	4,9
Охорона і безпека, Об	1-5	4,4	4,4	4,6	4,8
Рівень кадрової безпеки	1	0,89	0,89	0,93	0,96
Показники фінансової безпеки (ваговий коефіцієнт 0,44)					
Коефіцієнт автономії, Ка	0,5	0,43	0,38	0,4	0,33
Коефіцієнт покриття, Кп	1,5	1,45	1,58	1,1	1,35
Коефіцієнт абсолютної ліквідності, Кабл	0,2	0,14	0,08	0,06	0,14
Коефіцієнт забезпечення власними оборотними коштами, Кзвок	0,1	0,2	-0,5	-0,6	0,2
Рівень фінансової безпеки	1	0,96	0,83	0,54	0,82
Показники маркетингової безпеки (ваговий коефіцієнт 0,06)					
Інформаційна політика та безпека, Інб	1-5	4,5	4,5	5	5
Конкурентноспроможність, Кчр	Оцінюється 5-ти бальною шкалою в залежності від приналежності до відповідного кластеру та в залежності від зростання частки ринку	3,75	4	4,2	4,5
Екологічна безпека, Еб	Аналітично-експертним методом на основі бальної шкали від 1 до 5	3,8	4,1	4,3	4,5
Рівень маркетингової безпеки	1	0,73	0,74	0,8	0,84
Показники психологічної безпеки (ваговий коефіцієнт 0,16)					
Рівень оплати праці, Роп	1	1,29	1,38	1,46	1,54
Психологічний клімат, Пк	Аналітично-експертним методом на основі бальної шкали від 1 до 5,	4,2	4,5	4,5	4,6
Рівень психологічної безпеки	1	0,86	0,95	0,94	0,97
Інтегральний показник економічної безпеки	1	0,8	0,77	0,77	0,87

*Розраховано автором на основі: [11; 12; 13; 14;15;16].

Для аналізу мезооточення підприємств цементної галузі необхідно проаналізувати постачальників, споживачів та конкурентів.

Цементна промисловість – матеріаломістка галузь, тому цементні заводи розміщують у районах видобування сировини. При виробництві 1 т клінкеру (напівфабрикату цементу) витрачається 1,5 т карбонатних порід (мергелю, доломіту, вапняків, крейди) і майже 0,5 т глини.

Виробництво цементу в Україні в квітні 2016 р. щодо квітня 2015 р. збільшилося на 37,6 %, до 820 тис. т (без урахування АР Крим та м. Севастополя, частини Донецької і Луганської областей). У порівнянні з березнем обсяги виробництва зросли на 12,2 %, за даними Державної служби статистики України [15].

Таблиця 2

Фактори зовнішнього середовища, які впливають на економічну безпеку підприємств цементної галузі

Роки	Коефіцієнт покриття експорту імпортом, %	Індекс будівельної продукції, % до попереднього року	Капітальні інвестиції у промисловість, % до загального обсягу інвестицій по Україні	Капітальні інвестиції у будівництво, % до загального обсягу інвестицій по Україні	Індекс промислової продукції, % до попереднього року	Ступінь зносу основних засобів, %	Загальна чисельність населення, у % до попереднього року	Коефіцієнт тінізації економіки до ВВП, %
2011	0,85	118,6	34,3	13,4	109,5	75,9	99,6	44
2012	0,81	91,7	35,2	15,3	102,4	76,7	99,7	32
2013	0,82	88,9	39,5	17,3	96,6	77,3	99,8	35
2014	0,99	79,6	39,3	16,5	95,8	83,5	99,7	41

*Сформовано автором на основі [15]

Фактори зовнішнього середовища мають істотний вплив на рівень економічної безпеки підприємств цементної галузі Західної України (рис. 2). Про це свідчать результати дослідження з використанням інструментів нелінійного програмування (статистичний пакет CURXPT 5,0). Зокрема ми проаналізували вплив капітальних інвестицій у будівництво, % до загального обсягу інвестицій по Україні на інтегральний показник економічної безпеки.

Інтегральний показник рівня економічної безпеки підприємств цементної галузі Західної України становить 0,8. Таким чином, ми пропонуємо вибрати стратегію економічної безпеки підприємства. На нашу думку, стратегія економічної безпеки – це розроблення довгострокового плану для забезпечення реалізації мети, завдань та досягнення цілей підприємства, а зокрема забезпечення економічної безпеки, а також планування розподілу ресурсів в умовах постійної нестабільності зовнішнього середовища та адаптації до нього, для

захисту цього підприємства від впливу загроз, ризиків і досягнення нормального та безпечного його функціонування.

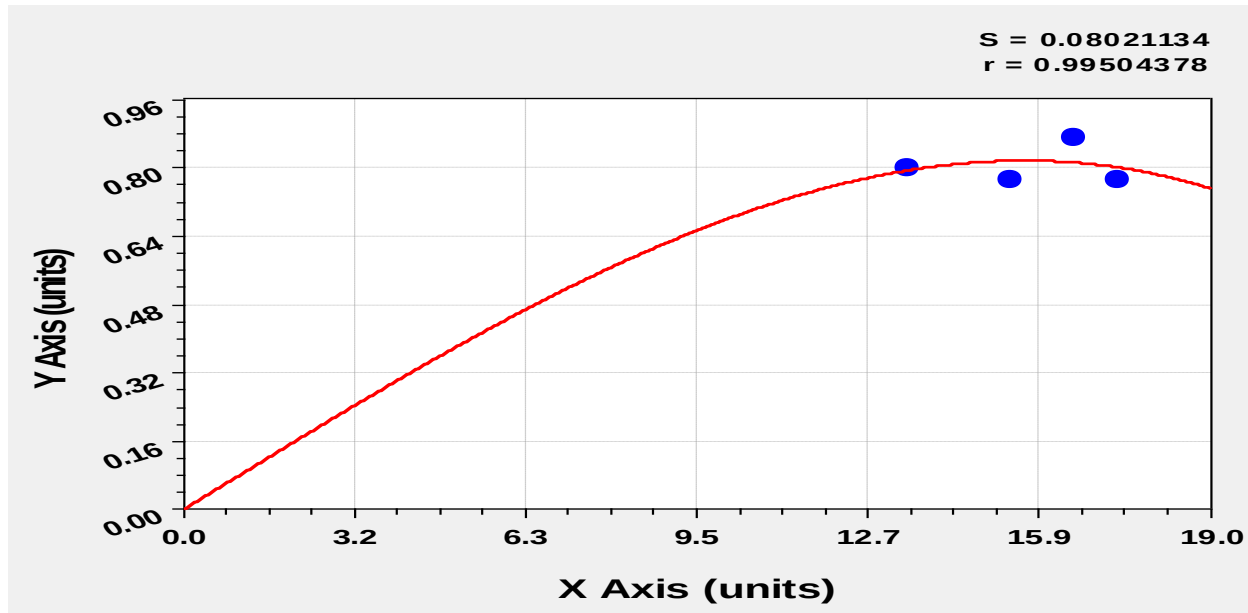

Рис. 2. Вплив капітальних інвестицій у будівництво, % до загального обсягу інвестицій по Україні на інтегральний показник економічної безпеки

*Розраховано автором

На основі аналізу зовнішнього та внутрішнього середовища підприємств цементної галузі можна запропонувати стратегічні пріоритети економічної безпеки цих підприємств.

Стратегічні пріоритети економічної безпеки підприємств – це найбільш вагомі засоби досягнення безпечного функціонування підприємства при загрозах зовнішнього та внутрішнього середовища протягом довготривалого терміну.

На підприємствах цементної галузі ми вибираємо наступні стратегічні пріоритети: стратегія забезпечення фінансового розвитку; інвестиційна стратегія підприємства; інноваційна стратегія підприємства; стратегія забезпечення безпечного розвитку персоналу.

Отже, високий рівень конкуренції, корупція, безробіття, політична та фінансова нестабільність зумовлюють виникнення загроз економічній безпеці держави. Ці загрози в свою чергу є зовнішніми чинниками впливу на макrorівень економічної безпеки підприємств. Таким чином, для підвищення економічної безпеки загалом необхідно ліквідувати та запобігати загрозам на кожному рівні ієрархії. Проаналізувавши зовнішнє середовище економічної безпеки підприємств цементної галузі помітно, що існує ряд вагомих загроз, які можуть впливати на нормальне функціонування підприємства.

Стосовно цементної галузі в Україні, то спостерігається плавна тенденція до модернізації цементних заводів, поступовий перехід з

«мокрого» способу виробництва на «сухий», адаптація пропозиції до потреб споживачів, тощо. Конкуренція на ринку цементу з кожним роком зростає. Західні інвестори виявляють все більше інтересу до великих цементних підприємств. Вони висловлюють намір вкладати інвестиції не тільки в модернізацію старих виробництв, а й пропонують будівництво цементного заводу з нуля. Вагомий вплив на економічну безпеку підприємств становить зовнішнє середовище. Основними загрозами для підприємств цементної галузі Західної України є галузеві конкуренти, пунктуальність і обов'язковість виконання умов постачання.

Ефективність процесу стратегічного управління вимагає розробки певної множини показників та алгоритмів їх розрахунку, за значенням яких можна робити висновки про результати реалізації цього процесу. Здійснивши стратегічний аналіз та використавши ситуаційні підходи, ця стратегія повинна бути адаптована до зовнішнього середовища і швидко змінити стратегічний напрям в разі такої потреби для досягнення економічної безпеки підприємства. Тобто є необхідність здійснення коригуючих заходів у разі виникнення такої потреби.

-
1. *Фінансова стратегія в управлінні підприємствами : монографія / А.Г. Семенова, О.О. Єропутова, Т.В. Перекрест, А.В. Линенко. – Запоріжжя : Вид-во КПУ, 2008. – 188 с.*
 2. *Таран О.М. Стратегічне управління : навч. посібн. / О.М. Таран. – Харків : Вид-во Харк. нац. аграр. ун-ту, 2004. – 145 с.*
 3. *Гончарова С.Ю. Стратегічне управління : навч. посібн. / С.Ю. Гончарова, І.П. Отенко; Харківський державний економічний університет. – Харків : Вид-во ХДЕУ, 2004. – 172 с.*
 4. *Довгань Л.Є. Стратегічне управління : навч. посібн. / Л.Є. Довгань, Ю.В. Каракай, А.П. Артименко. – К. : Центр навч. літ-ри, 2009. – 440 с.*
 5. *Саєнко М.Г. Стратегія підприємства : навч. посібн. / М.Г. Саєнко. – Тернопіль: Вид-во «Економічна думка-2007». – 352 с.*
 6. *Аакер Д. Стратегическое рыночное управление: пер. с англ. / Д. Аакер – СПб.: Питер, 2002.-544с.,*
 7. *Дойль П. менеджмент: стратегия и тактика: пер. с англ. / П. Дойль – СПб. : питер, 2001, 480 с.*
 8. *Пастухова В.В. Стратегічне управління підприємством: філософія, політика, ефективність : Моногр. / В.В. Пастухова. – К. : КНТЕУ, 2002. – 302 с.*
 9. *Ковтун О.І. Стратегії підприємства : монографія / О.І. Ковтун. – Львів : Вид-во Львівської КА, 2008. – 424*
 10. *Грант Р.М. Современный стратегический анализ. 5-е изд. / Р.М. Грант; пер. с англ. под ред. В.Н. Фунтова.-СПб.: Питер, 2008.-560 с.*
 11. *Офіційний сайт ПАТ «Миколаївцемент» [Електронний ресурс]. – Режим доступ : <http://mykcement.com.ua/>*
 12. *Офіційний сайт ПАТ «Подільський цемент» [Електронний ресурс]. – Режим доступ - <http://podcem.com.ua>.*
 13. *Офіційний сайт ПАТ «Волинь Цемент» [Електронний ресурс]. – Режим доступ <http://www.dyckerhoff.com.ua>.*
 14. *Офіційний сайт ПАТ «Івано-Франківськцемент» [Електронний ресурс]. – Режим доступ <http://www.ifcem.if.ua>.*

15. Офіційний сайт Держкомстат України [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://www.ukrstat.gov.ua/>

16. Офіційний сайт Агентство з розвитку інфраструктури фондового ринку [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://smida.gov.ua>

1.4. Методична оцінка рівня зовнішньоекономічної безпеки України в умовах загострення геополітичних загроз

Сучасний етап глобалізації економічних відносин створює можливості розвитку та, одночасно, нові загрози й виклики безпеці національних економік. Вразливість національної економічної макросистеми до глобальних викликів та геополітичних конфліктів найбільше відображається на стані торговельних відносин країни з партнерами. Відповідно, існує безпосередній зв'язок міжнародної економічної безпеки із зовнішньоекономічною складовою національної безпеки, який можна простежити, зіставляючи результати аналізу геополітичних змін та динаміки основних показників зовнішньої торгівлі країни.

Участь України у міжнародному поділі праці та вплив зовнішніх чинників на конкурентоспроможність національної економіки актуалізують проблему забезпечення зовнішньоекономічної безпеки, гарантування якої є основою протидії впливу загроз національній безпеці у глобалізованому світі. Безпека процесу інтеграції української економіки в систему світових господарських зв'язків залежить від здатності держави вирішити суперечності, що виникають внаслідок необхідності дотримання вимог міжнародних інституцій та забезпечення при цьому захисту національних економічних інтересів, внутрішнього ринку й вітчизняного виробника.

Згідно методики розрахунку рівня економічної безпеки держави, зовнішньоекономічна безпека визначається як такий стан відповідності зовнішньоекономічної діяльності національним економічним інтересам, що забезпечує мінімізацію збитків держави від дії негативних зовнішніх економічних чинників та створення сприятливих умов розвитку економіки завдяки її активній участі у світовому поділі праці [1]. Отже основна увага держави зосереджена на розробці заходів протидії зовнішнім загрозам чи адаптації зовнішньоекономічної політики до глобалізаційних викликів. При цьому недостатньо уваги приділяється внутрішнім чинникам зовнішньоекономічної безпеки, які обумовлюють адаптаційні можливості країни до зміни зовнішнього середовища.

У Законі України «Про основи національної безпеки» від 19.06.2003 р. (з наступними змінами) категорія загрози національній безпеці визначається як «наявні та потенційно можливі явища і чинники, що створюють небезпеку життєво важливим національним інтересам

України» [2]. Спираючись на наведене вище розуміння сутності загрози можемо окреслити такі наявні чи потенційні явища і чинники, які ускладнюють або унеможлиблюють досягнення національних економічних інтересів у зовнішньоекономічній сфері. При цьому необхідно розглядати як внутрішні, так і зовнішні загрози, а також не лише фактори впливу, небезпечні для економічного розвитку країни, але й чинники, подолання яких створює нові можливості для вітчизняних товаровиробників.

В останні роки активізувалося суперництво провідних глобальних та регіональних держав-лідерів за перерозподіл сфер впливу, зокрема на теренах пострадянських країн. Боротьба України за незалежність, як країни із позаблоковим статусом, відбувається в складних і небезпечних умовах загострення конфлікту інтересів найбільш впливових держав. Зазначені зовнішні загрози посилюють негативний вплив внутрішніх загроз, що виникають в умовах суспільно-політичних трансформацій в Україні, яка стала об'єктом асиметричного політичного, економічного, інформаційного тиску з боку сильніших держав.

Небезпечною геополітичною загрозою для України вважаємо зовнішню політику Російської Федерації, характерною ознакою якої, на думку вітчизняних дослідників, є «намагання утримати геополітичний контроль за ситуацією в межах пострадянського простору, що суперечить євроінтеграційному курсу України та низки інших держав цього простору» [3, с. 14-15]. В умовах зовнішнього тиску та глобалізаційного вибору України між різними зовнішніми векторами розвитку посилюється вплив загрозливих проявів сепаратизму та поглиблюється політично-економічна криза в країні.

Отже, розвиток зовнішньоекономічної діяльності України відбувається в складних геополітичних умовах, які призвели до посилення негативного впливу низки зовнішніх та внутрішніх загроз (криза у постачанні і транзиті енергоносіїв, підтримка Росією нестабільності та сепаратизму в нашій країні, запровадження Росією ембарго та обмежень у торгівлі товарами з Україною, зниження обсягів промислового виробництва експортних товарів, технологічна відсталість підприємств переробної промисловості та відсутність коштів для їх технічної модернізації). При цьому варто зауважити, що такі зміни геополітичної ситуації також відкривають нові можливості для розвитку зовнішніх економічних відносин України, зокрема вихід вітчизняних підприємств на нові зарубіжні ринки та забезпечення відповідності вітчизняної продукції європейським чи світовим стандартам.

Незалежно від рівня ієрархії управління, на якому проводиться оцінка безпеки, застосовується такий порядок розрахунку інтегрального показника: формування множини індикаторів, визначення характеристичних (оптимальних, порогових та граничних) значень

індикаторів, нормалізація індикаторів, визначення вагових коефіцієнтів, розрахунок інтегрального індексу.

Відповідно до вказаної послідовності дослідження економічної безпеки держави першим етапом є формування переліку індикаторів та одержання оцінок їх стану за окремими складовими безпеки на основі порівняння фактичних (статистичних) значень показників з їх пороговими значеннями. Основним завданням цього етапу є формування бази даних вихідних показників, які забезпечили б коректний розрахунок фактичних та порогових значень індикаторів, що характеризують відповідну складову економічної безпеки з врахуванням особливостей використання конкурентного потенціалу держави.

Кожна країна відповідно до своїх специфічних умов розвитку визначає перелік показників економічної безпеки, який не є вичерпним та постійно оновлюється. Проведемо оцінку зовнішньоекономічної безпеки України використовуючи такі індикатори: частка провідної країни-партнера в зовнішньоторговельному обороті; коефіцієнти відношення експорту та імпорту до ВВП; коефіцієнт покриття імпорту експортом; частка високотехнологічної продукції в імпорті та експорті товарів; коефіцієнт технологічної залежності; частка експортованої продукції в загальних обсягах реалізованої інноваційної продукції.

Для оцінки зовнішньоекономічної безпеки України доцільно застосувати індикативний метод з розрахунком інтегрального показника – суми добутків нормалізованих значень статистичних показників та відповідних вагових коефіцієнтів, що визначають внесок кожного індикатора у загальний рівень безпеки. Згідно Методики розрахунку рівня економічної безпеки України, якщо x_{ij} - деякі показники, $j=1,...,m$; $i=1,...,n$, які в сукупності характеризують зовнішньоекономічну діяльність країни, то інтегральний показник (індекс) зовнішньоекономічної безпеки повинен мати вигляд лінійної згортки:

$$I_i = \sum_{j=1}^m a_{ij} z_{ij} , \quad (1)$$

де a_{ij} – вагові коефіцієнти, що визначають ступінь внеску j -го показника в інтегральний індекс зовнішньоекономічної безпеки;

z_{ij} – нормалізовані значення вхідних показників x_{ij} .

Для визначення вагових коефіцієнтів (a_i) згідно Методики оцінки рівня економічної безпеки України [1] використовується модель головних компонент. Побудова моделі головних компонент здійснюється за допомогою програми «Статистика» (модуль «Факторний аналіз») і передбачає: розрахунок кореляційної матриці; виокремлення головних компонент і розрахунок факторних навантажень; ідентифікацію головних компонент.

Нормалізовані значення індикаторів, які є стимуляторами зовнішньоекономічної безпеки, розраховуємо як відношення статистичного значення показника в певний момент часу (рік t) до

максимального значення цього показника за досліджуваний період. Нормування показників-дестимуляторів, зростання яких негативно впливає на стан банківської безпеки, здійснюємо як співвідношення мінімального значення індикатора за досліджуваний період та його статистичного значення у рік t .

Інтегральний показник зовнішньоекономічної безпеки дорівнює 1 тоді, коли всі x_{ij} набувають «найкращих» або оптимальних значень, і 0 тоді, коли всі показники «найгірші».

Методика розрахунку рівня економічної безпеки держави містить перелік індикаторів стану зовнішньоекономічної безпеки (частка імпорту у внутрішньому споживанні; частка імпорту продовольства у внутрішньому споживанні держави; частка провідної країни-партнера у загальному обсязі зовнішньої торгівлі; частка сировинного та низького ступеня переробки експорту промисловості у загальному обсязі експорту товарів; коефіцієнт покриття імпорту експортом; відношення обсягу експорту (імпорту) до ВВП) та визначає порогові значення цих індикаторів. Недоліком цієї методики вважаємо відсутність індикаторів, що враховують науково-технологічну компоненту міжнародної торгівлі.

З метою проведення оцінки рівня зовнішньоекономічної безпеки України доповнимо методику показниками, які дозволять оцінити не лише кількісні характеристики зовнішньоекономічної діяльності, але й якісні, що можливо завдяки використанню таких індикаторів: частка високотехнологічної продукції в експорті (імпорті); частка відправленої на експорт інноваційної продукції у загальних обсягах реалізованої інноваційної продукції; коефіцієнт технологічної залежності (відношення імпорту високотехнологічних товарів до обсягів їх експорту) (табл. 1).

Позитивна динаміка окремих індикаторів зовнішньоекономічної безпеки, нормалізовані значення яких подано у табл. 1, свідчить про зміцнення зовнішньоекономічної безпеки у 2015 р. порівняно з 2006 р. Це підтверджує зростання розрахованого нами значення інтегрального показника зовнішньоекономічної безпеки з 0,727 у 2011 р. до 0,892 у 2015 р. Зокрема, найбільш істотно змінилася частка провідної країни-партнера, якою й надалі є Росія, в загальному обсязі зовнішньої торгівлі. Найбільше значення цього показника (32,4 %), яке перевищило граничний критерій безпеки, спостерігалось у 2011 р., а починаючи з 2012 р. відбувалося поступове його зменшення до 16,3 % у 2015 р.

Також позитивно вплинуло на рівень зовнішньоекономічної безпеки зростання у 2015 р. коефіцієнта покриття імпорту експортом, значення якого уперше за 10 останніх років відповідає критеріям економічної безпеки (рис. 1). Як видно з рис. 1, зазначені позитивні тенденції певною мірою обумовлені різким зниженням упродовж останніх двох років обсягів експорту та імпорту товарів внаслідок зміни геополітичної ситуації та впливу внутрішніх загроз на обсяги

промислового виробництва та погіршення структурних характеристик зовнішньоторговельного обміну України.

Таблиця 1

Нормалізовані значення індикаторів та інтегральний показник зовнішньоекономічної безпеки України

Роки	Частка провідної країни-партнера в загальному обсязі зовнішньої торгівлі, %	Частка високотехнологічної продукції в експорті товарів, %	Частка високотехнологічної продукції в імпорті товарів, %	Коефіцієнт покриття імпорту експортом	Коефіцієнт експортної залежності	Коефіцієнт імпорتنної залежності, %	Коефіцієнт технологічної залежності	Частка експортованої продукції у загальних обсягах реалізованої інноваційної продукції, %	Інтегральний показник зовнішньоекономічної безпеки України
2006	0,606	0,625	0,822	0,842	0,969	0,961	0,667	0,802	0,792
2007	0,608	0,792	0,871	0,802	1,000	0,945	0,829	0,707	0,822
2008	0,706	0,708	1,000	0,772	0,939	0,888	0,837	1,000	0,840
2009	0,639	1,000	0,779	0,861	0,983	1,000	1,000	0,814	0,880
2010	0,639	1,000	0,779	0,861	0,980	1,000	1,000	0,814	0,880
2011	0,503	0,819	0,752	0,822	0,810	0,783	0,744	0,578	0,727
2012	0,554	0,944	0,710	0,802	0,872	0,827	0,804	0,715	0,772
2013	0,597	0,875	0,693	0,812	0,977	0,936	0,735	0,868	0,805
2014	0,787	0,889	0,688	0,980	0,710	0,822	0,882	0,566	0,811
2015	1,000	0,903	0,727	1,000	0,709	0,840	0,978	0,911	0,892
Вагові коеф-ти	0,174	0,075	0,081	0,176	0,173	0,119	0,141	0,062	-

Розраховано за [5].

Так, у 2015 р. експорт українських товарів становив 38,1 млрд дол. США, імпорт – 37,5 млрд дол. Порівняно із 2014 р. експорт скоротився на 29,3 % (на 15,8 млрд дол.), імпорт – на 31,1 % (на 16,9 млрд дол.). Отже, позитивне сальдо зовнішньої торгівлі, яке становило 632,5 млн дол. (у 2014 р. сальдо було негативне – 527,0 млн дол.), і відповідне зростання коефіцієнту покриття експортом імпорту у 2015 р. є результатом швидших темпів скорочення обсягів імпорту порівняно з обсягами експорту.

Головною причиною зниження обсягів експорту з України у 2015 р. є скорочення випуску промислової продукції внаслідок військових дій у Донецькій та Луганській областях. Зниження видобутку кам'яного вугілля на 22 % і виробництва сталі на 17 % призвели до кризи у металургійній галузі, частка якої у структурі експорту України за результатами 2014 р. сягала 28,3 %.

Іншими, не менше важливими, причинами скорочення обсягів експорту є запровадження Російською Федерацією торговельних обмежень стосовно низки українських товарів: ембарго (заборона

імпорту м'яса, молочних продуктів та продуктів рослинного походження); анулювання Росією режиму вільної торгівлі з Україною (запровадження мит на машини і устаткування, вироби з металу, хімічну продукцію).

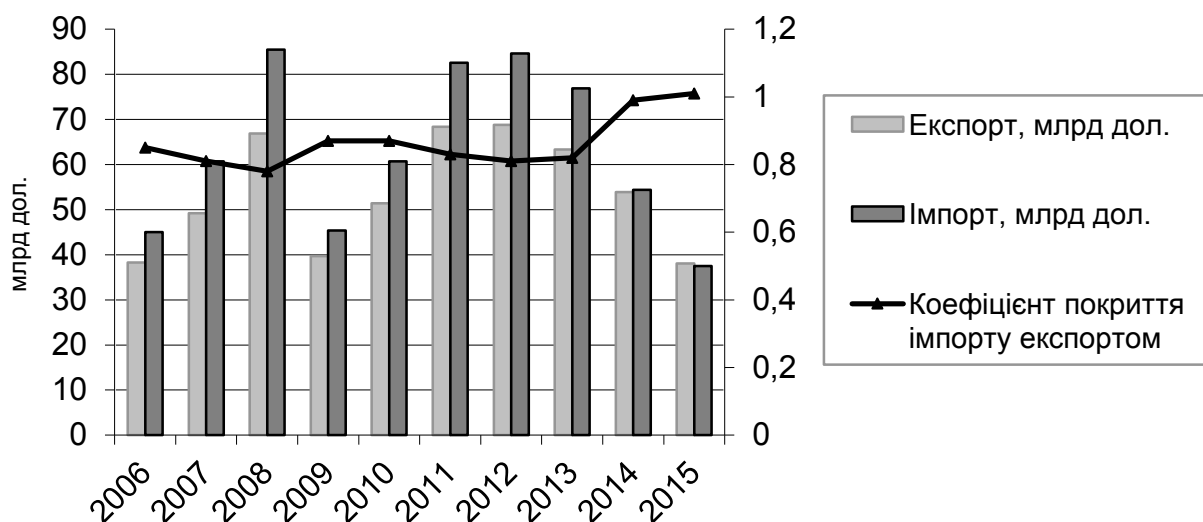

Рис. 1. Динаміка показників обсягів зовнішньої торгівлі України
Побудовано за [5].

У зв'язку із кризовою ситуацією, що склалася у відносинах з найбільшим торговельним партнером України, перед українськими товаровиробниками стоїть завдання диверсифікації експортних поставок, вирішення якого забезпечить реалізацію національних інтересів в частині зміцнення незалежності та підвищення стійкості національної економіки. На початку 2016 р. для українських виробників створено додаткові можливості виходу на ринки європейських країн.

З 1 січня 2016 р. в Україні офіційно почала діяти поглиблена та всеохоплююча зона вільної торгівлі (ПВЗВТ) з ЄС, в межах якої передбачені такі торговельні преференції: знижені до нуля мита ЄС на 94,7 % товарної номенклатури промислових товарів, щодо 83,4 % сільгосптоварів та товарів харчової промисловості ЄС скасував мита, ще щодо 15,9 % почали діяти тарифні квоти; середня ставка мита для українських товарів знижена з 4,9 % до 0,5 %, середньозважена – з 5,0 % до 2,6 %; українські виробники мають право на постачання в ЄС семи з п'ятнадцяти категорій харчової продукції тваринництва та восьми з десяти категорій побічних продуктів тваринного походження [4, с. 14-15].

Частиною домовленостей в рамках Угоди про асоціацію стали тарифні квоти, в рамках яких передбачені нульові ставки ввізного мита, а поза їх обсягами стосовно товарів застосовуються ті самі мита, які діяли до підписання Угоди. Передбачено 36 категорій товарів, до яких ЄС застосовує тарифні квоти, зокрема: низка продуктів тваринного походження, зокрема м'ясо та мед; продукти рослинного походження

(зерно, гриби, часник тощо); кілька позицій готових харчових та інших продуктів, наприклад цукор, сік, оброблені томати, етанол та цигарки [4, с. 18].

З 2013 р. спостерігається стрімке скорочення обсягів зовнішньої торгівлі України, що обумовлено скороченням обсягів вітчизняного промислового виробництва внаслідок загострення економічної та політичної кризи. Ця тенденція також характерна і для торгівлі України з країнами ЄС. За даними Державної служби статистики України, у 2015 р. експорт товарів та послуг в країни ЄС склав 15,9 млрд дол. США, що на 24 % менше, ніж у 2014 р., а імпорт – 18,0 млрд дол. США, це на 26 % менше порівняно з 2014 р. (рис. 2).

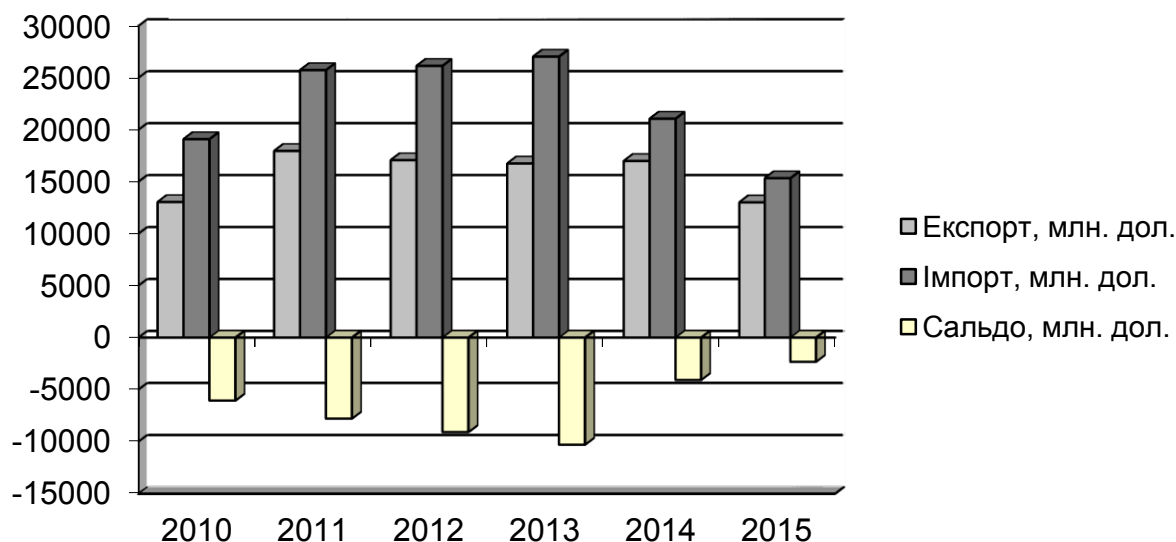

Рис. 2. Динаміка показників зовнішньої торгівлі України з країнами ЄС

Побудовано за [5].

Втім, скорочення торгівлі з ЄС відбувається повільнішими темпами, ніж з іншими країнами світу, а у загальному обсязі зовнішньоторговельних операцій України за останні 15 років відбулося зростання частки країн ЄС в експорті до 34,1 %, в імпорті – до 40,9 % (у 2000 р. відповідно 29,5 % і 29,2 %).

При цьому спостерігаються істотні диспропорції в структурі експорту та імпорту. Зокрема, вагому частку товарної структури українського експорту до країн ЄС у 2015 р. складали продукція агропромислового комплексу та харчової промисловості – 31,2 % від загального обсягу експорту, чорні метали та вироби з них – 22,2 %, електричні та механічні машини – 13,8 %. Найбільші експортні поставки здійснювались до Італії та Польщі – по 15,2 % від загального обсягу експорту до країн ЄС, Німеччини – 10,2 %, Іспанії – 8,0 %, Угорщини та Нідерландів – по 7,0 %. У 2015 р. обсяг експорту збільшився лише до

Мальти – у 7,5 рази, Данії – на 15,0 %, Португалії – на 3,3 % та Словенії – на 1,8 % порівняно з 2014 р. [5]. Частка високотехнологічної продукції в експорті товарів з України до ЄС становила 8,8 % (електричні машини), а в імпорті з країн ЄС – 15,6 % (фармацевтична продукція, електричні машини). Це свідчить про технологічну залежність української економіки від європейських виробників.

Низькі обсяги експорту України до країн ЄС певною мірою обумовлені також проблемами невідповідності української продукції європейським стандартам та необхідністю розбудови мережі контрагентів, для подолання яких в кризових умовах необхідно більше часу для вітчизняних підприємств. Проте, аналізуючи зовнішньоекономічну діяльність окремих галузей переробної промисловості за 9 місяців 2016 р., можна зробити висновки, що окремі виробники активно використовують можливості виходу на ринки країн Африки та Близького Сходу, а також і надані торговельні преференції в межах Угоди про поглиблену зону вільної торгівлі з ЄС.

Наприклад, виробникам курятини вдалося переорієнтуватися з російського ринку, де продажі знизилися з 39,1 тис. т у 2013 р. до 412 кг у 2016 р., на ринки інших країн. Експорт курячого м'яса до країн ЄС у 2016 р. становив 28,6 тис. т (у 2013 р. – лише 0,4 тис. т), до Іраку, Казахстану і країн Африки було експортовано 100 тис. т (у 2013 р. – 53,4 тис. т) [6; 7]. Як свідчать дані статистики, українські виробники курячого м'яса не лише вичерпали імпорتنу квоту, встановлену ЄС на рівні 16 тис. т, але й продали продукції на 12,6 тис. т більше, що свідчить про їх конкурентоспроможність на європейських ринках. Також українськими виробниками до країн ЄС було експортовано понад встановлені квоти: кукурудзи – 4599,7 тис. т (квота 400 тис. т), цукру – 33,5 тис. т (квота 20,7 тис. т), пшениці – 1058,8 тис. т (квота 950 тис. т).

Проте, не всім українським виробникам вдалося переорієнтуватися на ринки європейських країн після запровадження обмежень Російською Федерацією на ввезення окремих груп товарів. Зокрема, проблеми спостерігаються у торгівлі товарами хімічної промисловості: експорт українських м'яких засобів до Росії у 2016 р. зменшився майже у сім разів порівняно з 2013 р. (з 14,6 тис. т до 2,83 тис. т), одночасно відбулося й зниження експорту цих товарів до країн ЄС (з 2,4 тис. т у 2013 р. до 1,6 тис. т у 2016 р.).

Як і очікувалося в прогнозах щодо наслідків приєднання України до Поглибленої зони вільної торгівлі з ЄС [8], істотну проблему становить низька конкурентоспроможність на європейських ринках виробників машин, устаткування, транспортних засобів, що в умовах втрати російського ринку посилює загрози зовнішньоекономічній безпеці України. Так, експорт двигунів та генераторів електричних до країн ЄС зменшився з 7548,7 тис. дол. у 2013 р. до 1611 тис. дол. у 2016 р., вагонів залізничних вантажних – відповідно з 73103,5 тис. дол. до 6752,4 тис. дол.

Поряд із загостренням загроз, що виникають в процесі інтеграції країни у світове співтовариство, з'являється й низка переваг від співробітництва у торговельній сфері, які за умови їх ефективного використання сприяють зміцненню не лише зовнішньоекономічної, а й виробничої, науково-технологічної, інвестиційної та інших складових безпеки держави.

З іншого боку, проблеми, що виникають у виробничій сфері, обумовлені низьким технологічним рівнем промислових підприємств чи недостатньою конкурентоспроможністю продукції, або проблеми, пов'язані з низькою активністю інвесторів та неефективною структурою інвестицій, можуть стати причиною виникнення низки загроз у зовнішньоекономічній діяльності. Прояв цих загроз відображається у динаміці індикаторів зовнішньоекономічної безпеки.

Наприклад, зростання значень коефіцієнтів експортної та імпоротної залежності свідчить про зростання рівня відкритості економіки країни. Як зазначає К. Ладиченко, оптимальний рівень зовнішньоторговельної відкритості, що дозволяє країні одночасно інтегруватись у світову економіку та забезпечує достатній рівень економічної безпеки, становить 35%. Цей показник притаманний більшості економічно розвинутих країн світу. Крім того в умовах посткризового розвитку світової економіки до такого рівня зменшується торговельна відкритість й більшості країн зі зростаючими ринками та з трансформаційною економікою [9, с. 16-25].

Зростання коефіцієнта експортної залежності з 34,9 % у 2013 р. до 48,1 % у 2015 р. свідчить про посилення загрози залежності економіки країни від зовнішньої кон'юнктури на експортних ринках та коливань світових цін, особливо у торгівлі сировинною продукцією і товарами з низьким рівнем доданої вартості. Висока імпортна залежність України (47,4 % у 2015 р.) загрожує втратою внутрішнього ринку внаслідок витіснення іноземними товарами вітчизняної продукції та скороченням вітчизняного виробництва.

Оцінка ступеня впливу окремої загрози на інтегральний індекс економічної безпеки дозволить виокремити найбільш небезпечні з них та розробити заходи щодо їх усунення в процесі інтеррегіонального співробітництва. Методологія дослідження динамічних процесів в економічній системі та визначення чутливості параметрів на виході до зміни вхідних параметрів системи, розроблена Ю. Харазішвілі [10, с. 115], передбачає використання коефіцієнта чутливості, що визначається як вплив відхилення незалежної змінної Δx_i на залежну змінну у:

$$U(t, x_i) = \lim_{\Delta x \rightarrow 0} \frac{y(t, x_{i,0} + \Delta x_i) - y(t, x_{i,0})}{\Delta x_i} = \frac{dy(t, x_{i,0})}{dx_{i,0}} \approx \frac{\Delta y(t, x_{i,0})}{\Delta x_{i,0}}. \quad (2)$$

Формула (2) дозволяє визначити точкову еластичність як граничне значення дугової еластичності за умови, що приріст фактора x прямує до нуля. Для уникнення неточностей і збільшення ступеня вірогідності результатів розрахунку чутливості інтегрального індексу

зовнішньоекономічної безпеки до впливу кожної окремої загрози доцільно використати коефіцієнт дугової еластичності, який визначає процентну зміну функції під впливом процентної зміни аргументу:

$$E(y_{i,x_i}) = \frac{\Delta y_i}{\Delta x_i} \cdot \frac{x_i}{y_i}. \quad (3)$$

Згідно формули (1) інтегральний індекс зовнішньоекономічної безпеки ($I_{ЗЕБ}$) упродовж досліджуваного інтервалу часу є функцією від множини індикаторів (x_i):

$$I_{ЗЕБ}(t, x_i) = f(x_1, x_2, \dots, x_i). \quad (4)$$

Використовуючи функціональну залежність інтегрального індексу зовнішньоекономічної безпеки від множини індикаторів, вплив кожної із загроз визначаємо через коефіцієнт чутливості (еластичності) в рік t на основі підходу, викладеного в [11], за формулою:

$$K_{\chi} = \frac{\Delta I_{ЗЕБ}}{\Delta x_i} \cdot \frac{x_i}{I_{ЗЕБ}}, \quad (5)$$

де $\Delta I_{ЗЕБ}$ – різниця між фактичним значенням інтегрального індексу зовнішньоекономічної безпеки і значенням індексу після зміни статистичного значення індикатора на 1%; Δx_i – величина зміни статистичного значення індикатора у %; x_i – фактичне (початкове) значення статистичного індикатора; $I_{ЗЕБ}$ – фактичне (початкове) значення інтегрального індексу зовнішньоекономічної безпеки.

Результати розрахунку коефіцієнта чутливості (табл. 2) доводять, що інтегральний індекс зовнішньоекономічної безпеки є найбільш чутливим до зміни частки провідної країни-партнера в загальному обсязі зовнішньої торгівлі ($K_{\chi}=1,272$), коефіцієнта технологічної залежності ($K_{\chi}=1,231$) та коефіцієнта експортної залежності ($K_{\chi}=1,214$).

Таблиця 2

**Коефіцієнти чутливості інтегрального показника
зовнішньоекономічної безпеки України до зміни індикаторів у
2015 р.**

Частка провідної країни-партнера в загальному обсязі зовнішньої торгівлі	Частка високотехнологічної продукції в експорті товарів	Частка високотехнологічної продукції в імпорті товарів	Коефіцієнт покриття імпорту експортом	Коефіцієнт експортної залежності	Коефіцієнт імпортної залежності	Коефіцієнт технологічної залежності	Частка експортованої інноваційної продукції у загальних обсягах реалізованої інноваційної продукції
1,272	0,997	1,141	0,875	1,214	1,188	1,231	1,009

Розраховано автором на основі даних таблиці 1

За нашими оцінками, у 2015 р. найбільше вплинули на зростання інтегрального показника зміни диверсифікації зовнішньої торгівлі України і зменшення обсягів торгівлі з Російською Федерацією. Відповідно, можемо стверджувати, що зниження частки провідної країни-

партнера у загальних обсягах зовнішньоторговельного обороту на 1 % сприяє зростанню інтегрального показника на 1,272 % за інших рівних умов.

Використовуючи статистичні дані, застосуємо екстраполяцію тренда на основі інтерполяції функції зміни частки провідної країни-партнера у загальних обсягах зовнішньоторговельного обороту у 2006-2016 рр., розробимо прогностні оптимістичний і песимістичний сценарії зміни цього показника до 2019 р. (рис.3).

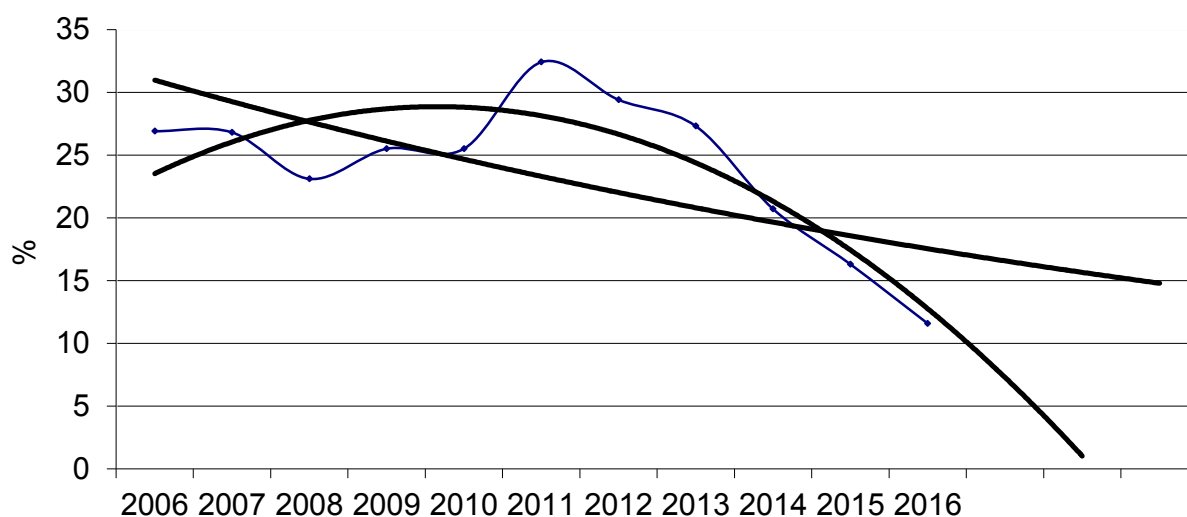

Рис. 3. Динаміка та прогноз зміни частки провідної країни-партнера у загальних обсягах зовнішньоторговельного обороту України у 2006-2019 рр.

Розраховано автором

З досить високою ймовірністю ($R^2=0,74$) можна очікувати подальшого стрімкого зниження показника частки провідної країни-партнера (якою надалі залишається Росія) у загальних обсягах зовнішньоторговельного обороту України у 2018 р. Цей прогноз можемо вважати оптимістичним прогнозом лише за умови такої диверсифікації зовнішньої торгівлі України, при якій частка жодної іншої країни-партнера (наприклад, Німеччини чи Китаю) не перевищить порогове значення цього показника (30 %).

При цьому, як песимістичний сценарій з відносно низькою ймовірністю його реалізації ($R^2=40,6$ %) будемо розглядати незначне зростання частки провідної країни-партнера у загальних обсягах зовнішньоторговельного обороту України. Такі зміни в географічній структурі зовнішньої торгівлі не будуть загрозливими для економічної безпеки України, оскільки швидше за все відбудуться не за рахунок зростання частки торгівлі з Росією та не перевищуватимуть критичного значення.

Разом з тим, варто звернути увагу на загострення загрози, пов'язаної з підвищенням відкритості економіки України, про що

свідчить зростання показників експортної та імпоротної залежності України упродовж останніх двох років та істотне перевищення цими показниками встановлених граничних значень. Небезпека посилюється й тим, що чутливість рівня зовнішньоекономічної безпеки до зміни коефіцієнта експортної залежності також є дуже високою: зростання цього індикатора на 1 % призводить до зниження інтегрального показника на 1,214 % за інших рівних умов.

На основі побудованої моделі поліноміального тренду зміни показника експортної залежності України у 2006-2016 рр. (рис. 4) можемо визначити як найбільш ймовірний ($R^2=0,77$) песимістичний сценарій, який передбачає подальше узалежнення вітчизняної економіки від експорту на період до 2019 р. Згідно оптимістичного сценарію з дещо меншою ймовірністю можемо очікувати відносно повільніше зростання експортної залежності України у 2017-2019 рр., що, як і при песимістичному варіанті, не відповідає критеріальним обмеженням безпеки.

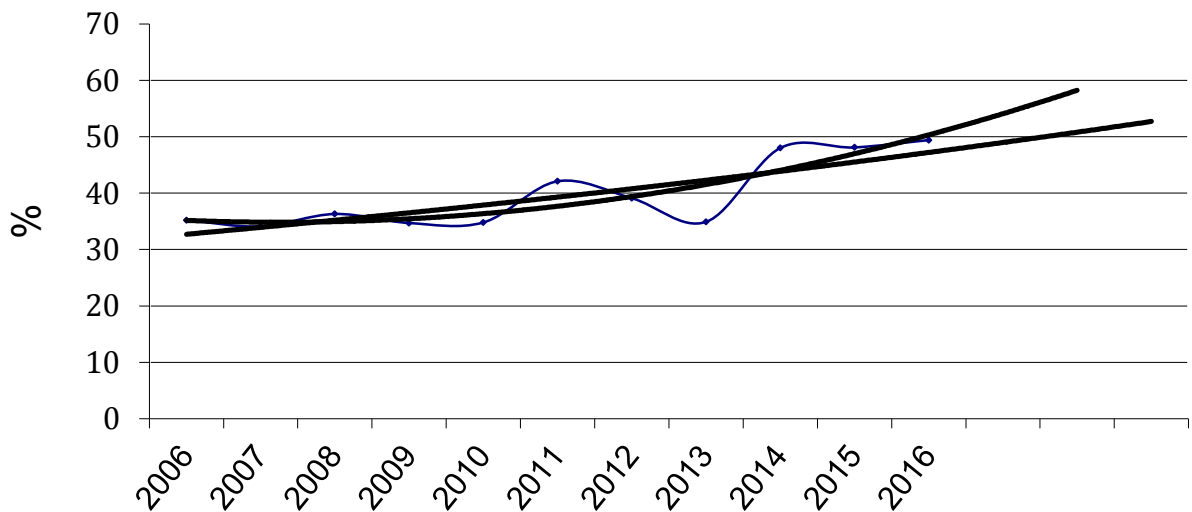

Рис. 4. Динаміка та прогноз зміни показника експортної залежності України у 2006-2019 рр.

Розраховано автором

Подальше зростання експортної залежності призведе до підвищення відкритості економіки України, що, через неефективну структуру експорту (переважання товарів з низьким рівнем доданої вартості), загрожуватиме посиленню залежності вітчизняних виробників промислової продукції від кон'юнктурних коливань на зовнішніх ринках. З огляду на це, важливим завданням держави є розробка і реалізація заходів з підтримки тих експортоорієнтованих підприємств, які виготовляють наукомістку продукцію. Своєю чергою, результатом запровадження таких заходів стануть зміни в структурі зовнішньої торгівлі України, що певною мірою сприятиме зниженню й технологічної залежності нашої країни.

Незважаючи на відносно послаблення технологічної залежності України у 2015 р., про що свідчить зниження відповідного коефіцієнта з 2,45 у 2013 р. до 1,84, загроза узалежнення вітчизняної економіки від імпорту високотехнологічних товарів залишається актуальною, оскільки фактичне значення цього показника істотно перевищує граничне (має бути не більше 1).

Згідно моделі поліноміального тренду четвертого ступеня, поданого на рис. 5, можемо з високою ймовірністю ($R^2=0,63$) стверджувати про значне посилення загрози технологічної залежності економіки України у короткостроковій перспективі (2017-2018 рр.).

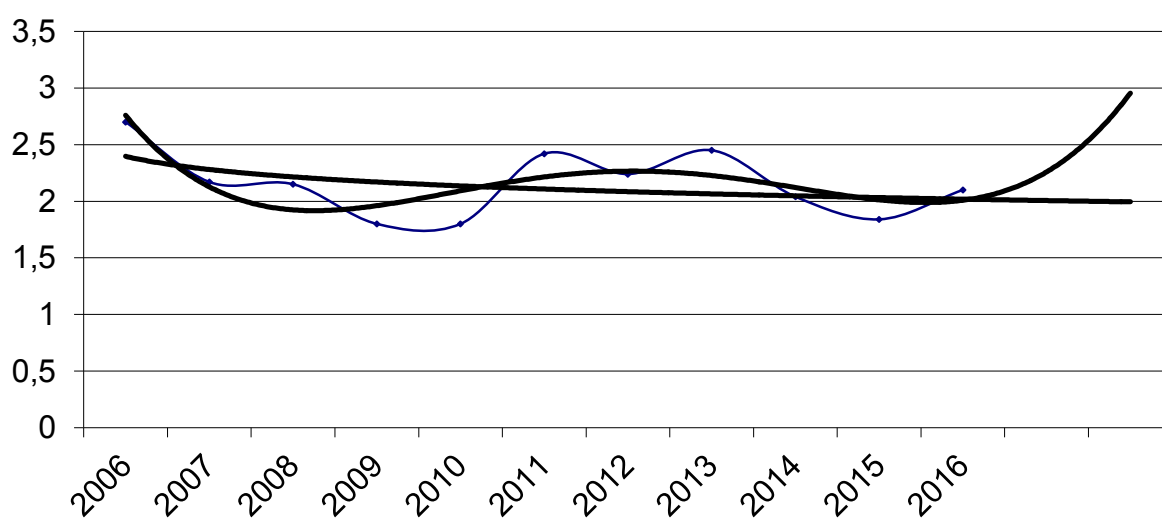

Рис. 5. Динаміка та прогноз зміни показника технологічної залежності України у 2006-2019 рр.

Розраховано автором

Висока ймовірність реалізації такого песимістичного сценарію обумовлена перманентним зростанням високотехнологічного імпорту поряд з практично незмінним обсягом експорту високотехнологічних товарів.

За результатами наших розрахунків (табл. 2), зниження коефіцієнта технологічної залежності на 1 % сприяє зростанню інтегрального показника зовнішньоекономічної безпеки на 1,231 % за інших рівних умов. Така висока чутливість рівня зовнішньоекономічної безпеки до зміни технологічної залежності підтверджує необхідність удосконалення структури промисловості і збільшення виробництва високотехнологічних експортоорієнтованих товарів при активізації імпортозаміщуючого виробництва.

Отже, поряд із зовнішніми загрозами, які генеровані змінами геополітичної ситуації та погіршенням кон'юнктури на світових ринках сировинних товарів, на рівень зовнішньоекономічної безпеки України істотно впливають внутрішні загрози, пов'язані із неефективною структурою промислового виробництва, а саме - переважанням

сировинних галузей, технологічною відсталістю підприємств переробної промисловості, що обумовлює труднощі забезпечення відповідності продукції європейським стандартам та низький попит на високотехнологічні товари.

Прогнозні оцінки зміни ключових факторів зовнішньоекономічної безпеки України у короткостроковій перспективі дозволяють стверджувати про наявність загрозливих тенденцій, обумовлених посиленням експортної залежності та зростанням технологічної залежності нашої країни внаслідок неефективної структури економіки, низької конкурентоспроможності вітчизняних товарів як на внутрішньому, так і на зовнішніх ринках. Своєю чергою, відсутність чи відтермінування заходів державної політики щодо вирішення вказаних проблем перетворить в загрози ті можливості виходу на ринки нових країн-партнерів, які відкриваються внаслідок скорочення торговельного обороту з Росією.

В умовах загострення загроз глобального та мегарегіонального середовища одним з головних напрямів зміцнення зовнішньоекономічної безпеки та забезпечення участі України у міжнародному поділі праці вважаємо підвищення конкурентоспроможності вітчизняних виробників. При цьому, внутрішня конкурентоспроможність повинна досягатися на основі технічної і технологічної модернізації підприємств, розвитку імпортозаміщуючого виробництва, удосконалення інституціональних механізмів регулювання економіки. Посилення зовнішньої конкурентоспроможності можливе на основі приведення якісних характеристик вітчизняних товарів у відповідність до європейських технічних норм і стандартів, а також впровадження новітніх технологій для виробництва продукції з високим рівнем доданої вартості.

1. Про затвердження Методики розрахунку рівня економічної безпеки України. Наказ Міністерства економіки України від 02 березня 2007 р. № 60 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.expert-ua.info/document/archivepa/law5xwqoi/index.htm/>.

2. Про основи національної безпеки України: [Закон України № 975»IV від 19 червня 2003 року] [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/96415>.

3. Міжнародне безпекове середовище: виклики і загрози національній безпеці України / Б. О. Парахонський, Г. М. Яворська, О. О. Резнікова ; за ред. К. А. Кононенка. – К. : НІСД, 2013. – 56 с.

4. Впроваджуючи Угоду про асоціацію Україна - ЄС: перші уроки, наслідки, практики використання: Аналітична доповідь / [О. Сушко, Р. Хорольський, В. Мовчан, О. Мірошніченко]; за ред. Сушка О.В. – К.: Інститут Євро - Атлантичного Співробітництва, 2016. – 41 с.

5. Зовнішня торгівля України з країнами ЄС // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.

6. Експорт-імпорт окремих видів товарів за країнами світу за січень-грудень 2013 року // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.

7. *Експорт-імпорт окремих видів товарів за країнами світу за січень-вересень 2016 року* // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.

8. *Оцінка впливу Угоди про асоціацію/ЗВТ між Україною та ЄС на економіку України : наукова доповідь / за ред. акад. НАН України В.М. Гейця, чл.-кор. НААН України, д-ра екон. наук Т.О. Осташко, чл.-кор. НАН України, д-ра екон. наук Шинкарук Л.В. ; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України».* – К., 2014. – 102 с.

9. *Ладиченко К.І. Індикатори вимірювання зовнішньоторговельної відкритості національної економіки / К. І. Ладиченко.* - Економічний простір, 2015. - №95.

10. *Харазішвілі Ю.М. Теоретичні основи системного моделювання соціально-економічного розвитку України: монографія / Ю.М. Харазішвілі.* – К.: Поліграф Консалтинг, 2007. – 321 с.

11. *Кибиткин А.И. Эконометрические методы оценки чувствительности экономической системы / А.И.Кибиткин, О.В. Скотаренко // Вестник МГТУ.* – 2010. - №1. – С. 22-26.

1.5. Програмно-цільовий метод у системі управління економічною безпекою України

Інтеграція національної економіки у світовий господарський простір актуалізує питання створення ефективної системи управління розвитком національної економіки як на коротко-, так і на довгострокову перспективу. Важливою складовою такого механізму управління економікою є забезпечення економічної безпеки, під якою розуміють систему державних заходів, спрямованих на досягнення такого рівня розвитку економіки, при якому можливо гарантувати соціально-економічні інтереси громадянам країни, макроекономічну стабільність, збереження цілісності й економічної незалежності держави, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізацію реальних та потенційних загроз національним інтересам; оптимізацію використання її ресурсів, оцінку потенційно сильних сторін і мінімізацію зовнішніх та внутрішніх загроз з метою гарантування безпеки країни; оцінку впливу ендегенних та екзогенних факторів на коротко-, середньо- та довгостроковий розвиток. Такі системи сьогодні існують у всіх економічно розвинутих країнах світу.

Тому, в реально сформованих умовах як ніколи зростає актуальність наступних проблем: забезпечення економічної безпеки країни, що є одним з найважливіших національних пріоритетів, гарантом державної незалежності країни, умовою її прогресивного, мирного економічного розвитку й добробуту громадян; управління економічною безпекою, яке набуває першорядного значення, стає стрижнем всієї економічної політики держави, окреслює контури всіх інших політичних рішень.

Дослідженню інструментарію забезпечення економічної безпеки неодноразово приділялася увага в працях як зарубіжних, так і вітчизняних вчених-економістів. Разом із тим, існує чимало проблем, пов'язаних, головним чином, із процесами управління економічною безпекою держави. Основні результати наукових досліджень вчених-

економістів зводяться до обґрунтування методичного забезпечення визначення рівня економічної безпеки як складової національної безпеки, аналізу показників економічної безпеки для інтегральної оцінки її рівня. Однак, питання забезпечення економічної безпеки зі сторони застосування програмно-цільового методу в системі її управління не знайшло належного наукового викладу, тому дослідження такого інструментарію в рамках даної статті є актуальним і становить як науковий, так і практичний інтерес.

Одним з найважливіших завдань будь-якої держави в даний час є досягнення такого рівня безпеки, який забезпечував би внутрішню стабільність, активну участь країни на міжнародній арені та одночасно гарантував би її державну безпеку. Економічна безпека держави – це невід’ємна частина національної безпеки, під якою розуміють стан захищеності національної економіки від різноманітних загроз, при якому вона здатна забезпечувати поступальний розвиток суспільства, його економічну і соціально-політичну стабільність в умовах наявності несприятливих зовнішніх і внутрішніх факторів.

Економічна безпека держави зумовлює не тільки успішний економічний розвиток, а й необхідність створення механізмів захисту національних економічних інтересів. Стратегія безпеки є важливим елементом стратегічного планування в сфері національної безпеки – базовим документом сектора безпеки держави. На її підставі відповідальні особи приймають важливі управлінські рішення. Так, на думку Горбуліна В. П. і Качинського А. Б. [1], стратегія економічної безпеки держави повинна бути орієнтована не тільки на забезпечення соціально-економічної та соціально-політичної стабільності суспільства, а й на забезпечення національного господарства необхідними ресурсами; захищеність експорту продукції, що виробляється; підтримання достатнього рівня життя населення. При цьому одним з головних пріоритетів реалізації стратегії економічної безпеки виступає побудова системи державного регулювання в цій області, що має принципове значення для соціально-економічного розвитку країни.

Стан економічної безпеки України на даний час залишається складним внаслідок дії низки ендогенних факторів, які характеризуються: нестійкістю економічного зростання та його надмірною залежністю від зовнішніх чинників; збереженням структурних деформацій у національній економіці, неефективністю використання матеріальних ресурсів, зокрема енергетичних, домінуванням галузей з невеликою часткою доданої вартості, що спричиняє низьку конкурентоспроможність вітчизняної продукції; неефективністю захисту права власності, відсутністю умов для формування необхідного інвестиційного потенціалу в національній економіці, зокрема, розвинутих інституцій фінансового та фондового ринків, несприятливим макроекономічним та політико-правовим

кліматом для залучення іноземних інвестицій; недосконалістю податкової системи, низькою ефективністю податкового адміністрування та контролю за використанням бюджетних асигнувань; низьким рівнем конкурентоспроможності та монополізацією окремих галузей промисловості, постачання товарів та надання послуг; недосконалістю механізму захисту внутрішнього ринку, неефективністю боротьби з контрабандою; надмірною залежністю від імпорту енергетичних ресурсів, недиверсифікацією джерел енергопостачання; монополізацією іноземним капіталом певних стратегічно важливих галузей національної економіки, що загрожує стабільності окремих товарних ринків; неефективністю економічних механізмів стимулювання науково-технічного потенціалу, відсутністю концептуальних засад системного управління інноваційним розвитком національної економіки; поглибленням регіональної диференціації; високим рівнем тінізації економіки, зумовленим, зокрема, поширенням тіньової зайнятості, розповсюдженням напівлегальних методів ухилення від оподаткування, криміналізацією економічних відносин, наявністю в країні організованих злочинних угруповань, що претендують на контроль над діяльністю суб'єктів господарювання [2; 3, с. 154].

Одним з головних завдань уряду країни є забезпечення необхідного рівня її економічної безпеки. Це зумовлює необхідність формування цілісної системи державного регулювання економічної безпеки.

На нашу думку, управління економічною безпекою – це сукупність таких заходів та інструментів, за допомогою яких можна впливати на окремі види та складники економічної безпеки задля забезпечення її належного рівня та створення умов для ефективного використання ресурсів, усунення внутрішніх і зовнішніх загроз, підтримання достатнього рівня стабільності господарської системи.

Система управління економічною безпекою є досить складною сукупністю елементів, яка реалізує основні принципи та функції управління, здатна забезпечити прийнятний стан економічної безпеки, має властивості до адаптації та постійного вдосконалення з урахуванням змін внутрішнього та зовнішнього середовища. Значна кількість існуючих небезпек, загроз і викликів, а також різноманіття суб'єктів економіки та необхідних для їх надійного функціонування ресурсів, багаторівневості економіки, безліч створених державних інститутів в галузі державного регулювання та управління економікою та громадських організацій у сфері економіки вказують, що основним механізмом забезпечення економічної безпеки має бути управління.

Систему менеджменту економічної безпеки можна розглядати як досить складну сукупність елементів, яка реалізує основні принципи і функції управління та здатна об'єктивно забезпечити належний рівень захисту держави. Вона повинна мати властивості постійно адаптуючої та удосконалюючої сукупності методів і засобів впливу. Її цілі і структура,

сили і засоби, напрями, форми і методи діяльності повинні змінюватися відповідно до змін внутрішнього і зовнішнього середовища, забезпечуючи при цьому прийнятний стан економічної безпеки в кожен конкретний момент часу [11].

Найбільш ефективним методом управління економічною безпекою може бути програмно-цільовий, оскільки представляє собою систему специфічних форм і методів управління, спрямованих на реалізацію комплексних програм; сукупність прийомів, які дозволяють представити вирішення тієї чи іншої проблеми у формі ієрархії цілей, що сприяють їх поетапному досягненню через реалізацію сукупності взаємопов'язаних заходів. Однією із сильних сторін даного методу є комплексний підхід до вирішення соціально-економічних проблем з метою забезпечення економічної безпеки держави.

Програмно-цільовий метод набув досить значного поширення у 80-х роках, коли почали розроблятися і впроваджуватися національні та територіальні цільові програми як складові частини державних перспективних планів економічного і соціального розвитку країни. Такі програми охоплювали три рівні управління: загальнодержавний, регіональний та галузевий [5, с. 33].

Теоретичні підходи до трактування поняття програмно-цільового управління, що отримало широке розповсюдження у вітчизняній та зарубіжній практиці, є досить неоднозначні.

Так, Б. А. Райзберг зазначає, що ключовими поняттями програмно-цільового управління є «програма» та «мета». Отже, програмно-цільова діяльність – це система намічених, виконуваних заходів та дій, проведення яких покликане забезпечити досягнення єдиної, раніше встановленої мети. Програмно-цільовий метод, на погляд Б. А. Райзберга – це спосіб вирішення великомасштабних та складних проблем шляхом розробки та впровадження системи програмних заходів, що орієнтовані на цілі, досягнення яких забезпечить розв'язання існуючих проблем [6, с. 6-8].

Виходячи з аналізу особливостей програмно-цільового управління, можна трактувати це поняття в широкому й вузькому розумінні. Програмно-цільове управління в широкому розумінні – це вплив суб'єкта управління на об'єкт управління, який виникає на основі методології системного аналізу. Засоби досягнення цілей управління (план, цільова комплексна програма, оргструктура й ін.) визначаються виходячи із цих цілей і охоплення всіх стадій відтворювального процесу (життєвого циклу). Із цього випливає, що на стадії вироблення управлінського впливу сутність системного аналізу й сутність програмно-цільового управління практично збігаються. Однак програмно-цільове управління, у відмінності від системного аналізу, включає й реалізацію ухваленого рішення. Метою ж системного аналізу є тільки вироблення рекомендацій керівникові для підготовки будь-якого рішення.

У вузькому розумінні «сутність програмно-цільового управління зводиться тільки до розробки й реалізації цільових комплексних програм різного типу, що є єдиним плановим документом, у якому відображені всі особливості даного підходу» [7].

М. Долішній, О. Мошенець зазначають, що застосування програмно-цільових методів для вирішення складних державних і регіональних проблем є ефективним заходом в умовах ринкових відносин, у тому числі в Україні [8, с. 7].

І. А. Малярчук зазначає, що сьогодні для пострадянських країн і, зокрема, для України, програмно-цільові методи управління надзвичайно актуальні, вимагають гнучких і зважених підходів, зважаючи на зростаючу складність їх регулювання в умовах децентралізації керування у всіх сферах громадського життя. Крім того, в умовах обмеженості фінансово-матеріальних можливостей держави й суб'єктів підприємництва, структурних диспропорцій у виробництві лише акумулювання ресурсів на вирішення ключових суспільно значимих проблем, стимулювання інвестицій у пріоритетних сферах здатне забезпечити дієвість і практичну реалізацію національних стратегій розвитку країни [9, с. 3].

Взагалі, програмно-цільовий метод використовується при умові існування проблеми та визначеної на її основі системи цілей з урахуванням ресурсних можливостей та обмежень. Суть програмно-цільового методу полягає в побудові програми цілереалізуючих дій, виконанні набору процедур, що формують їх склад і дозволяють переконатися, що сплановані дії приводять до досягнення встановлених цілей.

Основні принципи програмно-цільового підходу в управлінні, які й розкривають його сутність, наступні:

- *цілеспрямованість і цілеобґрунтування*. У рамках розглянутого підходу особлива увага приділяється поглибленому проробленню цілей, їх структуризації, обліку правових і соціально-економічних обмежень, ранжирування цілей і встановлення найбільш пріоритетних з них, а також цільова орієнтація на досягнення поставлених результатів;

- *системність*. Даний підхід припускає формування взаємопов'язаної системи дій з метою подальшої розробки сукупності програмних заходів, спрямованих на досягнення мети у взаємозв'язку не тільки один з одним, але й з концепцією розвитку країни в цілому.

У рамках системного підходу особлива увага приділяється урахуванню взаємодій і взаємозв'язків, які можуть виникнути під час реалізації програми;

- *цільовість розподілу*. Відповідно до даного принципу проводиться ефективний розподіл необхідних ресурсів і витрат у суворій відповідності із цілями;

- *комплексність*. Даний принцип припускає облік всіх факторів, які впливають на досягнення поставлених цілей, а також приватних цілей програми відповідно до загальних цілей;

- *погодженість*. Передбачається облік державних і регіональних інтересів під час розробки цільових програм;

- *своєчасність*. Досягнення кінцевих результатів повинне бути своєчасним і відповідати плану заходів [10].

Характерною рисою програмно-цільового методу є пошук ефективних, економічних варіантів проблемних рішень у процесі взаємного узгодження цілей, програмних заходів і ресурсів.

Технологія програмно-цільового управління на основі поетапної моделі обґрунтування, розробки і реалізації програм дає змогу розв'язати наступні завдання [6, с. 32-33]:

- обґрунтування та аналіз потреби у вирішенні проблем функціонування економіки та соціальної сфери, життєдіяльності держави й суспільства;
- формулювання та обґрунтування системної сукупності структурованих, ранжированих за масштабом, значимістю цілей і їх завдань, досягнення яких допоможе вирішити гостру проблему;
- уточнення вихідного стану розв'язання проблеми;
- визначення комплексу альтернативних заходів, дій; їх координація, орієнтація в часі, взаємна ув'язка з виконавцями;
- формування перемінної інтенсивності виконання робіт, спрямованих на досягнення встановлених цілей;
- формування можливих стратегій та вибір найкращого варіанта програм щодо вирішення проблеми;
- визначення джерел, виду та кількості фінансових та матеріально-технічних ресурсів, необхідних для виконання програмних заходів, раціоналізація ресурсного складу;
- створення та впровадження в дію організаційно-економічних механізмів управління реалізацією програмних заходів, контроль за виконанням і забезпеченням, оперативне регулювання та координація.

Особливістю програмно-цільового методу є те, що програми, які розробляються розпорядниками коштів, повинні відповідати стратегічним цілям, тобто мати чітко визначену мету і завдання для кожного розпорядника, забезпечувати контроль за ефективним, цільовим використанням коштів. Виконання програм має чітко відповідати функціям, які здійснюють розпорядники коштів відповідно до законодавства. Значною перевагою програм є можливість дієвого контролю за цільовим використанням коштів, визначення осіб, відповідальних за виконання основних завдань програми.

Оцінка виконання програми, тобто інформація про результати виконання основних завдань із реалізації програми, яка завершує управлінський цикл «планування – виконання – оцінка», допомагає керівництву приймати рішення про наступні кроки реалізації програми і визначати пріоритети. На основі оцінки виконання програм подається звітність про їх виконання та аналізуються результати діяльності розпорядника коштів [11].

Одним із найважливіших етапів програмно-цільового методу є визначення та оцінка показників результативності програм. Реально розраховані показники виконання програм дають змогу оцінити віддачу від використання коштів, економічність (співвідношення результатів та витрат), визначити, чи за цільовим призначенням були використані кошти, чи програми досягають поставленої мети. Система показників результатів виконання програм охоплює показники затрат, продукту, ефективності, результату. Показники затрат повинні відображати необхідний обсяг фінансових ресурсів для виконання програми. Показники продукту є основою для визначення потреби у фінансових ресурсах, вказують на обсяг виробленої у результаті виконання програми продукції чи наданих громадських послуг. Показники ефективності використовуються для оцінки ефективності виконання програм, зіставлення результатів виконання програми в динаміці, відображають вартість одиниці виробленої продукції або наданих послуг. Показники результату вказують на результативність програми щодо вирішення завдань. Використовуються для визначення результатів діяльності розпорядника коштів стосовно виконання програм, розрахунку обсягу додаткових ресурсів для подальшого виконання програм. Показники результату відображають специфіку виконання окремої програми і відрізняються залежно від мети та сфери програми [12].

Під час розробки програми плануються і етапи її виконання – послідовність кроків, які приведуть до бажаного результату. Елементами процесу ефективного управління є моніторинг, контроль і оцінка програм. Моніторинг – це безперервний процес збору даних про видатки та показники виконання програми в ході її реалізації. Дані, отримані в процесі моніторингу, можуть бути основою для проведення оцінки ефективності програм. Оцінка програми – це інструмент для здійснення аналітичних суджень про результати реалізації програми, які підкреслять достовірність та корисність прийнятих рішень. Завдання моніторингу полягає у своєчасному виявленні відхилень, щоб забезпечити своєчасне корегування і вирішення проблем.

Програмно-цільовий підхід до рішення проблем, у тому числі й до забезпечення економічної безпеки, слід розглядати як інструмент державної політики, що одночасно забезпечує як формування цієї політики в цілому, так її реалізацію у вигляді конкретних програм різного рівня і призначення [13, с. 171].

На цій підставі програмно-цільовий підхід слід розуміти як реалізацію сукупності планових, організаційних, економічних та інформаційних заходів, яка дозволяє підпорядковувати діяльність усіх господарських суб'єктів на досягнення встановлених цілей. Функціональна роль програмно-цільового підходу полягає в тому, щоб виявити принципи та внутрішню логіку формування економіки, визначити структуру й елементи, їхній взаємозв'язок і механізм функціонування [14, с. 71].

Застосування програмно-цільового підходу до забезпечення економічної безпеки дозволить:

- чітко визначити рівень показників економічної безпеки, який відповідає цілям економічного розвитку;
- збільшити контрольованість економічних процесів, що впливають на стан економічної безпеки;
- досягти прозорості дій управління у напрямі забезпечення економічної безпеки;
- підвищити якість і зваженість управлінських рішень щодо напрямів забезпечення економічної безпеки;
- визначити та вирішити пріоритетні цілі та завдання;
- взаємоузгодити за термінами та ресурсами заплановані заходи;
- посилити відповідальність виконавців запланованих заходів для досягнення визначеного конкретного результату.

Для підвищення ефективності програмно-цільового методу регулювання економіки та забезпечення економічної безпеки потрібно максимально скоротити кількість програм до найважливіших, планові показники встановлювати максимально ефективні, об'єкт управління перемістити від ресурсів до соціально-економічних процесів.

Стандарти державної економічної безпеки потрібно враховувати у Стратегії соціально-економічного розвитку на 15-20 років, яка для підвищення якості повинна стати більш прозорою та відповідною інтересам країни, її потребам; мати нормативний характер; після завершення терміну дії переходити в іншу, зберігаючи історичну послідовність, і так безперервно [15, с. 37-38].

Практика показує, що програмно-цільовий метод управління в основному використовується для вирішення окремих проблем щодо подолання негативних процесів і явищ, запровадження компенсаційних засобів. Проте значні обсяги збитків і втрат, їх соціальний аспект спонукають до розробки стабільного механізму цільової орієнтації всіх елементів (учасників) процесу забезпечення економічної безпеки, здатного до постійного виявлення та вирішення всієї сукупності проблем. Даний метод повинен надати можливість випереджуючого управління на підставі проведення планомірної діагностики стану економічної безпеки, своєчасного виявлення чинників дестабілізації, прогнозування можливих проблем, виявлення перспективних резервів

соціально-економічного розвитку, постійного пошуку та відбору альтернативних заходів і механізмів забезпечення економічної безпеки. Отже, такий підхід дозволяє перейти від стратегії «постфактум» (як реакції на негативні події, що вже відбулися) до стратегії на принципах випереджаючого управління забезпечення економічної безпеки, що спрямована на недопущення переростання чинників дестабілізації в загрозу безпеки.

Незважаючи на наявність розробленої концепції та методики програмно-цільового управління різними соціально-економічними процесами, як на національному рівні, так і на рівні окремих регіонів, суб'єктів господарювання, передчасно говорити про існування конкретної і закінченої системи рекомендацій по практичному застосуванню програмно-цільового методу в системі управління економічною безпекою держави. Існуюча практика використання програмно-цільового методу – це лише тактика управління соціально-економічними процесами, що забезпечує вирішення завдань так званім реактивним методом, тобто у міру виникнення потреби у вирішенні окремих проблем. Таким чином, у сучасних умовах діяльність державних органів управління в основному направлена на компенсацію збитків від впливу загроз або на подолання негативних тенденцій розвитку об'єкта. Ситуація, що склалася, диктує необхідність розробки такої методики застосування програмно-цільового методу управління економічною безпекою, яка б дозволяла перейти від епізодичних (авральних) заходів до створення стабільного механізму цільової орієнтації всіх елементів (учасників) процесу забезпечення економічної безпеки на регулярне виявлення і вирішення всієї сукупності проблем [16].

Управління на основі здійснення планомірної діагностики стану економічної безпеки, своєчасного виявлення факторів дестабілізації, прогнозування можливих проблем, виявлення перспективних резервів соціально-економічного розвитку спрямоване на пошук і вибір альтернативних заходів та механізмів забезпечення економічної безпеки. Використання принципу випереджаючого управління дозволяє реалізувати стратегію забезпечення економічної безпеки, спрямовану на недопущення переростання факторів дестабілізації на загрозу безпеці [17, с. 50].

Побудова цільової моделі управління економічною безпекою держави з урахуванням всіх можливих цілей є найбільш важливим і складним елементом методичної роботи з застосування програмно-цільового методу. Цільова модель розглядається як впорядкована система цільових завдань, розташованих по рівнях спільності, значущості і доцільної послідовності досягнення [18].

Програмно-цільовий метод управління у забезпеченні економічної безпеки держави має місце в процесі розробки та реалізації цільової комплексної програми забезпечення економічної безпеки регіону, що

представляє собою комплекс заходів для досягнення поставлених цілей. Основними цілями Програми можуть бути:

- збільшення економічної свободи регіонів та територіальної цілісності України;
- підвищення ефективності регіональної економічної системи в комплексі за рахунок організаційно-економічного механізму забезпечення економічної безпеки;
- своєчасне прогнозування й виявлення зовнішніх та внутрішніх загроз економічній безпеці регіону;
- розробка і реалізація оперативних та довгострокових заходів щодо попередження й нейтралізації дестабілізуючих чинників;
- забезпечення європейських стандартів у соціальній сфері регіону за рахунок економічного розвитку;
- сприяння відтворенню та розвитку науки і освіти, що дозволить подолати науково-технічну й технологічну залежність від зовнішніх чинників;
- інтеграція економічних інтересів усіх регіональних суб'єктів;
- використання міжгалузевої та міжрегіональної координації;
- удосконалення галузевої структури;
- врахування внутрішніх та зовнішніх чинників розвитку регіону;
- поліпшення екологічної ситуації у регіоні;
- досягнення темпів регіонального розвитку, достатніх для досягнення певного рівня безпеки регіону.

Усі прогнозні позиції цієї Програми формуються у відповідності до єдиних державних стандартів з урахуванням особливостей розвитку окремого регіону.

Таким чином, Програма забезпечення економічної безпеки регіону визначає напрями структурної перебудови господарства регіону з урахуванням місцевих можливостей і особливостей території та складається на основі економічних прогнозів розвитку регіону.

Головною умовою ефективності Програми є узгодженість пріоритетів та найперспективніших напрямів розвитку регіону з його можливостями – ресурсним, інноваційним, людським, науково-технічним та іншими потенціалами. Однак для ефективного програмного управління необхідні відповідний правовий статус та цілеспрямоване об'єднання зусиль усіх суб'єктів господарювання в регіоні [15, с. 39].

Підсумовуючи вище наведене, можна сказати, що в сучасних умовах програмно-цільовий метод залишається найефективнішим, тобто таким, що має певні переваги над іншими методами управління.

По-перше, програмно-цільовий метод підвищує наукову і практичну обґрунтованість соціально-економічних та організаційних заходів, значно розширює коло учасників програми, повніше враховує їхні інтереси й потреби.

По-друге, він є прозорішим для всіх суб'єктів господарювання, створює можливості для досягнення загальних цілей, об'єднання матеріальних і фінансових ресурсів суб'єктів різних форм власності і в результаті цього дає змогу скорочувати строки досягнення кінцевих цілей програми, що є бажаним результатом як для окремих регіонів, так і для країни в цілому.

По-третє, зазначений метод дозволяє місцевим органам виконавчої влади і органам місцевого самоврядування разом з центральними органами влади спрямувати спільні зусилля на цілеспрямоване вирішення невідкладних економічних проблем, активно впливати на стабілізацію ситуації у соціально-економічній та суспільно-політичній сферах.

По-четверте, реалізація цільової комплексної програми забезпечення економічної безпеки регіону сприятиме розв'язанню проблем щодо забезпечення безпечного розвитку території.

1. Горбулін В. П. Системно-концептуальні засади стратегії національної безпеки України / В. П. Горбулін, А. Б. Качинський. – К.: ДП «НВЦ «Євроатлантикінформ». – 2007. – 592 с.

2. Власюк О. С. Теорія і практика економічної безпеки в системі науки про економіку / О. С. Власюк; Нац. ін-т пробл. міжнар. безпеки при Раді нац. безпеки і оборони України. – К. – 2008. – 48с.

3. Желюк, Т. Механізм забезпечення економічної безпеки в системі управління довгостроковим розвитком національної економіки / Т. Желюк // Наука молода: зб. наук. праць молодих вчених Терноп. нац. екон. ун-ту. – Тернопіль: Економічна думка. – 2009. – № 11. – С. 154-160.

4. Шуршин В. О. Стратегічні напрямки забезпечення економічної безпеки країни: національний та регіональний рівень / В. О. Шуршин // Комунальне господарство міст: науково-технічний збірник. – Х. – 2009. – Випуск 83. – С. 136-142.

5. Пила В. Програмно-цільовий метод управління соціально-економічним розвитком регіонів / В. Пила, В. Абрамов // Економіка України. – 1998. – №9. – С.34-38.

6. Райзберг Б. А. Програмно-целевое планирование и управление: учебник / А.Б. Райзберг, А. Г. Лобко. – М.: ИНФРА-М. – 2002. – 428 с.

7. Тверезовська Н. Т. Програмно-цільове управління освітою / Н. Т. Тверезовська // Науковий вісник національного університету біоресурсів і природокористування України. – 2011. – Вип.159 Ч.3: Педагогіка. Психологія. Філософія. – С. 233-244.

8. Долішній М. Ринкові механізми регіонального управління / М. Долішній, О. Мошенець // Регіональна економіка. – 2001. – №1. – С. 7-17.

9. Малярчук І. А. Проблеми формування та реалізації державних цільових програм / І. А. Малярчук // Стратегічна панорама. – 2004. – № 3. – С. 31-37.

10. Федоренко Р.М. Програмно-цільовий метод в системі забезпечення воєнно-економічної безпеки держави / Р. М. Федоренко, Т. О. Федоренко // Стратегічна панорама. – 2005. – № 4. – С. 156-163.

11. Юр'єва І. А. Методологія впровадження програмно-цільового методу для оцінки та прогнозування економічної безпеки навколишнього середовища / І. А. Юр'єва, Ю. А. Бабіченко // Матер. 6-й Міжнар. міждисцип. наук.-практич. конференції «Сучасні проблеми гуманізації та гармонізації управління», м. Харків, 3-9 листопада 2005р. – Харків: НТУ «ХПІ», 2005.

12. Геєць В. М. Державні цільові програми та упорядкування програмного процесу в бюджетній сфері / В. М. Геєць, О. І. Амоша, Т. І. Приходько, В. П. Александрова, В. В. Близнюк; Ін-т економіки та прогнозування НАН України. – К.: Наук. думка, 2008. – 384 с.
13. Коваленко Е. Г. Региональная экономика и управление: учебн. пособие / Е. Г. Коваленко. – СПб. : Питер, 2005. – 288 с.
14. Фісун К. А. Методологія програмування розвитку регіонів України: монографія / К. А. Фісун. – Харків : ХНАМГ, 2007. – 401 с.
15. Третяк В. В. Програмно-цільовий підхід до забезпечення економічної безпеки регіону / В. В. Третяк, Т. М. Гордієнко // Регіональна економіка. – 2012. – №3(65). – С. 34-42.
16. Романова Н. А Программно-целевое планирование как современный механизм управления социально-экономическим развитием города Магадана / Романова Н. А. // Политематический сетевой электронный научный журнал Кубанского государственного аграрного университета [Электронный ресурс]. – Краснодар: КубГАУ. – 2009. – №46(46) С. 8 – 23. – Режим доступа: <http://sm.kubsau.ru/2009/02/02.pdf>.
17. Желюк Т. Елементи планології в управлінні національною економікою в умовах нестабільності / Т. Желюк // Вісник Тернопільського національного економічного університету. – Тернопіль. – 2009. – Вип. 3. – С. 50-61.
18. Криленко В.І. Економічна безпека регіону як складова забезпечення національної економічної безпеки [Електронний ресурс] / В. І. Криленко // Ефективна економіка. – 2013. – № 2. – Режим доступу: www.economy.nauka.com.ua/.

РОЗДІЛ II.

ПРОДОВОЛЬЧА БЕЗПЕКА ЯК АКТУАЛЬНА ПРОБЛЕМА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ В УКРАЇНІ

2.1. Теоретичне моделювання системи продовольчої безпеки України

У науці під моделлю розуміють відображення будь-яким способом процесів, які відбуваються в реальному об'єкті [1], або зразок, макет конструкції чого-небудь, відтворений у зменшеному або збільшеному вигляді [4]. Відтак щоб сформувати на практиці системно-функціональні зв'язки між суб'єктами продовольчої безпеки спочатку їх необхідно сконструювати на рівні свідомості у формі моделі. На основі зазначеного, під моделлю системи продовольчої безпеки України розуміємо зразок системи продовольчої безпеки України у зменшеному вигляді, який відображає основні її елементи та взаємозв'язки між ними, які забезпечують безпекові процеси.

Розробляючи теоретичну модель системи продовольчої безпеки (СПБ) країни варто концептуально виходити з того, що вона є органічною складовою продовольчої системи України та містить відповідні механізми функціонування, які б передбачали всі необхідні види діяльності, методи та засоби протидії загрозам. Її необхідно сприймати не як організаційно оформлену інституцію, що має певну організаційну структуру та ієрархію управління, а як форму взаємодії відповідних суб'єктів безпеки (державних й недержавних інституцій, які забезпечують власною діяльністю чи ресурсами продовольчу безпеку) на макро та мікрорівнях, а також відповідне ресурсне забезпечення на засадах системного підходу. Крім того, необхідно враховувати, що вона є самостійною, відособленою від аналогічних систем держави. Але її відособленість є відносною, тому що вона взаємопов'язана з іншими системами безпеки країни, та є складовою економічної безпеки України. Також варто мати на увазі й те, що забезпечення продовольством в країні здійснюється на чотирьох рівнях: країна, регіон, підприємство, особа. Відтак й система продовольчої безпеки має будуватися аналогічно.

Отже особливістю системи продовольчої безпеки є те, що її діяльність має будуватися на численних функціональних зв'язках та взаємодії між суб'єктами продовольчої безпеки. Саме від ефективності цієї взаємодії й залежить її результативність. Щоб їх дослідити та сформувати ефективно діючу систему, необхідно застосовувати моделювання. Моделювання – це дослідження об'єктів пізнання на їх моделях [5]. Своєю чергою дослідження і пізнання тих чи інших явищ – це насамперед розумова діяльність, яка здійснюється під контролем людської свідомості у формі моделей [4].

Серед науковців фактично немає єдиного підходу до створення моделей будь-яких систем, зокрема й системи продовольчої безпеки країни. Науковці та практики пропонують власний набір структурних елементів, які суттєво різняться між собою. У цьому дослідженні автори виходять з того, що функціональна структура системи продовольчої безпеки країни має бути логічною та передбачати основні системні її елементи. З огляду на зазначене за основу взято підхід викладений у роботі [4]. Це дозволило запозичити саму структуру моделі, але разом з тим сформулювати характеристику кожного елемента системи відповідно до змісту забезпечення продовольчої безпеки країни. Теоретична модель системи продовольчої безпеки країни подана на рис. 1.

Вона включає наступні обов'язкові блоки та елементи:

1. Цілі та завдання системи безпеки.
2. Суб'єкти забезпечення продовольчої безпеки.
3. Об'єкти продовольчої безпеки
4. Механізми забезпечення безпеки (принципи, функції, методи, сили і засоби).
5. Режим функціонування системи економічної безпеки (повсякденний, підвищеної готовності, у надзвичайних ситуаціях).

Крім власного наукового бачення структурних елементів теоретичної моделі системи продовольчої безпеки країни та їх характеристики, авторами було організовано й проведено експертне оцінювання зазначеної моделі. У якості експертів виступили відомі вітчизняні фахівці у сфері продовольчого забезпечення та продовольчої безпеки. Відбір експертів здійснювався за методикою Кендалла [1].

Для проведення оцінювання експертам було запропоновано експертний лист, де викладено у якості параметрів оцінки основні компоненти та елементи системи забезпечення продовольчої безпеки країни та варіанти відповідей. Експерти позитивно оцінили зазначену систему, що посилило її наукове обґрунтування.

Для ґрунтовного розуміння сутності й механізмів функціонування системи продовольчої безпеки країни у цілому та кожного її елемента зокрема, нижче викладено їх характеристику.

Основна мета системи продовольчої безпеки країни. Будь-яка діяльність, зокрема й забезпечення продовольчої безпеки, потребує визначення чіткого вектору руху, особливо коли залучено численні структури. У такій ситуації потрібна координація та узгодженість дій. Основним умовним для цього компасом може бути чітко сформульована основна мета діяльності, якою будуть керуватися усі суб'єкти забезпечення продовольчої безпеки країни.

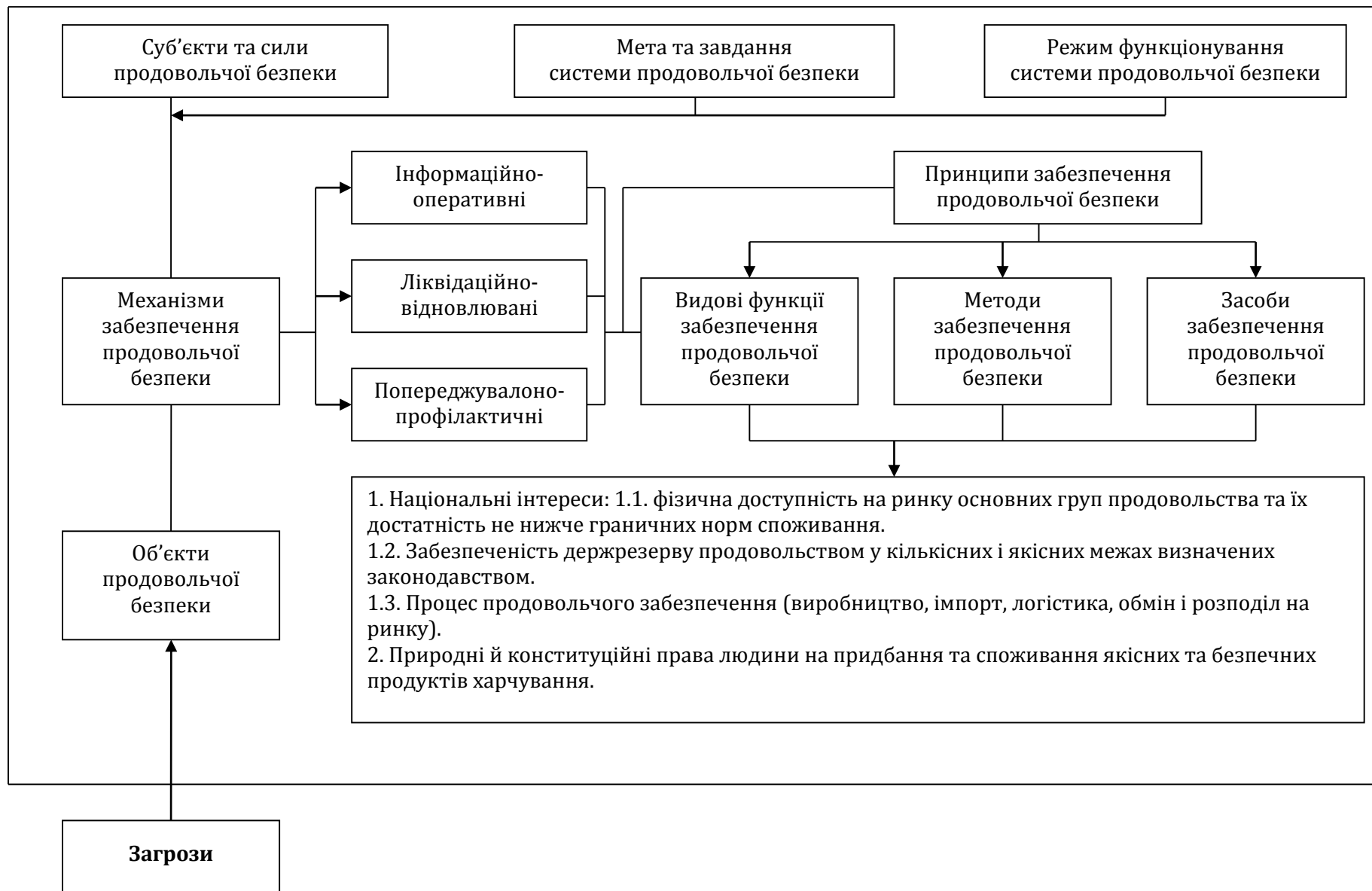

Рис. 1. Теоретична модель системи продовольчої безпеки України

Такою загальною метою системи продовольчої безпеки країни має бути: виключення або зведення до мінімуму можливих втрат (шкоди) та сприяння у такий спосіб у захисті природних й конституційних прав людини на придбання та споживання безпечних й якісних продуктів харчування, а також реалізації національних інтересів у сфері продовольчого забезпечення. При цьому втрати (шкоди) варто розуміти широко: від злочинів (крадіжки), відсутності врожаю тощо, аж до бездіяльності суб'єкта продовольчої безпеки (не розроблено й не прийнято відповідний нормативно-правовий документ, через відсутність якого була нанесена шкода). Тому кожен суб'єкт як продовольчого забезпечення, так і забезпечення продовольчої безпеки, зобов'язані цією метою керуватися і не допускати втрат. У кінцевому результаті у такий спосіб разом із забезпеченням продовольства (виробництво, імпорту, логістика, розподіл через ринок) будуть створюватися умови для реалізації національних інтересів у продовольчій сфері. У першу чергу це забезпечення продовольчої безпеки.

Основні завдання системи продовольчої безпеки країни. Для досягнення зазначеної мети відповідні суб'єкти та сили забезпечення продовольчої безпеки мають виконувати основні завдання, а саме:

1) визначення у нормативно-правових документах переліку основних груп продовольства, які входять до складу продовольчого кошика, та протидія загрозам їх фізичній доступності на продовольчому ринку не нижче встановлених граничних значень на основі раціональних норм споживання;

2) створення державного продовольчого резерву та протидія загрозам його формуванню у межах, визначених законодавством України;

3) забезпечення якості та безпечності харчових продуктів;

4) протидія (визначення, попередження, виявлення та ліквідація) загрозам продовольчому забезпеченні, а у випадку їх реалізації послаблення негативних наслідків від втрат, їх відшкодування та/або відновлення процесів забезпечення продовольства чи цілісності об'єкта безпеки.

Саме виконання цих основних завдань відповідними суб'єктами та силами й становить зміст забезпечення продовольчої безпеки країни. Саме ці завдання чітко розмежовують поняття «забезпечення продовольчої безпеки» від поняття «забезпечення продовольством». Останнє відображає зміст функції розвитку продовольчої системи країни й пов'язане з виробництвом, імпортом, логістикою та розподілом продовольства через ринок виходячи з попиту на ті чи інші групи й види продовольчих товарів.

Зазначені завдання забезпечення продовольчої безпеки країни конкретизуються у функціях відповідних суб'єктів та сил.

Механізми системи забезпечення продовольчої безпеки країни. Ефективність системи продовольчої безпеки залежить від її механізмів. Вона, як і будь-яка інша соціальна система, містить три складових механізми:

- а) інформаційно-оперативні;
- б) попереджувально-профілактичні;
- в) ліквідаційно-відновлювальні[3].

На практиці кожний з цих механізмів безпекової діяльності реалізується через низку видових функцій безпеки (видів безпекової діяльності), які містять відповідні методи і засоби. При цьому логіка послідовності цього процесу технологічно виглядає наступним чином: конкретний механізм безпекової діяльності реалізується через видові функції безпеки, кожна з яких своєю чергою виконується шляхом використання відповідних методів і засобів. Механізми безпеки формуються на виконання завдань і досягнення цілей безпеки. Кожен з суб'єктів і сил безпеки застосовує лише властиві йому механізми із забезпечення безпеки [3].

Наприклад, для реалізації інформаційно-оперативного механізму безпекової діяльності з метою отримання інформації про стан продовольчої безпеки можна здійснювати моніторинг показників продовольчої безпеки з використанням методу збору й аналізу інформації. Для цього обов'язково потрібні відповідні статистичні звіти та інші аналітичні матеріали у якості засобів збору такої інформації. При цьому необхідно дотримуватися основних безпекових принципів: своєчасності, правомірності та поєднання гласності й конфіденційності.

Під інформаційно-оперативними механізмами безпекової діяльності розуміється сукупність відповідних видів діяльності, методів та засобів пов'язаних зі збором і аналізом інформації про загрози та документуванням протиправних дій у відповідному часі та просторі [3].

Використання інформаційно-оперативних механізмів дозволить вчасно документувати протиправні дії, здійснювати моніторинг, зокрема й оперативний, ринку сільськогосподарської продукції тощо, в результаті чого отримувати або передавати відповідним суб'єктам забезпечення продовольчої безпеки, керівникам, структурам чи виконавцям безпекових заходів інформацію про потенційні чи реальні загрози, які мали чи мають місце в процесі (на кожному етапі, елементі) забезпечення країни продовольством. Наприклад, інформацію про загрози загального характеру: низький рівень споживання населенням харчових продуктів; критична фізична доступність основних груп харчових продуктів; нестійкість продовольчого ринку; високий ступінь залежності продовольчого ринку від імпорту; небезпечність і низька якість харчових продуктів; низький рівень розвитку аграрного сектору; зниження до критичного рівня природно-ресурсного потенціалу та ефективності його використання; нестабільність конкурентних позицій вітчизняної

сільськогосподарської продукції на зовнішніх ринках; низькі темпи техніко-технологічного оновлення виробництва; збільшення виробничих витрат внаслідок зростання рівня зношеності техніки; переважання використання застарілих технологій; збільшення вартості невідновлюваних природних ресурсів у структурі собівартості виробництва вітчизняної сільськогосподарської продукції; втрати продукції внаслідок недосконалості системи логістики її зберігання та інфраструктури аграрного ринку в цілому; незавершеність земельної реформи та інші.

Крім цього, завдяки зазначеним механізмам можна отримувати інформацію на рівні підприємств агропромислового комплексу про такі загрози:

- а) про виведення з ладу засобів для виробництва продовольчих товарів;
- б) про порушення технології виробництва продовольчих товарів;
- в) про підготовку аварій, пожеж, учинення інших надзвичайних дій;
- г) про підготовку крадіжки, псування продукції тощо;
- е) про можливий зрив постачання продовольства до державного продовольчого резерву тощо.

Завдяки цьому механізму забезпечуються оперативні й зворотні зв'язки між суб'єктами та силами забезпечення продовольчої безпеки.

Окрім механізмів, які дозволяють отримувати інформацію про загрози, потрібні механізми, які дозволяли б їх попереджувати. *Під попереджувально-профілактичними механізмами* безпекової діяльності розуміється сукупність відповідних видів діяльності, методів та засобів, пов'язаних з розробкою та дотриманням законів, підзаконних актів з питань безпеки, а також нормативів безпеки та інших управлінських рішень, починаючи з режиму і закінчуючи регламентацією поведінки працівників підприємства [3].

Використання попереджувально-профілактичних механізмів дозволяє розробляти нормативно-правове забезпечення та формувати умови, які б попереджували потенційні чи реальні втрати у процесі забезпечення країни продовольством, особливо основними групами продовольчих товарів, що входять до продовольчого кошика, а також державного продовольчого резерву.

Результатом реалізації попереджувально-профілактичних механізмів є створені та нові нормативно-правові документи, а також умови й можливості для попередження і профілактики потенційних чи реальних загроз. Наприклад, такими можуть бути:

- 1) закони України: «Про основи національної безпеки України», «Про прожитковий мінімум», «Про державний матеріальний резерв», «Про захист національного товаровиробника від демпінгового імпорту», «Про безпечність та якість харчових продуктів», «Про дитяче харчування», «Про стандартизацію», «Про підтвердження відповідності»,

«Про захист прав споживачів», «Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення», «Про державну систему біобезпеки при створенні, випробуванні, транспортуванні та використанні генетично модифікованих організмів»;

2) нормативні акти міністерств: правила техніки безпеки на виробництві молочних продуктів; технологічні вимоги захисту від підробок олії; план дій на випадок надзвичайних подій на молокопереробному підприємстві; регламентація у контрактах на постачання продовольчих товарів питань відповідальності постачальника за порушення умов договору; нормативно-правові документи з питань охорони матеріальних цінностей та виробничих об'єктів; екологічні вимоги до процесу виробництва та продукту тощо.

У силу різних причин та обставин загрози все ж таки дестабілізують процеси забезпечення продовольством, особливо продовольчої безпеки країни. Для їх ліквідації, або відновлення цих процесів системі продовольчої безпеки необхідні *ліквідаційно-відновлювальні механізми*.

Під ліквідаційно-відновлювальними механізмами безпекової діяльності розуміється сукупність видів безпекової діяльності та відповідних методів й засобів, пов'язаних з ліквідацією (припиненням) загроз на будь-якій стадії реалізації конфіденційними методами та методами роботи у надзвичайних ситуаціях, а також їх наслідків та/чи відновленням якісних чи кількісних показників, зв'язків, цілісності об'єкта, діяльності тощо [3].

Використання суб'єктами продовольчої безпеки ліквідаційно-відновлювальних механізмів створює відповідні умови та можливості для ліквідації (припинення) загроз та відновлення процесів, цілісності системи тощо після нанесення шкоди. Такі умови й можливості можуть передбачатися, наприклад, окрім Законів України, які регулюють питання забезпечення продовольчої безпеки, у Стратегії розвитку агропромислового комплексу країни, Державних цільових продовольчих програмах та інших подібних нормативних документах.

Прикладом застосування системою продовольчої безпеки ліквідаційно-відновлюваних механізмів щодо ліквідації загроз та відновлення робочого стану, процесів тощо можуть бути: припинення поставок (закладення) до державного резерву продовольства, непридатного для тривалого зберігання, або такого, що не відповідає умовам контракту (договору) щодо їх якості та асортименту; виявлення та ліквідація випадків оформлення безтоварних операцій із закладення продовольства до державного резерву; виявлення та ліквідація випадків несвоєчасного повернення до державного резерву позичених продовольчих товарів; виявлення та ліквідація випадків незабезпечення збереження продовольства державного резерву, в тому числі самовільне відчуження; виявлення та ліквідація прострочення постачальником поставки, недопоставку (неповне закладення) продовольства до

державного резерву; припинення порушення правил і умов зберігання, несвоєчасного освіження та заміни продовольства державного резерву; припинення зберігання продовольства, що не відповідає затвердженій номенклатурі, діючим стандартам і технічним умовам; виявлення та ліквідація причин що призводили до псування продуктів харчування; зменшення надмірних витрат на транспортування та зберігання продовольства; виявлення та ліквідація порушень технологій зберігання та транспортування продовольчих товарів; призупинення випуску бракованої продукції; ліквідація технологічної аварії чи пожежі на виробництві; затримання осіб, що вчиняли крадіжки на виробництві; виявлення і припинення порушення умов договору на постачання продовольчих товарів; страхування врожаю від природних стихій (засухи, заморозки, повені тощо); отримання у банку кредиту для відновлення посів у наслідок їх вимерзання та інші.

Основними складовими зазначених механізмів є:

- 1) видові безпекові функції (види безпекової діяльності);
- 2) методи безпекової діяльності;
- 3) засоби безпекової діяльності;
- 4) принципи безпекової діяльності.

Видові функції (види) безпекової діяльності – це будь-які види діяльності, які містять інформаційні, попереджувальні, ліквідаційні та відновлювальні механізми, завдяки яким здійснюється безпекова діяльність (функція безпеки соціальної системи). У практичній діяльності для забезпечення безпеки соціальної системи можуть використовуватися будь-які види діяльності, які дозволяють документувати протиправні дії, отримувати інформацію про загрози чи небезпеки, попереджувати та ліквідовувати їх, а у випадку реалізації - відновлювати діяльність чи цілісність процесів або компенсувати отримані збитки [3].

У забезпеченні продовольчої безпеки країни беруть участь суб'єкти і сили безпеки на рівні держави та підприємств, які мають до цього процесу відповідне відношення, виконуючи властиві їм відповідні видові функції.

Основними видовими функціями забезпечення продовольчої безпеки країни на рівні держави можуть бути:

Сертифікація – зменшення економічних втрат продовольчою системою шляхом підтвердження якості продовольчих товарів.

Стандартизація – підвищення ступеня відповідності продовольчих товарів їх функціональному призначенню, усуненню бар'єрів у торгівлі та сприянню науково-технічному співробітництву.

Квотування – регулювання обсягів виробництва окремих видів продовольчих товарів, а також регламентації зовнішньоекономічної діяльності, пов'язаної з імпортом продовольства, та на цій основі захисту внутрішнього ринку основних груп продовольчих товарів.

Судовий захист – захист національних інтересів у сфері продовольчого забезпечення, відшкодування збитків та відновлення цілісності об'єктів, процесів, державних прав.

Оперативно-розшукова діяльність – попередження та припинення загроз продовольчому забезпеченню, зокрема й забезпеченню продовольчої безпеки, спеціальними методами розшукової діяльності, які мають право застосовувати виключно уповноважені державні органи.

Антикорупційна діяльність – попередження та припинення загроз продовольчому забезпеченню, зокрема й забезпеченню продовольчої безпеки, шляхом протидії корупційним злочинам.

Митно-тарифне регулювання – захист національних інтересів у сфері продовольчого забезпечення, зокрема й забезпечення продовольчої безпеки, шляхом вставлення та зміни відповідних норм мита та тарифів на основні групи продовольства.

Моніторинг продовольчої безпеки – виявлення кількісних і якісних змін на ринку основних груп продовольства, забезпеченості державного резерву продовольства та визначення на основі індикаторів рівня продовольчої безпеки країни.

Державний нагляд у сфері забезпечення продовольчої безпеки – виявлення та усунення фактів недотримання законодавства у сфері продовольчої безпеки країни.

З переліком наведених функцій та їх призначенням у забезпеченні продовольчої безпеки погодилися усі експерти. Ці функції виконуються відповідними суб'єктами продовольчої безпеки на рівні держави та місцевих державних адміністрацій й органів місцевого самоврядування.

До основних видових функцій безпеки на рівні підприємства – суб'єкта забезпечення продовольчої безпеки можна віднести:

Охоронна діяльність – обмеження доступу до об'єктів (вантажів), захист їх території, споруд (приміщень, виробничих та складських ділянок) та персоналу (фізичних осіб) від протиправних посягань.

Аналітично-пошукова діяльність – виявлення загроз внутрішнього і зовнішнього походження стратегічним підприємствам, а також тенденцій розвитку ринку, економіки, конкуренції тощо, які можуть стати на перешкоді або створити умови для їх досягнення, використовуючи легальні джерела інформації та методи її збору.

Приватна детективна діяльність – виявлення і встановлення фактів зовнішніх та внутрішніх загроз протиправного характеру, спрямованих на об'єкти безпеки та запобігання й припинення їх дії законними методами, використовуючи відповідні засоби та організаційно-правові механізми.

Технічний захист інформації з обмеженим доступом – захист інформації з обмеженим доступом з використанням технічних засобів.

Юридичний захист – захист корпоративних інтересів шляхом протидії внутрішнім і зовнішнім загрозам протиправного характеру.

Страхування – пом'якшення і мінімізації збитку та відшкодування збитків, яких зазнало підприємство.

Охорона праці – зменшення збитків для підприємства у наслідок збереження життя, здоров'я і працездатності людини у процесі трудової діяльності.

З переліком наведених функцій та їх призначенням у забезпеченні продовольчої безпеки також погодилися усі експерти. Ці функції виконуються відповідними суб'єктами продовольчої безпеки на рівні підприємства власними силами або на умовах угод з відповідними іншими структурами.

Реалізація будь-якої зазначеної видової функції забезпечення продовольчої безпеки країни передбачає формування відповідних методів і засобів для впливу на ту чи іншу загрозу, умови у яких вона формується чи джерело самої загрози.

Методи безпекової діяльності – це способи, за допомогою яких реалізуються засоби безпеки у рамках виконання відповідних видових функцій безпеки. Іншими словами, методи безпеки переводять засоби безпеки зі статичного стану в динамічний, даючи відповідь на питання як саме ці засоби реалізовуватимуться на практиці [3]. Наприклад, Закон України «Про продовольчу безпеку України» як засіб регулювання відносин щодо забезпечення продовольчої безпеки країни може бути прийнятим та використовуватися лише за умови, коли Верховна Рада України як суб'єкт продовольчої безпеки, застосує у своїй діяльності правовий метод у формі розробки й прийняття зазначеного закону.

Методів безпекової діяльності може бути багато. Проте до безпекових їх можна віднести лише тоді, коли використання їх дозволяє отримати інформацію про загрози й небезпеки, попереджувати виникнення чи реалізацію загроз або припиняти негативну дію загроз чи ліквідовувати їх негативні наслідки [3]. Наприклад, аналіз показників забезпеченості основними групами продовольчих товарів можна проводити для того, щоб прийняти рішення щодо покращення якості продуктів та розвитку виробничого процесу, або виявлення загроз, пов'язаних з низьким рівнем безпеки продукту та загроз, які можуть дестабілізувати процес виробництва. У першому випадку даний метод може використовуватися для удосконалення якості товару й його виробництва, у другому – для підвищення рівня безпеки товару та уникнення руйнування виробничого процесу.

Методи, які можуть використовуватися у безпековій діяльності можна об'єднати в наступні групи: адміністративно-організаційні, інформаційно-аналітичні, економічні, правові, технічні, соціально-психологічні [3].

У процесі забезпечення продовольчої безпеки країни зазначені методи можуть та й використовуються. При цьому мають власне наповнення, характеристики у залежності від загрози та видової функції

забезпечення продовольчої безпеки. Їх призначення, з чим погодилися й експерти, полягає у такому:

1) *адміністративно-організаційні* – для логічно структурованого впорядкування діяльності, пов'язаної із забезпеченням продовольчої безпеки, та створення відповідного організаційного механізму;

2) *інформаційно-аналітичні* – для збору, обробки й аналізу інформації про загрози чи небезпеки, а також визначення рівня продовольчої безпеки країни;

3) *економічні* – для припинення дії загроз чи небезпек, у випадку їх реалізації - ліквідація їх наслідків й відновлення продовольчих втрат;

4) *правові* – для формування нормативно-правових документів, які регламентують питання продовольчої безпеки країни, юридичний й судовий захист національних, корпоративних та особистих інтересів у сфері забезпечення продовольчої безпеки;

5) *технічні* – для захисту засобів обчислення інформації, телекомунікаційних мереж та технологій виробництва;

6) *соціально-психологічні* – для психологічного впливу на потенційні чи конкретні особи (джерела) з метою отримання інформації про можливі загрози, їх попередження чи припинення.

Від вибору методів забезпечення продовольчої безпеки залежить й формування або використання відповідних засобів.

Засоби забезпечення безпеки – це можливості та інструменти матеріального і нематеріального характеру, за допомогою яких здійснюється безпекова діяльність. У кінцевому результаті вони впливають на самодостатність та стійкість соціальної системи. Засобів безпеки, що можуть використовуватися суб'єктами і силами безпеки, існує безліч. Їх можна виокремити в певні групи, основними з яких є: *технічні, технологічні, економічні, правові, інформаційні, фізичні, організаційно-управлінські засоби та службові тварини* [3].

Основне призначення зазначених засобів у забезпеченні продовольчої безпеки, з чим погодилися й експерти, полягає у такому:

1) *технічні засоби* – для використання технічних можливостей чи властивостей для протидії загрозам продовольчої безпеки;

2) *технологічні засоби* – для унеможливлення копіювання чи підробки продовольчих товарів;

3) *економічні засоби* – для усунення перешкод для забезпечення конкурентоспроможності продовольчої системи та формування мотивації у агентурних джерелах для отримання інформації про загрози продовольчій безпеці країни;

4) *правові засоби* – для формування правових механізмів забезпечення продовольчої безпеки країни у вигляді законів та нормативно-правових документів;

5) *інформаційні засоби* – для використання у якості джерела інформації про загрози та як засобу комунікаційного зв'язку для забезпечення продовольчої безпеки країни;

6) *фізичні засоби* – для використання фізичної охорони об'єктів, а також застосування фізичної сили при затриманні правопорушників;

7) *організаційно-управлінські засоби* – для формування відповідних структур, процедур, режимів, що обмежують або виключають можливість завдання шкоди продовольчій системі країни;

8) *службові тварини* – використовуються для фізичної охорони об'єктів продовольчої безпеки та пошуку певних предметів й осіб.

Ефективність забезпечення продовольчої безпеки значною мірою залежить й від застосування відповідних принципів.

Принципи забезпечення безпеки – це базові орієнтири, яких повинні дотримуватися суб'єкти безпеки у безпековій діяльності. Зазначені базові орієнтири створюють механізм «стримань та противаг» у використанні сил і засобів та методів для реалізації завдань і досягнення цілей. Іншими словами, вони є своєрідним компасом, за яким слід звіряти рішення. Загальносистемними, тобто такими, що притаманні будь-яким соціальним системам, є такі принципи: *правомірності, системності, гнучкості, спеціалізації, поєднання гласності й конфіденційності, централізації управління* [3]. Крім них для системи продовольчої безпеки властиві й спеціальні принципи: продовольчої незалежності держави; достатності і стабільності запасів продовольства; достатності й фізичної доступності якісних і безпечних харчових продуктів для всіх категорій населення; своєчасності та адекватності заходів щодо протидії внутрішнім і зовнішнім загрозам; взаємодії суб'єктів й сил забезпечення продовольчої безпеки.

Основне призначення зазначених принципів функціонування системи продовольчої безпеки країни, з чим погодилися й експерти, зводиться до такого:

1. *Принцип правомірності* – дозволяє суб'єктам безпеки реалізовувати функцію забезпечення продовольчої безпеки, виходячи з верховенства права використовуючи правові методи та засоби.

2. *Принцип системності* – передбачає включення усіх елементів, які у сукупності складатимуть систему забезпечення продовольчої безпеки, дозволятимуть протидіяти загрозам та забезпечувати цілісність процесів і об'єктів безпеки.

3. *Принцип гнучкості* – орієнтує суб'єктів забезпечення продовольчої безпеки діяти залежно від характеру і рівня розвитку загрози чи небезпеки.

4. *Принцип спеціалізації* – передбачає залучення до протидії загрозам підготовлених фахівців з конкретного виду діяльності чи спеціалізовану структуру у сфері безпеки.

5. *Принцип поєднання гласності й конфіденційності* – передбачає поєднання широкого висвітлення системи забезпечення продовольчої безпеки, яка своєчасно дозволяє виявляти як потенційні, так і реальні загрози. Разом з цим, окремі безпекові заходи мають бути конфіденційними, щоб попередити чи ліквідувати загрози.

6. *Принцип централізації управління* – передбачає виокремлення серед суб'єктів забезпечення продовольчої безпеки відповідального за організацію й виконання політики продовольчої безпеки країни.

7. *Принцип своєчасності та адекватності* – вимагає від суб'єкта й сил забезпечення продовольчої безпеки діяти оперативно, щоб вчасно ліквідувати загрозу, застосовуючи такі сили і засоби та безпекові заходи, які були б достатніми, щоб мінімізувати зовнішню продовольчу залежність та витрати. Крім цього система безпеки продовольчої системи повинна мати механізми і можливості діяти на випередження розвитку загрози чи небезпеки, що дозволить уникнути збитків або звести їх до мінімуму.

8. *Принцип взаємодії суб'єктів й сил продовольчої безпеки* – спонукає усіх суб'єктів й сили продовольчої безпеки до чітко скоординованої спільної діяльності для протидії тим чи іншим загрозам.

9. *Принцип продовольчої незалежності держави* – передбачає наявність у нормативних документах обґрунтованої норми імпорту продовольства з урахуванням вітчизняних можливостей його виробництва.

10. *Принцип достатності і стабільності запасів продовольства* – передбачає встановлення граничних норм запасів продовольства, що гарантувало б у разі необхідності поповнення його нестачі на ринку та механізмів його постачання.

11. *Принцип достатності й фізичної доступності якісних і безпечних харчових продуктів для всіх категорій населення* – передбачає постійну наявність на продовольчому ринку за місцем проживання людини кожної основної групи товарів, в обсязі не нижче граничного рівня.

Режим функціонування системи забезпечення продовольчої безпеки. Поділ функціонування системи забезпечення продовольчої безпеки на відповідні режими дозволяє сконцентрувати зусилля та відповідні ресурси суб'єктів безпеки для протидії найнебезпечнішим загрозам, а також зменшити витрати на безпекові заходи. Система безпеки організації в залежності від ситуації та її розвитку може функціонувати в трьох режимах:

- 1) повсякденного;
- 2) підвищеної готовності;
- 3) надзвичайного стану [3].

Зазначені режими повною мірою притаманні й системі забезпечення продовольчої безпеки країни. Проте мають власне наповнення, яке відрізняється від інших систем безпеки.

Повсякденний режим – це звичайний робочий режим, коли всі суб'єкти системи забезпечення продовольчої безпеки виконують властиві їм безпекові функції, зокрема й розробляють відповідні типові плани дій на випадок реалізації тих чи інших загроз. Цей процес здійснюється на усіх ієрархічних рівнях системи. В залежності від ситуації, що складається, плани можуть бути таких видів:

- план дій при загрозі великих повеней, здатних знищити посіви;
- план дій на випадок постачання критичного продовольчого імпорту;
- план дій на випадок вимерзання значної площі посівів;
- план дій на випадок військової агресії чи інших надзвичайних ситуацій та інші;

Режим підвищеної готовності – це функціонування системи продовольчої безпеки при виявленні конкретних загроз.

В доповнення до дій, що проводяться у повсякденному режимі, здійснюються ще ряд:

- уточнюються і удосконалюються типові плани дій з урахуванням виду загрози, її інтенсивності та масштабності;
- підвищується готовність сил безпеки, які можуть бути задіяні для припинення дії загрози;
- можливий початок роботи оперативного штабу (кризової групи).

Режим надзвичайного (кризового) стану – це функціонування системи безпеки при наявності реальної дії загроз. У цьому випадку:

- оперативне управління безпековою діяльністю переходить до оперативного штабу (кризової групи), який працює у постійному режимі;
- залучаються відповідні сили безпеки, здатні ліквідувати загрозу, та сили підтримки.

Суб'єкти та сили забезпечення продовольчої безпеки країни. У забезпеченні продовольчої безпеки країни визначальна роль належить її суб'єктам. Суб'єкти – це фізичні й юридичні особи, яким офіційно делеговані відповідні функції й повноваження законодавчого та управлінського характеру у сфері продовольчої безпеки країни, тобто формують її політику та організовують виконання шляхом створення відповідних безпекових механізмів. Основними з них є: Президент України, Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, Рада національної безпеки і оборони України, міністерства та інші центральні органи виконавчої влади, місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування, громадяни України, об'єднання громадян. Сутність визначальної ролі зазначених суб'єктів безпеки, з чим погодилися й експерти, зводиться до такого:

1) *Президент України* – забезпечує продовольчу безпеку країни у межах законодавства України;

2) *Верховна Рада України* – визначає засади державної політики у сфері продовольчої безпеки України, формує законодавчу базу у цій сфері;

3) *Кабінет Міністрів України* – забезпечує проведення державної політики продовольчої безпеки;

4) *Рада національної безпеки і оборони України* – координує та контролює діяльність органів виконавчої влади у сфері продовольчої безпеки;

5) *міністерства та інші центральні органи виконавчої влади* – у межах своїх повноважень, передбачених законом, забезпечують виконання завдань у сфері продовольчої безпеки;

6) *місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування* – забезпечують реалізацію державної політики продовольчої безпеки на відповідній території;

7) *підприємства, які беруть участь у забезпеченні країни основними групами продовольства* – організовують протидію загрозам власній діяльності, спрямованій на продовольче забезпечення, у межах можливостей та повноважень;

8) *громадяни України, об'єднання громадян* – вносять до відповідних органів виконавчої влади пропозиції щодо питань, пов'язаних з фізичною доступністю основних груп продовольчих товарів на регіональному ринку та захист прав на придбання якісного та безпечного для споживання продовольства через механізми захисту прав споживача.

Разом з тим серед суб'єктів забезпечення продовольчої безпеки варто виокремити центральні органи виконавчої влади та основні їх функції у сфері забезпечення продовольчої безпеки (табл. 1).

У забезпеченні продовольчої безпеки країни, окрім суб'єктів, суттєва роль відводиться й силам. *Сили безпеки* – це фізичні або юридичні особи, які безпосередньо беруть участь у протидії загрозам або відновленні процесів, ліквідації наслідків дії загрози [3].

Сил, які беруть участь у забезпеченні продовольчої безпеки, є досить багато. Їх варто поділити на відповідні групи:

1) *сили, які протидіють загрозам, що мають ознаки провини та злочину* (прокуратура, суд, поліція, служба безпеки України, антикорупційне бюро, державна інспекція сільського господарства України, інспекція рибного господарства, Державна служба України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів та інші);

2) *сили, які беруть участь у відновленні діяльності, відшкодуванні втрат унаслідок дії загроз у сфері продовольчого забезпечення* (страхові компанії, банки та інші).

**Центральні органи виконавчої влади у сфері формування
продовольчої безпеки України**

№з/п	Назва центрального органу виконавчої влади	Основні безпекові функції
1	Центральний орган виконавчої влади з питань аграрної політики та продовольства	1) здійснює заходи, спрямовані на захист інтересів вітчизняних виробників продовольства на зовнішньому ринку, їх захист від недобросовісної конкуренції, дискримінаційних умов діяльності, а також на ефективне застосування антидемпінгового законодавства та розвиток внутрішнього продовольчого ринку; 2) забезпечує контроль за використанням та охороною земель усіх категорій незалежно від форми власності, за безпечністю та якістю сільськогосподарської продукції; 3) координує роботу з відновлення продуктивної цінності земель сільськогосподарського призначення, розробляє і сприяє впровадженню ґрунтозахисних технологій та відновленню родючості ґрунтів; 4) здійснює розрахунки прогнозних та фактичних потреб України у основних групах продовольства.
2	Центральний орган виконавчої влади з питань економічного розвитку і торгівлі	1) забезпечує формування державної політики щодо створення, розміщення, зберігання, поповнення та використання запасів продовольчих ресурсів у складі державного матеріального резерву і здійснює контроль за її реалізацією; 2) забезпечує формування державної політики у сфері захисту прав споживачів продовольства та здійснює контроль за її реалізацією; 3) організовує розроблення проектів нормативно-правових актів з питань захисту прав і інтересів споживачів, реклами, стандартизації, метрології, сертифікації, оцінки відповідності, управління якістю харчових продуктів та погоджує їх.
3	Центральний орган виконавчої влади з питань охорони здоров'я	1) забезпечує розроблення раціональних норм споживання харчових продуктів для основних соціальних і демографічних груп населення з урахуванням регіональних традицій і звичок, екологічної ситуації тощо; 2) затверджує параметри безпечності харчових продуктів, їх мінімальні специфікації якості, інші санітарні заходи з безпечності та якості харчових продуктів і харчування населення, вимоги санітарного законодавства щодо об'єктів з виробництва та обігу харчових продуктів, допоміжних засобів і матеріалів, що застосовуються в харчовій промисловості.
4	Центральний орган виконавчої влади з питань соціальної політики	1) розробляє та вносить у встановленому порядку пропозиції щодо надання державної адресної соціальної допомоги соціально вразливим верствам населення; 2) проводить координаційно-аналітичну роботу щодо подолання бідності та здійснює моніторинг показників бідності.

Складено за джерелом: [Проект закону «Про продовольчу безпеку»].

Об'єкти продовольчої безпеки. Діяльність суб'єктів та сил безпеки організується і здійснюється не взагалі, а спрямовується на конкретні об'єкти безпеки. Під об'єктом безпеки розуміється все те, що має бути під захистом держави у сфері продовольчого забезпечення, від якого залежить забезпеченість продовольчої безпеки. Такими об'єктами, на думку автора, мають бути:

1. *Національні інтереси у сфері продовольчої безпеки.* Вони мають передбачати три взаємопов'язані складові:

1.1) фізична доступність на ринку продуктів основних груп продовольства, що віднесені до продовольчого кошика, не нижче встановлених норм споживання;

1.2) забезпеченість державного продовольчого резерву у кількісних і якісних межах, визначених законодавством України;

1.3) процес продовольчого забезпечення (*виробництво, імпорт, логістика, обмін і розподіл на ринку*: придбання основних груп продовольства для споживання та формування державного продовольчого резерву).

Об'єкти продовольчої безпеки, що зазначені у пунктах 1.1. та 1.2. - це фактична фізична наявність основних груп продовольства на ринку та у державному продовольчому резерві. Національний інтерес полягає у тому, щоб такий мінімальний стан продовольчого забезпечення був завжди, за будь-яких обставин. Його можна досягти, якщо процес продовольчого забезпечення, який зазначений у пункті 1.3, буде супроводжуватися безпековими заходами, спрямованими на протидію загрозам, які своєю чергою можуть ставати на перешкоді формування продовольчого ринку та державного продовольчого резерву. Відтак суб'єкти та сили забезпечення продовольчої безпеки мають здійснювати діяльність, спрямовуючи її на захист конкретного об'єкта безпеки.

2. *Природні й конституційні права людини на придбання та споживання безпечних й якісних продуктів харчування.* Людина та її природні й конституційні права на придбання та споживання безпечних й якісних продуктів харчування у цивілізованій країні є прерогативою та дороговказом у формуванні державної продовольчої політики, зокрема й продовольчої безпеки. Україна прагне бути саме такою країною, тому зобов'язана чітко сформулювати національні інтереси у сфері продовольчого забезпечення, де людина була б в центрі продовольчих та безпекових відносин. Відтак суб'єкти та відповідні сили продовольчої безпеки зобов'язані, розробляючи та реалізуючи державну політику у сфері продовольчої безпеки, виходити у першу чергу із зазначених прав людини, а також постійно на системному рівні протидіяти тим чи іншим загрозам, що спрямовані на порушення цих прав.

Отже вдумливе й цілеспрямоване застосування запропонованої теоретичної моделі системи продовольчої безпеки країни дозволяє

відповідним суб'єктам на практиці значно ефективніше забезпечувати продовольчу безпеку України.

-
1. Айвазян С. А. Прикладная статистика и основы эконометрии / С. А. Айвазян, В. С. Мхитарян. – М. : ЮНИТИ, 1998. – 437 с.
 2. Кобелев Н. Б. Практика применения экономико-математических методов и моделей / Н. Б. Кобелев. – М. : Финстатинформ, 2000. – 211 с., С. 10.
 3. Франчук В.І. Економічна безпека суб'єктів господарської діяльності: підручник / В.І. Франчук. – Львів: ЛьвДУВС, 2015. – 236 с.
 4. Франчук В.І. Теоретико-методологічні засади економічної безпеки акціонерних товариств: монографія / В. І. Франчук. – Львівський державний університет внутрішніх справ, 2015. – 400 с., С. 260.
 5. Харченко Л. С. Інформаційна безпека України : глосарій / Л. С. Харченко, В. А. Ліпкан, О. В. Логінов ; за заг. ред. Р. А. Калюжного. – К. : Текст, 2004. – 136 с., С. 75.

2.2. Значення продовольчої системи у забезпеченні економічної безпеки України

Сучасні вимоги, що ставляться перед організацією виробництва, обміну, розподілу та споживання продовольства, в тому числі, пов'язані з імплементацією вимог ЄС, вимагають охоплення широкого кола зв'язків, пов'язаних з розвитком сільського господарства, харчової промисловості, функціонування ринків продовольства, продовольчої безпеки, безпечності та якості продовольства тощо, які виходять за межі таких традиційних для вітчизняної науки категорій, як «агропромисловий комплекс», «продовольчий комплекс» чи «агропродовольча сфера». Тому назріла необхідність введення в науковий обіг і широкого застосування категорії «продовольча система», яка активно використовується європейськими та американськими дослідниками при дослідженні всього спектру проблем, пов'язаних з циклом виробництва і споживання продовольства [15].

У світовій практиці термін «продовольча система» набув широкого використання та розуміється як сукупність низки основних елементів, які забезпечують цілісність процесів, пов'язаних з виробництвом, обміном, розподілом та споживанням продовольства. Продовольча система включає в себе всі процеси, пов'язані з вирощуванням, збором, переробкою, пакуванням, транспортуванням, маркетингом, споживанням та утилізацією харчових продуктів і упаковки. Однак це не просто пов'язані між собою процеси – це цілісна система, в якій виробництво продовольства, переробка, розподіл і споживання інтегровані для підвищення їх екологічної, економічної, соціальної ефективності. Становлення і функціонування продовольчої системи залежить від соціальних, політичних, економічних і природних умов, а також від людських ресурсів (їх навичок та кваліфікації), а також рівня

освіти та наукових розробок. Суб'єктами підтримки функціонування продовольчої системи є ті, хто формує продовольчу політику: державні агенції, надавачі технічного обслуговування, освітяни та дослідники, інвестори та кредитори, торговельні асоціації, громадські організації. Організаційно-економічний механізм продовольчої системи включає всю сукупність інституційних, правових, економічних, фінансово-кредитних важелів та чинників, що забезпечують зростання обсягів виробництва продовольства та продовольчу безпеку, ефективне використання природних та виробничих ресурсів, підготовку кадрів, інноваційний розвиток, формування культури споживання та уявлень про здорове харчування, захист навколишнього середовища, безпечність та якість харчових продуктів [15].

Розвиваючи зазначену думку щодо застосування терміну «продовольча система» та її формування варто виходити з того, що для продовольчої системи України властиві певні характеристики. Основні з них подані на рис. 1.

Досліджуючи продовольчу систему України необхідно розглядати її як цілісний організм зі зв'язками з іншими підсистемами. Її функціональна структура достатньо складна, оскільки до процесу виробництва, транспортування, торгівлі, та обслуговування й супроводження цих процесів задіяна величезна кількість різних структур та державних й недержавних інституцій, створюється й використовується велика кількість різних нормативно-правових документів.

У процесі виробництва, розподілу й обміну продовольчої продукції використовуються значні обсяги фінансових ресурсів тощо. Продовольча система є базовою для економіки України та її громадян, оскільки задовольняє первинні потреби людини у їжі, а також формує ринок праці, виступає певним ринком збуту для інших галузей економіки та створює умови для їх розвитку. Вона функціонує, забезпечуючи у кінцевому результаті відповідними продуктами ринок, завдяки не тільки організації виробництва, логістиці, торговельній мережі тощо, а й за рахунок використання відповідних видів діяльності, які усувають, нейтралізують, чи пом'якшують дестабілізуючий, а то й руйнівний вплив загроз, які мають місце на кожному етапі забезпечення країни продовольством.

Пов'язується все це у логічний ланцюг та систему шляхом застосування механізмів функцій розвитку, безпеки й державного управління. У результаті формуються умови й механізми для забезпечення країни продовольством та продовольчої безпеки.

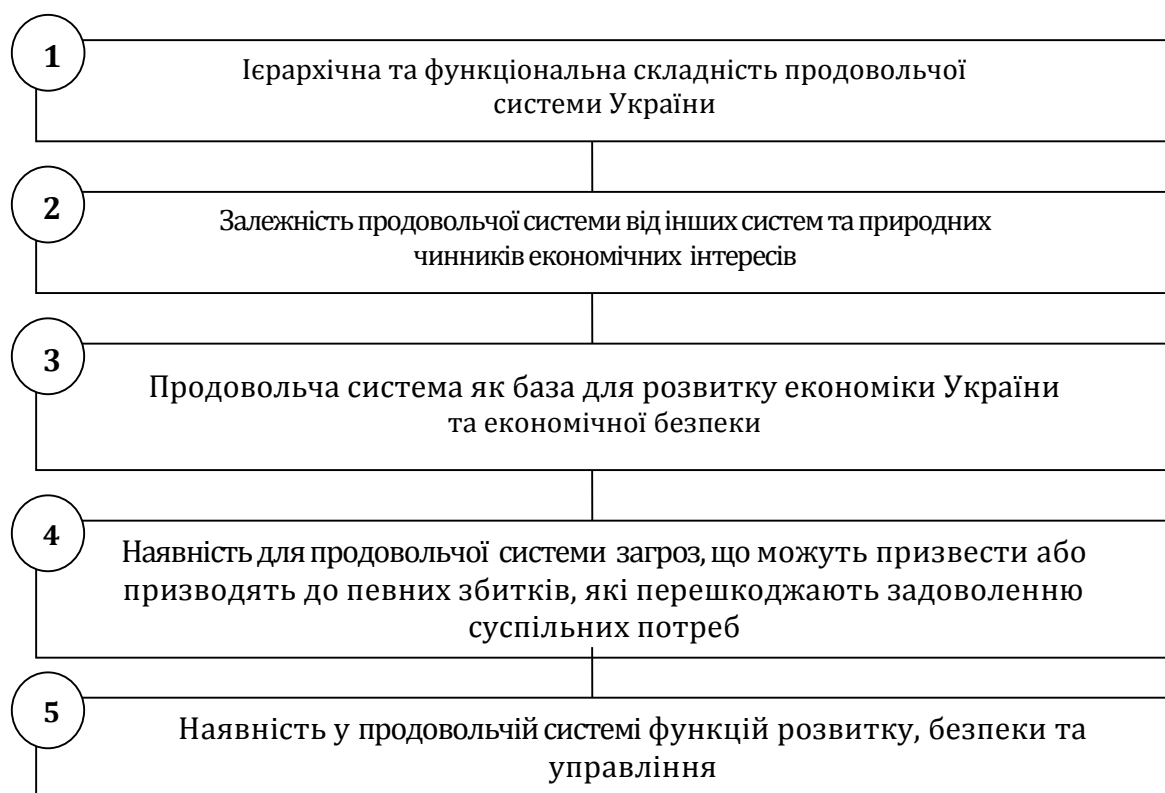

Рис 1. Основні характерні ознаки продовольчої системи України*
 *Авторська розробка.

Аналіз наукових джерел показав, що продовольча система має певну ієрархію. Вирізняють продовольчі системи місцевого, національного та глобального рівня. Продовольча система в залежності від рівня, на якому функціонує, вирішує низку завдань [15]. Основні з них подано у табл. 1.

Знання особливостей функціонування продовольчих систем різного рівня є основою для обґрунтованого розподілу компетенцій і повноважень між різними гілками та органами влади різного рівня у розв'язанні широкого кола проблем, пов'язаних з функціонуванням продовольчої системи.

Продовольча система України функціонує задля формування продовольчого ринку. Своєю чергою він не розвивається стихійно, а потребує, як і будь-який інший ринок, державного регулювання, яке здійснюється за допомогою відповідних методів. Їх аналіз у науково-нормативних джерелах показав, що їх є численна кількість у зв'язку з чим є потреба у їх класифікації.

Таблиця 1

Рівні та завдання продовольчої системи*

№ п/п	Рівень	Основні завдання
1.	Продовольча система глобального рівня	виробництво здорової їжі з високою споживною цінністю; безпека харчових продуктів; скорочення бідності в сільській місцевості; управління використанням природних ресурсів на засадах сталості; визначення принципів та завдань в сфері виробництва продовольства; встановлення правил обміну на глобальному ринку продовольства, регулювання споживання задля пом'якшення глобальних проблем; вплив на формування організаційно-економічного механізму національних продовольчих систем
2.	Продовольча система національного рівня	формування планів, визначення та вирішення завдань у сфері забезпечення продовольчої безпеки; вдосконалення функціонування внутрішнього та регіональних ринків продовольства; забезпечення доступу національним виробникам до міжнародних ринків; формування політики в сфері підвищення безпеки продовольства, зокрема й з урахуванням міжнародних стандартів; заохочення споживання продуктів, особливо місцевого виробництва
3.	Продовольча система локального рівня	продовольче забезпечення максимально за рахунок місцевих ресурсів, мінімізацію негативного впливу на навколишнє середовище; підтримка місцевої економіки

* Джерело: [15].

На думку Г.О. Пухтаєвич, з якою варто погодитися, методи державного регулювання ринку продовольчих товарів доцільно класифікувати за формами і засобами впливу (табл. 2).

Запроваджуючи у науковий обіг термін «продовольча система» необхідно виходити з того, що науковці змушені тимчасово досліджувати кількісну характеристику продовольчої системи на основі агропромислового комплексу (АПК). Практично продовольча система України функціонує у формі АПК.

АПК – це другий після індустріального виробництва структурний підрозділ господарства України. На галузі, що входять в АПК України (включаючи забезпечення його засобами виробництва), припадає майже 40 % валового суспільного продукту, майже чверть основних виробничих фондів і чисельності зайнятих працівників [12]. АПК дає близько 9-13 % валової доданої вартості країни, є одним з основних бюджетоутворюючих секторів національної економіки, частка якого у зведеному бюджеті України за останні роки становить в середньому 20 %, а у товарній структурі експорту – понад чверть, забезпечуючи перше місце на світовому ринку олії соняшникової, друге місце – за експортом зернових (без рису). Проте майже половина валової продукції сільського господарства сьогодні виробляється в господарствах населення [12].

**Класифікація методів державного регулювання ринку
продовольчих товарів***

За формами впливу	Важелі (інструменти, регулятори) впливу	За засобами впливу
<i>Прямий вплив</i>	стратегічні плани та програми; цільові програми; сертифікати; ліцензії; квоти; ліміти; митні податки та збори; державні інвестиції; централізовано встановлені ціни (фіксовані ціни)	адміністративні
	державні замовлення та держконтракти; нормативи та стандарти; державні закупівлі; дотації та санкції	адміністративно-економічні
<i>Непрямий вплив</i>	ціни; субсидії; податки; пільги; кредити; страхування; інвестування; фіскальна політика; податкова політика; бюджетна політика; грошово-кредитна політика; бюджетне фінансування	економічні
	Укази, декрети Президента України; Закони Верховної Ради України; постанови та рішення Кабінету Міністрів України; нормативні акти органів місцевого самоврядування	правові

* Джерело: [13, с. 69].

В АПК входять підприємства і організації, пов'язані з випуском і переробкою сільськогосподарської продукції, її зберіганням, перевезенням і реалізацією, випуском основних виробничих фондів і ремонтом машин та устаткування, проведенням дослідницької роботи і втіленням результатів у практику землеробства і тваринництва тощо. Аналізуючи численні функціональні зв'язки АПК видно, що його структура є достатньо складною. Основні його структурні елементи подані на рис. 2.

Для глибокого розуміння ролі АПК у соціально-економічній системі України необхідно навести основні його характеристики. Так площа сільськогосподарських угідь в Україні становить 41,9 млн га, у тому числі ріллі – 33,3 млн га. У розрахунку на одного жителя в Україні припадає 0,81 га сільськогосподарських угідь, у тому числі 0,64 га ріллі, тоді як у середньому по Європі ці показники становлять відповідно 0,44 і 0,25 га. Однак ефективність використання земель в Україні значно нижча, ніж у середньому в Європі. Не може не викликати стурбованості значна розораність сільськогосподарських угідь, яка сягнула 80 % і значно перевищує цей показник у США та західноєвропейських країнах. Понад 3,5 млн га сільськогосподарських угідь забруднено радіонуклідами і майже 65 тис. га взагалі виведено із землекористування. Щорічно з

розораних схилів з кожного гектара змивається 30-40 т ґрунту, а з земель під просапними культурами 100-200 т. Таким чином, щорічно з ґрунтом виноситься 11 млн т гумусу, 0,4 млн т фосфору, 7 млн т калію, що в 2,3 рази більше, ніж вноситься з добривами. За 100 років (1882-1991 рр.) ґрунти України втратили майже 25 % гумусу, в тому числі протягом останніх 30-ти років ХХ ст. (1961-1991 рр.) – більше 8 %. Нині ерозією уражено 18 % території України. За 30 років (1961-1991 рр.) площі еродованих ґрунтів збільшилися на 30 % (питома вага у складі розораних земель – 32 %). Щорічно площа еродованих земель збільшується на 80-100 тис. га, а збитки від ерозії становлять близько 7 млрд грн. В деяких районах зрошення спостерігається підтоплення і засолення ґрунтів [4].

У сільськогосподарському виробництві є території, на які постійно впливають небезпечні стихійні явища (посухи, підтоплення, зсуви, селі тощо), внаслідок чого аграрії зазнають значних матеріальних збитків. Втрати врожайності в окремих господарствах можуть сягати 50 %, а при поєднанні кількох несприятливих факторів – до 70 %. Сезонність сільськогосподарського виробництва обумовлює необхідність залучення запозичених коштів у значних обсягах (понад 100 млрд грн в рік), у структурі кредитного портфелю банків 75 % припадає на коротко- та середньострокові кредити та взагалі відсутнє довгострокове кредитування на термін 10-15 років. Рівень забезпечення сільського господарства тракторами, комбайнами та іншою технікою становить 45–50 % потреби. Понад 90 % технічних засобів потребують негайної заміни внаслідок їх зношеності. На сьогодні з різних суб'єктивних та й об'єктивних причин АПК неспроможний у достатній кількості виробляти такі продукти харчування як молоко, м'ясо, рибну продукцію, плоди, виноград у свіжому вигляді та столові вина. Також відчувається недостатність обсягів виготовлення високобілкових консервованих продуктів на основі м'яса та риби, а також продуктів для лікувально-профілактичного харчування дітей з поширеними в Україні захворюваннями. Конкурентні позиції вітчизняної сільськогосподарської продукції на зовнішніх ринках не є стабільними внаслідок незавершеності процесів адаптації до європейських вимог щодо якості та безпечності харчових продуктів, значних коливань цін на світовому ринку, нестійкості торговельних відносин з країнами-імпортерами [12].

Аналіз наведених кількісних показників стану АПК України показує, що мають місце негативні тенденції, основними з яких є:

1) руйнація земельних ресурсів внаслідок різних суб'єктивних та об'єктивних факторів;

2) негативний вплив на сільськогосподарське виробництво стихійних явищ;

3) низький рівень (45-50 % від потреби) забезпеченості сільськогосподарською технікою;

4) критичний рівень (90 %) зношеності технічних засобів;

5) відсутність довгострокового кредитування.

Такий стан продовольчої системи суттєво знижує її потенціал, а відтак негативно впливає на рівень національної продовольчої безпеки.

Характеризуючи кількісні результати функціонування продовольчої системи у формі АПК, варто наголосити та виокремити виробництво органічної сільськогосподарської продукції.

В світі вже сформовані повноцінні ринки органічної продукції в таких сегментах як овочі та фрукти, дитяче харчування, сільськогосподарська сировина для переробки (зерно), молочні продукти. Статистика світового органічного ринку свідчить, що на сьогодні країни розвивають органічне сільське господарство на 43 млн га земель. Європейський ринок органічної продукції зростає на 5-10 % щороку [19].

В нашій країні органічне виробництво сільськогосподарської продукції перебуває тільки на стадії розвитку. Так, площа сертифікованих сільськогосподарських угідь в Україні, задіяних під вирощування різноманітної органічної продукції, складає вже понад 300 тис. га, а наша держава займає почесне двадцяте місце серед світових країн-лідерів органічного руху. Частка сертифікованих органічних площ серед загального об'єму сільськогосподарських угідь України складає близько 0,9 %. При цьому Україна займає перше місце в східноєвропейському регіоні щодо сертифікованої площі органічної ріллі, спеціалізуючись переважно на виробництві зернових, зернобобових та олійних культур [8].

Україна входить до 20-ки виробників органічної сільськогосподарської продукції та має всі шанси в майбутньому стати одним із лідерів світового ринку органіки. В останні роки спостерігається тенденція активного наповнення внутрішнього ринку власною органічною продукцією за рахунок налагодження власної переробки органічної сировини. Зокрема, це крупи, соки, сиропи, повидло, мед, м'ясні та молочні вироби.

Більшість українських органічних господарств розташовані в Одеській, Херсонській, Київській, Полтавській, Вінницькій, Закарпатській, Львівській, Тернопільській, Житомирській областях. Українські

сертифіковані органічні господарства є різного розміру – від кількох гектарів, як і в більшості країн Європи, до декількох тисяч гектарів ріллі.

Дослідження Федерації органічного руху України свідчать, що сучасний внутрішній споживчий ринок органічних продуктів в Україні почав розвиватись з початку 2000-х років, склавши: у 2007 р. – 500 тис. євро, в 2008 р. – 600 тис. євро, у 2009 р. – 1,2 млн євро, у 2010 р. – 2,4 млн євро, у 2011 р. цей показник зріс до 5,1 млн євро, у 2012 р. – до 7,9 млн євро, у 2013 р. – до 12,2 млн євро, а у 2014 р. – до 14,5 млн євро, а у 2015 р. – до 17 млн євро [8].

За статистикою, лише 10-15 % українців у змозі купувати продукцію органічного походження вітчизняного чи імпортного виробництва. Рівень споживання органічних продуктів в Україні на душу населення становить лише 0,10 євро на рік. Тим часом, за даними Федерації органічного руху, у Нідерландах це 35,80 євро, Швеції – 75,40, Данії – 138,60, Німеччині – 70,70 євро. Внутрішній споживчий ринок органічних продуктів в Україні не перевищує 12,2 млн євро, тоді як у Франції, наприклад, він становить 4,17 млрд євро, а в Німеччині – 7,04 млрд євро. Серед світових лідерів органічного руху Україна посідає лише 21-е місце, зайнявши тим часом почесне перше місце за площею сертифікованої органічної ріллі (зернобобові та олійні культури) у східноєвропейському регіоні, хоча ця площа становить лише 0,7 загального обсягу сільськогосподарських угідь країни [1].

Головними країнами, до яких експортується органічна продукція з України є Нідерланди, Німеччина, Швейцарія, Чеська Республіка, Польща, США, Канада, Італія, Греція, Ізраїль, Молдова та Норвегія.

В Україні є також органічне тваринництво, а саме свині, кози та птиця. Найбільш динамічно розвивається виробництво органічного молока з подальшою переробкою сировини для виготовлення молочних продуктів. Перспективним в Україні вважається напрям органічного птахівництва (кури, качки, гуси).

Дуже стрімко розвивається напрям органічної переробки, де орієнтир встановлено саме на внутрішній ринок споживання. Щороку з'являються нові продукти в асортименті. Саме Київська область займає перше місце в Україні по переробці органічної продукції. Переваги органічного сільського господарства в Україні є значними, а саме: для економічного зростання, захисту навколишнього середовища, якості та безпеки харчових продуктів, запобігання зміні клімату та соціальної справедливості. Органічне сільське господарство суттєво зменшує застосування агрохімічних засобів захисту рослин за рахунок використання поєднання традиційних та сучасних методів для природного контролю шкідників та хвороб. Впровадження органічного сільського господарства може також підвищити врожайність та опір хворобам. Воно покращує структуру ґрунту, захищає водні ресурси,

мінімізує фактори, що спричиняють зміну клімату та підтримує біорізноманіття [17].

Україна належить до країн світового співтовариства з надзвичайно сприятливими природно-економічними умовами та потенціалом, насамперед земельним, щодо розвитку виробництва основних сільськогосподарських культур, у тому числі й високоенергетичних, як біосировини для виготовлення біопалив. Понад половину енергетичного потенціалу біомаси виробляють у сільському господарстві: солома зернових культур (23 %), стебла, качани кукурудзи на зерно (10 %), стебла та лушпиння соняшнику (10 %), біогаз із гною (7 %), біодизель, біоетанол (9 %) [3].

За оцінками вітчизняних експертів, біомаса (без частки, яку використовують інші сектори економіки) може забезпечити близько 8-10 % загальної потреби в первинній енергії. Використання такої кількості біомаси еквівалентне збільшенню вітчизняного видобутку палива на 20 %. Так, за відповідних зусиль до 2030 р. 9-12 % загального споживання первинних енергоносіїв в Україні можливо покрити завдяки енергії з біомаси. При цьому, держава зацікавлена в тому, щоб цей ресурс більшою мірою використовувався у сфері виробництва теплової енергії, а це в свою чергу сприятиме скороченню обсягів імпортованого природного газу [14].

Характеризуючи економічний стан АПК України варто дослідити й стан соціальної ситуації відносно нього. Сьогодні соціальні чинники негативно впливають на функціонування продовольчої системи (АПК). Основними з них є:

1. Знецінення вартості сільської праці та надання великими агропідприємствами переваги екстенсивному землеробству. Земля є національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави (Конституція України, Ст. 14). Усунення держави від управління перерозподілом державної і спільної власності на селі спричинило суттєву диференціацію населення за рівнями доходів, володінням землею і майном. Землі фактично сконцентровані в незначній кількості власників [16, с. 14], знизилася ефективність використання угідь, впала рентабельність малих і середніх господарств. Надмірна концентрація землеволодінь обертається монополізацією аграрного ринку та зниженням ефективності землекористування, застосуванням екстенсивних технологій і застарілих форм організації праці, роблячи агросектор України неефективним, а зайнятість в ньому непрестижною [4, с. 9]. Орієнтація великих господарств на експорт, збільшення обсягів вирощування швидкоокупних і менш трудомістких технічних культур, монополізація в регіонах заготівлі призводить не лише до зростання цін на продовольство й недостатнього забезпечення внутрішнього ринку певними продуктами харчування, а і до постійного вивільнення зайнятих у сільському господарстві громадян і зниження їхніх доходів [9].

Агрохолдинги активно скорочують чисельність найманих працівників (забезпечуючи зайнятість лише п'ятої частини працездатного сільського населення) і знижують витрати на оплату праці. Частка річного ФОП у собівартості продукції с/г підприємств – 9,7 % (якщо рентабельність не менша за 50 % – 4,7 %) [9, с. 114].

2. Недооцінка ролі особистих сільських господарств. Заробітна плата не є основним джерелом коштів селян. Для 55 % сільського населення головним способом самозабезпечення залишається господарювання на присадибних ділянках [4].

3. Тінізація праці на сільських територіях. Низька продуктивність сільських господарств обумовлена не лише недостатнім рівнем застосування агротехнологій, а й значною тінізацією етапів виробничо-збутового ланцюга: через заниження показників продуктивності третина торговельного обороту перебуває у тіні [5]. Тінізація визначає і зайнятість сільського населення: у віковій групі 15-49 років рівень зайнятості селян у неформальному секторі в 3,5 рази, а в групі 50-70 років – у 5 разів перевищує відповідний показник для мешканців міст. Йдеться і про незареєстровані виробничі одиниці домогосподарств, і про фізичних та юридичних осіб, що працюють без укладання трудових договорів, і про неліцензійну діяльність у сфері заготівлі й продажу ягід, грибів, деревини, риби тощо.

4. Занепад соціальної сфери села. Ефективне управління трудовим потенціалом села вимагає покращення умов життя, праці, побуту, дозвілля населення; оздоровлення демографічної ситуації; посилення стимулюючої і відтворювальної функцій оплати праці; створення умов для ефективного поєднання сімейних та трудових обов'язків [2]. Актуальним є вирівнювання внутрішньо- та міжрегіональних дисбалансів (у т.ч. між міськими та сільськими територіями), але цей напрям потребує значних фінансових, управлінських та інституціональних ресурсів.

5. Зниження рівня зайнятості, відсутність якісних робочих місць, руйнація неаграрних секторів та низькі можливості альтернативної зайнятості на селі. В Україні політика зайнятості реалізується через державні та регіональні програми, орієнтовані на підтримку вразливих груп населення (особи з інвалідністю, молодь, жінки, особи старшого віку), проте запропоновані заходи, здебільшого, спрямовані на адаптацію ринку праці до наявних економічних реалій, і питання ефективної зайнятості населення вони не розв'язують.

6. Міграція сільського населення. Через низький рівень зарплати в сільському господарстві жителі села намагаються працевлаштуватися у інших сферах економіки (лише 60 % селян працюють за місцем проживання [7]). Найбільш характерно це для молоді, що впливає на зниження народжуваності на селі, старіння населення, зменшення кількості працюючих та погіршення якості трудового потенціалу села.

Стрімке ж зростання частки осіб непрацездатного віку в загальній чисельності селян збільшує економічне навантаження на працездатне населення. Зменшення чисельності сільських мешканців в Україні нібито лежить в руслі світових тенденцій, але не відбувається перерозподілу робочих місць до суміжних секторів, що є сервісними для безпосереднього виробництва аграрної продукції (постачання засобів виробництва, виробничо-технічне обслуговування; заготівля, переробка, зберігання, транспортування та реалізація продукції; дорожньо-транспортне господарство, зв'язок тощо).

Важливе значення для розвитку сукупного потенціалу АПК є створення аграрних кластерів, котрі сприятимуть підвищенню сукупного потенціалу АПК за рахунок формування й розвитку високотехнологічного, інноваційного виробництва, результатом якого буде не лише виготовлення конкурентоспроможної продукції з високою доданою вартістю, а й створення наукоємних робочих місць, будівництво сучасних інфраструктурних об'єктів виробничого й соціального призначення на сільських територіях [7].

На думку О. М. Одінцова [6, с. 12], агропродовольчий кластер – це цілеспрямована група підприємств, яка функціонує на основі таких центрів: генерації наукових знань і бізнесових розробок, підготовки висококваліфікованих спеціалістів.

Сучасні аграрні кластери є надскладними відкритими системами, пов'язаними інтенсивною динамічною взаємодією й обміном ресурсами, інформацією тощо. Зв'язки в цих системах є нелінійними, багатовимірними, зі складними процесами, критичними та хаотичними режимами. Регулювання таких динамічних систем, якими є кластери, методами централізованого зовнішнього впливу є неможливим навіть на теоретичному рівні. Важливе завдання державного управління полягає в розробці та використанні цільового впливу на процеси самоорганізації у складних динамічних системах координуванням внутрішніх важелів взаємодії. І чим складніша кластерна система, тим вищий рівень процесів її регулювання.

Проаналізувавши досвід формування дійових кластерних структур видно, що об'єднання групи компаній та організацій в аграрний кластер дозволяє виявити сприятливі можливості для координації дій та інтеграції у площині загальних інтересів, оскільки аграрний кластер забезпечує можливість ведення конструктивного й ефективного діалогу між спорідненими компаніями та постачальниками, а також використання інфраструктури загального призначення. Більше того, інвестиції, спрямовані на поліпшення умов функціонування аграрного кластера, мають синергетичний вплив практично на усіх його учасників.

Також у процесі аналізу було з'ясовано, що учасниками можуть бути: аграрні підприємства; підприємства машинобудування; переробні підприємства харчової індустрії; аграрні інтегровані комплекси;

консалтингові організації; наукові інститути, освітні установи; законодавчі інститути; органи влади; фінансові інститути тощо.

Динамічний та ефективний розвиток аграрних кластерів має стати не лише загальноекономічною передумовою успішного розв'язання більшості виробничих, фінансових, соціальних проблем в аграрній сфері, а й засобом побудови досконалого конкурентного середовища, підвищення продовольчої безпеки країни, зростання заробітної плати у сільській місцевості, підвищення рівня споживання основних видів аграрної продукції, екологічної безпеки, зміцнення позицій України на світовому аграрному ринку, зниження рівня безробіття, створення умов для поліпшення якості життя населення, тобто має сприяти успішній реалізації усього комплексу цілей соціально-економічного розвитку країни. Як свідчить світова практика, об'єднуватись у кластери доцільно тим, хто працює на створення кінцевого продукту. У сучасних вертикально інтегрованих формуваннях, зокрема у сфері аграрного виробництва, основна маса прибутку залишається на стадії виходу кінцевої продукції (переробка, посередники, торгівля). Кластерний підхід забезпечує формування такого механізму взаємовідносин, який дає можливість одержувати еквівалентний витратам прибуток не тільки тим, хто виробляє або реалізує кінцевий продукт, а й усім учасникам аграрного кластера. У цьому полягає одна з істотних відмінностей аграрного кластера від сформованих інтегрованих структур, у тому числі агрохолдингів, агрофірм, агрокомбінатів, фінансово-промислових груп та інших структур, в яких найменший прибуток одержують саме аграрні підприємства.

Успішний багаторічний досвід країн світу підтверджує життєздатність та практичну цінність кластерної теорії М. Портера, згідно з якою групи компаній супутніх галузей та інститутів, котрі співпрацюють і взаємодоповнюють одне одного здатні суттєво посилити національну й регіональну конкурентоспроможність на світовому ринку [10]. Численні емпіричні дослідження показали, що середній рівень заробітної плати та рівень зайнятості в кластеризованих регіонах помітно перевищують аналогічні показники територій, де такі утворення відсутні. В результаті кластеризація економіки перетворилась на глобальну тенденцію, що охопила як розвинені країни (США, Канада, країни ЄС), нові індустріальні країни (Китай, Індія, Мексика, Індонезія), так і країни з перехідним типом економіки (Угорщина, Словенія, Росія, Казахстан та ін.).

В якості конкретних прикладів успішного застосування кластерного підходу для нарощування й підвищення рівня реалізації потенціалу АПК можна навести діяльність кластерних об'єднань в Канаді. Останнім трендом у цій країні є активне утворення кластерів, котрі поєднують традиційні для агропромислового комплексу структури з підприємствами, котрі спеціалізуються на туризмі, інформаційно-

комунікаційних технологіях, виробництві відновлювальних джерел енергії, нанотехнологіях тощо. Наразі діє одинадцять подібних локацій, в тому числі: біофармацевтичний кластер у Монреалі; сільськогосподарський біотехнологічний кластер в Саскатуні; агротуристичний кластер Альберти; кластер природних технологій оздоровлення в Онтаріо та ін. На державному рівні підтримка таких ініціатив передбачає: створення спеціалізованої дослідницької інфраструктури, забезпечення висококваліфікованими кадрами, організаційна підтримка створення нових фірм та їх розширення, сприяння розвитку зовнішніх зв'язків, часткове ресурсне забезпечення [18].

Всесвітньовідомими є також кластерні утворення агропромислового спрямування у Польщі (плодоовочеві та агротуристичні), сироробні кластери Еквадору, Перу та Мексики, горіховий кластер у Бразилії, виноробний кластер у Південному Вашингтоні, кластер з виробництва різноманітних продуктів харчування у Південно-східному Огайо, сироробний кластер у Вермонті, птахівничий біотехнологічний кластер у США, квітникарський кластер у Голландії, олійно-насінневий кластер Аргентини та ін.

На сьогоднішній день в Україні ініціаторами створення кластерів виступають здебільшого дрібні товаровиробники, котрі не мають достатніх можливостей для розвитку процесів кластеризації на перелічених вище засадах. Хоча в окремих областях України (Донецькій, Чернігівській, Херсонській, Волинській, Закарпатській, Запорізькій) в рамках стратегій регіонального розвитку передбачено завдання з формування й підтримки агропромислових кластерів, фактичний рівень їх розвитку залишається вкрай низьким.

Вітчизняні аналітики пояснюють це впливом наступних чинників:

- недосконалість законодавчої бази функціонування кластерів і, як наслідок, відсутність підтримки кластерних ініціатив аграрних підприємств з боку держави;

- брак довіри між органами державної влади і бізнесом, а також між окремими компаніями, небажання компаній ділитися внутрішньою інформацією через можливість зловживань та виникнення залежності від потужніших партнерів;

- слабкість діючих аграрних кластерів через низький рівень конкуренції на внутрішньому ринку, відсутність «агресивних» постачальників та вимогливих споживачів;

- ризик втратити право на одержання аграрним підприємством пільг та дотацій при будь-яких організаційних чи виробничих змінах (у т.ч. при входженні до кластеру);

- «відірваність» науки та освіти від аграрного виробництва (сільгосппідприємства не виступають замовниками на наукову та

інноваційну продукцію, а продукція науково-дослідних установ не знаходить свого покупця серед товаровиробників);

- брак іноземних інвестицій та венчурного капіталу, які є важливим джерелом розвитку кластерів у розвинутих країнах;

- відсутність єдиної систематизованої інформаційної бази про існуючі та потенційні кластери, що перешкоджає створенню у суспільстві розуміння переваг кластерних об'єднань, а також цілісної картини функціонування та результатів діяльності вже існуючих в Україні аграрних кластерів [7].

Разом з тим, кластерний підхід у продовольчій сфері відіграє розвиваючу роль, а саме:

- 1) сприяє впровадженню безпечних технологій для сільськогосподарського землекористування та залучення інвестицій;

- 2) активізує інноваційно-інвестиційний характер сільськогосподарського землекористування, що посилює його конкурентоспроможність на внутрішньому і зовнішньому ринках;

- 3) покращує бізнес-клімат у господарській діяльності;

- 4) заохочує органи місцевої влади і самоврядування до підтримки діяльності кластерів.

Аналізуючи стан продовольчої системи України можна зробити висновок про таке: продовольча система України функціонує у формі АПК та є одним із основних бюджетоутворюючих секторів української економіки, має резерви для розширення сукупного потенціалу країни, розвитку інших видів діяльності, які постачають засоби виробництва чи споживають продукцію сільського господарства як сировину; її структура є складною, потенціал за усіма видами ресурсів знижується, проте є до певної міри достатнім, особливо за природними ресурсами для забезпечення країни продовольством, за виключенням таких основних груп продуктів харчування, які входять до продовольчого кошика, як молоко, м'ясо, рибна продукція, плоди, виноград у свіжому вигляді; започатковано виробництво органічної сільськогосподарської продукції, яке має перспективи розвитку, у першу чергу за рахунок наявності родючих ґрунтів; має місце створення агропродовольчих кластерів, проте на сьогодні ініціаторами їх організації виступають здебільшого дрібні товаровиробники, котрі не мають достатніх можливостей для розвитку процесів кластеризації.

1. Вареник Н. Не собі, а людям / Н. Вареник. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gazeta.dt.ua/business/ne-sobi-a-lyudyamukrayini-sudilosya-stati-naybilshim-yevropeyskim-virobnikomorganichnoyi-produkciyi.html>.

2. Гаврилко П. П. Пріоритети збереження трудового потенціалу сільських територій / П. П. Гаврилко // Ефективна економіка. – 2012. – № 5 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.economy.nayka.com.ua/index.php?operation=1&iid=1149>

3. Караван Ю. Перспективи розвитку відновлюваної енергетики в Україні / Ю. Караван // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.oldconf.neasmo.org.ua/node/2480>.
4. Мельник С. В. Проблеми зайнятості сільського населення України / С. В. Мельник, І. В. Ретівцев. // За ред. Ю. В. Косинської. – Луганськ: ДУ НДІ СТВ, 2011. – 64 с., С. 9 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.lir.lg.ua/docs/zanjatost_sela_2011.rar.
5. Моніторинг ситуації у соціальній сфері в Україні за червень 2012 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://cpsr.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=206:-2012-&catid=17:2010-06-10-20-44-31&Itemid=24.
6. Одінцов О. М. Формування інноваційно-інвестиційного механізму агропромислових кластерів / О. М. Одінцов // Інвестиції: практика та досвід. – 2012. – № 12. – С. 11–14.
7. Організаційно-економічні інструменти державної аграрної політики в Україні: аналіт. доп. / В. М. Русан, О. В. Собкевич, А. Д. Юрченко. – К.: НІСД, 2012. – 88 с.
8. Органік в Україні. Федерація органічного руху в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: organic.com.ua/uk/hotpage/2010-01-26-13-42-29.
9. Попова О. Л. Соціальні та екологічні параметри діяльності сільськогосподарських підприємств: диференціація за економічними класами / О. Л. Попова, Л. Л. Панкратова, М. Г. Бетлій // Економіка і прогнозування. – 2010. – № 4 – С. 110–125.
10. Портер М. Конкуренція / М. Портер. – М.: Вільямс, 2006. – 608 с.
11. Продовольча безпека [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.niss.gov.ua/book/rozdil/rozd11.htm>
12. Про схвалення Концепції Державної цільової програми розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року: розпорядження КМУ від 30.12.2015 № 1437-р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zakon4.rada.gov.ua>.
13. Пухтаєвич Г. О. Продовольчий ринок України та його роль у продовольчій безпеці / Г. О. Пухтаєвич, К. І. Постоевко // Економіка: теорія та практика. – 2014. – № 2. – С. 57–70.
14. Сидорук Б. О. Економіко-екологічна оцінка енергетичного потенціалу сільськогосподарських культур / Б. О. Сидорук, А. П. Сава // Агро Еліта [Електронний ресурс]. – Режим доступу: agroprod.biz/2015/02/01/ekonomiko-ekologichna-otsinka-enerhetychnoho-potentsialu-silskohospodar-skyh-kultur
15. Сичевський М. П. Організаційно-економічна сутність категорії «продовольча система» / М. П. Сичевський, Л. В. Дейнеко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.irbis-nbuv.gov.ua>.
16. Соціально-демографічні характеристики домогосподарств України у 2011 році. – Державний комітет статистики України, 2011. – С. 14.
17. Україна є важливою аграрною країною світу, яка має великий потенціал у виробництві та споживанні органічних продуктів харчування. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.visnik-press.com.ua/?p=9087>.
18. Irshad H. Clusters. A key to Rural Prosperity / H. Irshad // Rural Development Division. – Alberta, 2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www1.agric.gov.ab.ca/\\$department/deptdocs.nsf/all/csi12897/\\$FILE/Clusters-%20A-key-to-Rural-Prosperity.pdf](http://www1.agric.gov.ab.ca/$department/deptdocs.nsf/all/csi12897/$FILE/Clusters-%20A-key-to-Rural-Prosperity.pdf).
19. Growth continues: Global organic market at 72 billion US Dollars with 43 million hectares of organic agricultural land worldwide. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.fibl.org/en/media/media-archive/media-release/article/>

2.3. Використання науково-методичного інструментарію для визначення основних індикаторів продовольчої безпеки України

В сучасних умовах добробут населення є важливим показником розвитку країни, а рівень її безпеки визначає ступінь захищеності населення. З одного боку, безпеку можна трактувати як напрям умов та розвитку життєдіяльності соціуму, його інститутів, структур, які визначаються відповідними (правовими, політичними та іншими) настановами, за яких забезпечується збереження їх якісної визначеності та вільне функціонування, а з іншого – як певну захищеність такого функціонування від потенційних та реальних загроз [12].

Автори наукових публікацій по-різному трактують зміст поняття безпека, яку інколи ототожнюють із поняттям «національна безпека». Тобто, можемо вважати, що національна безпека – поняття, яке теоретично відображає в собі різні види безпеки, а саме: економічну, інформаційну, військову, екологічну, політичну, соціальну, продовольчу та інші види безпеки. Між собою вони взаємопов'язані, при тому, що кожна із них відіграє важливу роль у забезпеченні національної безпеки. Проте у цьому дослідженні хочемо привернути увагу до проблеми національної продовольчої безпеки.

Вперше термін «продовольча безпека» з'явився в документах Світового Співтовариства в 1940 р. у зв'язку зі створенням ФАО (Міжнародної продовольчої організації). Забезпечення продовольчої безпеки мало відношення переважно до країн, що розвиваються. У документах ФАО й ООН декларувалося «природне право людини на свободу від голоду», а також вперше вводилися поняття фізичної й економічної доступності їжі [6].

Світову продовольчу проблему називають однією з головних невирішених сучасних проблем, хоча на протязі останніх 50 років у виробництві продовольства намітились позитивні зрушення – чисельність людей, що недоїдають і голодують, скоротилася майже вдвічі. Одночасно значна частина населення планети дотепер відчуває дефіцит продуктів харчування, зокрема кількість людей, що відчувають нестачу продовольства перевищує 800 млн осіб. Тобто, абсолютну нестачу продовольства (за калорійним обрахунком) відчуває на собі кожен сьомий житель планети [12].

Зауважимо, що теоретико-методологічними та практичними питаннями продовольчої безпеки займалась значна кількість науковців, серед яких відомими є наукові праці І. Богданова, О. І. Гойчук, Б. М. Данилишина, М. І. Долішнього, Р. А. Івануха, Б. Кумахова, А. С. Лисецького, І. І. Лукінова, М. М. Паламарчука, М. Д. Пістуна, П. Т. Саблука, Р. І. Тринька, М. Й. Хорунжого, В. В. Юрчишина та інших.

Проблема забезпечення продовольством країн, регіонів, домогосподарств, пересічних громадян стояла перед людством з давніх-давен, а досягнення певного рівня продовольчої безпеки було завжди основним завданням як суспільства загалом, так і конкретної особистості. Необхідність продовольчої безпеки є нагальною ще й тому, що в її основу покладено інстинкт самозбереження, на якому базується вся людська діяльність [6]. Отже, забезпечення країни продовольством має стратегічне значення, від якого залежить не лише продовольча, але й національна безпека.

На думку О. І. Гойчук, продовольча безпека – це структуризована та системна категорія, що характеризує економічні відносини стосовно продовольчого споживання та якості харчування на різних рівнях людської спільноти; продовольча безпека в широкому розумінні – це суспільне благо, а тому її забезпечення потребує державної підтримки [1].

Академік Р. І. Тринько визначає продовольчу безпеку «як спроможність держави за будь-яких обставин гарантувати і забезпечувати потреби населення в екологічно-чистому продовольстві на рівні науково-обґрунтованого споживання при платоспроможності за умов, коли третина доходу витрачається на харчування» [12].

У Законі України «Про державну підтримку сільського господарства України» продовольча безпека трактується як захищеність життєвих інтересів людини, яка виражається у гарантуванні державою безперешкодного економічного доступу людини до продуктів харчування з метою підтримання її звичайної життєвої діяльності [4].

У методичних рекомендаціях щодо розрахунку рівня економічної безпеки держави від 29 жовтня 2013 р. продовольча безпека визначена як «стан виробництва продуктів харчування в країні, що здатний повною мірою забезпечити потреби кожного члена суспільства в продовольстві належної якості за умови його збалансованості та доступності для кожного члена суспільства» [11].

Зроблений авторами аналіз різноманітних підходів до визначення змісту поняття «продовольча безпека» дав можливість сформулювати власне трактування. Вважаємо, що продовольча безпека – це, насамперед, стан фізичної забезпеченості країни головними групами продовольства належного рівня безпеки та якості за умов формування державного продовольчого резерву не нижче офіційно встановлених граничних норм. Крім того, продовольча безпека - це також діяльність сил та суб'єктів продовольчої безпеки, що цілеспрямована на протидію різноманітним небезпекам та створенню умов для реалізації національних безпекових інтересів у продовольчій сфері.

Слід зауважити, що від чіткого розуміння продовольчої безпеки держави залежить і побудова теоретичної моделі формування системи національної продовольчої безпеки на основі використання методології системного підходу, оскільки суб'єкти забезпечення цієї безпеки не

ефективно оцінюють можливості власного зростання, не завжди правильно розробляють тактику та стратегію розвитку продовольчого комплексу. Враховуючи те, що безпека є багатовимірним та складним явищем, оперативне її забезпечення має ґрунтуватися на комплексному підході, який буде розглядати та аналізувати усі його деталі у єдності, цілісності та сукупності.

Тому якісна оцінка стану продовольчої безпеки, повинна опиратись на визначення низки індикаторів, які здатні забезпечити всебічність такого оцінювання відповідно до комплексної методики.

Можна погодитись із твердженням про те, що індикатори продовольчої безпеки – це якісна та кількісна характеристика динаміки, стану та перспектив економічної та фізичної доступності харчових продуктів для демографічних та соціальних груп населення, структури та рівня їх споживання, безпеки та якості продовольства, ступеня та стійкості незалежності внутрішнього продовольчого ринку, рівня розвитку аграрного сектору та зв'язаних із ним галузей економіки, а також ефективності реалізації аграрного природно-ресурсного потенціалу [7].

Заслугує науково-методичної уваги положення про те, що система індикаторів продовольчої безпеки є контролюючою підсистемою в системі формування національної продовольчої безпеки. Така підсистема управління охоплює і як ринкові механізми регулювання системи, так і заходи державного управління, які регулюють дію ринкових важелів відповідно до стану продовольчої безпеки згідно з показниками контролюючої підсистеми [12]. А в цілому ж, оцінка стану продовольчого забезпечення здійснюється відповідно до «Методики визначення основних індикаторів продовольчої безпеки», затвердженої Постановою Кабінету Міністрів України від 5 грудня 2007 р. № 1379 [2].

Вважаємо, що така система індикаторів, які розкривають продовольчий стан країни, включає в себе:

- забезпечення раціону людини основними видами продуктів;
- достатність запасів зерна у державних ресурсах;
- добова енергетична цінність раціону людини;
- диференціація вартості харчування за соціальними групами;
- економічна доступність продуктів;
- продовольча незалежність за окремим продуктом;
- місткість внутрішнього ринку окремих продуктів.

Доцільно зазначити, що у статті 11 Розділу IV Закону України «Про продовольчу безпеку України» № 8370-1 подано перелік з восьми індикаторів продовольчої безпеки, показники яких відображають відсутність або наявність загрози продовольчій безпеці України як граничних показників [3]. Хоча зауважимо, що у цьому ж Законі критерії визначено лише для трьох з восьми індикаторів.

При здійсненні порівняння індикаторів у двох вищезгаданих документах, слід звернути увагу на те, що тільки один індикатор з усіх перелічених, а саме - індикатор економічної доступності харчових продуктів, включений в обидва списки в однаковому значенні. Щодо ж інших індикаторів, то, для прикладу, індикатор рівня споживання населення харчових продуктів, який згадується у Законі, складається з двох індикаторів, які входять до перелічених у Методиці визначення основних індикаторів, а саме: добова енергетична цінність раціону людини (критерій якого 2500 ккал) та забезпечення раціону людини основними видами продуктів.

Значний внесок у розробку наукової методики оцінки стану продовольчої безпеки зроблено О.І. Гойчук. Вона дозволяє оцінити рівень продовольчої безпеки з точки зору незалежності, самозабезпечення, збалансованості, доступності та якості харчування. Основними показниками-індикаторами у цій системі є: індекс виробництва продуктів; індекс споживання продукту; інтегральний індекс виробництва; інтегральний індекс споживання; інтегральний індекс енергетичної цінності; інтегральний індекс споживання цінності; коефіцієнт дефіциту калорій в раціоні харчування; коефіцієнт дефіциту білка, жиру та вуглеводів; імпорт по кожному базовому продукту в розрахунку на душу населення; індекс імпорту базового продукту, що дорівнює частці імпорту продукту у фізіологічній нормі його споживання; інтегральний індекс імпорту базових продуктів; коефіцієнт економічної доступності споживання. Система запропонованих індикаторів дозволяє всебічно характеризувати стан кожної з підсистем продовольчої системи, а саме: виробництва продовольства, формування і розподіл продовольчих ресурсів, споживання продовольства [1].

Дещо іншим є підхід до оцінки стану продовольчої безпеки пропонується О.С. Резніковою, зокрема нею була побудована інтегральна модель динамічної системи національної продовольчої безпеки, яка може бути реалізована у декілька етапів. Так на першому етапі визначається система показників, яка характеризує зміну динамічної системи національної продовольчої безпеки у цілому. Оскільки вказана побудова такої моделі ґрунтується на загальних економіко-математичних принципах, то обов'язковою умовою визначених індикаторів, є проведення кількісної оцінки [13]. Зокрема автором розрізняються 5 індикаторів інтегральної моделі динамічної системи продовольчої системи, а саме:

- індикатори ефективності регулювання сфери виробництва агропродовольчої продукції;
- індикатори ефективності функціонування товарних ринків продовольства;
- індикатори формування та поповнення державних резервів продовольства;

- соціальні індикатори продовольчої безпеки;
- індикатори оцінки впливу зовнішніх факторів на національну продовольчу безпеку.

Важливо зауважити, що згідно авторської позиції одним із головних індикаторів рівня продовольчої безпеки є добова енергетична цінність раціону людини, як сума добутоків одиниці маси окремих видів продуктів, які споживаються людиною протягом доби, та їх енергетичної цінності за формулою [6]:

$$P = \sum M_i * C_i, \quad (1)$$

де P – енергетична цінність добового раціону людини;

i – вид продукту харчування;

M_i – маса i -го продукту, спожитого однією особою;

C_i – енергетична цінність одиниці маси i -го продукту.

Даний індикатор характеризує рівень задоволення фізіологічних потреб населення в харчових речовинах та енергії відповідно до вимог збалансованого раціону харчування людини. Порогове значення даного індикатора становить 2500 ккал за добу, хоча значно менше мінімального нормативу Всесвітньої організації охорони здоров'я, який рівний 3000 ккал. Слід зазначити, що більша половина добового раціону повинна забезпечуватися з вживання продуктів тваринного походження. За аналізованим індикатором продовольчої безпеки О.І. Гойчук запропонувала класифікацію рівнів продовольчого споживання, а саме:

I-й рівень – катастрофічний, який передбачає добове споживання на одну людину від 1500 до 1800 ккал, тобто мова йде про постійне недоїдання, мінімальне значення слід розглядати як голодування;

II-й рівень – критичний, 1800-2200 ккал середньодобове споживання на душу населення, свідчить про достатнє подолання хронічного недоїдання та існування на межі виживання;

III-й рівень – мінімальний, середньодобове забезпечення 2300-2800 ккал на душу населення передбачає наявність таких обсягів продовольчих ресурсів, які виключають можливість появи голоду, II і III рівень доцільно розглядати також при плануванні забезпечення населення продовольством в кризових умовах;

IV рівень – достатній, середньодобове споживання знаходиться в межах 2800-3600 ккал на людину, що є достатнім для стабільного споживання, однак не забезпечує здорового способу життя та збільшення його тривалості;

V рівень – раціональний або нормальний, значення споживання знаходиться у межах 3300-3600 ккал на людину, при цьому раціон збалансовано вітамінами, білками та іншими важливими компонентами; нормативні показники, яких слід використовувати як еталон для всіх соціально-економічних розрахунків в нормальних умовах на державному рівні;

VI рівень – оптимальний, значення відповідає V-му рівню та при цьому передбачає споживання екологічно чистих продуктів харчування, які поліпшують здоров'я та збільшують тривалість життя населення;

VII рівень – перспективний, це досягнення продовольчого забезпечення для всіх соціальних груп населення, яке дозволить вдосконалювати природу людини і максимально продовжувати її активну життєдіяльність, розширюючи при цьому межі природної тривалості життя [1].

Оцінюючи даний показник по Україні протягом 2013-2015 рр., можемо зробити такий аналіз (рис.1): у 2013 р. близько 70,76 % добової енергетичної цінності раціону забезпечувалося за рахунок споживання продукції рослинництва, перевищуючи пороговий критерій у 1,87 рази. Щодо ж показника калорійності середньодобового споживання харчових продуктів тваринного походження, то у 2013 р. він становив лише 868 ккал, що сягає лише 63,13 % порогового критерію споживання [8]. У 2015 р. українці споживали 2008 ккал продуктів рослинного походження, що на 82 ккал менше, ніж роком раніше, та 791 ккал продуктів тваринного походження, що на 58 ккал менше, ніж у 2014 р. [8].

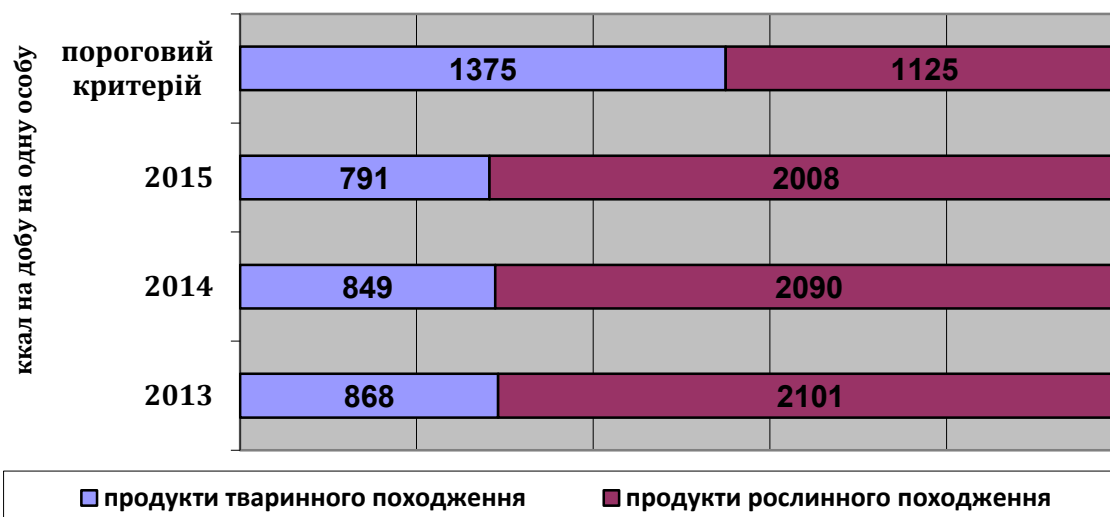

Рис. 1. Динаміка калорійності середньодобового споживання продуктів харчування населенням України у розрахунку на одну особу

Доцільно зазначити, що відповідно до розробленої класифікації рівнів продовольчого споживання, яка охоплює якісні та кількісні показники споживання, поживність раціону населення відноситься до II рівня (критичного), при якому середньодобове споживання становить 1800-2200 ккал на душу населення [1].

Іншим важливим індикатором рівня продовольчої безпеки є кількісна оцінка забезпечення раціону людини головними видами продуктів, що вираховується як співвідношення між фактичним споживанням окремого продукту та його раціональною нормою за формулою [5]:

$$C = \frac{C_{\phi}}{C_p}, \quad (2)$$

де C - індикатор достатності споживання окремого продукту,
 C_{ϕ} - фактичне споживання окремого продукту на одну особу за рік;
 C_p - раціональна норма споживання окремого продукту на одну особу за рік, погоджена з МОЗ.

Ще однією оцінкою стану продовольчої безпеки є рівень забезпечення раціону людини основними видами продуктів. Так, протягом 2013-2015 рр. споживання продуктів харчування населенням України на одну особу повільно зростає, але не досягнуло визначених раціональних норм споживання. Нормальною ж вважається ситуація, при якій фактичне споживання продуктів харчування людиною протягом року відповідає його раціональній нормі, тобто коефіцієнт співвідношення між раціональним та фактичним споживанням дорівнює 1. При аналізі даних Державної служби статистики України за 2015 р. енергетична цінність раціону забезпечується в основному вуглеводами та жирами, що свідчить про незбалансованість харчування. Нижче норми спостерігається споживання молока та молочних продуктів – на 55 %, риби та рибопродуктів – 43 %, фруктів, ягід та винограду – 57 %, цукру – 94 % та м'яса і м'ясопродуктів – 64 % від раціональної норми [8].

Індикатор рівня продовольчої безпеки Львівської області (табл. 1), свідчить про те, що по більшості основних видах продовольства фактичне споживання перебуває нижче раціональних норм. Низький рівень споживання продуктів харчування обумовлюється як недостатніми обсягами виробництва сільськогосподарської продукції, так і низькою платоспроможністю населення, особливо певних соціальних груп.

Найбільше відставання від раціонального споживання спостерігається по рибі - близько 67 %, по м'ясу – 42 %, по плодах, ягодах та винограду – 46 %. І лише за однією групою, а саме картоплею, фактичне споживання перевищило норму майже у 1,5 рази, наведене вище свідчить про незбалансоване харчування, яке пояснюється недоступністю продуктів.

Що ж стосується індикатора достатності запасів зерна у державних ресурсах, то він розраховується як співвідношення між обсягами продовольчого зерна у державному продовольчому резерві та обсягами внутрішнього споживання населенням хліба і хлібопродуктів у перерахунку на зерно, що, відповідно, виражається формулою [10]:

$$Z = \frac{H}{X} * 100\%, \quad (3)$$

де, Z - індикатор забезпечення зерновими продовольчими ресурсами;

Н – наявність продовольчого зерна у державному продовольчому резерві;

Х – середньорічне внутрішнє споживання хліба і хлібопродуктів у перерахунку на зерно.

Таблиця 1

Розрахунок індикатора достатності споживання продуктів харчування у Львівській області (на особу на рік, кг)

Вид продукту	Раціональна норма (розрахунки МОЗ України)	Фактичне споживання у 2015 р. (дані Держстату)	Індикатор достатності споживання
Хліб і хлібопродукти (у перерахунку на борошно)	101,0	101,5	1,01
М'ясо і м'ясопродукти	80,0	47,0	0,59
Молоко і молокопродукти	380,0	235,5	0,62
Риба і рибодукти	20,0	6,6	0,33
Яйця (шт.)	290	269	0,93
Овочі та баштанні	161,0	150,3	0,93
Плоди, ягоди та виноград	90,0	48,4	0,54
Картопля	124,0	181,1	1,46
Цукор	38,0	36,5	0,96
Олія рослинна всіх видів	13,0	12,9	0,99

Зауважимо, що при розрахунку даного індикатора не враховується обсяг зерна, яке знаходиться у державному резерві, оскільки така інформація вважається державною таємницею. Важливою характеристикою стану продовольчої безпеки країни є достатність запасів зерна у державних ресурсах. Пороговим критерієм для зазначеного показника вважається 17 % – рівень згідно ст. 9 п. 3 Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України». У 2015 р. в наявності Державного інтервенційного фонду було 1,5 млн т зерна, внутрішнє споживання населенням хліба та хлібопродуктів у перерахунку на зерно становить 6,6 млн т, а індикатор достатності зерна становить 23 %.

Доповнює характеристику стану національної продовольчої безпеки економічна доступність продуктів. Зокрема у 2015 р. індикатор доступності продуктів харчування становив 54,7 %, що на 1,1 % нижче, ніж у 2014 р.

Ще один важливий індикатор економічної доступності продуктів харчування визначається як частка сукупних витрат на харчування домогосподарств України у загальному підсумку сукупних витрат таких домогосподарств, що виражено формулою [4]:

$$E = \frac{B_x}{B_c * 100\%}, \quad (4)$$

де Е – індикатор економічної доступності продуктів харчування;

V_x – сукупні витрати домогосподарств на харчування;

V_c – загальні сукупні витрати домогосподарств.

Згідно офіційно затверджені методики визначення індикаторів продовольчої безпеки пороговим критерієм для даного показника вважається 60-ти відсотковий рівень. В Україні у 2015 р. індикатор доступності продуктів харчування становив 54,7 % при граничному 60 %. Хоча даний показник погіршився у порівнянні з 2014 р. Якщо брати до уваги не загальні, а лише споживчі сукупні витрати домогосподарств, то частка витрат на продукти харчування становить 58,9 % (2708,53 грн на місяць). У 2015 р. в загальній структурі витрат на продукти харчування найвищу питому вагу займали витрати на: м'ясо і м'ясопродукти близько 613 грн з домогосподарства на місяць, хліб та хлібопродукти 411 грн, молоко та молочні продукти – 346 грн (рис. 2).

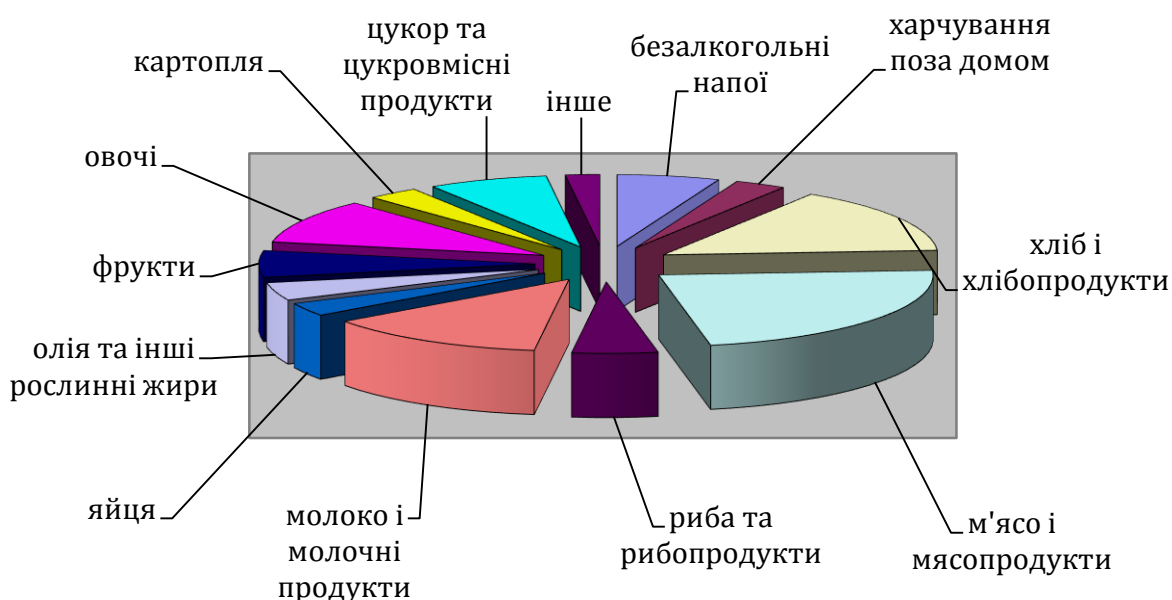

Рис. 2. Структура витрат на харчування у розрізі основних груп продовольства України у 2015 р.

У регіональному аналізі України найменшу частину на продукти харчування від загальних витрат (до 50-ти %) витрачали домогосподарства трьох регіонів України, а саме: Сумська область – 49,6 %, Луганська область – 48,6 %, Запорізька область – 48,1%. Відповідно у Донецькій області на продовольство витрачали 61 % від загальних витрат, що на 1 % перевищує граничний критерій для цього індикатора. Індикатор економічної доступності Львівської області у 2015 р. представлений на рис. 3. Даний показник теж підтверджує межу граничної доступності продуктів у даному регіоні.

Структура витрат домогосподарств Львівської області

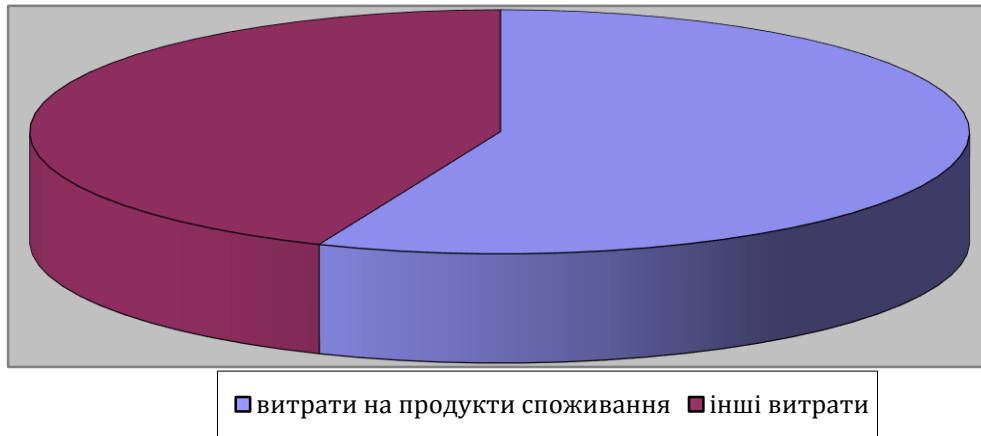

Рис. 3. Індикатор економічної доступності Львівської області у 2015 році, %

Аналізуючи даний показник, можемо констатувати високу частку витрат на харчування. Особливо це виглядає негативно, якщо порівняти питому вагу витрат на харчування в Україні з іншими європейськими країнами та США. У країнах Європейського Союзу витрати на харчування становлять близько 12,3 %. Навіть у Росії даний показник має значення 33,9 %. У США витрати на харчування становлять 10 %. У Японії бідною вважається сім'я, яка витрачає на харчування більше 35 % своїх доходів (рис. 4).

Слід враховувати, що диференціація вартості харчування за соціальними групами є досить важливим маркетинговим ціновим показником. Саме він дозволяє відстежити у динаміці та розрахувати як співвідношення між вартістю харчування 20 % домогосподарств з найбільшими доходами та вартістю харчування 20 % домогосподарств з найменшими доходами. Вказаний індикатор розраховують за формулою [9]:

$$D = \frac{D_v}{D_m}, \quad (5)$$

де D – індикатор диференціації вартості харчування;

D_v – показник вартості спожитих продуктів у 20 % домогосподарств з найбільшими доходами;

D_m – показник вартості спожитих продуктів у 20 % домогосподарств з найменшими доходами.

Аналізуючи даний показник досліджуємо, що у 2015 р. 20 % господарств з найбільшими доходами витрачали на харчування 3298,68 грн на місяць, 20 % з найменшими доходами – 2228,44 грн.

Рис. 4. Питома вага на харчування у сукупних споживчих витратах в Україні та окремих країнах ЄС у 2014 році

Місткість внутрішнього ринку окремих продуктів відстежується у динаміці і визначається у натуральному виразі як добуток споживання певного продукту та середньорічної чисельності населення за формулою [8]:

$$C_i = \Phi_i * \chi, \quad (6)$$

де C_i – місткість внутрішнього ринку i -го продукту;

i – вид продукту харчування;

Φ_i – річне середньодушове споживання i -го продукту;

χ – середньорічна чисельність населення.

У 2015 р. ємність внутрішнього ринку знизилась у порівнянні з 2014 р. та становила: хліб і хлібопродукти – 4423 тис. т, м'ясо і м'ясопродукти – 2179 тис. т, молоко і молокопродукти – 8995 тис. т, риба і рибодукти – 367 тис. т, яйця - 694 тис. шт, овочі і баштанні – 6890 тис. т, плоди, ягоди та виноград – 2179 тис. т, картопля – 5892 тис. т, цукор – 1528 тис. т та олія рослинна всіх видів - 525 тис. т (табл. 2). Оскільки споживання населенням продуктів харчування є нижчим від доцільних норм, то відповідно і ємність внутрішнього ринку продуктів харчування є меншою за економічно обґрунтований рівень, що є причиною незадовільних темпів розвитку аграрного сектору економіки, що призведе до зменшення виробництва, через відсутність попиту.

Таблиця 2

Оцінка ємності внутрішнього ринку, тис. т

Вид продукту	Ємність внутрішнього ринку		2015 р. у відсотках до 2014 р
	2014 р.	2015 р.	
Хліб і хлібопродукти	4668	4423	94,75
М'ясо і м'ясопродукти	2325	2179	93,72
Молоко і молокопродукти	9581	4995	93,88
Риба і рибопродукти	476	367	77,1
Яйця	771	694	90,01
Овочі та баштанні	7019	6890	98,16
Плоди, ягоди та виноград	2249	2179	96,89
Картопля	6061	5892	97,21
Цукор	1559	1528	98,01
Олія рослинна для всіх видів	561	525	93,58

Продовольчу незалежність за окремим продуктом характеризує співвідношення між обсягом імпорту окремого продукту у натуральному виразі та ємністю його внутрішнього ринку, яке визначається за формулою [5]:

$$П_i = \frac{I_i}{\epsilon_i} * 100\% , \quad (7)$$

де $П_i$ – частка продовольчого імпорту i -го продукту;

i – вид продукту харчування;

I_i – імпорт i -го продукту;

ϵ_i – ємність внутрішнього ринку i -го продукту.

Пороговим значенням даного показника вважається 30-ти відсотковий рівень. Задоволення потреб населення у 2015 р. здійснювалося за рахунок продуктів вітчизняного виробництва. Такі групи продовольства як: «плоди, ягоди та виноград», «олія рослинна всіх видів» та «риба та рибопродукти» вразили своєю імпортозалежністю адже показники продовольчої залежності по них становили 38,1 %, 39,8 % та 64,6 % відповідно при нормі 30 % (табл. 3). Пояснити такий показник імпорту «олії рослинної всіх видів» можна ввезенням тропічних олій, серед яких пальмова, кокосова та ін. При цьому внутрішній попит здійснювався за рахунок власного виробництва. Частину імпорту плодово-ягідної продукції можна пояснити ввезенням екзотичних видів фруктів, питома вага яких у 2015 р. становила більше 70 %.

**Імпортозалежність в Україні за групами продовольства у
2015 р., тис. т**

Вид продукту	Імпорт продуктів у перерахунку на основний продукт у 2015 р.	Індикатор імпорту залежності, %	
		2015 р.	2014 р.
Хліб і хлібопродукти	190	3,2	2,0
М'ясо і м'ясопродукти	158	7,3	8,6
Молоко і молокопродукти	78	0,9	3,7
Риба і рибопродукти	237	64,6	75,4
Яйця	190	1,6	0,9
Овочі та баштанні	95	1,4	3,2
Плоди, ягоди та виноград	588	27,0	38,1
Картопля	17	0,3	0,7
Цукор	4	0,3	0,4
Олія рослинна для всіх видів	160	30,5	39,8

Розрахунок показників імпорту товарів вказує на те, що Львівська область має значну потребу у продукції харчової промисловості та продуктах сільського господарства для задоволення своїх потреб (рис. 5).

**Структура витрат домогосподарств Львівської області у 2015
році, %**

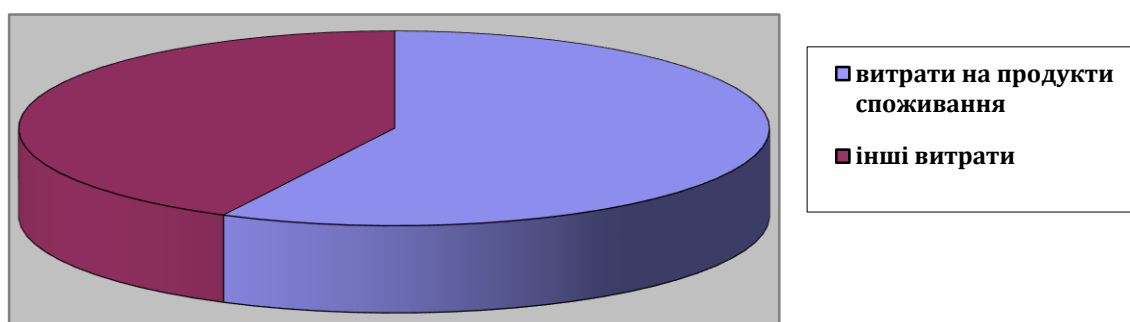

Рис. 5. Індикатор економічної доступності Львівської області у
2015 році

Оцінити стан продовольчої безпеки України можна за окремим основним продуктом шляхом встановлення:

- коефіцієнту продовольчої безпеки за окремим продуктом;
- інтегрального індексу продовольчої безпеки.

Коефіцієнт продовольчої безпеки за окремим основним продуктом розраховується за формулою:

$$KB_n = \frac{C_\phi}{C_p} - \frac{OI}{OC}, \quad (8)$$

де KB_n – коефіцієнт продовольчої безпеки за окремим основним продуктом;

C_f – фактичне споживання окремого продукту на одну особу за рік;
 C_p – раціональне споживання окремого продукту на одну особу за рік;

OI – обсяг імпорту окремого продукту;

OC – обсяг фактичного споживання окремого продукту.

Інформація для розрахунку використовується із офіційного сайту державної служби статистики.

Інтегральний індекс продовольчої безпеки пропонуємо визначити як середньоарифметичне значення коефіцієнтів безпеки за окремим видом продуктів за формулою:

$$ІПБ = \sum \frac{КБ_{ni}}{n}, \quad (9)$$

де ІПБ – інтегральний індекс продовольчої безпеки;

$КБ_n$ – коефіцієнт безпеки за видом продукту;

n – кількість продуктів.

Стан продовольчої безпеки потрібно оцінювати певною шкалою від 0 до 1 з розподілом на безпекові рівні. Є різні наукові підходи, однак, при цьому слід взяти до уваги думку вчених, зокрема В.І. Франчука, що небезпека для соціальної системи виникає за умови, коли його безпековий потенціал наближається до 0, і навпаки, оптимальний рівень безпеки має місце тоді, коли він близький до 1 [14].

Враховуючи те, що рівень продовольчого забезпечення має суттєве значення для життя і здоров'я людини, значення продовольчого безпекового потенціалу мають наближатися до 1. Тому для оцінки важливо, щоб відрізки у вигляді граничних значень показників небезпеки мав пріоритет і був найбільшим, а наступні на один крок були зменшені, тобто необхідно врахувати чутливість розподілу та його математичну зручність. Для цього запропоновано та використано формулу 10:

$$X_n = X_{n-1} + X_{\text{середнє}} - 0,1_n, \quad (10)$$

де $X_0 = X_{\min} = 0$;

i – від 1 до 4;

$X_{\text{СЕРЕДНЄ}} = (X_{\min} + X_{\max}) / 2$;

n – граничні межі рівнів безпеки.

Таким чином, шкалу оцінки стану продовольчої безпеки можна розділити на чотири рівні, а саме:

небезпечний – 0 - 0,40;

критичний – 0,41-0,70;

достатній – 0,71 – 0,90;

оптимальний – 0,91 -1.

Результати стану продовольчої безпеки за окремим продуктом та інтегральним індексом за запропонованою методикою, яка передбачає

бальну шкалу та рівні продовольчої безпеки, подано в табл. 4 та 5, а також на рис. 6 та 7.

Таблиця 4

**Результати діагностики рівня продовольчої безпеки за 2015 р.
в Україні**

Вид продукту	Коефіцієнт продовольчої безпеки	Рівень продовольчої безпеки
Хліб і хлібопродукти	0,979	Оптимальний
М'ясо і м'ясопродукти	0,564	Критичний
Молоко і молокопродукти	0,544	Критичний
Риба і рибопродукти	-0,216	Небезпечний
Яйця	0,950	Оптимальний
Овочі та баштанні	0,985	Оптимальний
Плоди, ягоди та виноград	0,296	Небезпечний
Картопля	1,106	Оптимальний
Цукор	0,937	Оптимальний
Олія рослинна для всіх видів	0,641	Критичний

Таблиця 5

Результати діагностики рівня продовольчої безпеки протягом 2013-2015 рр. в Україні

Рік	Коефіцієнт продовольчої безпеки за окремим продуктом										Рівень продовольчої безпеки	
	Хліб	М'ясо	Молоко	Риба	Яйця (шт.)	Овочі	Плоди	Картопля	Цукор	Олія		
2013	1,024	0,571	0,527	0,000	1,059	0,982	0,168	1,088	0,970	0,533	0,69	критичний
2014	1,018	0,590	0,547	-0,197	1,060	0,982	0,200	1,130	0,951	0,610	0,69	критичний
2015	0,979	0,564	0,544	-0,216	0,950	0,985	0,296	1,106	0,937	0,641	0,68	критичний

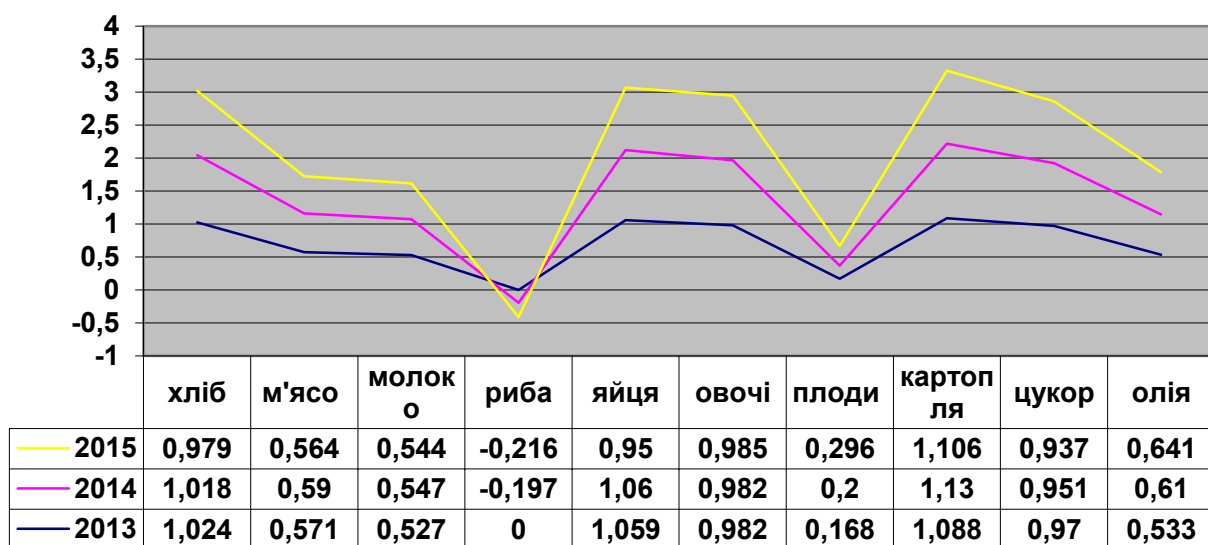

Рис. 6. Рівень продовольчої безпеки в Україні по окремих продуктах за 2013-2015 рр.

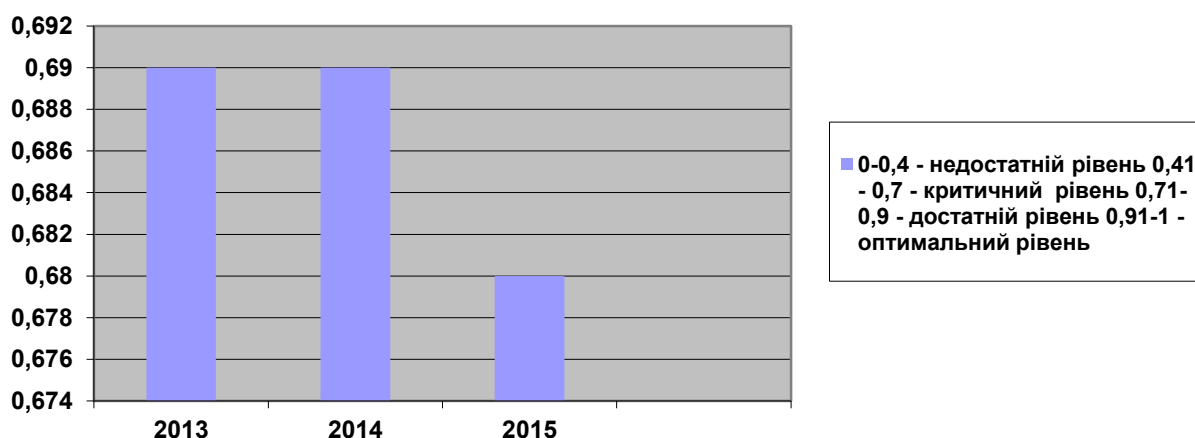

Рис. 7. Загальний рівень продовольчої безпеки в Україні за 2013-2015 рр.

Аналізуючи стан продовольчої безпеки за інтегральним індексом видно, що вона знаходиться стабільно на критичному рівні за показниками, наближеними до нижньої межі достатнього рівня. Це пояснюється тим, що продукти, обсяг яких знаходиться на небезпечному рівні (риба та ягоди), замінюються іншими основними продуктами, зокрема картоплею, які є більш доступними за ціною на продовольчому ринку.

Отже, застосовуючи обраний нами науково-методичний інструментарій визначення основних індикаторів продовольчої безпеки України, можемо зробити висновок про те, що за інтегральним індексом стан національної продовольчої безпеки знаходиться на критичному рівні за показниками, наближеними до нижньої межі достатнього рівня. Таким чином, зроблена оцінка стану продовольчої безпеки України на основі запропонованої методики дозволяє визначити основні напрями підвищення ефективності функціонування продовольчого комплексу України.

1. Гойчук О.І. *Продовольча безпека: монографія* / О.І. Гойчук. – Житомир: Полісся, 2004. – 348 с.

2. Деякі питання продовольчої безпеки : Постанова Кабінету Міністрів України № 1379 станом на 5 грудня 2007 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua>.

3. Закон України «Про продовольчу безпеку» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=40276&pf35401... / Офіційний сайт Інтернет-представництва Верховної Ради України

4. Закон України «Про державну підтримку сільського господарства України» № 1877-IV від 24.06.2004р. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1877-15>

5. Методика визначення основних індикаторів продовольчої безпеки, затверджена Постановою Кабінету Міністрів України «Деякі питання продовольчої безпеки» № 1379 від 5 грудня 2007 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show>

6. Мішина І.Г. Продовольча безпека: сутність та напрямки забезпечення в умовах кризи / І.Г. Мішина // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Tiru/2009_27/11.pdf.
7. Національна доктрина продовольчої безпеки України / П.Т. Каблук, С.М. Калетнік, С.М. Кваша, В.І. Власов [та ін.] // Економіка АПК. – 2011. – № 8. – С.3-11.
8. Офіційний сайт Державної служби статистики України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>
9. Піцур Я.С. Оцінка рівня продовольчої безпеки України як інструмент маркетингового аналізу / Я.С. Піцур, О.С. Сенишин // Вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія економічна / головний редактор В. В. Середа. – Львів: ЛьвДУВС, 2015. – Вип. 2. – 328 с. – С. 118-130.
10. Про затвердження Методологічних положень що статистичного аналізу чисельності та складу населення : Наказ Державного комітету статистики України № 602 станом на 13 грудня 2006 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://uazakon.com/documents/date_ci/pg_gbntwo/index.htm
11. Про затвердження Методичних рекомендацій щодо розрахунку рівня економічної безпеки України: Наказ від 29.10.2013 р. № 1277 / Міністерство економічного розвитку торгівлі України. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.me.kmi.gov.ua>.
12. Продовольча безпека країни: стан та перспективи зміцнення / керівник авт. кол. проф. Р.І. Тринько. – Львів: ЛьвДУВС, 2011. – 304с., С.7-8.
13. Резнікова О.С. Продовольча безпека в умовах глобалізації економіки: теорія, методологія, практика: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня док. екон. наук : спец. 08.00.03 «Економіка та управління національним господарством» / О.С. Резнікова. – Київ, 2012. – 52 с., С. 31-32.
14. Франчук В.І Теоретико-методологічні засади економічної безпеки акціонерних товариств [Електронний ресурс]: монографія / В. Франчук Львів: Львів. Держ. Ун-т внутр. Справ, 2015.

2.4. Роль аграрного сектору економіки у зміцненні продовольчої безпеки України

Продовольча безпека є складовою частиною економічної та національної безпеки держави, найважливішою умовою функціонування та розвитку соціуму. Забезпечення продовольчої безпеки є складною і багатоаспектною проблемою як в організаційному, так і в економічному значенні, важливим пріоритетом державної політики будь-якої країни. Для забезпечення продовольчої безпеки необхідним є проведення агропродовольчої та соціальної політики, направленої на позитивні тенденції розвитку виробництва продуктів харчування, функціонування вітчизняного продовольчого ринку, підтримання платоспроможного попиту населення та його можливості споживання якісних, повноцінних і нешкідливих для здоров'я продуктів харчування. Все це вимагає удосконалення організаційно-економічних підходів до управління агропромисловим виробництвом, до вдосконалення механізму забезпечення продовольчої безпеки як на рівні країни, так і на рівні її регіонів.

Стратегією розвитку аграрного сектора економіки України на період до 2020 р. визначена необхідність забезпечення продовольчої безпеки в умовах глобалізації. Відсутність продовольчої безпеки становить загрозу для стабільності країни та сталого економічного зростання, що зумовлює необхідність розробки принципово нових підходів до активізації сільськогосподарського виробництва як механізму посилення продовольчої безпеки держави.

Проблеми забезпечення продовольчої безпеки країни існують давно. Два тисячоліття тому давньогрецький вчений Ксенофонт відзначив у своїй праці, що сільське господарство є основою розвитку інших ремесел, коли воно добре функціонує, всі інші ремесла теж процвітають.

Поняття „продовольча безпека» введено у міжнародну практику після зернової кризи 70-х років минулого століття Міжнародною продовольчою й сільськогосподарською організацією об'єднаних націй – ФАО (англ. FAO - Food and Agricultural Organization – продовольча й сільськогосподарська організація ООН). Ця організація визначає продовольчу безпеку як стан економіки, при якому гарантується забезпечення доступу всіх людей в будь-який час до продовольства в кількості, необхідній для їх активного і здорового життя [1].

Дослідження поняття «продовольча безпека» в законодавчих документах показує, що воно зазнало певних змін у напрямі розширення і поглиблення змісту. Підтвердженням цьому служить аналіз різних підходів до визначення сутності продовольчої безпеки, які представлені в табл. 1.

Спочатку суть поняття продовольчої безпеки зводилась виключно до питань забезпечення сільськогосподарського виробництва і продовольчої незалежності. Проте, продовольча безпека як важлива відтворювальна категорія являє собою основну умову відтворення продуктивних сил.

Суб'єктами продовольчої безпеки виступають: держава, що виконує функції в продовольчій сфері за допомогою органів законодавчої, виконавчої та судової гілок влади; господарюючі суб'єкти (насамперед, підприємства агропромислового комплексу); населення.

Об'єктом продовольчої безпеки є продовольча сфера, яка виступає як основа формування мінімальних стандартів в системі відносин забезпечення відповідного рівня життя. Крім того, цілком застосовна до категорії продовольчої безпеки тріада основних об'єктів безпеки: життєво важливі інтереси особистості, суспільства, держави, сформульовані в Законі України «Про продовольчу безпеку країни» [4].

Аналіз поняття та елементів продовольчої безпеки в офіційних документах*

Джерело	Зміст поняття
Концепція ФАО	Продовольча безпека – це коли всі люди завжди мають фізичний та економічний доступ до безпечного і поживного продовольства в кількості, достатній для задоволення своїх потреб і переваг в їжі, в обсягах, необхідних для активного здорового життя
Закон України «Про продовольчу безпеку країни»	Продовольча безпека – соціально-економічне та екологічне становище, за якого всі соціальні і демографічні групи населення стабільно та гарантовано забезпечені безпечним і якісним продовольством у необхідній кількості та асортименті, необхідних і достатніх для фізичного і соціального розвитку особистості, забезпечення здоров'я населення України
Державна цільова програма розвитку українського села на період до 2015 року	Продовольча безпека держави – захищеність життєвих інтересів людини, яка виражається у гарантуванні державою безперешкодного економічного доступу людини до продуктів харчування з метою підтримання її життєдіяльності

*Складено за [1; 2; 3; 4].

Дослідження теоретичних основ в контексті даної теми дало змогу окреслити визначення продовольчої безпеки як забезпечення за рахунок власного виробництва основних видів продуктів харчування, їх економічну і фізичну доступність для всіх соціальних верств населення в такій кількості, асортименті і якості, які необхідні для збереження та підтримки життя і дієздатності людини, повної або максимально можливої незалежності держави від зовнішніх джерел продовольства.

Основними факторами забезпечення продовольчої безпеки в країні є формування високої платоспроможності населення та достатньої пропозиції продовольчої продукції. Актуальним в умовах євроінтеграції країни є гарантування продовольчої незалежності держави. Як константував у своїй праці академік І.Г. Ушачов, задоволення за рахунок національного виробництва найбільшої частки потреб держави в продуктах харчування є свідченням самозабезпеченості країни та її продовольчої незалежності, яка є необхідною умовою продовольчої безпеки [9, с. 8].

Виходячи із доведеного, можна виділити фактори, що впливають на формування платоспроможності населення та фактори, що впливають на формування пропозиції продуктів харчування (рис. 1). Основними факторами формування платоспроможності населення є підвищення доходів населення та створення робочих місць, розвиток підприємництва, зокрема особистих селянських господарств, та формування дієвого цінового механізму на продовольчі товари з метою забезпечення економічної можливості їх придбання малозабезпеченими верствами населення.

Рис. 1. Фактори забезпечення продовольчої безпеки держави*

*Побудовано авторами на основі [9, с. 74].

До факторів впливу на формування пропозиції продуктів харчування віднесено сприяння виробництву сільськогосподарської продукції та продуктів харчової промисловості, забезпечення пропозиції екологічних продуктів харчування високої якості, формування обмежень для імпорту продовольчих товарів.

Одним із найважливіших факторів впливу на забезпечення продовольчої безпеки є розвиток сільськогосподарського виробництва, підвищення врожайності рослин та продуктивності тварин. Адже сільськогосподарське виробництво забезпечує сировиною переробну та харчову промисловості. Від рівня забезпечення сільськогосподарською сировиною та її якості залежать об'єми виробництва харчової продукції, її екологічність та якість.

Аналіз динаміки обсягу виробництва валової сільськогосподарської продукції проведено з врахуванням регіональних особливостей ринку аграрної продукції в Україні (рис. 2). Дослідження показників показує значне зростання обсягів виробництва валової продукції сільського господарства (у постійних цінах 2010 р.) за досліджуваний період. Так, в 2015 р. при порівнянні до 2000 р. таке збільшення становило 89 млрд грн, тоді, коли у 2015 р. при порівнянні із 2014 р. відбулося зменшення таких обсягів виробництва, що становило 13 млрд грн.

Аналіз загальної вартості валової продукції, виробленої суб'єктами аграрного сектора (в постійних цінах 2010 р.) протягом 2000-2015рр. в розрізі галузей рослинництва і тваринництва свідчить про позитивно-зростаючу динаміку в обидвох галузях (рис. 2).

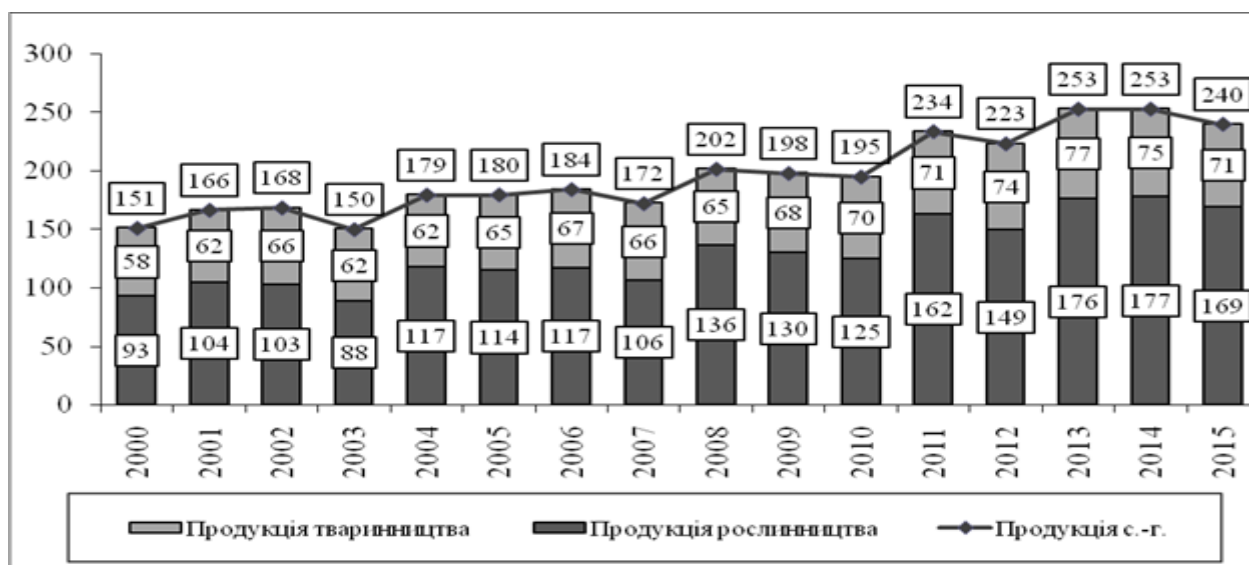

Рис. 2. Динаміка виробництва валової продукції сільського господарства (у постійних цінах 2010 р.) в Україні, млрд грн*

*Побудовано авторами на основі показників Державної служби статистики України

Так, у 2015 р. порівняно з 2000 р. вартість виробленої валової продукції галузі рослинництва зросла на 81,7 % або 76 млрд грн. Стрімке збільшення обсягів виробництва рослинницької продукції спостерігається з 2010 р., що обумовлено рекордними для України урожаями культур у 2011-2014 рр. В галузі тваринництва виробництво валової продукції збільшувалось меншими темпами, ніж рослинницької. Ріст її за досліджуваний період становив 22,4 %. Із переліку тваринницької продукції найменшими темпами збільшувалось виробництво молока, що можна пояснити зменшенням кількості продуктивного поголів'я та невисокими надоями молока на корову.

Основу сільськогосподарського виробництва становить вирощування зернових і технічних культур, їх частка в загальному обсязі виробництва в 2015 р. складала відповідно 26,5 % і 21,0 %. Значними є обсяги виробництва картоплі, овочів і баштанних культур (18,1 %). У загальному обсязі валової продукції тваринництва за 2015 р. частка вирощування худоби та птиці складає 14,1 %, молока – 11,2 % яєць – 3,3 % (рис.3).

За результатами 2015 р. в Україні на душу населення вироблено 1403 кг зерна, 261 кг соняшнику, 486 кг картоплі, 215 кг овочів, 54,2 кг м'яса, 247,8 кг молока, 392 шт. яєць, 50 кг плодів та ягід, 9 кг винограду (табл. 2).

Рис. 3. Галузева структура виробництва сільськогосподарської продукції в Україні у 2015р.*

*Побудовано авторами на основі показників Державної служби статистики України

Таблиця 2

Виробництво основних видів сільськогосподарської продукції на одну особу в Україні, кг*

	Роки							2015р. до 2010р., %
	2005	2010	2011	2012	2013	2014	2015	
Зернові та зернобобові культури	807	856	1242	1014	1386	1485	1403	163,9
Цукрові буряки (фабричні)	328	300	410	404	237	366	241	80,3
Соняшник	100	148	190	184	243	236	261	176,4
Картопля	413	408	531	510	489	551	486	119,1
Овочі	155	177	215	220	217	224	215	121,5
Плоди та ягоди	36	38	41	44	50	46	50	131,6
Виноград	9	9	11	10	13	10	9	100
М'ясо (у забійній масі)	33,9	44,9	46,9	48,5	52,5	54,9	54,2	120,7
Молоко	291,1	245,2	242,5	249,5	252,5	258,9	247,8	101,1
Яйця, шт.	277	372	409	419	431	456	392	105,4

*Побудовано авторами на основі показників Державної служби статистики України

Оцінка даних показників в динаміці свідчить про їх збільшення по переважній кількості видів сільськогосподарської продукції. При порівнянні до показників за минулий рік, значно менше вироблено на одну особу в Україні цукрових буряків (на 125 кг), картоплі (на 65 кг), яєць (на 64 шт.).

Харчова промисловість є однією з найважливіших галузей економіки країни щодо забезпечення продовольчої безпеки держави та надходження в Україну валюти за рахунок експорту продукції.

Ця галузь протягом останнього десятиліття має позитивну динаміку свого розвитку (за виключенням кризових 2008-2009 рр.). Обсяги реалізації харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів зростають. Темпи росту їх промислового виробництва відображено в табл. 3.

Таблиця 3

**Динаміка основних показників переробної промисловості України,
2010-2015 рр.¹**

Показники	2010р.	2011р.	2012р.	2013р.	2014р.	2015р.	2015р. до 2010р., +/-
Обсяг реалізації продукції переробної промисловості, млрд грн	716,4	868,4	889,5	836,6	752,1	1139,2	+422,8
у т.ч. харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів, млрд грн	159,5	193,1	222,4	254,4	263,2	398,0	+238,5
М'ясо великої рогатої худоби свіже чи охолоджене, тис. т	87,2	61,8	62,8	55,9	50,7	61,8	-25,4
М'ясо великої рогатої худоби заморожене, тис. т	24,1	16,2	25,4	17,4	20,7	16,2	-7,9
М'ясо свиней свіже чи охолоджене, тис. т	164	191	222	257	258	191	+27
М'ясо свиней заморожене, тис. т	7,5	13,3	10,6	14,5	15,7	13,3	+5,8
М'ясо свійської птиці свіже чи охолоджене, тис. т	693	691	778	710	712	691	-2
М'ясо свійської птиці заморожене, тис. т	90,7	75,5	139	159	181	75,5	-15,2
Вироби ковбасні, тис. т	283	294	294	267	236	294	+11
Олія соняшникова нерафінована, тис. т	2990	3177	3804	3403	4400	3715	+725
Борошно, тис. т	2632	2596	2605	2565	2358	2167	-465
Крупи, тис. т	340	356	365	367	350	347	+7
Хліб та вироби хлібобулочні, тис. т	1808	1763	1686	1561	1357	1231	-577
Цукор білий кристалічний, тис. т	1805	2586	2143	1262	2053	1459	-346
Молоко оброблене, тис. т	822	871	909	946	1080	970	+148
Масло вершкове, тис. т	92	98	88	93	114	102	+10
Спреди та суміші, тис. т	80	81	53	53	52	36,3	-43,4
Сир свіжий та кисломолочний, тис. т	87	88	79	83	74	67,8	-19,2
Сири жирні, тис. т	224	215	166	164	129	124	-100
Продукти кисломолочні, тис. т	497	472	486	518	470	426	-71

Побудовано на основі показників Державної служби статистики України

¹ Без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополя, за 2014-2015 рр. - також без частини зони проведення антитерористичної операції.

За багатьма видами продовольства обсяги виробництва перевищують внутрішній попит (рис. 4). Виробництво зерна на 138,9 % перевищує обсяги внутрішнього споживання в Україні, яєць – на 13,9 %, молока і молочних продуктів – на 5,0 %, м'яса та м'ясних продуктів – на 6,2 %. Майже половина аграрної продукції виробляється сільськими домогосподарствами. Зокрема, у 2015 р. ними вироблено 76,2 % від загального обсягу молока, 76,2 % яловичини і телятини, 49,2 % свинини, 16,3 % м'яса птиці, 96,8 % картоплі, 86,1 % овочів та 83,4 % фруктів. У 2014 р. на 100 га сільськогосподарських угідь продуктивність сільських домогосподарств на 4,9 % вища по виробництву валової продукції, а тваринницької – у 1,6 рази більша, ніж в аграрних підприємствах.

Аналіз свідчить, що Україна має значні можливості для подальшого розвитку аграрного та харчового секторів, перетворення їх у високоефективну галузь економіки, здатну забезпечити продовольчу безпеку країни.

Аналіз ефективності виробництва аграрної продукції в сільськогосподарських підприємствах України доводить той факт, що прибуток від реалізації даної продукції в динаміці збільшується. Це відбувалося під впливом двох таких факторів: на протязі досліджуваного періоду зростали ціни на аграрну продукцію та збільшувались об'єми її реалізації. Прибуток від реалізації сільськогосподарської продукції (в середньому за рік) аграрними підприємствами в 2015 р. становив 102,3 млрд грн.

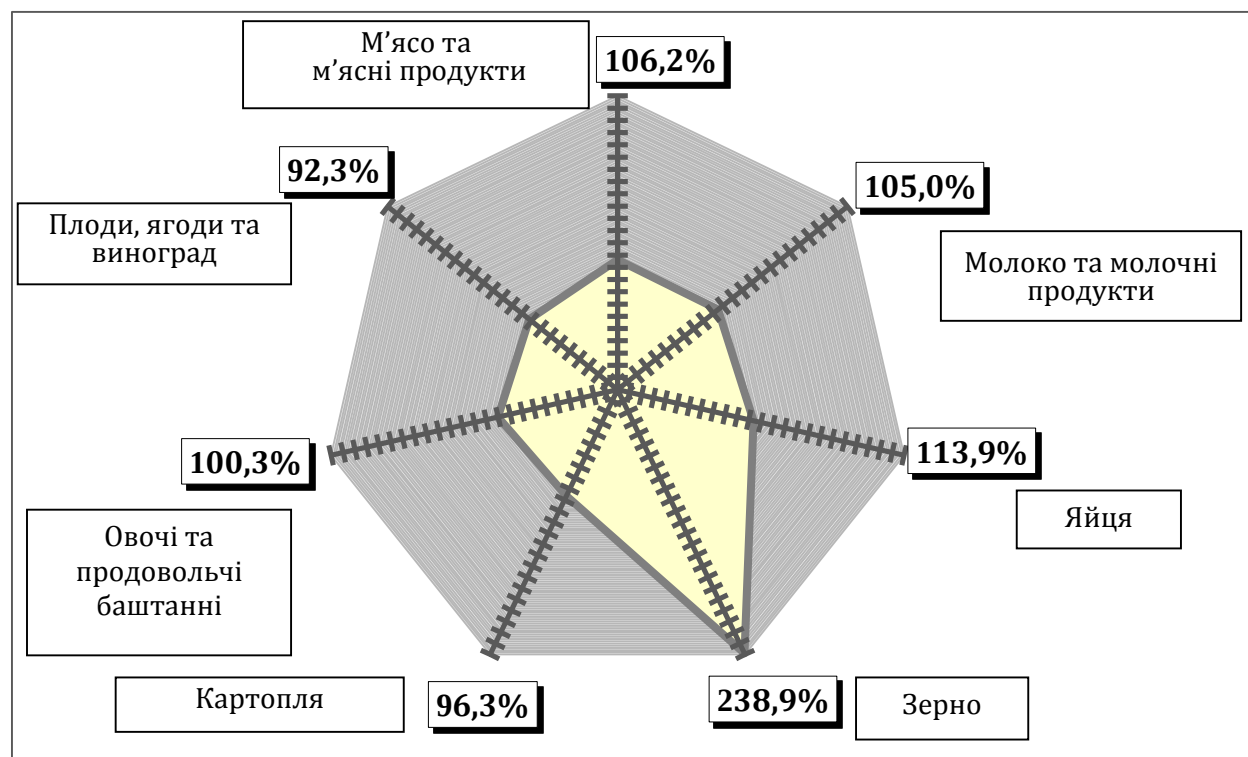

Рис. 4. Рівень самозабезпеченості основними видами продовольства у 2015 р., %*

*Побудовано на основі показників Державної служби статистики України

Рентабельність виробництва сільськогосподарської продукції становила 26,3 %, в тому числі рослинництва 29,2 %, тваринництва 13,5 % (табл. 4).

Найвищий рівень рентабельності в минулому році визначено при виробництві насіння соняшнику – 78,4 %, винограду - 92,9 %, плодів і ягід – 58,3 %, зерна та зернобобових культур – 42,6 % (табл. 5). Найнижче рентабельним було виробництво молока – 12,7 %, вирощування свиней на м'ясо – 12,6 %, а виробництво таких видів продукції як вирощування ВРХ, овець і кіз, птиці на м'ясо було збитковим, що свідчить про необхідність вжиття дієвих засобів по підвищенню їх ефективності, забезпечення розширеного відтворення в контексті продовольчої безпеки та економічної безпеки суб'єктів господарювання.

Таблиця 4

Ефективність виробництва сільськогосподарської продукції в сільськогосподарських підприємствах України*¹

Показники	2000-2004 рр.	2005-2009рр.	2012р.	2013р.	2014р.	2015р.
Прибуток (збиток) від реалізації сільськогосподарської продукції (в середньому за рік), млрд грн	1,1	3,8	20,2	11,8	16,9	**
у т.ч. продукції рослинництва	2,1	4,0	17,0	9,0	13,7	**
продукції тваринництва	-1,0	-0,2	3,2	2,8	3,2	**
Рівень рентабельності всього, %	8,5	11,7	20,5	11,2	26,3	**
в т.ч. рослинництва, %	29,1	18,4	22,3	11,1	29,2	**
тваринництва, %	-18,3	-2,1	14,3	11,3	13,5	**

*Побудовано на основі показників Державної служби статистики України

¹Без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополя та частини зони проведення антитерористичної операції.

** дані відсутні.

В процесі дослідження встановлено, що більше 11 % сільськогосподарських підприємств за минулий фінансовий рік одержали чистий збиток, який становив 25,1 млрд грн (табл. 6).

Тому з метою підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва надзвичайно важливе значення має в таких умовах державна підтримка як суб'єктів господарювання, так і виробництва окремих важливих видів аграрної продукції.

Таблиця 5

**Рівень рентабельності виробництва основних видів продукції
рослинництва і тваринництва в сільськогосподарських
підприємствах, % *¹**

Показники	2012р.	2013р.	2014р.	2015р.
Зернові та зернобобові культури	15,8	2,4	25,7	42,6
Насіння соняшнику	44,9	28,2	36,7	78,4
Цукрові буряки (фабричні)	15,9	3,1	17,8	27,7
Овочі	-0,6	7,5	14,5	32,0
Картопля	-17,4	22,4	9,9	24,6
Плоди та ягоди	9,6	127,5	65,8	58,3
Виноград	71,5	99,0	57,5	92,9
Молоко	1,8	13,1	11,1	12,7
Велика рогата худоба на м'ясо	-28,3	-41,3	-34,5	-16,9
Свині на м'ясо	1,8	0,2	5,6	12,6
Вівці та кози на м'ясо	-32,8	-36,2	-43,0	-26,6
Птиця на м'ясо	-2,4	-5,9	-12,6	-5,4
Яйця курячі	52,6	47,6	58,8	60,9

*Побудовано на основі показників Державної служби статистики України

¹Без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополя та частини зони проведення антитерористичної операції.

Таблиця 6

**Основні показники діяльності підприємств галузі сільського
господарства***

Показники	2010р.	2011р.	2012р.	2013р.	2014р.	2015р.	2015р. до 2010р., +/-
Чистий прибуток (збиток), млрд грн.	17,3	25,3	26,7	14,9	21,4	102,3	+85
Підприємства, які одержали чистий прибуток							
у відсотках до загальної кількості	69,6	83,5	78,6	80,3	84,7	88,9	+19,3
фінансовий результат, млрд грн	22,1	30,2	33,6	26,2	51,7	127,4	+105,3
Підприємства, які одержали чистий збиток							
у відсотках до загальної кількості	30,4	16,5	21,4	19,7	15,3	11,1	-19,3
фінансовий результат, млрд грн	4,8	4,9	6,8	11,3	30,3	25,1	+20,3
Рівень рентабельності всієї діяльності, %	17,5	19,3	16,3	8,3	9,3	30,5	+13
Рівень рентабельності операційної діяльності, %	24,5	24,7	22,8	11,7	21,4	43,1	+18,6
Кількість найманих працівників, тис. осіб	645,2	632,1	621,8	579,8	528,9	491,4	-153,8

*Побудовано на основі показників Державної служби статистики України

Основними нормативно-правовими актами, які визначають підтримку аграрного сектора та виробництва продуктів харчування є закони України «Про державну підтримку сільського господарства України», «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року», Податковий кодекс України, Державна цільова програма розвитку українського села на період до 2015 року.

Відповідно державна фінансова підтримка надається у формі прямої, яка здійснюється через державний бюджет, та непрямої підтримки за рахунок спеціальних режимів оподаткування, як передбачено Податковим кодексом України. Конкретний розмір фінансування програм державної підтримки визначається державним бюджетом відповідного року (рис. 5). Непряма підтримка за рахунок застосування спецрежимів оподаткування у 2014 р. склала 24,4 млрд грн. Бюджетне фінансування в рамках програм розвитку галузі становило 5,9 млрд грн. Частка непрямої підтримки у загальному обсязі державної фінансової підтримки склала 96 %.

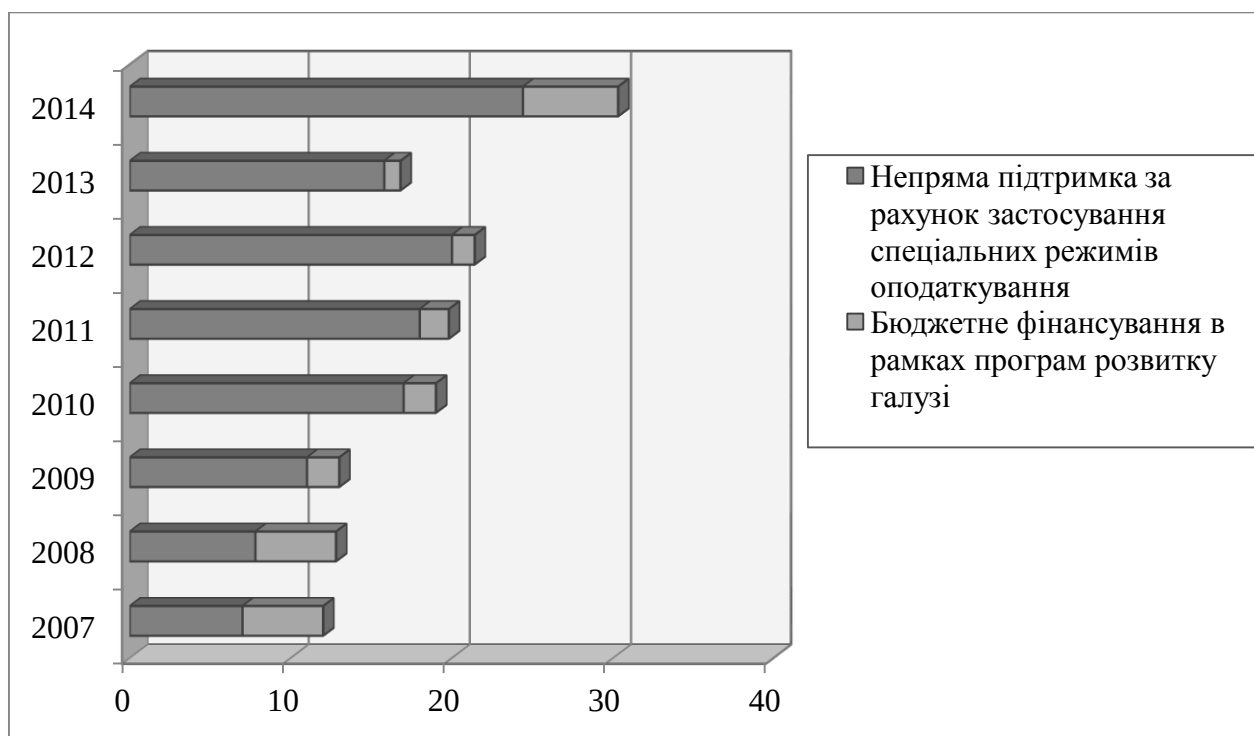

Рис. 5. Динаміка бюджетного фінансування сільського господарства України (2007-2014 рр.), млрд грн*

*Побудовано на основі показників державного бюджету України іа сайту міністерства аграрної політики та продовольства.

Найбільші обсяги підтримки спрямовуються для великих сільськогосподарських підприємств та агрохарчових компаній стимулюючи переважно виробництво експортоорієнтованої продукції. Незважаючи на те, що сільські домогосподарства виробляють понад половину валової продукції аграрного сектора, державна підтримка не

стосується більшості з них. Схему та складові непрямой державної підтримки виробників сільськогосподарської продукції наведено на рис. 6.

У 2015 р. в Україні щодо більшості основних видів продуктів харчування фактичне споживання наближалось до раціональних норм. Однак, значне відставання фактичного споживання спостерігалось стосовно м'яса та м'ясопродуктів – на 36,4 %, молока та молокопродуктів – на 44,8 %, риби та рибних продуктів – на 57 %, плодів, ягід та винограду – на 43,8 %. Необхідно зазначити, що у 2015 р. порівняно із 2014 р. відбулося зменшення споживання усіх видів продуктів харчування, що свідчить про критично-небезпечну ситуацію щодо продовольчої безпеки нашої країни.

Так, впродовж 2015 р. споживання м'яса на душу населення зменшилося порівняно з попереднім роком на 3,2 кг, молока – на 12,9 кг, риби і рибопродуктів – на 2,5 кг, яєць – на 30 шт.

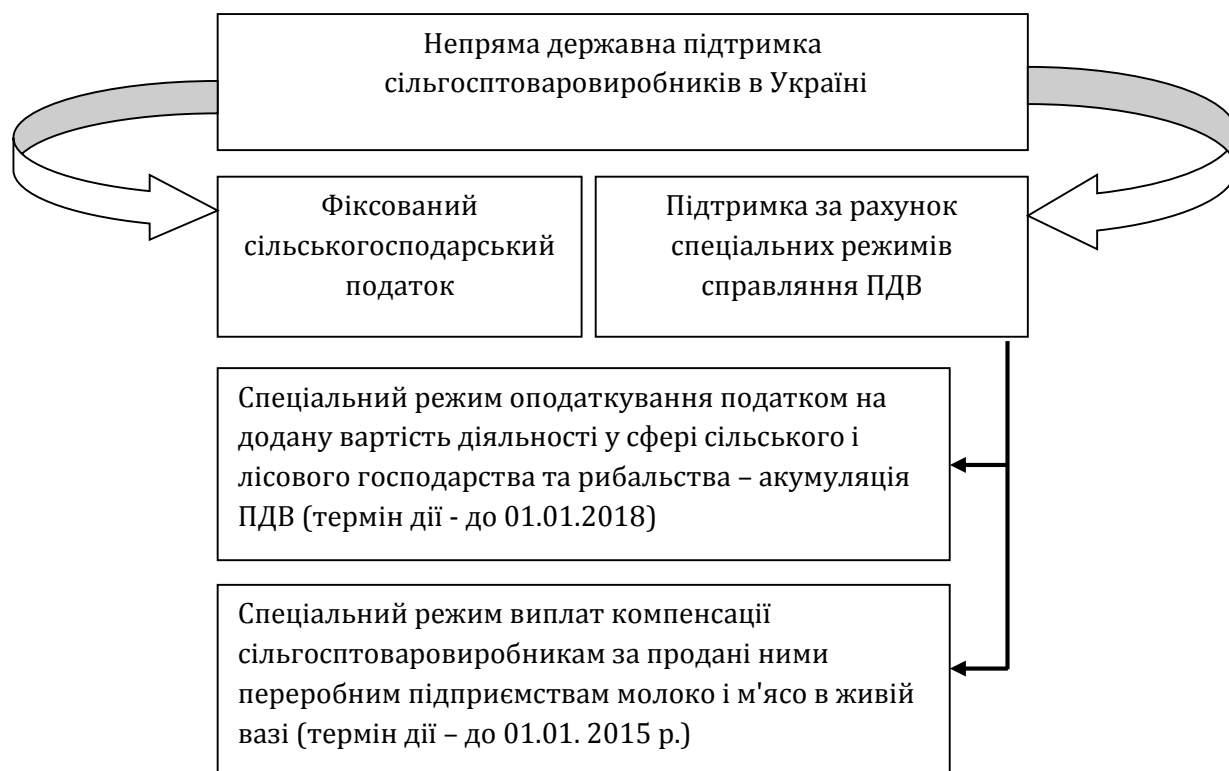

Рис. 6. Елементи непрямой державної підтримки виробників сільськогосподарської продукції*

*Побудовано на основі нормативно-правових актів України [2; 3]

Зміна обсягів споживання основних видів продуктів харчування в першу чергу пов'язана зі зміною рівня цін на них. Так, зменшення споживання м'яса, молока та риби в Україні у 2015 р. в основному було викликане зростанням цін на м'ясо і м'ясопродукти на 31,3 %, молоко та

молокопродукти – на 22,6 %, рибу – 60,2 %, фрукти – на 72,4 %. За такими продовольчими групами як хліб, хлібопродукти та картопля, фактичне споживання перевищило раціональну норму на 2,2 та 10,9 % відповідно. Проте таке перевищення щодо зазначених груп продовольства є свідченням незбалансованості харчування населення, яке намагається забезпечити власні енергетичні потреби за рахунок економічно доступніших продуктів, хоча ІСЦ на хліб та хлібопродукти у 2015 р. також зріс на 60,6 %.

Ще один індикатор продовольчої безпеки – це економічна доступність продуктів харчування. Визначається як частка сукупних витрат на харчування в загальному підсумку сукупних витрат домогосподарств [2].

За даними Держкомстату у 2015 р. середні сукупні витрати домогосподарств становили 4952 грн на місяць, що на 22,3 % більше проти попереднього року (4048,9 грн). Із загальної суми витрат домогосподарства витрачали на харчування 2629,5 грн на місяць. Тобто 53,1 % сімейного бюджету домогосподарства – це витрати на купівлю продуктів харчування (рис. 7), і це при його 60-відсотковому граничному значенні. Порівняно із 2014 р. цей показник погіршився на 1,2 відсоткових пункти. Слід зазначити, що у 2014 р. витрати на продукти харчування були меншими на понад 600 грн (2054 грн).

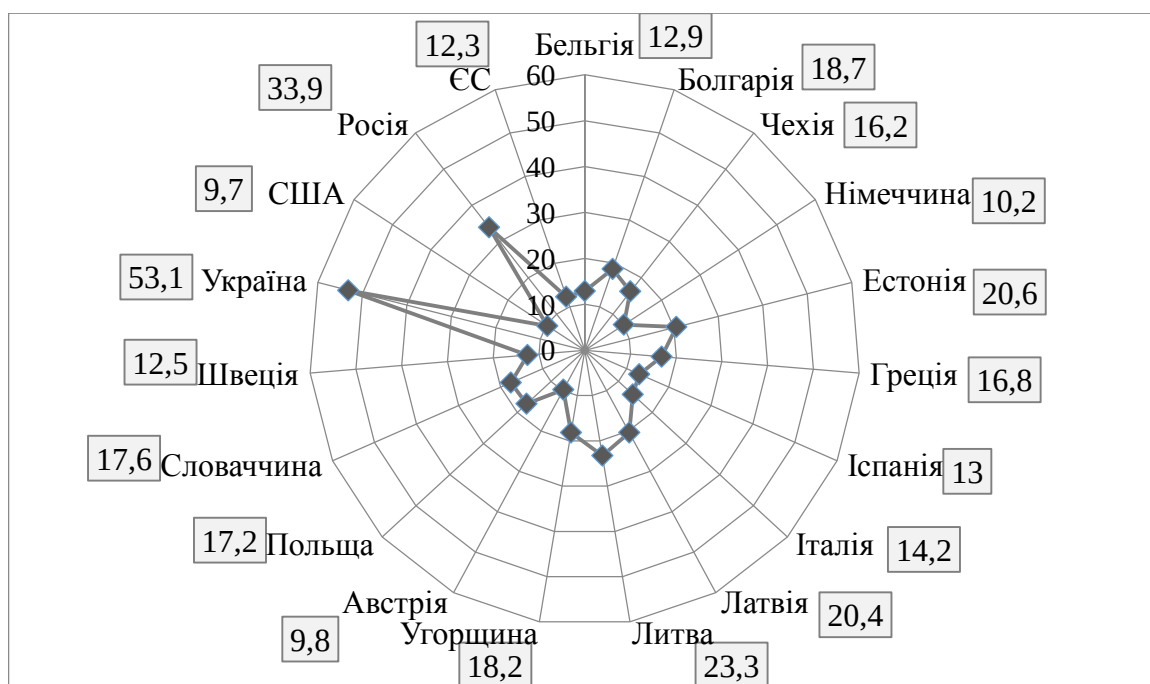

Рис. 7. Питома вага витрат на харчування в сукупних споживчих витратах в Україні та окремих країнах світу у 2015 р., %*

* Побудовано на основі [10].

Якщо порівнювати питому вагу витрат на харчування в Україні з аналогічними показниками у країнах ЄС та США, то ситуація виглядає вкрай песимістично. У ЄС витрати на харчування не перевищують 12,3 % від усіх споживчих витрат, у США становлять менше 10 %, навіть у Росії цей показник складає 33,9 %.

Основними факторами формування платоспроможності населення є підвищення доходів населення та створення робочих місць, розвиток підприємництва, формування дієвого цінового механізму на продовольчі товари з метою забезпечення економічної доступності їх придбання малозабезпеченими верствами населення.

Слід підкреслити, що Україна має значні можливості для подальшого розвитку аграрного сектору, здатного забезпечити продовольчу безпеку країни.

Виходячи із дослідженого, необхідним є формування державної фінансової підтримки на довгостроковій основі та її розподіл усім учасникам аграрного виробництва, зокрема малим та середнім агровиробникам. Важливе значення має виділення державної фінансової підтримки для розвитку виробництва окремих важливих видів аграрної продукції, зокрема м'яса та м'ясопродуктів, молока та молочних продуктів, риби та рибних продуктів, плодів, ягід та винограду. Адже аналіз споживання основних видів продуктів харчування на одну особу в рік відносно раціональної норми свідчить, що по вище вказаних видах продукції споживання в Україні становить в середньому біля 50 % від потреби (табл. 7). Отже, дослідивши проблеми формування продовольчої безпеки країни, необхідним є активізація сільськогосподарського виробництва як основний механізм її забезпечення.

Як приклад, активізацію сільськогосподарського виробництва в контексті механізму забезпечення продовольчої безпеки доцільно розглянути на прикладі Львівської області. В досліджуваній області проживає 2534,2 тис. населення, з якого 39 % сільського. В області функціонують аграрні формування за різними організаційно-правовими формами. Серед них 23 великих формування, 788 фермерських господарств та 282, 5 тис. од. особистих селянських господарств. Серед використовуваних земель суб'єктами господарювання в аграрному секторі 1261,5 тис. га земель – це сільськогосподарські угіддя. Загальна посівна площа складає 83 % або 660,3 тис. га, в тому числі 341,5 тис. га посівна площа сільськогосподарських підприємств. Посівна площа господарств населення становить 318,8 тис. га, або 48,3 % від всіх посівів, що засвідчує важливу роль даної організаційно-правової форми господарювання у виробництві аграрної продукції в області.

Таблиця 7

Споживання основних видів продуктів харчування, на одну особу на рік, кг¹

	Раціональна норма споживання	Роки								2015р. до раціональної норми, %
		2000	2005	2010	2011	2012	2013	2014	2015	
М'ясо та м'ясопродукти, вкл. субпродукти і жир-сирець	80	32,8	39,1	52,0	51,2	54,4	56,1	54,1	50,9	63,6
Молоко та молочні продукти	380	199,1	225,6	206,4	204,9	214,9	220,9	222,8	209,9	55,2
Риба та рибні продукти	20	8,4	14,4	14,5	13,4	13,6	14,6	11,1	8,6	43
Яйця, шт	290	166	238	290	310	307	309	310	280	96,6
Хлібні продукти (хліб та макаронні вироби у перерахунку на борошно; крупи, борошно, бобові)	101	124,9	123,5	111,3	110,4	109,4	108,4	108,5	103,2	102,2
Картопля	124	135,4	135,6	128,9	139,3	140,2	135,4	141,0	137,5	110,9
Овочі та баштанні продовольчі культури	161	101,7	120,2	143,5	162,8	163,4	163,3	163,2	160,8	99,9
Плоди, ягоди та виноград (без переробки на вино)	90	29,3	37,1	48,0	52,6	53,3	56,3	52,3	50,9	56,2
Цукор	38	36,8	38,1	37,1	38,5	37,6	37,1	36,3	35,7	93,9
Олія	13	9,4	13,5	14,8	13,7	13,0	13,3	13,1	12,3	94,6

*Побудовано на основі даних державної служби статистики України

¹ без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та м. Севастополя і частини зони проведення антитерористичної операції.

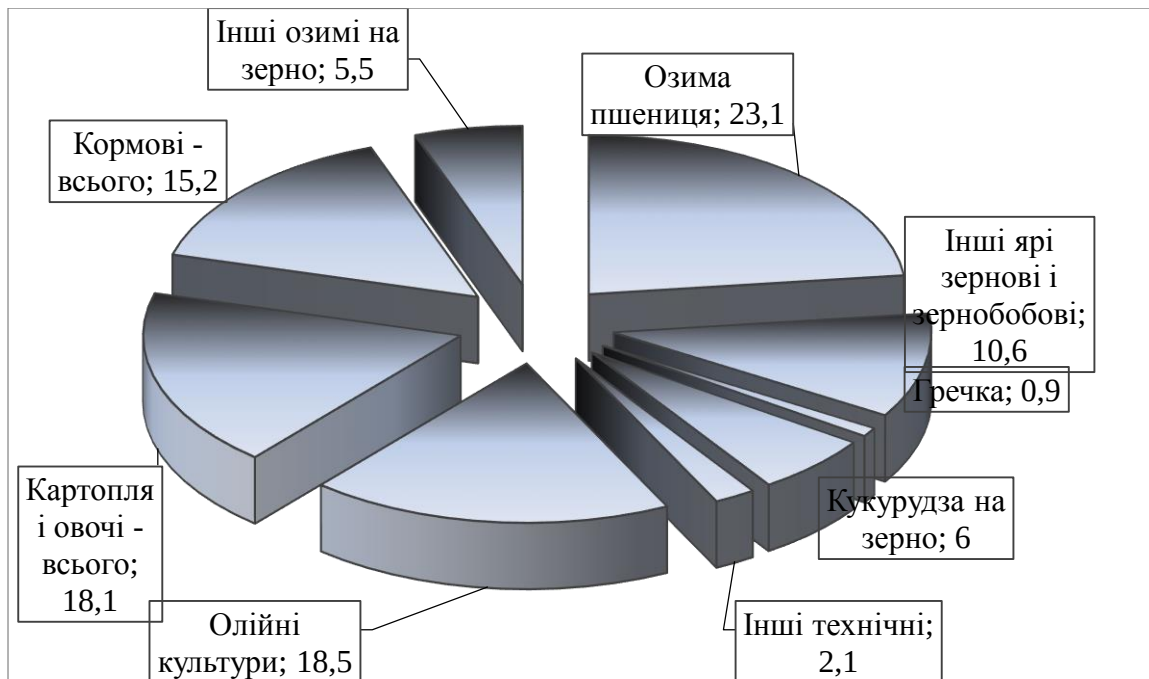

Рис. 8. Структура посівних площ у Львівській області у 2016 р., тис. га
 *Побудовано на основі показників Державної служби статистики у Львівській області

В структурі посівних площ переважають зернові (46,1 %) та технічні культури (20,6 %). Картопля і овочі займають тільки 18,1 %. Площа посівів кормових культур в 2016 р. становила тільки 15,2 %, що свідчить про незначний розвиток скотарства в досліджуваній області (рис. 8). За 2016 р. тут вироблено 172,1 тис. т м'яса та 543,9 тис. т молока. Налічувалось 19,1 тис. гол. ВРХ у сільськогосподарських підприємствах та 176,0 тис. гол. у господарствах населення. В обидвох секторах чисельність поголів'я за минулий рік зменшилась: в сільськогосподарських підприємствах на 5,0 %, в господарствах населення на 4,0 %. Це в деякій мірі і вплинуло на зменшення виробництва тваринницької продукції в області.

Індекс виробництва валової сільськогосподарської продукції в 2016 р. у Львівській області становив 102 %. Із наведених даних на рис. 9 видно, що виробництво валової продукції тваринництва дещо зменшується за останніх два роки, тоді як виробництво валової продукції рослинництва за останній рік збільшилось на 5,8 %.

Фактичне виробництво та споживання основних видів продуктів і раціональна норма на одного жителя у Львівській області відображені на рис. 10. Із перелічених видів вироблено більше за норму споживання тільки цукру, картоплі і овочів. По всіх інших видах основних продуктів харчування виробництво є меншим за норму, що доводить необхідність державної підтримки та стимулювання розвитку таких важливих галузей як тваринництво та плодоовочівництво.

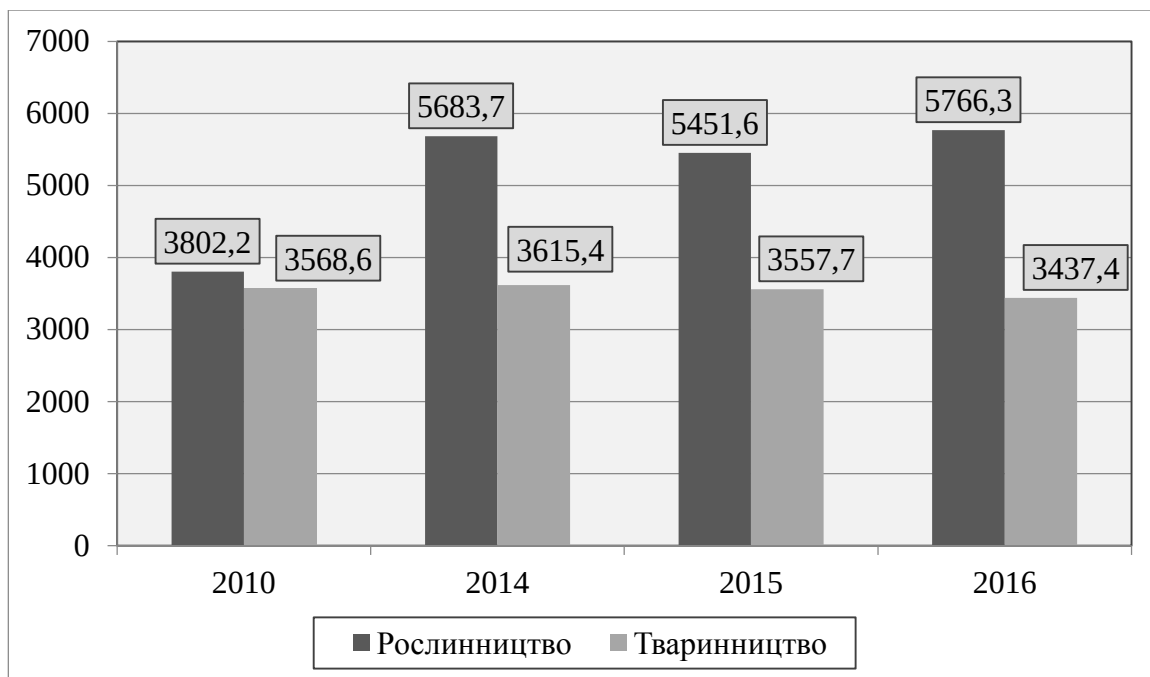

Рис. 9. Виробництво валової продукції сільського господарства у Львівській області, млн грн (у постійних цінах 2010 р.)

*Побудовано на основі показників Державної служби статистики у Львівській області

Індикатор достатності споживання основних видів продуктів за 2015 р. доводить той факт, що тільки хлібних виробів та картоплі населення області спожило більше раціональної норми (табл. 8).

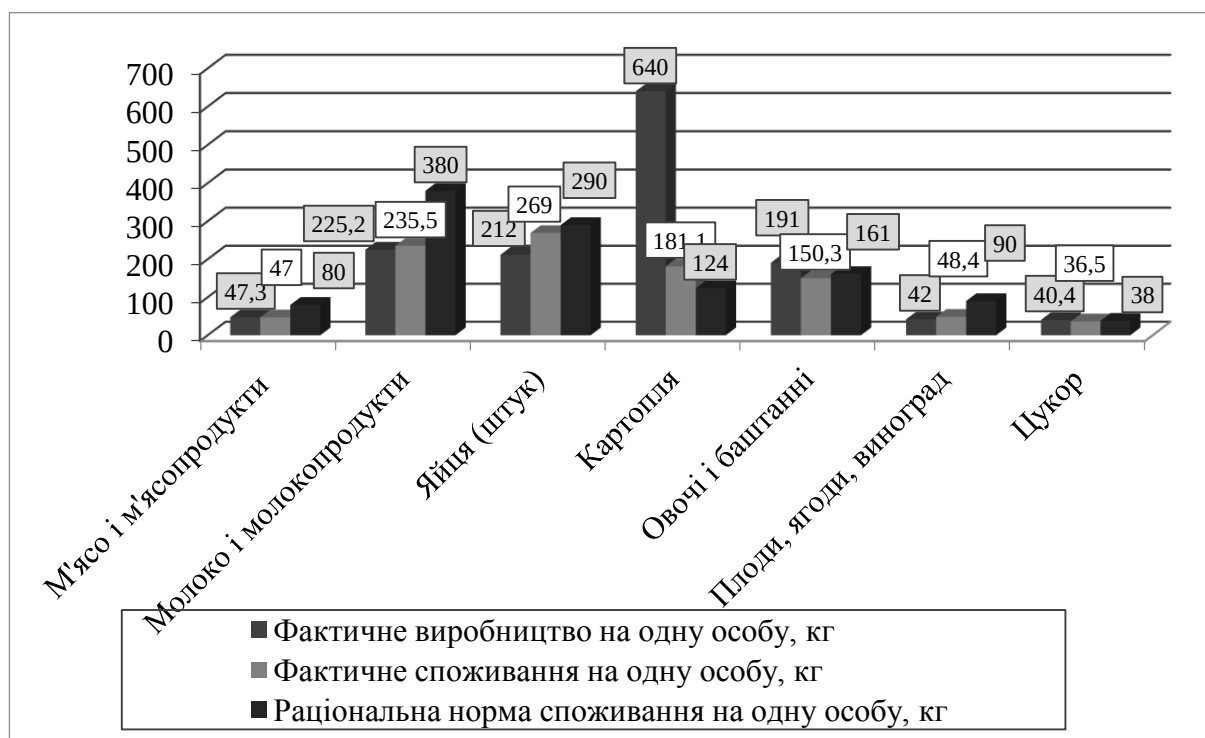

Рис. 10. Виробництво, фактичне споживання основних видів продуктів та раціональна норма на одного жителя у Львівській області, кг

*Побудовано на основі показників Державної служби статистики у Львівській області

Таблиця 8

Фактичне споживання основних видів продуктів та раціональна норма на одного жителя Львівської області, кг

Вид продукту	Раціональна норма (розрахунки МОЗ України)	Фактичне споживання у 2015 р. (дані Держстату)	Індикатор достатності споживання	Примітка
Хліб і хлібопродукти (у перерахунку на борошно)	101,0	101,5	1,01	+
М'ясо і м'ясопродукти	80,0	47,0	0,59	-
Молоко і молокопродукти	380,0	235,5	0,62	-
Риба і рибопродукти	20,0	6,6	0,33	-
Яйця (шт.)	290	269	0,93	-
Овочі та баштанні	161,0	150,3	0,93	-
Плоди, ягоди та виноград	90,0	48,4	0,54	-
Картопля	124,0	181,1	1,46	+
Цукор	38,0	36,5	0,96	-
Олія рослинна всіх видів	13,0	12,9	0,99	-

Динаміка показників споживання основних видів продуктів харчування у Львівській області на одну особу на рік доводить їх коливання і майже зменшення за останні роки по всіх видах (рис. 11), що доводить наявність загроз продовольчій безпеці та потребу активізації сільськогосподарського виробництва, зокрема тваринницької продукції.

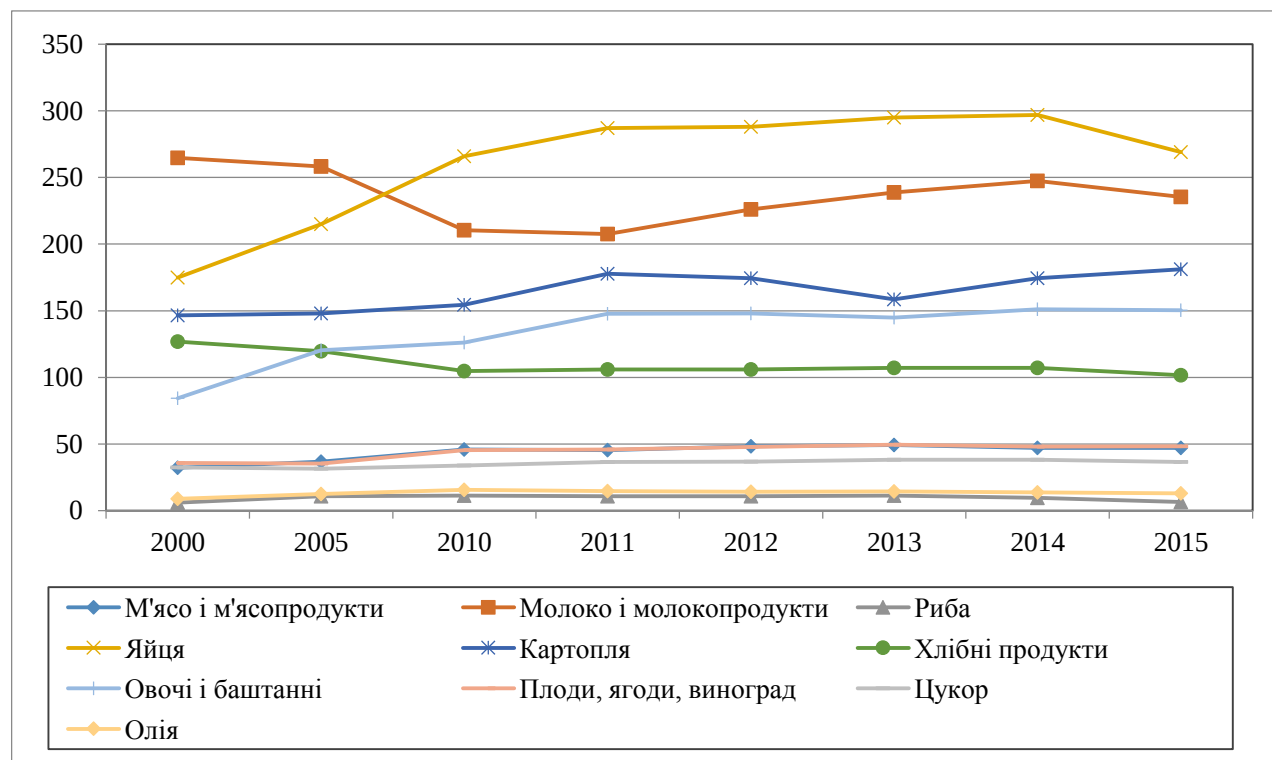

Рис. 11. Динаміка споживання основних видів продуктів харчування у Львівській області на одну особу на рік, кг

*Побудовано на основі показників Державної служби статистики у Львівській області

На основі дослідження продовольчої безпеки як складової економічної та національної безпеки держави визначено основні передумови, зокрема проведення агропродовольчої та соціальної політики, направленої на позитивні тенденції розвитку виробництва якісних, повноцінних і нешкідливих для здоров'я продуктів харчування, функціонування вітчизняного продовольчого ринку, підтримання платоспроможного попиту населення, які необхідні для її забезпечення. Суб'єктами продовольчої безпеки визначено державу, виробників аграрної продукції та населення, об'єктом - продовольчу сферу. Незважаючи на те, що аналіз динаміки обсягу виробництва валової сільськогосподарської продукції показує значне зростання показників, забезпечення продовольчої безпеки країни ще не відповідає вимогам. Проте дослідження свідчить, що Україна має значні можливості для подальшого розвитку аграрного та харчового секторів, перетворення їх у високоефективну галузь економіки, здатну забезпечити продовольчу безпеку країни. Для цього необхідні принципово нові підходи до активізації сільськогосподарського виробництва, включаючи пряму і непряму його бюджетну підтримку на всіх рівнях як механізму посилення продовольчої безпеки держави.

-
1. About FAO [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.fao.org/about/en/>
 2. Закон України «Про державні цільові програми»: від 18.03.2004 р., № 1621-IV // Відомості Верховної Ради. – 2004. – № 25. – 352 с.
 3. Закон України «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року» від 18 жовтня 2005 р. № 2982-IV // Голос України. – 2005. – (16 листоп.).
 4. Проект Закону України «Про продовольчу безпеку України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.zakon.rada.gov.ua
 5. Макконнелл К. Р. Экономикс: принципы, проблемы и политика [Текст]. / К. Р. Макконел, С. Л. Брю. - Пер. с англ. II-го изд. – К. : Хагар-Демос, 1993. – 785 с.
 6. Капица С. П. Сколько людей жило, живет и будет жить на земле. Очерк теории роста человечества [Текст] / Капица С. П. – М. : Международная программа образования, 1999. – С. 153.
 7. Гойчук О.І. Продовольча безпека. Монографія. / О.І. Гойчук. – Житомир: Полісся, 2004. – 348 с.
 8. Гойчук О.І. Продовольча безпека: структура, рівні та критерії забезпечення / О.І. Гойчук // Загальні проблеми економіки. – 2003. – № 12. – С. 12–18.
 9. Стежко Н. В. Продовольча проблема в умовах глобалізації світової економіки : монографія / Стежко Н. В. – Кіровоград : ТОВ «Поліграф сервіс», 2014. – 356 с.
 10. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://edclub.com.ua/analitika/prodovolcha-bezpeka-v-ukrayini-pogirshylasya-oglyad-osnovnyh-indykatoriv-za-2015-rik>

РОЗДІЛ III.

СОЦІАЛЬНА ПРОБЛЕМАТИКА ЕКОНОМІЧНОГО БЕЗПЕКОЗНАВСТВА

3.1. Соціальна безпека у системі економічного безпекознавства

Сучасний етап розвитку національної економіки характеризується істотним посиленням загроз і ризиків економічній безпеці держави. Важливого значення набуває в даному контексті забезпечення належного рівня соціальної компоненти економічної безпеки України, так як сьогодні спостерігається у суспільстві низка негативних чинників, які знижують рівень якості життя населення, спричиняють виникнення соціальної нерівності та напруженості. Ефективні засоби протидії таким факторам безпосередньо пов'язані зі здійсненням державою соціальної політики. В Україні рівень соціальної безпеки за останні роки перетнув допустиму межу і знизився до 60 %, на що, в першу чергу, вплинула неефективність та недосконалість державної політики стосовно регулювання доходів населення; зниження купівельної спроможності; істотна тінізація економіки і високий рівень корупції; посилення проблем майнової нерівності; зниження обсягів експорту; недостатній розвиток внутрішнього ринку та підвищення імпортозалежності, особливо в енергетичній сфері; деградація більшості суспільних інститутів; загальний низький рівень життя; прогресуюче безробіття; демографічна криза; соціальна незахищеність більшої частини населення. Причинно-наслідкові зв'язки цих складових є об'єктивною суспільною реальністю, тому непродумані та непослідовні системні перетворення породжують негативні явища у всіх сферах суспільства, зокрема й у соціальній, та становлять реальну загрозу національній безпеці за всіма своїми основними складовими й актуалізують проблему дослідження соціальної компоненти економічної безпеки держави. Саме це й зумовлює необхідність обґрунтування теоретичних засад і методико-прикладних рекомендацій щодо напрямів використання соціальної компоненти для зміцнення економічної безпеки України в умовах посилення негативних глобальних та регіональних викликів.

Проблеми соціальної безпеки держави розкриваються у працях З. Варналія, Т. Васильціва, Д. Венцовського, О. Власюка, В. Геєця, В. Горбуліна, Я. Жаліло, Е. Лібанової, В. Мунтіяна, Г. Пастернак-Таранушенка, В. Предборського, С. Пирожкова, А. Сухорукова, М. Флейчук, В. Шлемко та ін. Суттєвий внесок у вивчення проблемних питань безпеки здійснили О. Барановський, Т. Вахненко, А. Гальчинський, Я. Гончарук, М. Єрмошенко, О. Іляш, Е. Крихтін, А. Мокій, У. Садова, Л. Семів, Л. Яремко. Проте, до сьогодні в науковому дискурсі не знайшло відображення комплексне дослідження соціальної безпеки України у контексті сталого розвитку національної економіки. Зазначене вимагає проведення поглиблених науково-практичних досліджень, спрямованих на

обґрунтування теоретичних засад і розробку практичних рекомендацій щодо зміцнення соціальної безпеки держави з метою забезпечення сталого розвитку національної економіки.

Підвищення соціалізації сучасної світової економіки та необхідність визначення національних пріоритетів в умовах інтеграції до світової спільноти в умовах економічної кризи в Україні посилили негативні тенденції в соціальній сфері. В контексті військових дій на Сході країни, значної кількості біженців з тимчасово окупованих територій, де вже загинуло понад 9 тис. осіб, постраждало понад 30 тис. осіб, а вимушено переміщених осіб налічується майже 1,5 млн осіб [1], спостерігається різке падіння рівня доходів населення під впливом підвищення індексу споживчих цін (рис. 1) та невідкладною постає проблема посилення соціальної безпеки держави.

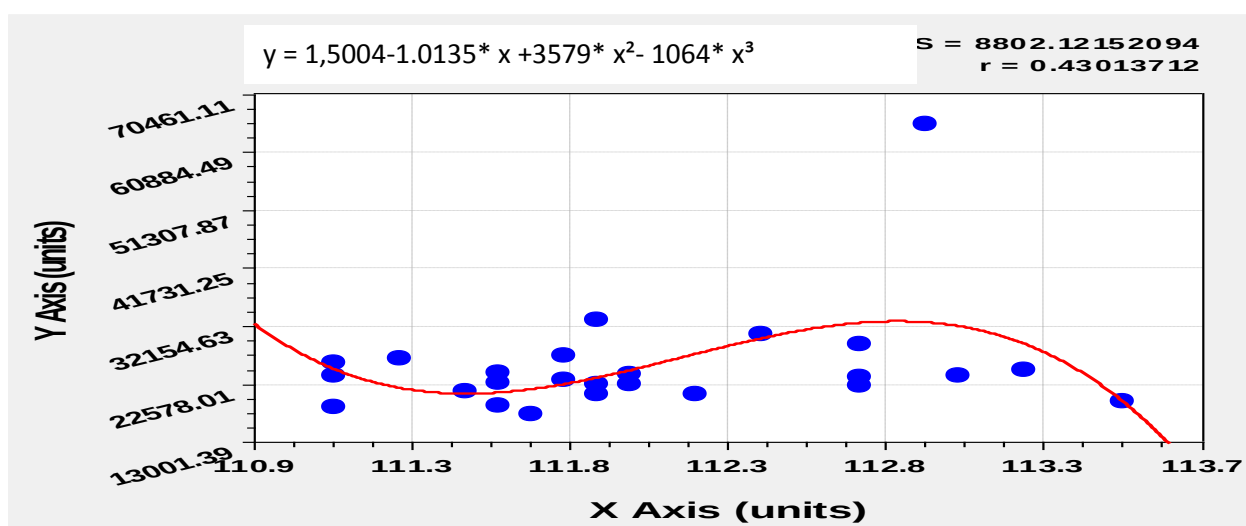

Рис. 1. Нелінійне програмування (модель Хоерла) впливу індексу інфляції на доходи населення в розрахунку на 1 особу в Україні у 2015 р. (синусоїдальна модель)

Розраховано за: [1].

Саме тому важливою та нагальною постає проблема систематизації загроз соціальній сфері, окреслення пріоритетних напрямів державної політики у контексті підвищення соціальних стандартів, представлення концептуальних засад стратегії забезпечення соціальної безпеки, рівень якої досягнув критичного рівня (рис. 2).

Зазначений постійний мінливий стан елементів породжує граничні уявлення про безпеку на основі порогових значень та індикаторів рівня соціальної безпеки, який у 2014 р. значно знизився – до 60 % (рис. 2). Як бачимо з рис. 2 трендова модель (апроксимації) до 2018 р. вказує на вірогідне подальше зниження рівня соціальної безпеки до позначки нижче 50 %. Сукупність низки дестабілізуючих факторів, таких як тінізація економіки, корупція, бідність та зниження рівня якості життя населення у

поєднанні із низькими доходами населення поглиблюють проблеми соціальної компоненти економічної безпеки України.

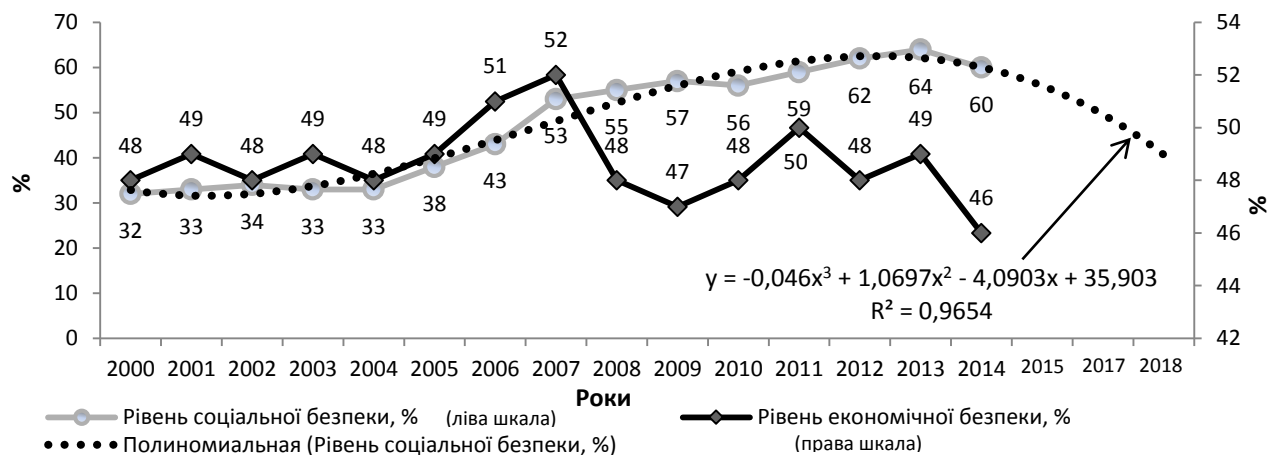

Рис. 2. Динаміка інтегрального показника рівня економічної та соціальної безпеки України, 2000–2018 рр.
(2015–2018 рр. – прогнозні оцінки)

Розраховано за: [1; 2].

Водночас, дослідження доходів і витрат населення в розрахунку на одну особу за регіонами України у 2014-2015 рр. показує, що витрати населення в усіх регіонах країни суттєво перевищують їх доходи. Така ситуація засвідчує наявність в населення нелегальних грошових доходів та говорить про наявність в регіонах значного рівня тінізації економіки (рис. 3).

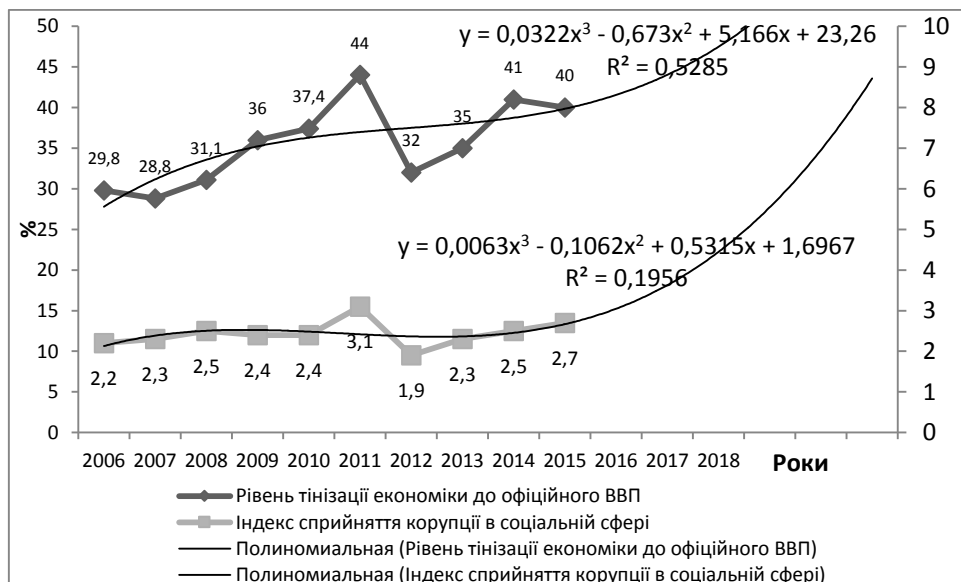

Рис. 3. Динаміка рівня тіньової економіки та індексу сприйняття корупції в соціальній сфері в Україні, 2000–2018 рр.
(2016–2018 рр. – прогнозні оцінки)

Розраховано за: [1-3].

Невід'ємною компонентою тіньової економіки є корупція, яка охоплює усі сфери суспільного життя. Моніторинг ступеня тінізації соціально-економічних відносин доцільно проводити через запровадження якісно нового показника оцінки соціальної безпеки України – індексу сприйняття корупції в соціальній сфері. Розрахунок такого коефіцієнту проводиться з урахуванням видатків на відповідну сферу (у тому числі у межах тендерних закупівель) у розрахунку до ВВП, кількості порушених кримінальних справ та чисельності осіб, притягнених до відповідальності. Індекс сприйняття корупції в соціальній сфері дає змогу обґрунтувати причинно-наслідковий зв'язок між зниженням рівня соціальної безпеки та незрілістю системи державного управління. Як бачимо, (рис. 3) значення даного показника має стійку тенденцію до збільшення. За прогнозними оцінками трендова модель (апроксимації) до 2018 р. засвідчує продовження зростання даного показника у найближчі роки, що вимагає негайного втручання держави в процес управління соціально-економічним розвитком суспільства.

Варто зауважити, що трансформаційні зміни, що відбуваються в країні негативно позначилися на життєвому рівні населення, потребують реалізації ефективного управління державною соціальною політикою України, обумовлюють здійснення послідовної, чітко структурованої діяльності органів державної влади стосовно соціального управління та визначають високу потребу розробки та практичного впровадження механізму управління соціальною політикою, який надав би логічне та цілісне уявлення про кожний елемент системи управління, комплекс форм, методів та засобів впливу на соціально-економічні процеси з метою їхнього регулювання та забезпечення соціальної безпеки. Водночас, розвиток глобальних економічних відносин спричинив кризові явища в економічній, політичній, соціальній та духовній сферах та засвідчує неефективність та недосконалість проведених реформ і, як наслідок, про виникнення низки масштабних загальнодержавних проблем, які безпосередньо впливають на рівень і якість життя населення.

У глобалізованому середовищі домінуючий вплив на розвиток цивілізації здійснюють соціальні фактори, які охоплюють усі сфери економіки і впливають на трансформацію загальнолюдських цінностей, вимагаючи збалансування у системі «державна – суб'єкт ринкової економіки – громадянин» [4, с. 3]. Стає очевидним, що в даних умовах на перший план висувається людина і лише ефективна реалізація людського потенціалу спроможна забезпечити достатній рівень економічного і соціального розвитку країни. Цивілізацією вважається рівень розвитку, досягнутий суспільством у певну історичну епоху, що служить показником ступеня опанування людьми сил природи і використання ними її багатств для задоволення своїх потреб [5]. Водночас, під цивілізацією розуміється матеріальна та духовна форма розвитку та

існування суспільства [6] як соціальної системи, основним і головним елементом якої виступає людина як особистість та громадянин. В науковій думці суспільство як цілісна соціальна система, називається соціумом, що являється запозиченим терміном із латинської мови. У широкому розумінні суспільство – це організована сукупність людей, об'єднаних характерними для них відносинами на певному етапі історичного розвитку з окресленими власними культурними та історичними надбаннями. Соціум характеризується великою стійкою соціальною спільністю, для якої характерною є єдність умов життєдіяльності людей у певних суттєвих відносинах, що пов'язані спільністю культури. Вищою формою соціуму є суспільство як цілісна система [7] з характерною сукупністю певних рис та особливостей суспільних відносин, інтегрованої індивідами чи спільнотами у процесі спільної діяльності в конкретних умовах, що проявляється в їх взаємовідносинах, ставленні до свого місця в суспільстві, соціальних явищ і процесів. Кінець XX - поч. XXI ст. характеризувалися широким дискурсом ідей громадянського суспільства як системи недержавних та некомерційних інститутів, що забезпечувала самоорганізацію та розвиток населення і доповнювала функції виконавчих структур держави [8] з основним акцентом на забезпечення належних та безпечних умов проживання в суспільстві.

А.І. Сухоруков під соціально-безпечним суспільством розуміє такий стан економіки, при якому можна гарантувати високий рівень життя, гармонійний і якісний розвиток особистості [9, с. 353]. Проте, дослідження феномену соціальної безпеки не може обмежуватися лише розглядом даного питання з точки зору безпеки особистості. Основні проблеми соціальної безпеки повинні охоплювати також соціальну безпеку суспільства і держави. Ми пропонуємо визначити проблеми соціальної безпеки крізь призму соціальної політики держави і відобразити їх за допомогою рис. 4.

Варто зауважити, що вітчизняне бачення проблематики соціальної безпеки полягає у розгляді соціального розвитку на усіх рівнях – від держави і суспільства до сім'ї та індивіда, а соціальні інтереси людини визнаються лише ті, які не суперечать державним. Проте, західному менталітету притаманна інтерпретація даної категорії з погляду на загрози і умови діяльності саме людини і розглядається крізь призму тріади гуманістичних концепцій: людського капіталу, людського розвитку та людської безпеки, а державні інтереси поступаються реалізації прав людини. Ми пропонуємо соціальну безпеку держави окреслити як стан розвитку та властивість досягнення відповідних соціальних стандартів, при яких нейтралізуються внутрішні й зовнішні загрози у соціальній сфері та забезпечується достатній рівень життя населення, що дає змогу чіткіше пояснювати процеси взаємодії компонент соціальної безпеки та розробити відповідний інструментарій зміцнення

економічної безпеки держави та національної економіки, а також сформувати стратегічний план соціально-економічного розвитку, орієнтований на покращення добробуту населення.

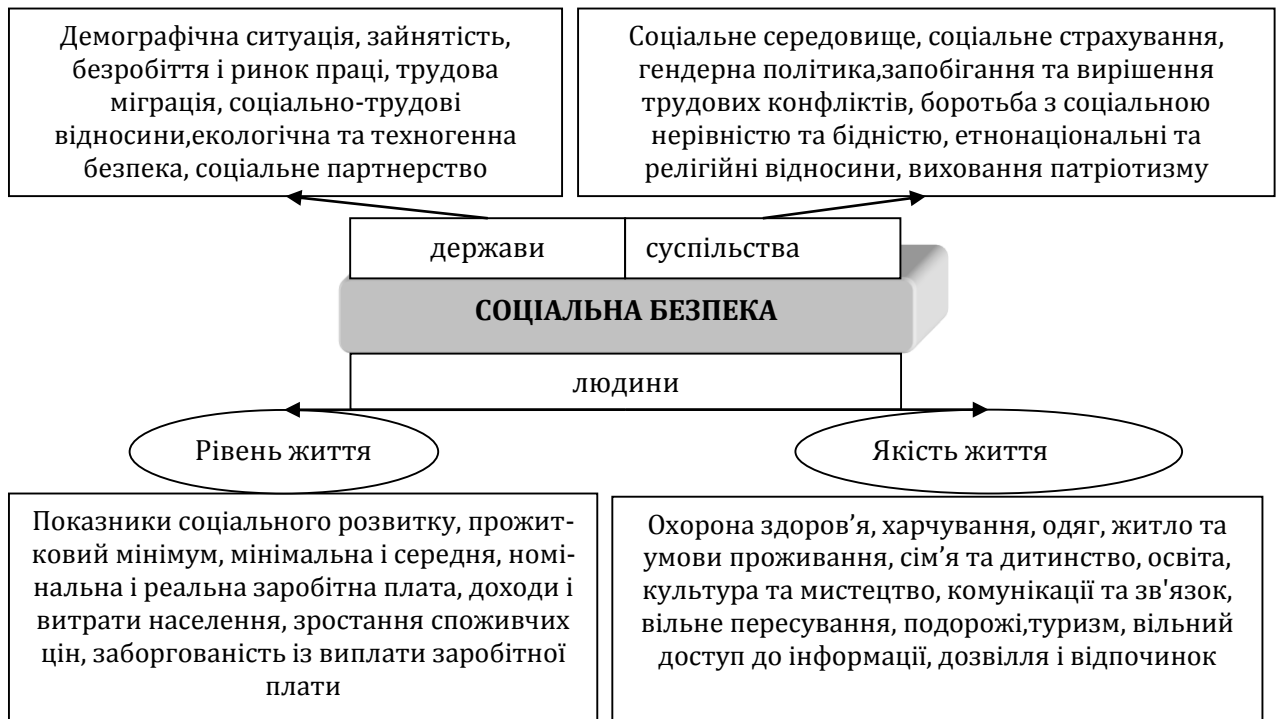

Рис. 4. Основні складові соціальної безпеки
Розроблено автором.

З метою підвищення рівня життя населення, усунення бідності та підвищення добробуту населення повинна бути розроблена дієва соціальна політика країни, яка б поєднувала процес подолання бідності, безробіття, соціальної нерівності із підвищенням конкурентоздатності економіки, підвищенням технологічного рівня виробництва, підвищенням рівня соціальної допомоги населенню, розвитком внутрішнього ринку та сталим розвитком і збільшенням частки середнього класу. В даному контексті важливим виявляється концентрація і цільове спрямування ресурсів соціальної допомоги безпосередньо на ті верстви населення, які її потребують. Це вимагає перегляду адресності соціальної допомоги та створення реєстрів її отримувачів, що допоможе забезпечити ефективне впровадження механізмів взаємодії громадськості та органів місцевої влади. Соціальна політика повинна стати інструментом виконання державою соціальної функції та механізмом здійснення управлінського впливу на різні сфери суспільного життя, що призведе до зміцнення соціальної компоненти економічної безпеки держави (рис. 5).

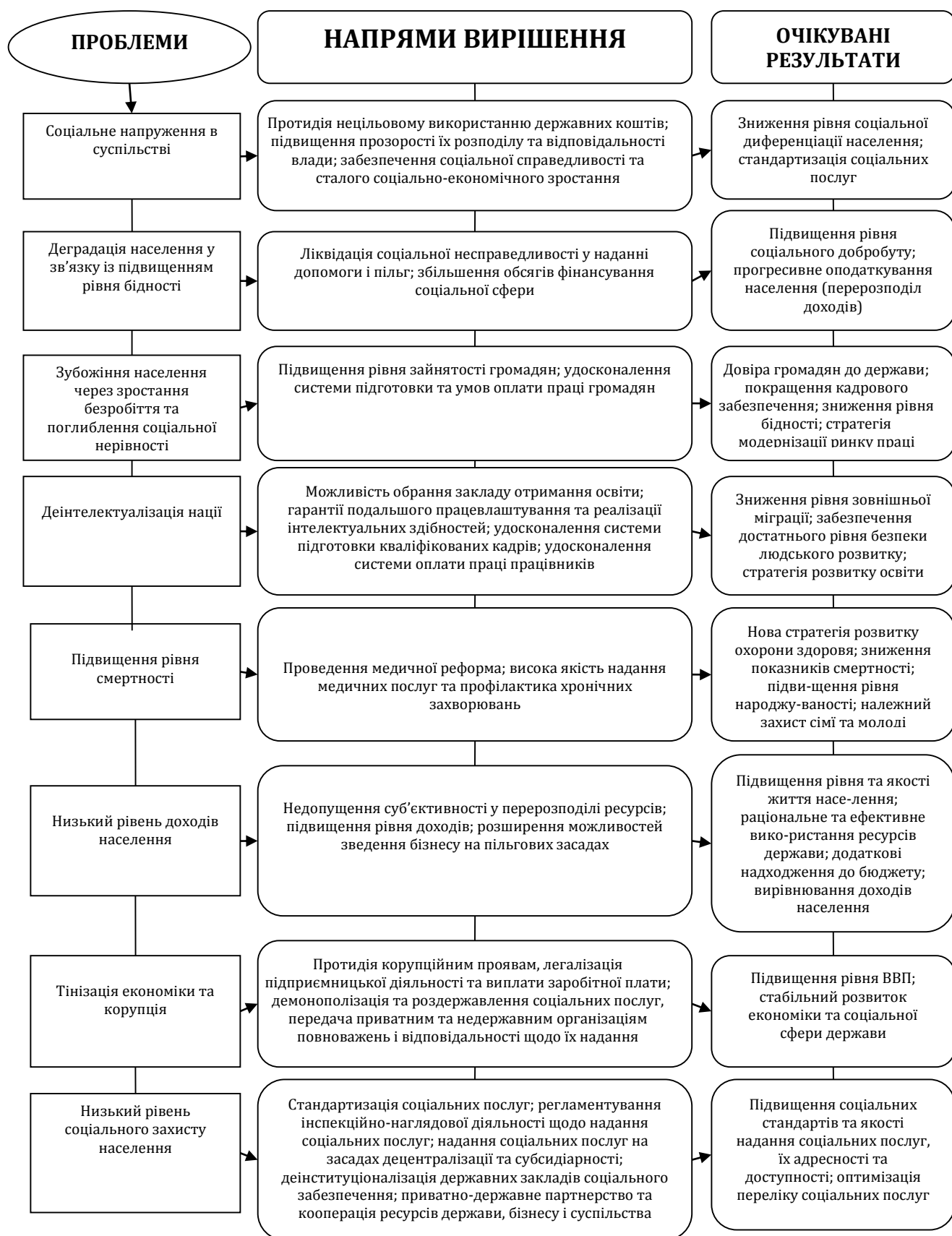

Рис. 5. Матриця процесу зміцнення соціальної безпеки в Україні
Розроблено автором.

Недієздатна соціальна політика призвела до надмірного рівня напруженості в суспільстві, до посилення соціального розшарування, до наростання суспільного роздратування попри постійне збільшення бюджетних видатків на соціальні потреби та періодичну реалізацію додаткових соціальних ініціатив. Водночас, зниження купівельної спроможності населення, їх доходів та звуження можливостей отримання неофіційних тіньових доходів вимагають радикальних змін у суспільстві через формування дієвої соціальної політики з урахуванням процесу глобалізації в сучасному світі, цільового характеру системи соціального захисту, цілеспрямованих дій щодо розширеного відтворення людського капіталу, урахування інтересів працездатного населення, орієнтацією системи соціальної підтримки переважно на пряму підтримку соціально вразливих груп населення та послаблення ваги оподаткування на доходи від праці та поточне споживання.

Для вирішення такої проблеми ми пропонуємо нову систему створення та регулювання соціально-економічних умов життя суспільства з метою підвищення добробуту його членів та усунення негативних наслідків функціонування ринкових процесів, забезпечення соціальної справедливості та соціально-політичної стабільності, запобігання соціальним конфліктам в Україні (рис. 6).

Особливістю авторського підходу до формування такої системи соціальної політики є пріоритетність соціальної функції в системі гарантування соціальної безпеки держави та кореляція елементів системи соціальної безпеки, її динамічність, наявність провідного та контролюючого параметрів, прямого і зворотного зв'язків. Все це передбачає визначення меж функціонування соціальної безпеки та соціальної політики зокрема. Крім того, формування системи соціальної безпеки передбачає міцний зв'язок між основними її складниками, зокрема: елементами, формами, об'єктами, суб'єктами, важелями впливу, інструментами, цілями, принципами та завданнями соціальної політики держави. В кінцевому результаті, досягнення міцного кореляційного зв'язку між цими складниками дозволить забезпечити і зміцнити систему соціальної безпеки держави.

З метою подолання дестабілізуючих факторів необхідно активізувати та інтенсифікувати вплив соціальних факторів на безпечний суспільний розвиток, виділяючи ті чи інші аспекти формування соціальної безпеки через інструменти соціальної політики держави, такі як: фінансова допомога, безготівкові трансферти (житлові субсидії, часткове зменшення вартості товарів та послуг), введення податкових пільг (для малозабезпечених сімей; для молодого подружжя при народженні дитини; для сімей, які усиновлюють, беруть на утримання дитину або людину похилого віку; для безробітних, що починають власний бізнес); здобуття нової кваліфікації [10].

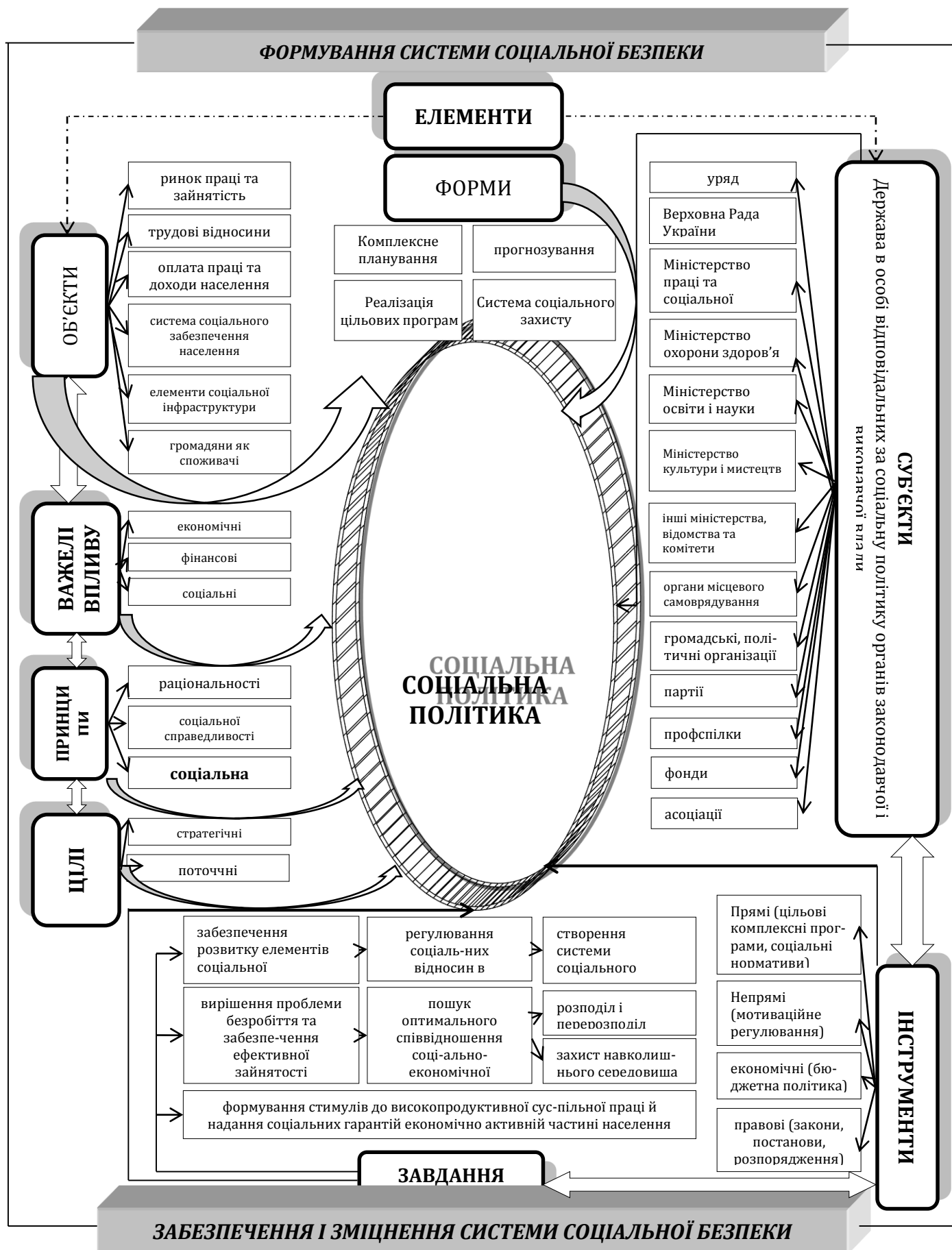

Рис. 6. Система соціальної безпеки держави

Розроблено автором

Безумовним є й те, що процес зміцнення соціальної безпеки повинен базуватися на стійкому зростанні конкурентних переваг, які, насамперед, пов'язані із безробіттям, якістю робочої сили і рівнем її оплати. На жаль, проте за останні роки в Україні спостерігаються проблеми розвитку ринку праці, зокрема, надмірні темпи зростання зайнятості у неформальному секторі економіки. Поряд із цим, формування доходів громадян відбувається за рахунок застосування механізмів тіньового сектору економіки, а переважна більшість населення формують свій життєвий рівень та добробут за рахунок тіньового капіталу. Економічна політика держави має передбачати максимальну мобілізацію всіх ресурсів країни, сприяти розвитку господарської ініціативи і самодіяльності населення насамперед у формі малого та середнього бізнесу, посилити соціальну орієнтацію в розвитку підприємств, регіонів і економіки країни загалом. Довгострокова соціально орієнтована політика повинна бути спрямована на зниження реального рівня безробіття, посилення економічної активності і мобільності населення, підвищення його доходів, рівня добробуту, тобто покращення соціального захисту населення, додаткового залучення грошових коштів у вигляді податкових надходжень, на підвищення рівня соціальної безпеки держави. На базі соціально орієнтованої економіки сучасного типу можливим стане досягнення наближення рівня життя населення до середніх європейських стандартів його якості [11, с. 181], що на сучасному етапі є надзвичайно актуальним, оскільки в результаті проведеного нами дослідження доведено, що в Україні, як і в окремих країнах світу, прослідковується сповільнення економічного зростання, зниження стандартів життя, зниження рівня людського розвитку та рівня економічної безпеки в соціальній сфері.

Таким чином, можна стверджувати, що результати використання рестроспективного аналізу свідчать, що посттрансформаційний та кризовий етап соціально-економічного розвитку України характеризується глибокою деформацією механізму державного управління, невизначеністю моделі соціальної політики держави, відсутністю системного підходу до формування державних соціальних гарантій та сучасного інструментарію вибору пріоритетів соціальної політики та механізмів її реалізації, низькою ефективністю соціальних програм, а також недосконалістю нормативно-правового забезпечення у сфері соціального захисту, що проявляється у відсутності довгострокової соціальної стратегії, у надто низькому рівні життя населення та у зниженні рівня соціальної безпеки держави, що спричинило велику кількість загроз економічній безпеці держави.

Процес формування концепції соціальної політики на засадах гарантування соціальної безпеки держави повинен орієнтуватися на підвищення рівня та якості життя населення, на створення належних умов для формування середнього класу та подолання бідності, на

протидію різкому розшаруванню суспільства за майновим та соціальним становищем, на підвищення соціальних гарантій і стандартів, на формування солідарної соціальної структури суспільства та потребує розробки низки заходів правового, економічного та інституційного характеру. Основний акцент повинен ставитися на тому, що соціальна безпека – це певний стан суспільства та основних сфер його життєдіяльності, при якому забезпечуються встановлені державою соціальні нормативи рівня і якості життя людини та суспільства, гарантується його захист від зовнішніх та внутрішніх ризиків і загроз, належні умови для фізичного і психічного розвитку.

Як відомо, глобалізація економічних відносин розширила можливості досягнення прогресивних цілей та нових напрямів їх розв'язання, таких як диверсифікація ризиків соціальної відповідальності, осучаснення поглядів на джерела виникнення рецесії, узгодження потенціалу боргового зростання та залежності від міжнародних фінансових організацій, інституалізація інструментів рефінансування економічної сфери, запровадження сучасної моделі гнучкого валютного курсу, модернізація фіскальної політики з метою пошуку коштів для фінансування соціальної сфери, оновлення інституційного забезпечення соціальної безпеки в Україні [12], тому на сучасному етапі розвиток процесів забезпечення сталого соціального розвитку обумовлений забезпеченням гарантованої безпеки держави. Нами доведено, що передумовою і пріоритетом збалансування інтересів у контексті сталого розвитку національної економіки і консолідації суспільства на основі надійних соціальних гарантій, безпеки, гідного рівня життя населення має стати дієва соціальна політика держави та ефективна й злагоджена діяльність демократичних інститутів.

1. Офіційна веб-сторінка Державної служби статистики України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.

2. Офіційна веб-сторінка Світового банку. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.worldbank.org>.

3. Тенденції тіньової економіки в Україні I квартал 2016 р. Офіційна веб-сторінка Міністерства економіки та економічного розвитку і торгівлі. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.me.gov.ua>.

4. Бульба В. Г. Соціальні функції держави як фундаментальна категорія державно-управлінської науки. / В. Г. Бульба// [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/pubupr/2011_4/doc/1/01.pdf.

5. Економічна енциклопедія. Словопедія. Універсальний словник-енциклопедія. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://slovopedia.org.ua/38/53393/377625.html>.

6. Соціальна організація суспільства. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://moyaosvita.com.ua/suspilstvoznastvo/socialna-organizaciya-suspilstva/moyaosvita.com.ua>.

7. Поняття соціуму та його динаміки. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://Kupchanko-mm.livejournal.com/20049.html>.

8. Вікіпедія – вільна енциклопедія. Суспільство. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.uk.m.wikipedia.org.
9. Дацків Р. М. Економічна безпека держави в умовах глобальної конкуренції / Р. М. Дацків, – Львів: Центр Європи, 2006. – 160с.
10. Іляш О. І. Адаптаційні моделі та методи оцінювання соціальної безпеки на регіональному рівні. / О. І. Іляш. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Dtr_ep/2011_4/files/EC411_04.pdf.
11. Мацола М.М. Середній клас суспільства в системі пріоритетів державної соціальної політики. / М.М. Мацола // [Електронний ресурс]. – Режим доступу:http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/inek/2012_10/180.pdf.
12. Венцковський Д.Ю. Актуальні виклики фінансовій безпеці України / Д.Ю. Венцковський // Фінанси України. - 2014. - № 3. - С. 37-50.
13. Аналітична доповідь до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2015 році». – К. : НІСД, 2015. – 684 с.
14. Schneider F. *The Shadow Economy in Europe* / F. Schneider. – Chicago, Illinois: A.T. Kearney, 2015.
15. *Corruption Perceptions Index 2015. Corruption remains a global threat.* [Електронний ресурс]. – Режим доступу:<http://cpi.transparency.org/cpi2013/results/>.
16. Гончарук Я.А. Вплив тіньового сектора та корупції на економічні системи. / Я.А. Гончарук, М.В. Флейчук / Економіка і прогнозування. Науковий журнал. № 2, 2009. – К.: ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України». – 2009. – 160 с. С. 7-22.

3.2. Управління соціальними ризиками як важливий чинник зміцнення національної економічної безпеки

Основою функціонування сучасної розвиненої держави є побудова ефективної, дієвої стратегії, спрямованої на мінімізацію загальнодержавних проблем, які здійснюють вплив на рівень і якість життя громадян. Попри тенденції ринкової глобалізації та науково-технічного прогресу домінантою є і буде саме громадянин, що зумовлює вплив на посилення соціальної функції держав і вимагає досягнення найвищих результатів сублімації ринкових, економічних, політичних, наукових, культурних, духовних, технічних, виробничих сфер, які забезпечують безперервне здійснення метаморфози загальноприйнятих людських цінностей. Очевидним є те, що держава в якості суспільного явища, поєднує в собі безліч елементів, які надають їй якісну визначеність універсальної керуючої системи, в основі якої є людина. Соціальне призначення держави полягає в тому, що вона має представляти спільні інтереси населення. Діяльність держави спрямована на вирішення загальносоціальних проблем. Керуючи справами суспільства, держава прагне до стабільності і гармонійного розвитку суспільства, до забезпечення соціального компромісу і правопорядку шляхом реалізації людського потенціалу.

Проблема соціальної функції держави досліджується через призму взаємних прав і обов'язків громадянина і держави. Проте важливим є

окреслення і аналіз таких базових понять як «функція держави», «соціальна безпека», «соціальна держава», «соціальний ризик», «управління соціальним ризиком», «стратегії управління соціальним ризиком» т.д.

Соціальна безпека, як основа соціальної політики, це не стільки запобігання небезпеки суспільства в цілому, стільки такий його стан, який дозволяє кожній людині, родині, різним соціальним групам в повній мірі реалізовувати і нарощувати свій творчий потенціал, забезпечувати себе і свою сім'ю, нинішнім і майбутнім поколінням високий рівень і якість життя.

Тому, якісне зростання людського потенціалу є основним фактором сталого економічного і соціального розвитку країни.

Сучасні науковці дискутують про сутність та важливість соціальної держави, про перспективи розвитку, про удосконалення її і в вітчизняних умовах. Ця полеміка вимагає вивчення сутності соціальної функції держави, ретельного вивчення існуючих реалій, розмежування закономірностей і випадковостей.

Більшість дослідників розуміє соціальну державу як соціальний інститут, який «зобов'язується допомагати непрацездатним, а також тим, хто в силу різних обставин не в змозі забезпечити себе прожитковим (задовільним, гідним) мінімумом» [1, с. 15]. Проте слід відзначити, що в соціальній державі найбільш пріоритетне місце займає людина і забезпечення її у разі різних потреб [2]. Саме соціальні держави мають високий рівень економічного і політичного розвитку. В інших випадках йтиметься лише про виконання державою соціальної функції, а перетворення держави на соціальну характерне лише для «зрілих», цивілізованих країн.

З виконанням соціальної функції державою відбувається переформатування і нівелювання внутрікласових протиріч шляхом використання перерозподільних фінансових механізмів, а також виконання основних вимог Конституції країни щодо забезпечення людині належних умов життя за допомогою гарантування певного обсягу благ за рахунок держави [3, с. 43]. Але оскільки кількість реципієнтів соціальної функції має тенденції до зростання, а фінансові можливості будь-якої держави є вичерпними, необхідно виявити закономірності і основні детермінанти розвитку соціальної функції сучасної держави. Причому, економічна складова вкрай важлива: «Багато держав характеризують себе соціальними, маючи на увазі під цим завдання піклуватися про своє населення. Однак справжня соціальність держави ґрунтується на стані його економіки, залежить від економічного благополуччя країни. І тому доводиться свідчити про вкрай повільний розвиток соціальної функції в країні, яка не задовольняє реальні потреби громадян» [4, с. 110].

Загалом слід врахувати, що розвиток людського капіталу залежатиме прямолінійно від відчуття задоволення потреб відповідно до піраміди Маслоу: фізіологічних потреб, потреб у безпеці, в задоволенні потреби соціалізації (належності), задоволення потреби самоствердження (повазі) та можливості самореалізації [5]. Проте, фундаментальними опціями для розвитку суспільства і держави, відповідно до теорії Маслоу є власне забезпечення фізіологічних потреб і потреб у безпеці. Саме задоволення цих двох груп потреб є визначальними для побудови соціальної держави. Слід врахувати, що вони є потребами першого рівня. Звичайно наступні потреби є відображенням вищого рівня розвитку людини і, як наслідок, спонукатимуть до переорієнтування держави на виконання вищих потреб громадян другого рівня, створюючи і забезпечуючи відповідні умови (моральні, духовні, матеріальні, правово-законодавчі, культурні, освітні). І саме повне чи часткове задоволення потреб суспільства першого рівня окреслює соціальну функцію, а всебічна орієнтація державної політики на повне задоволення потреб другого рівня визначає державу як соціальну. На думку Манфреда Шпікера, у соціальній державі забезпечують виконання не лише мінімальних гарантій суспільству, але й створення можливостей для соціальної справедливості, розвитку особистості тощо [6].

Властиво, що для соціальної держави є характерними поняття соціальної безпеки. Таким чином, слід врахувати те, що наявність соціальних ризиків зумовлює необхідність розроблення системи заходів щодо їхнього уникнення чи мінімізації. Соціальна безпека та соціальна дія характеризують державу як соціальну. Вона забезпечує добробут суспільства, в якому всі можуть брати участь в соціальних і політичних подіях та спрямована на підтримку та розвиток людського ресурсу. Боротьба з бідністю та соціальною ізоляцією є одним із пріоритетних завдань соціальної держави.

Система соціальної безпеки спрямована на вирішення проблем захисту. Тут, державні та соціальні інститути безпеки відіграють значну роль. Окрім макроекономічного рівня підтримки соціальної безпеки все більшого спрямування набуває соціальна безпека на мезо- і мікрорівнях тобто на рівні компаній і громадян. У міжнародній практиці актуалізуються соціальні послуги, які надаються фірмами з соціального забезпечення, а також приватні компанії виступають в якості постачальників продукції для соціального забезпечення.

В даний час, слід зазначити, що доступ до соціального забезпечення є диференційованим відповідно і рівень соціальної безпеки для співробітників є різним в залежності від трудового внеску, кадрової політики окремих компаній. В такий спосіб – це може сприяти накопиченню соціальних ризиків.

Соціальні ризики є наріжним каменем соціальної безпеки країни. Від того, як змінювався перелік ризиків, які на законодавчому рівні визнавалися державою, можна простежити розвиток від соціальної функції держави до соціальної держави.

Процес трансформації поклав початок ряду деструктивних процесів, які загострили негативну ситуацію в суспільстві. В умовах прискорення соціальних змін, зростання соціальної напруженості і схильності до соціального ризику все більшої кількості людей, виникла соціальна проблема посилення інтенсивності прояву ризиків в соціальній сфері сучасного суспільства. З'явилася потреба в оптимізації здійснення профілактики і регулювання соціального ризику, необхідність дослідження саме цього виду ризику, а також його специфіки з метою вироблення методології, методики і механізмів його профілактики та подолання.

Фактично В. Бек обґрунтовує етапність «суспільства ризику» наступного слідом за індустріальним і постіндустріальним ступенями розвитку цивілізації. Німецький філософ і соціолог називає сучасне суспільство катастрофічним і в той же час наполягає на тому, що виключення сучасних соціальних ризиків загрожує стабільності будь-яких сучасних суспільств [7-11]. У свою чергу, англійський соціолог Е. Гідденс вважає соціальний ризик однією з чотирьох атрибутивних рис «високої сучасності», відмежовуючись при цьому від теорії модернізації і постмодернізму. Він стверджує, що атрибутивність ризику сьогодні визначається принциповою некерованістю цілого ряду ситуацій і процесів, що загрожують не окремим соціальним спільнотам, а людству в цілому [12, с. 234].

Теорія Г. Мазеанда та А. Тунса розглядає велику кількість різноманітних ризиків [12], відповідно до концепцій тверджень зазначених науковців визначальним є матеріальне забезпечення внаслідок нанесення шкоди. Доцільно зазначити, що автори уникають детермінації конкретних обставин, внаслідок яких і було завдано шкоди і відповідальним є винуватець у заподіянні. Проте, особливістю соціального ризику є те, що перехід від індивідуального ризику до масового є досить розмитим.

Слід відзначити, що соціальний ризик є присутнім у кожному суспільстві. Так, у змістовному плані поняття «соціальний ризик» це сукупність умов і факторів, що викликають невизначеність розвитку ситуацій і ставлять суспільство і/або лідера перед необхідністю прийняття альтернативного рішення, тобто це ймовірність настання негараздів як на рівні окремого індивіду чи групи індивідів (сімей), так і у суспільстві загалом, внаслідок настання якого індивід чи група індивідів зазнає особистісних втрат (матеріальних чи фізичних), або ж відбуваються негативні суспільні зрушення. Таким чином, слід відзначити, що як і будь-які інші ризики, їх можна класифікувати за

масштабами наслідків. Важливим є те, що в основі розвитку соціальної безпеки держави має лежати максимальна зайнятість її громадян, які в процесі перерозподільних відносин і забезпечуватимуть матеріальну складову. Власне, реалізація заходів соціальної безпеки відбувається шляхом побудови системи соціального забезпечення фізичних осіб в розрізі побудови пенсійної системи, захисту та підтримки здоров'я, страхування від нещасних випадків, безробіття, захисту самозайнятих осіб, підтримки материнства і дитинства, розвитку освіти, науки та культури тощо.

Якщо ж ризик визначається як результат варіації майбутньої події (на відміну від ситуації повної невизначеності), то значення досвіду є визначальним. Хоча в принципі поняття соціального ризику є компліментарним, адже особисті ризики людини, які можуть мати загрозливі матеріальні і/або нематеріальні наслідки, виключно визначаються причинами, характером і особливостями конкретного ризику.

Серед причин, актуальних для ризику індивіду, спочатку включають загрозу стихійних лих, таких як землетруси та цунамі, посухи, повені та циклони, а також ризики забруднення, спустошення ґрунтів, надмірного їх використання.

Друга причина пов'язана з групою ризиків, які впливають на здоров'я людини і її життєвий цикл: ризики для здоров'я, наприклад, хвороби або нещасні випадки, а також ті, які можуть відбутися в результаті шкідливого способу життя, спадкових хвороб або недостатнього харчування, інші ризики, такі як материнство і народження, розлучення, вік, смертність, що пов'язані з життєвим циклом людини. Центральним питанням є те, що людина в момент її неактивної фази (дитинство, юність) залежить від догляду інших, які забезпечують її.

Третя група соціальних ризиків – непрямі, такі як зміна клімату (екологічні ризики) або безпосередньо в результаті економічної, соціальної чи політичної людської діяльності. Ризики часто утворюються внаслідок низького рівня зайнятості, фінансових або торгових криз і спадів, зовнішніх потрясінь. Крім того, є ризик бідності (насправді найскладніший), що зазвичай асоціюється з економічними ризиками.

Негативним є те, що соціальні ризики включають в себе явище маргіналізації (соціальної ізоляції), а також насильство, злочинність і тероризм. Нарешті, існують політичні ризики, що породжують економічну і соціальну нестабільність, корупцію.

Особисті ризики можуть бути диференційовані за трьома типами: чи всі члени суспільства перебувають під загрозою (універсальні ризики при народженні і смерті); чи певні групи населення страждають у відкритій формі наприклад, в залежності від зайнятості або професійних захворювань. Нарешті, ризики присутні, коли пошкодження відбувається

від настання певної події, наприклад, йдеться про аварію або інфекцію, але наслідки після їхнього настання зникають. У характеристиках ризику слід відзначити кількісну компоненту, що дозволяє визначити його ймовірність та передбачуваність, ступінь його матеріалізації. Така характеристика дає можливість управляти ним. В цілому, ймовірність ризику дійсно визначається частотою виникнення, але також часто відбуваються події, такі як дорожньо-транспортні пригоди, які не завжди достатньо передбачувані. З іншого боку, вірусні або бактеріальні інфекції з високою ймовірністю, і часто навіть періодичні ризики, можуть бути непередбаченими в ході нормального життя. Чим вища ймовірність того, що, наприклад, холодна хвиля восени або навесні відбудеться, і більш точні терміни можна передбачити, тим ефективнішими і можливими є профілактичні заходи. У інцидентах з малою ймовірністю настання і при настанні непередбачуваних ризиків, співвідношення між вартістю можливих резервів на можливі втрати настільки несприятливі, що це може призвести до накопичення втрат. Проте соціальні ризики мають високу частоту прояву і можуть носити масштабний характер, тому в основі розбудови соціальної держави мають бути чітко розроблені напрями забезпечення соціальної безпеки.

Близькоспорідненим до цього є кореляція між подіями ризику. Як правило, між некорельованими (своєрідними) подіями, які впливають на індивідуальний ризик тільки конкретної людини, є взаємозв'язок із пов'язаними з ним подіями, які спричиняють до колективного ризику і навпаки, колективний соціальний ризик може спричинити індивідуальний соціальний ризик. У зв'язку з цією подією, група людей в момент її виникнення ризикує бути пов'язана між собою (наприклад, в результаті стихійного лиха, епідемії грипу або при корабельній аварії). З економічної точки зору, найгіршим при настанні соціального ризику є масштаби втрат. До негативного ефекту від настання соціального ризику є відносять ступінь впливу та ступінь охоплення подією: індивідуальний випадок або пандемічний; та рівня типу ризику: економічні, медичні, суспільні.

Ступінь пошкодження (ступінь втрати) від матеріалізації ризику може бути визначений наслідками ризику в цілому в залежності від серйозності (тяжкості) і наслідків (інтенсивності). Такі наслідки можуть бути обмежені в часі, але й можуть привести до зміни структури в цілому. Тому соціальна безпека держави повинна розглядатися як зі сторони індивіда/групи індивідів, так і зі сторони суспільства країни загалом в залежності від масштабності ризиків та частоти їхнього утворення. Таким чином можемо зобразити структуру соціальних ризиків (рис. 1).

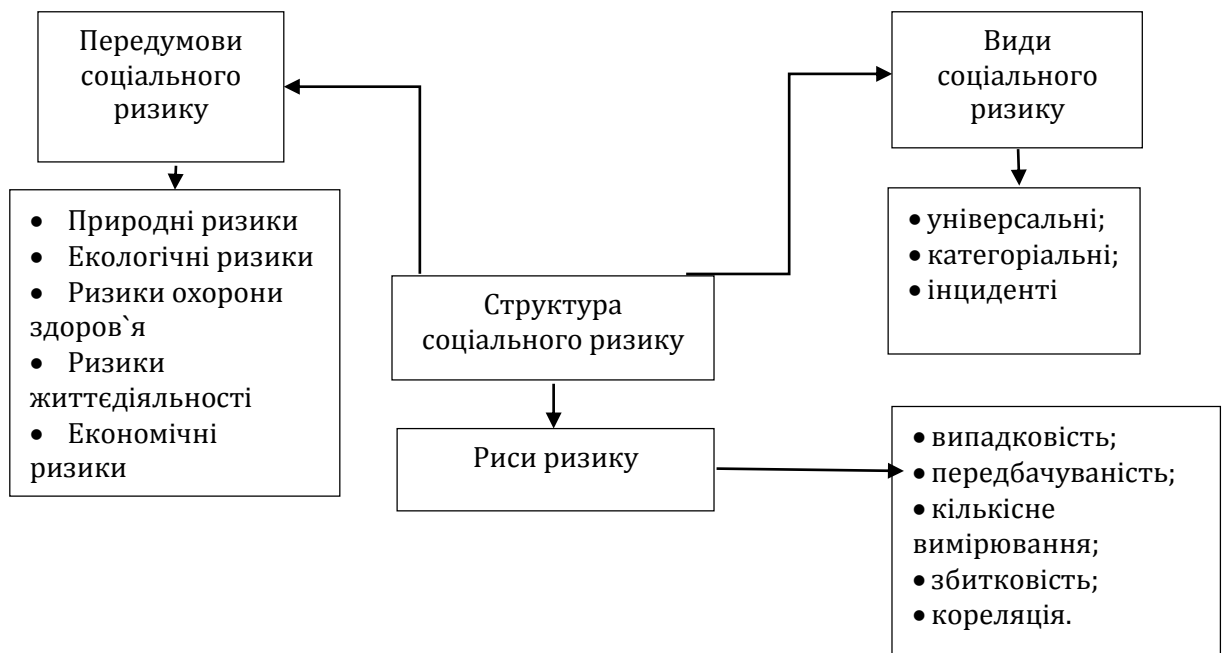

Рис. 1. Структура соціального ризику

Засоби і методи впливу на очікувані особисті ризики або боротьба з наслідками і визначають основу управління соціальним ризиком (УСР). Стратегія УСР описує в який спосіб на рівні компанії буде здійснюватися соціальний захист їхніх працівників від непередбачених наслідків. Тут процедури забезпечення застосовуються як структурно, так, наприклад, установами соціального забезпечення, а також процедурно ефективним шляхом визначення варіантів політики для боротьби з певними ризиками. Зміст і функціональний дизайн стратегій УСР – це те, що до уваги в першу чергу береться поєднання причин, характеру і особливостей відповідного людського ризику.

Профілактичний (активний) УСР (менеджмент уникнення вхідних соціальних ризиків) вимагає, щоб було розроблено ряд заходів щодо уникнення ризику настання масових збитків (наприклад, вакцинація). Через компліментарність соціальних ризиків така стратегія профілактики очікуваних наслідків входу, як правило, не представляється можливою, оскільки ці ризики пов'язані з життєвим циклом. Тому стратегії скорочення можуть бути використані для зменшення ймовірності ризику (зниження) шляхом розроблення системи забезпечення матеріальної або нематеріальної допомоги. Це може знизити ризик виникнення пожежі, викликаній ударом блискавки, використання вогнетривких будівельних матеріалів, обмеження наслідків пожежі. Тому в побудові системи соціальної безпеки важливе місце займає використання саме механізмів страхування як на загальнодержавному рівні, так і на рівні підприємства і індивіда.

Іншим напрямом є використання стратегії диверсифікації, тобто розподілу збитку між декількома носіями ризику: між державою, окремими об'єднаннями, підприємствами та громадянами.

Об'єднуючи стратегії, використовуючи добровільні форми страхування, слід врахувати, що вони покриватимуть збитки лише для певних шкідливих наслідків конкретного ризику. Загальна перевага стратегій обміну є те, що вони не визначають вигодонабувачів: отже, вони забезпечують загальний захист від наслідків ризику. Їх недолік полягає в тому, що послуги обміну невизначені ні за кількістю, ні за тривалістю, і що в більшості випадків немає або є тільки дуже обмежені можливості правового регулювання.

І, нарешті, існують стратегії, спрямовані на забезпечення власної стійкості та зміцнення наявного потенціалу з метою побудови та створення резерву для фінансування наслідків настання ризику. Наприклад, як у фінансовому плані. Шляхом прийняття запобіжних заходів економії для виходу на пенсію або навіть певним ризикам для здоров'я запобігають шляхом здорового способу життя або застосування заходів медичного скринінгу для осіб, у яких існує генетична схильність до конкретних хвороб.

На відміну від превентивного, попереджувального УСР, реактивний УСР передбачає прийняття моментних рішень, так як загроза ризику (схильність до ризику) не була широко відома або розпізнана (наприклад, цунамі, фінансова криза).

Таким чином, реактивний УСР включає в себе спонтанні стратегії реагування для боротьби настання несподіваних ризиків. Ця стратегія може приймати форму подолання труднощів. Збереження контрасту відноситься до загальної здатності впоратися з наслідками несподіваної матеріалізації ризику, що носить завжди економічні наслідки.

В основі системи розподілу соціального ризику лежить перерозподіл доходів від працюючих громадян до тих, в яких відбулися події внаслідок настання соціального ризику. Високий рівень освіти або професійної підготовки в країні призводить не тільки до більшої стійкості проти ризику втрати робочих місць, а й зміцнює загалом усю соціальну сферу держави. Тобто основною превентивною стратегією держави щодо мінімізації соціальних ризиків має бути забезпечення умов розвитку освітнього і професійного рівня населення, а також його зайнятості.

Важливим питанням також є застосування інституційного підходу до управління соціальним ризиком. Саме інститути у сучасних реаліях функціонують на основі визначених правил відповідно до нормативно-правового поля та розроблених механізмів фінансування [12, с. 28]. Власне, відповідно до постулатів цієї теорії особливу увагу слід приділити економічній сфері, що є визначальною у розвитку соціальної сфери, а також висхідним фактором для розбудови культурної, освітньої сфер. Важливим для послідовників цієї теорії є забезпечення збалансованості між економікою, правом, політикою. Нестабільність економічної системи призводить до дестабілізації соціальної сфери і максимізації соціальних

ризиків. Так, соціальні інститути покликані формувати стійкий характер політичної взаємодії дій і політичних практик, знижувати ступінь політичної невизначеності і ризикогенності за рахунок звичної схеми поведінки, норм і правил, цінностей. Від відносин у тій чи іншій сфері політичної життєдіяльності суспільства, що виступає основою інституціонального відтворення і безпеки суспільства, які базуються на стійкості інституційних норм, залежить зростання чи мінімізація загроз безпеки соціуму. Тому побудова системи управління соціальним ризиком має стати визначальною у політиці держави.

Структоризовано управління соціальним ризиком представлено на рис. 2.

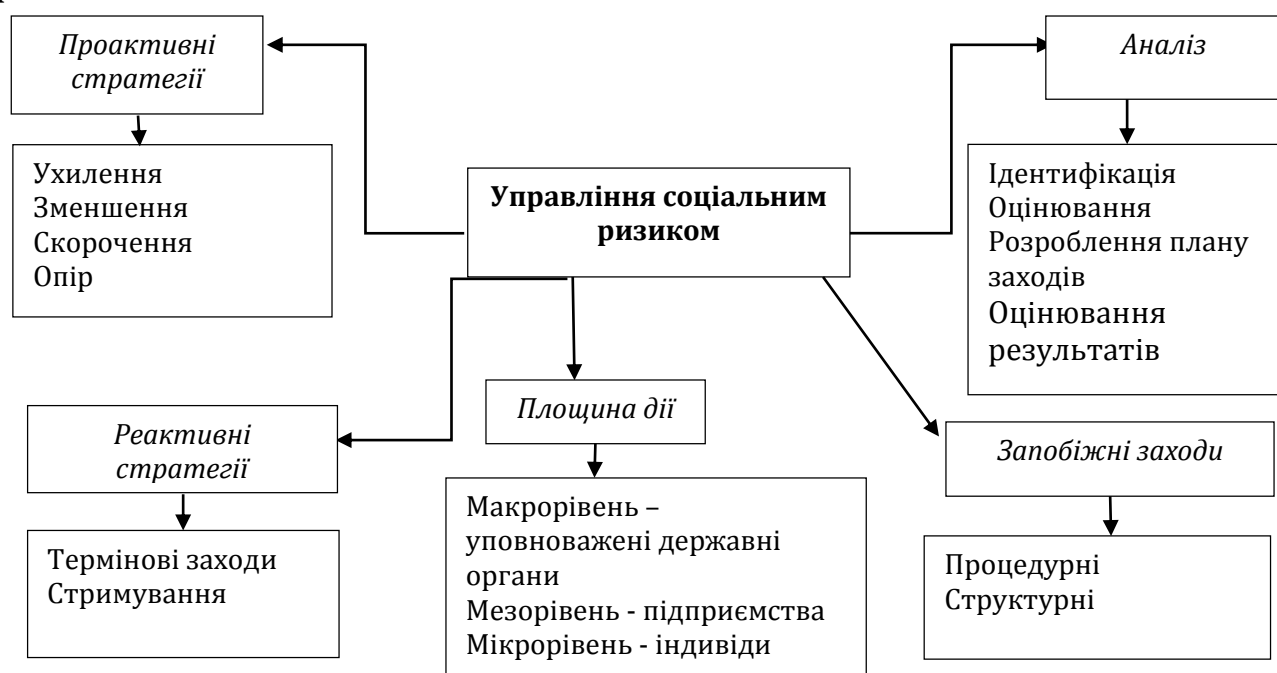

Рис. 2. Модель управління соціальним ризиком

Але, соціальна функція є самодостатньою, динамічною і здатною до саморозвитку за рахунок власних іманентно властивих їй суперечностей. Процес самоорганізації можна кваліфікувати як пошук найбільш стійкого стану соціальної функції в умовах існуючого природно-соціального середовища. Визначають напрямок цього пошуку керуючі параметри системи «соціальна функція держави», які в свою чергу визначають напрямок її розвитку. У той же час властива соціальній функції держави, як і будь-якій системі, нестійкість передбачає її модифікацію під впливом деяких випадкових відхилень від основного еволюційного шляху розвитку.

Наростання нестійкості в системі відбувається всередині або поблизу точок пошуку найбільш стійкого стану в умовах існуючого природно-соціального середовища, які необхідно досліджувати особливо детально, тому що вони визначають напрямок розвитку соціальної

функції на деякий період часу. На даний момент соціальна функція держави знаходиться в точці пошуку державою її оптимального стану.

Вектор розвитку системи «соціальна функція держави» змінюється в тому напрямку, в якому змінюються її керуючі параметри (рис. 3).

Отже, динамічний характер соціальної функції держави може переорієнтувати державу. Такий стан речей зумовлений розвитком науково-інноваційної та технічної діяльності.

Рівні		Потреби відповідно до піраміди Маслоу	Детермінація понять	
Потреби другого рівня		Потреби у розвитку і самореалізації	Рівень економічного і правового розвитку держави	СОЦІАЛЬНА ДЕРЖАВА
		Потреби у самоствердженні		
		Потреби у соціалізації		
Потреби першого рівня	Наявність соціальних ризиків індивіда /групи індивідів та суспільних соціальних ризиків	Потреби у безпеці: соціальна безпека держави; соціальна безпека підприємства; соціальна безпека на рівні індивіда	СОЦІАЛЬНА ФУНКЦІЯ	
		Фізіологічні потреби		

Рис. 3. Детермінація понять «соціальна функція», «соціальна держава», «соціальна безпека» відповідно до піраміди потреб А. Маслоу*

*Розроблено автором

Попри двоякість характеру науково-технічного прогресу через пошук шляхів автоматизації і комп'юторизації праці, значимість людського фактора зростає паралельно зі зростанням соціальної відповідальності держави, перетворюючи її на соціальну. Важливим у виконанні соціальної функції є побудова і впровадження соціальних стандартів.

Проте ринкове середовище диктує свої правила. В умовах ринкової економіки, навіть в умовах соціальної ринкової економіки, ринок є інструментом координації першого рівня. Суб'єкти ринку повинні координувати свої дії, і тільки якщо така координація призводить до небажаних результатів, держава повинна втрутитися: «настільки ринок, наскільки це можливо, та настільки держава, наскільки це є необхідно».

В цілому, переваги нового бачення у системі управління соціальним ризиком в умовах забезпечення соціальної безпеки в порівнянні з традиційною політикою соціального забезпечення є те, що підкреслюється в більшій мірі значення профілактики ризику. Таким чином, в перспективі основне завдання забезпечення соціальної безпеки

відходить від традиційного резервного копіювання, а наголос робиться на превенцію ризику, тобто його мінімізації на вході та побудови політики раннього виявлення можливості активації мінімізації соціального ризику на мезо- і мікрорівнях. Очевидно, що це той випадок, коли є необхідним розрізняти різні рівні дій ризику і його наслідків шляхом розподілу його на різні рівні (площини) дій, але в межах правового поля держави. Цей функціональний розподіл функцій підтримується за рахунок аналізу ризиків для раннього їх виявлення і для оцінки потенційних шкідливих наслідків, а також з метою розроблення заходів контролю і управління. І, нарешті, результати УРС повинні вдосконалюватися.

-
1. Глухарева Л. И. Современные проблемы теории прав человека / Л. И. Глухарева. - М.: 2004. - с. 168. - [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://law.edu.ru/book/book.asp?bookID=1247941> - _ftnref1
 2. Соціальна держава: Юридична енциклопедія : [в 6-ти т.] [Електронний ресурс] / [ред. кол. Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін.]. - К. : Українська енциклопедія, 1998. - Режим доступу: <http://leksika.com.ua/legal/>
 3. Морозова Л. А. Теория государства и права / Л. А. Морозова - М.: 2002. - с. 105. - [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://law.edu.ru/book/book.asp?bookID=1247941> - _ftnref2
 4. Оксамытний В. В Теория государства и права / В. В. Оксамытний. - М., 2004. - с. 288. - [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://law.edu.ru/book/book.asp?bookID=1247941> - _ftnref3
 5. Макклелланд Д. Мотивация человека / Пер с англ. ООО «Питер Пресс»; научн. ред. проф. Е. П. Ильина. — СПб.: Питер, 2007. - 354 с.
 6. Манфред Шпікер. Соціальна держава: принципи – межі – можливості [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://sd.net.ua/2010/02/19/neuhausz_socialna_derzhava.html
 7. Родионова О.В. Историко-стадиальная типология социального государства на примере Великобритании / О.В. Родионова // История государства и права. - 2007. - №8 – С.52-53.
 8. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну/ У. Бек [Пер с нем. – О. Подпригуна]. - М.: Прогресс-Традиция, 2000. 307с.
 9. Luhmann N. Soziologie des Risikos / N. Luhman - Berlin; N.Y., 1991 - P. 37-38.
 10. Галушко К. Ю. Інформаційне суспільство // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. – К. : Наук. думка, 2005. – Т. 3 : Е – Й. – С. 525.
 11. Савінова Н.А. Правове забезпечення соціальної політики України в умовах розвитку інформаційного суспільства [Текст] : монографія / Н. А. Савінова, А. О. Ярошенко, Л. А. Литва. - К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. - 269 с.
 12. Гидденс Э. Устройство общества: Очерк теории структуризации. / Э. Гидденс. – 2-е изд. – М.: Академический Проект, 2005. – 528 с.

3.3. Формування системи кадрової безпеки у державних органах влади

Кадрова безпека є складовою частиною системи комплексної безпеки організації поряд з іншими складовими – економічною, фінансовою, силовою, правовою, екологічною, інформаційною, техніко-технологічною, тощо. Головною метою забезпечення безпеки організації є досягнення максимальної стабільності її функціонування, а також створення передумов зростання для виконання її цілей незалежно від об'єктивних і суб'єктивних негативних факторів.

Кадрову безпеку в державних органах влади можна охарактеризувати як комплекс заходів, спрямованих на локалізацію загроз, що виходять від персоналу. Кадрова безпека в державних органах влади являє собою процес запобігання негативним впливам, що пов'язані із персоналом (службовцями), його інтелектуальним потенціалом і трудовими відносинами в цілому.

Кадрову безпеку в державних органах влади можна розглядати як комбінацію її складових частин.

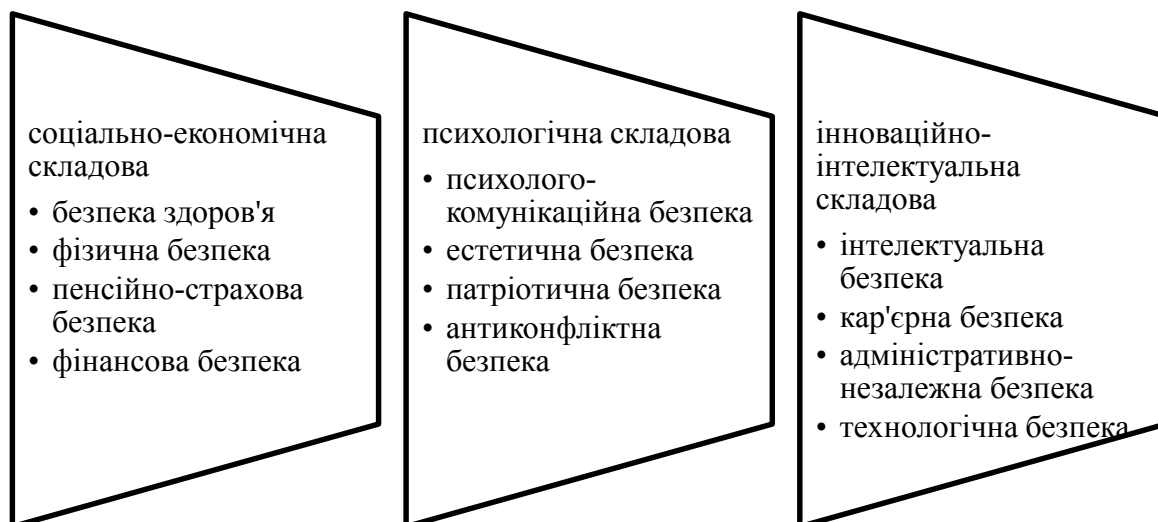

Рис. 1. Складові кадрової безпеки в державних органах влади*

*Згруповано автором

Соціально-економічна складова кадрової безпеки в державних органах влади – це системна захищеність діяльності від негативних впливів внутрішнього і зовнішнього середовища, а також здатність швидко ліквідувати різні варіанти погроз чи пристосуватися до існуючих умов, що не позначаються негативно на їхній діяльності. Зміст даного поняття містить у собі систему заходів, що забезпечують ефективність та надійність організації, а також сприяють підвищенню рівню соціального добробуту службовців. Безпека здоров'я службовців передбачає створення безпечних умов праці співробітників, запобігання травматизму, професійним захворюванням, соціальний захист

працівників. Фізична безпека включає виконання комплексу заходів, щодо недопущення зовнішніх небезпек персоналу, пов'язаних з їх службовою діяльністю, або членам їх сімей. Пенсійно-страхова безпека спрямована на соціальний захист службовців, їх страхування, преференції якісного медичного обслуговування тощо. Фінансова безпека охоплює грошову забезпеченість, яка відповідає обсягу, кваліфікації, якості виконаної роботи, впевненість працівників у своєму робочому місці, стабільності оплати праці.

Психологічна складова кадрової безпеки в державних органах влади – це ступінь психологічної захищеності людини, її здатність підтримувати оптимальний рівень функціонування, можливість усувати зовнішні та внутрішні загрози, які виникають, зберігати на достатньо стійкому дієздатному рівні виконання службових обов'язків. Психолого-комунікаційна безпека є основою сприяння позитивним міжособистісним комунікаціям, створення сприятливого мікроклімату, врахування інтересів і побажань службовців по вертикалі та горизонталі, доброзичливий та шанобливий стиль спілкування «керівник-підлеглий».

Естетична безпека передбачає проведення загальноосвітніх семінарів, конференцій, групових дискусій, мотивацію задоволення персоналу своєю роботою, поліпшення власного іміджу кожного службовця. Патріотична безпека сприяє створенню психологічного клімату в колективі на основі позитивного ставлення до організації, психологічної згуртованості працівників навколо загальних цілей.

Антиконфліктна безпека спрямована на узгодженість, безконфліктність спілкування на соціальному та особистісному рівнях, товариську допомогу, вимогливість до себе та інших в інтересах організації.

Інноваційно-інтелектуальна складова кадрової безпеки в державних органах влади забезпечується за рахунок впровадження новітніх технологій та інновацій на основі досягнень науково-технічного прогресу, збереження рівня науково-технічного потенціалу та раціонального використання інтелектуальних і технологічних ресурсів, що сприяє забезпеченню технологічної незалежності.

Інтелектуальна безпека відображає рівень володіння сучасними знаннями, впровадження новацій у розвиток держслужби, підвищення рівня професійних знань, навичок, умінь, стимулювання прояву ініціативи та здібностей шляхом створення гнучкої системи преміювання у відповідності з розвитком науково-технічного прогресу.

Кар'єрна безпека спрямована на професійно-кваліфікаційне та посадове просування службовців, заохочення в підвищенні своєї кваліфікації до вимог функціональних обов'язків, в гарантіях зростання, отримання шансів для самореалізації на робочому місці.

Адміністративно-незалежна безпека передбачає забезпечення об'єктивного оцінювання результатів праці та виявлення потенціалу

кожного службовця, неможливість призначення непідготовлених і некомпетентних кадрів, що мають родинні зв'язки з управлінцями державних органів вдали, на керівні посади, на які заслужено претендують перспективні та досвідчені співробітники.

Технологічна безпека включає систему аналізу та прогнозування і спрямована на створення сучасного обладнання робочого місця.

Як і для комплексної безпеки, так і для кадрової є характерним поділ загроз на зовнішні та внутрішні. Ця класифікаційна ознака є узагальнюючою, однак, в цей же час – найґрунтовнішою.

Кадрова безпека в державних органах влади повинна досягатися шляхом вирішення наступних завдань:

1. Виявлення, дослідження, аналізування та усунення загроз, джерелом яких є службовець (кримінальна діяльність, розголошення таємниць, співпраця з бізнес-структурами, негативні психолого-фізіологічні та морально-етичні прояви).

2. Збір відомостей про кандидатів на роботу для прийняття керівництвом рішень про прийняття або відмову.

3. Збір і аналіз відомостей про співробітників для прийняття рішень про допуск до конфіденційних документів або участі у важливих проектах.

4. Соціально-психологічне забезпечення управління персоналом, вивчення мікроклімату в трудових колективах і взаємин між співробітниками.

5. Навчання і підготовка персоналу з питань дотримання заходів безпеки та правил поведінки з конфіденційною інформацією.

6. Проведення службових розслідувань за фактами поведінки співробітників, що завдають шкоди безпеці організації.

Робота комерційних організацій щодо забезпечення кадрової безпеки включає в себе як мінімум три складові: наймання, лояльність і контроль, повинна бути організована і в державних органах влади.

Заходи кадрової безпеки в державних органах влади спрямовані на досягнення оптимального використання людських ресурсів і мінімізацію ризиків, пов'язаних з цими ресурсами. Такими заходами можуть бути виявлення позитивних і негативних мотивів в діяльності співробітників, відповідне стимулювання або нейтралізація таких, а також аналіз їх впливу. Це є необхідним для будь-якої організації незалежно від виду діяльності та форми власності, однак для державних органів влади це є вкрай важливе.

Кадрова безпека – досить складна сфера безпеки, що вимагає застосування спеціальних ресурсів і навичок. Тому ефективно забезпечувати кадрову безпеку під силу не кожній організації, особливо державним органам влади. У цьому випадку правильним рішенням може бути залучення спеціалізованої організації, яка має необхідний арсенал інструментів.

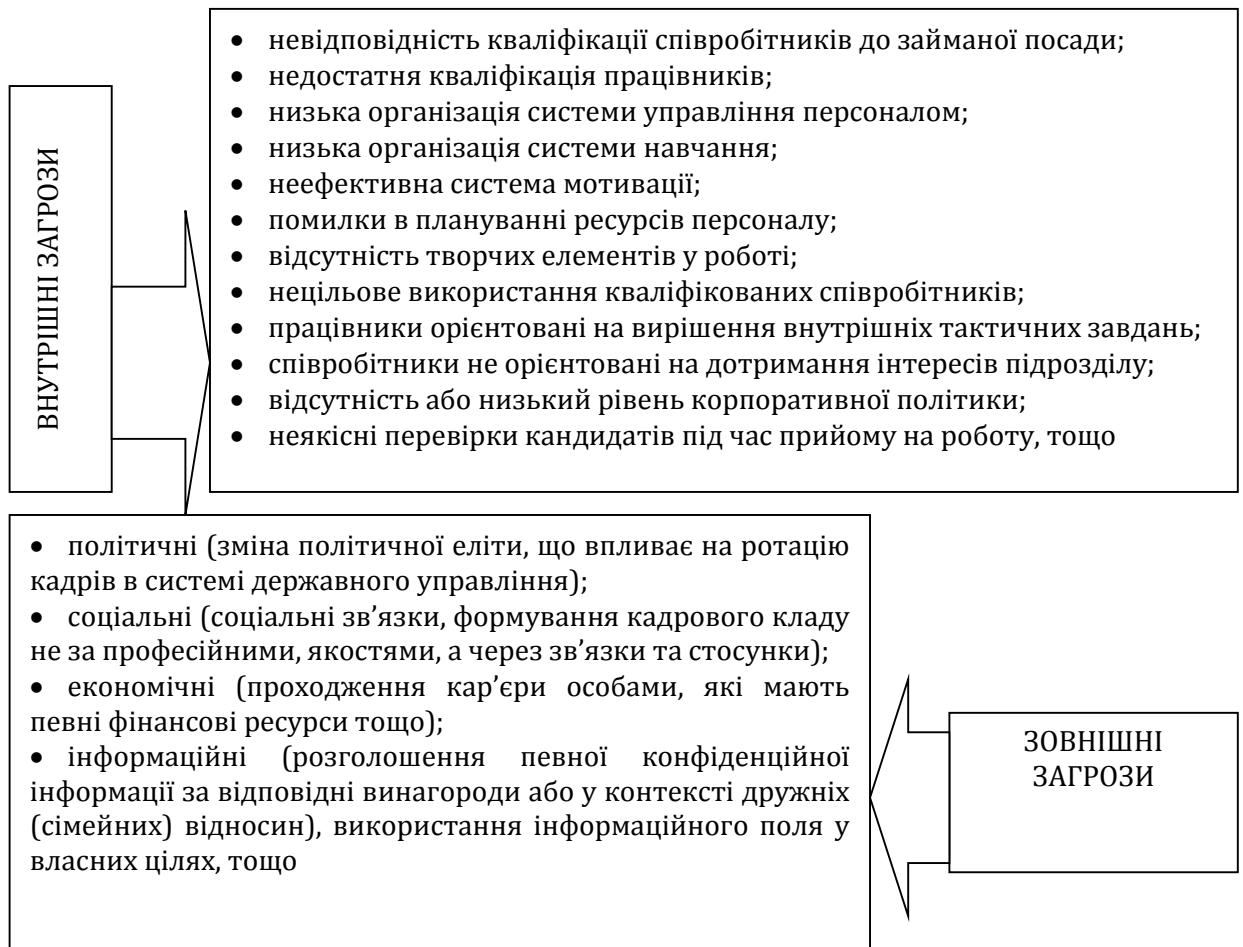

Рис. 2. Загрози кадрової безпеки в державних органах влади

*Згруповано автором на основі [7; 3; 8].

Для припинення та попередження загроз кадрової безпеки державних органів влади можна виокремити два підходи:

- комплексний підхід;
- покроковий підхід.

Для здійснення заходів комплексного підходу необхідно проводити виїзд і вивчення кадрової ситуації і вже наявних напрацювань щодо кадрової безпеки в державних органах влади. У процесі системного дослідження об'єктів безпеки, персоналу і комплексу заходів, що здійснюються суб'єктами безпеки для локалізації загроз, синтезується інформація і документи про стан кадрової безпеки. Проаналізувавши отримані документи та інформацію, розробляються матриці кадрової безпеки, що містять всі елементи (об'єкти, загрози, суб'єкти безпеки), властиві даному виду діяльності і передбачають необхідні заходи для локалізації виявлених загроз. Цей напрям передбачає застосування процедури публічного аудиту. За результатами аудиту готується узгоджений із замовником звіт, що дає об'єктивну оцінку і містить всі необхідні рекомендації для проведення комплексу заходів, спрямованих на локалізацію загроз, що виходять від персоналу. Таким чином,

організація отримує технології, спрямовані на оптимізацію використання людських ресурсів.

Оцінювання виконання державними структурами покладених на них завдань і обов'язків є процедурою перевірки їх діяльності відповідно до положення про підрозділ, посадових інструкцій, особистих планів роботи та порівняння якості їх роботи із визначеними критеріями і показниками, що здійснюється атестаційною комісією і безпосереднім керівником шляхом спостереження, контролю та публічної оцінки підрозділів і їх працівників.

Критерії та показники якості роботи посадових осіб, за якими здійснюється оцінка їх діяльності, поділяються на загальні, тобто характерні для всіх посадових осіб, та спеціальні, які залежать від особливостей роботи конкретного структурного підрозділу місцевого органу виконавчої влади. Зазначені критерії та показники мають пов'язуватися з конкретною діяльністю та очікуваними результатами. До таких критеріїв належать: якість, кількість, своєчасність результатів роботи; продемонстровані посадовою особою місцевого самоврядування: поведінка, вміння, навички та компетентність, рівень знань, етичні стандарти або інтегровані показники діяльності.

Покроковий підхід не вимагає серйозних витрат і заснований на типових рішеннях, розроблених з урахуванням практичного досвіду. Ідея такого підходу у застосуванні заходів кадрової безпеки до співробітника у відповідності до етапу взаємин співробітника з організацією. Використання заходів покрокового підходу на системному рівні дозволить помітно підвищити ефективність діяльності державного органу влади.

Кожен з перерахованих вище підходів має свої переваги і недоліки, заходи кадрової безпеки повинні бути оптимально підібрані під запити конкретного підрозділу державного органу влади. У будь-якому випадку в тому, що кадрова безпека є найбільш важливою сферою забезпечення безпеки державних органів влади, сумніватися не доводиться.

Як комерційні, так і державні органи влади мають різні сфери, напрями діяльності, які впливають на кінцевий результат роботи та кадрову безпеку. Для кадрової безпеки значну загрозу становить невідповідність прийнятих рішень. З такими проблемами стикаються і службовці різних рівнів, коли їм доводиться брати участь в прийнятті рішень, якими повинні займатися службовці рівнем нижче або інших напрямків діяльності. З цього можна зробити висновок, що дефіцит стратегічних ідей у державних органах влади пов'язаний не стільки з мисленням, скільки з постійною оперативною завантаженістю та необхідністю прийняття рішення щодо несподіваних проблем і виправлення помилок. Однак в умовах обмежених ресурсів і бюджетів саме стратегія дозволяє сфокусуватися, припинити конфлікти між підрозділами і правильно розставити пріоритети. Наявність працюючої

стратегії організації підвищує ефективність її в рази. А якщо основну стратегію підтримують стратегії по напрямках, організація стає більш стійкою і сприйнятливою до викликів суспільства.

Рис. 3. Захід покрокового підходу щодо виявлення, припинення та попередження загроз кадрової безпеки в державних органах влади

*Згруповано автором на основі [2;1;9;16].

Підготовка стратегії кадрової безпеки забезпечує досягнення довгострокових цілей розвитку державних органів влади, підсилює ефективність діяльності за рахунок продуманого використання кадрового потенціалу, створює альтернативні варіанти на випадок настання ризиків, транслює співробітникам бачення, посилюючи їхню мотивацію.

В основі будь-якої допоміжної стратегії лежить глобальна стратегія всієї компанії. Така ж ситуація і спостерігається в державному секторі. Формування стратегії кадрової безпеки окремих державних органів влади повинно відбуватись на основі Стратегії реформування державного управління України на 2016-2020 рр. та плану заходів з її реалізації відповідно до Принципів державного управління, розроблених Програмою підтримки вдосконалення врядування та менеджменту (SIGMA) [16].

Забезпечення стратегії кадрової безпеки державних органів від впливу загроз може бути обумовлено зусиллями менеджменту, спрямованими на досягнення такого вершинного стану організації, при якому актуалізація загроз не становитиме небезпеки, – фактично це ідеальне становище.

Не дивно, що організації і люди, які їх створили, прагнуть до стабільності, впевненості та стійкості. Під стійкістю функціонування об'єктів розуміють їх здатність працювати в нештатних, тобто у надзвичайних ситуаціях, а при порушеннях їх роботи – це здатність відновлювати працездатність в найкоротші терміни [9]. Таким чином, стійкість, надійність і стабільність формування стратегії кадрової безпеки державних органів досягаються за рахунок придбання гнучкості, мобільності та маневреності. Можна припустити, що для організації як колективного суб'єкта буде властива певна зональність в просторі її життєдіяльності (аналогічно для індивідуального суб'єкту). Зона комфорту – область організаційного простору, що дає відчуття комфорту і безпеки. Як правило, зона комфорту визначається звичними шаблонами організаційної поведінки, регламентами, правилами, стереотипами тощо.

Будь-яке навчання і зміни пов'язані з виходом за межі зони комфорту. За межами зони комфорту знаходиться зона ризику. У цій зоні виникає стан дискомфорту, професіонали констатують, що вихід в зону ризику викликає опір, напруженість, конфлікти і бунти у персоналу [15]. Однак розумний вихід в зону ризику і розширення зони комфорту за рахунок оволодіння новими компетенціями – необхідна умова розвитку суб'єкта професійної організаційної діяльності. Тому можна припустити, що вміння діяти в зоні ризику, виявляючи і реалізуючи ефективні та адекватні способи дій, – організаційний, управлінський навик, необхідний для реагування в ситуації актуалізації загрози кадрової безпеки. Тут чітко проявляється ефективна стратегія кадрової безпеки державних органів, яка здатна протидіяти деструктивним силам без порушення продуктивності організації.

Якщо система менеджменту державних органів влади надовго затримується в зоні комфорту і не робить ніяких зусиль, щоб вийти з цієї зони і розширити її межі, то їхній розвиток припиняється, поступово переходячи в фазу деградації.

Організація, для якої менеджмент, розвиток – норма організаційного життя, легко освоює нові діяльності і виходить за межі зони комфорту, ефективно реалізуючи стратегію кадрової безпеки державних органів. Іншими словами, чим більше сформований потенціал кадрової безпеки організації, тим стійкішою, ефективнішою є організація.

Наступним кроком є визначення умов, при яких збільшується потенціал кадрової безпеки державних органів влади:

- наявність діаметрально протилежних стилів організаційного управління: проактивного і реактивного. Основна відмінність цих стилів

полягає у їхній суті: особливістю проактивного є реагувати на інциденти і не допускати їх повторення, а реактивного – запобігати їх виникненню. Мова йде про пошук «точок дотику» і прихованих помилок в організації та її діяльності, які до певного часу не проявляються. Отже, мова йде про превентивні заходи управління подіями, які є бажаними або небажаними для організації. Розглянуті стилі управління покращують результати реалізації стратегії кадрової безпеки державних органів, однак істотна різниця в суті: при реактивному управлінні велика ймовірність неадекватної реакції на виниклу загрозу, що може фактично знищити систему менеджменту держорганів; при проактивному – ймовірність значно нижча. З точки зору ресурсів – це складно і в деякій мірі не виправдано. Завжди знайдуться інциденти, які дешевше усунути за фактом, ніж запобігати. Тому необхідно підтримувати розумний баланс між проактивними і реактивними заходами. Корисно для пошуку цього балансу використовувати принцип Парето: 20 % інцидентів призводить до 80 % збитків. Виділення саме цих 20 % і проактивне управління ними забезпечують ефективну реалізацію стратегії кадрової безпеки державних органів;

- необхідно розширювати межі організаційного комфорту. Зручно працювати на основі одного разу встановлених правил, твердих політик, на які можна покластися, і організаційних методів, заснованих на традиціях. З кожним днем подібний тип безпечної передбачуваної культури менеджменту втрачає свої позиції. Ця спроба втриматися в зоні комфорту, постійно роблячи стереотипні дії, абсолютно неконструктивна в глобальному, надконкурентному світі, де одноманітність – прямий шлях до стагнації, занепаду.

Готовність до змін, мобільність, інноваційність – необхідні, а не бажані вимоги щодо удосконалення та розвитку держорганів. Розширення меж зони комфорту охоплює три етапи: 1) усвідомлення меж зони комфорту; 2) знаходження біля межі; 3) розширення зони комфорту із захопленням нового простору можливостей.

Нові моделі управління – шлях до зростання [14]. Рухливість, гнучкість і швидкість реакції на вимоги зміни системи державного управління є відмінними характеристиками провідних світових держав;

- адаптивність і життєздатність організації в ситуації невизначеності забезпечуються низкою соціально-психологічних факторів. Виявляється цілий ряд категорій, що мають соціально-психологічну природу, які детермінують відношення службовців до організації, праці, професії, роботи в цілому.

Забезпечення розвитку та реалізації стратегії кадрової безпеки державних органів реалізується в ієрархічній послідовності. Найважливіша категорія – адекватний соціально-психологічний клімат в колективі співробітників, що має в своїй основі згуртованість як інтеграційний ефект корпоративної самосвідомості.

Під соціально-психологічним кліматом виявляється лояльність службовців, яка, в свою чергу, базується на відданості. Прихильність має три складові: 1) віра в корпоративні цінності і прийняття цілей даної організації; 2) участь в роботі, бажання докладати максимальних зусиль в інтересах даної організації; 3) лояльне ставлення до організації, бажання залишатися членом цієї організації.

Всі три складові прихильності посилюються, якщо працівника задовольняють умови його праці і перспектива професійного росту, коли він зустрічає в організації справедливе визнання своїх заслуг і бачить можливості професійного або посадового зростання. Прихильність персоналу зростає, співробітники починають працювати краще, якщо у них є внутрішні зобов'язання перед організацією, якщо вони розуміють і приймають цілі і завдання. Таким чином, небайдуже ставлення до проблем своєї організації, готовність внести свій внесок в її розвиток і рішення її проблем засновані на чіткому розумінні працівником цілей і напрямів розвитку організації і на зближенні його власних інтересів з її інтересами.

Систематизація складових кадрової безпеки дає можливість виокремити напрями подальшої протидії загрозам. В повній мірі вирішити завдання щодо забезпечення кадрової безпеки в державних органах влади можливо при умові використання заходів комплексного та покрокового підходів на системному рівні, що дозволить помітно підвищити ефективність діяльності державного органу влади.

Система менеджменту державних органів влади формується на основі стилів управління, ефективно застосування яких покращить результати реалізації стратегії кадрової безпеки державних органів.

1. Ареф'єва О. В. Кадрова складова в системі економічної машинобудівних підприємств / О. В. Ареф'єва // Актуальні проблеми економіки [Текст]. – 2008. – № 11. – С. 95–100.

2. Калініченко Л. Л. Концепція забезпечення кадрової безпеки на підприємствах залізничного транспорту / Л. Л. Калініченко // Розвиток методів управління та господарювання на транспорті [Текст]. – 2012. – № 39 (2). – С. 83–92.

3. Красномовець В. А. Методи забезпечення кадрової безпеки підприємства / В. А. Красномовець // Вісник Національного університету водного господарства та природокористування [Текст]. – 2012. – № 3 (59). – С. 138–143. – (Серія «Економіка»).

4. Лащенко О. Кадрова безпека як підсистема в системі економічної безпеки підприємства [Електронний ресурс] / О. Лащенко. – Режим доступу: www.nbuv.gov.ua/e-journals/PSPE/2007-3/Laschenko_307.HTM.

5. Мехеда Н. Г. Соціально-мотиваційні Складові кадрової безпеки / Н. Г. Мехеда, А. І. Маренич // Фінансовий простір [Текст]. – 2012. – № 2 (6). – С. 38–45.

6. Кіріченко О. А. Менеджмент зовнішньоекономічної діяльності [Текст] : навч. посіб. / О. А. Кіріченко – 3-тє вид., переробл. і доп. – К.: Знання-Прес, 2002. – 384 с.

7. Назарова Г. Передумови створення системи кадрової безпеки підприємства / Г. Назарова // Регіональні аспекти розвитку продуктивних сил України [Текст]. – 2010. – Вип. 15. – С. 34–37.

8. Подлужна Н. Загрози кадровій безпеці та методи їх попередження в виробничо-комерційній діяльності підприємств [Електронний ресурс] / Н. Подлужна, О. Єгорова. – Режим доступу: masters.donntu.edu.ua/2011/iem/kuzmina/library/tez1.htm.
9. Томаневич Л. М. Кадрова безпека підприємства як об'єкт теоретичного дослідження [Електронний ресурс] / Л. М. Томаневич. – Режим доступу: www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Uproz/2011_4/u1104_cha.pdf.
10. Чередниченко Н. В. Кадрова безпека як складова частина економічної безпеки підприємства [Електронний ресурс] / Н. В. Чередниченко. – Режим доступу: <http://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream/123456789/8570/1/579.doc>.
11. Штамбург Н. В. складові економічної безпеки підприємства / Н. В. Штамбург // Бюлетень міжнародного нобелівського економічного форуму [Текст]. – 2011. – № 1(4). – С. 490–496.
12. Швець Н. Методи виявлення і збереження кадрової безпеки, або як перемогти зловживання персоналу / Н. Швець // Персонал [Текст]. – 2006. – № 5. – С. 12.
13. Кибанов А. Я. Управление персоналом организации [Текст] / А. Я. Кибанов. – М.: ИНФРА-М, 2002. – 638 с.
14. Сенге П. Пятая дисциплина: искусство и практика самообучающейся организации / П. Сенге. – М.: Олимп-Бизнес, 1999. – 408 с.
15. Панова Т. В. Как преодолеть сопротивление персонала / Т. В. Панова // Генеральный директор. – 2007. – № 4. – с.132.
16. Стратегія реформування державного управління України на 2016-2020 роки. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.center.gov.ua/component/k2/item/1993>.

3.4. Удосконалення системи мотивації працівників як важливий чинник забезпечення кадрової безпеки підприємства

Зростання ролі кадрової безпеки в сучасних умовах обумовлено, з одного боку, такими соціальними тенденціями як демократизація суспільства і лібералізація економіки і ринку праці; зміна суті контролю за персоналом; підвищення ролі управління персоналом в управлінні організацією. З іншого боку, зростання ролі кадрової безпеки в сучасних умовах визначається реаліями сучасної економіки України, з якими стикаються вітчизняні підприємства. Демократизація суспільства і лібералізація економіки сприяють формуванню певних ціннісних установок у людей, які впливають на їх організаційну поведінку. Бажання людей отримувати особисту вигоду без врахування інтересів інших людей або підприємства може призвести до невідповідності цілей співробітника і цілей підприємства, що створює ґрунт для негативних дій персоналу, направлених проти нього. У зв'язку з цим, суттєвого значення набувають дослідження, пов'язані з удосконаленням системи мотивації працівників, що є вагомим чинником забезпечення економічної безпеки підприємства.

Особливостям побудови системи економічної безпеки підприємств присвячені роботи Василенка В. О., Фролової Л. В., в яких зазначено, що ефективність забезпечення економічної безпеки практично повністю

залежить від людського фактора [1; 7]. Встановлено, що сьогодні спостерігаються процеси ускладнення праці, підвищення ролі творчості та інновацій, надання працівникам свободи і автономії в ухваленні рішень, що приводить до послаблення можливості жорсткого контролю за персоналом. Зокрема, Ачкасовою О. В. і Мажник Л. О. показано, що послаблення контролю, орієнтація на самоконтроль і самодисципліну можуть приховувати в собі небезпеку для підприємств, тому зростає вагомість превентивних заходів щодо запобігання негативних результатів діяльності співробітників, які мають бути забезпечені за допомогою кадрової безпеки підприємства. Ряд досліджень присвячені вивченню інноваційних підходів до кадрового менеджменту та управлінню інноваційними процесами на підприємствах [8; 9].

Економічна реальність показує, що, в основному, збиток підприємствам наносять власні співробітники. За даними досліджень зарубіжних вчених, близько 80 % збитку матеріальним активам компаній наноситься їх власним персоналом. Тільки 20 % спроб злому мереж і отримання несанкціонованого доступу до комп'ютерної інформації приходить ззовні. Решта 80 % випадків спровоковані з участю персоналу компаній [2]. Займаються шахрайством практично всі: тільки для одних рівень – дрібна крадіжка, для інших – робота на користь іншої компанії. Внутрішньокорпоративне шахрайство найбільш поширене у великих підприємствах і холдингах, які мають безліч розкиданих по країні філіалів. Пошук ефективних заходів протидії таким зловживанням є для суб'єктів господарювання надзвичайно актуальним питанням.

Середній рівень втрат, зокрема, на підприємствах роздрібною торгівлі від крадіжок складає 1 – 1,5 % від обороту. Від 70 % до 90 % цих втрат складають крадіжки з боку власного персоналу: крадуть продавці і вантажники, комірники і менеджери, адміністратори і касири, охоронці та керівники – незалежно від успішності підприємства. Величезний пласт причин, що приводять до крадіжки, лежить в області психології. Нелояльність персоналу сама по собі не є причиною. Це є наслідком проблем в управлінні підприємством.

Відомо, що кадрова безпека – це процес запобігання загрозам, серед яких розрізняють зовнішні і внутрішні загрози. Зовнішні загрози – це дії, явища або процеси, які не залежать від волі і свідомості працівників підприємства і які приводять до нанесення йому збитку. Основними серед них є:

- ситуація на ринку праці, що характеризується великою кількістю незаповнених вакансій при дефіциті висококваліфікованих фахівців;
- інфляція, що відображається на реальній заробітній платні;
- конкуренти, що переманюють співробітників підприємств привабливішою заробітною платнею та умовами праці;
- тиск на співробітників ззовні;
- попадання співробітників в різні види залежності.

У свою чергу, внутрішні загрози – це навмисні або необережні дії самих співробітників, що приводять до збитку для компанії, і які виникають в результаті:

- помилок у відборі персоналу (через неякісну перевірку кандидатів при прийомі на роботу і пропускання в організацію співробітників з груп ризику);

- неефективної системи управління персоналом, що приводить до демотивованості і, як наслідок, низького рівня лояльності персоналу, негативної корпоративної культури;

- допущення порушень при звільненні працівників.

Слід зазначити, що кадрова безпека – це не результат, а постійний процес запобігання небажаних дій з боку несумлінних працівників, які можуть принести шкоду підприємству. Несумлінні співробітники – це категорія службовців, які завдають збитки підприємству, переслідуючи найрізноманітніші цілі особистого характеру, зокрема, отримання крупних винагород від контрагентів, помста, торгівля таємницями підприємства як джерело додаткового заробітку тощо.

Нанесення збитку підприємству несумлінними працівниками проявляється у наступних формах: крадіжка або псування майна, розголошення або перепродаж комерційної таємниці, виведення з ладу технічних засобів зв'язку і обчислювальної техніки, зараження ЕОМ комп'ютерними вірусами, невиконання своїх функціональних обов'язків та ін.

Відповідно до мотивів, які можуть спонукати працівника ввести в оману роботодавця, весь персонал можна поділити на наступні групи ризику:

- співробітники, які готові завдавати шкоди з ідеологічних причин;
- співробітники, які готові завдавати шкоди задля особистої користі;

- співробітники, які готові завдавати шкоди як відповідь на дії організації.

Слід зазначити, що ідеологічні мотиви є найбільш небезпечними серед усіх, тому що можуть мати необмежені цілі. Тобто, якщо працівник поставив собі за мету вкрати в організації 100 тис. дол. США, то він може цим і обмежитися. Якщо ж працівник фанатично бажає завдати шкоди підприємству і при цьому його цілі до кінця не визначені навіть для нього самого, то він, у найгіршому випадку, не зупиниться перед нанесенням фізичної шкоди власникам і, навіть, перед розоренням підприємства. Як правило, ідеологією більше керуються чоловіки, а жінки схильні частіше переслідувати особисту вигоду [4].

Проте, нанесення збитку підприємству не обмежується тільки одними крадіжками. Практично всюди зустрічаються факти розголошення комерційної таємниці, використання в особистих цілях обладнання і матеріалів підприємства, саботаж вказівок керівництва

тощо. Таким чином, економічна реальність обумовлює потребу підвищення рівня кадрової безпеки підприємств.

Система економічної безпеки підприємства тільки тоді відповідатиме вимогам, що висуваються до неї, коли весь персонал розумітиме важливість забезпечення безпеки торговельного підприємства і свідомо буде виконувати всі, встановлені вказаною системою, вимоги. Досягається дана мета в результаті проведення безперервної, кропіткої виховної і профілактичної роботи із співробітниками підприємства, їх навчання і спеціальної підготовки з питань чинного законодавства і різних аспектів економічної безпеки.

У питаннях економічної безпеки, як ніколи, важливу роль відіграє розуміння актуальності проблеми, насамперед, самим керівником підприємства. Директор, і, за наявності, начальник служби безпеки, повинні пропагувати серед персоналу одне з основних корпоративних правил: «фірма – це твоя друга сім'я». Підприємство дає всім співробітникам роботу, матеріальні блага, перспективи службового росту. У зв'язку з цим завдання кожного співробітника – примножувати успіх і матеріальне благополуччя компанії (як і своєї сім'ї). Адже успіх підприємства – це стабільність і перспективи його персоналу.

Створенням ефективно функціонуючої системи економічної безпеки повинні займатися практично усі підрозділи підприємства. При цьому повинен бути чіткий розподіл обов'язків щодо забезпечення кадрової безпеки між підрозділами підприємств (табл. 1) [3].

Забезпечення кадрової безпеки підприємств вимагає створення і впровадження на кожному підприємстві прозорої і зрозумілої для працівників програми мотивації, так званого, соціального пакету і системи винагороди персоналу. Як показує досвід, чинниками, що сприяють формуванню відданості співробітників, можуть бути: залежність заробітної платні від стажу роботи, можливість підвищення своєї кваліфікації, отримання позики на покупку автомобіля чи нерухомості, медичне страхування та інші соціальні та матеріальні блага. Це відноситься і до планування кар'єри співробітників: кожен повинен чітко розуміти перспективу свого кар'єрного росту – пропрацювавши в компанії певний час і досягнувши високих результатів, він може розраховувати на просування по службових сходах.

Сприятливого соціально-психологічного клімату, зменшення плинності кадрів, формування «корпоративного патріотизму» можна досягнути створивши на підприємстві умови для задоволення співробітниками потреб в реалізації їх здібностей і потенціалу, в суспільному визнанні вагомості їх успіхів. Тобто, згуртувати колектив навколо основної «бізнес-ідеї» того чи іншого підприємства (особливо «молодого») здатна тільки сукупність мотивацій працівників. Це доводить компенсаційний пакет, в якому представлені основні складові системи мотивацій підприємства (табл. 2) [3].

Розподіл обов'язків щодо забезпечення кадрової безпеки підприємства

Підрозділи підприємства	Обов'язки щодо забезпечення кадрової безпеки
Рада засновників, генеральний директор	Розробка концептуального забезпечення безпеки, фінансування загальної «виховної ідеї» і шляхів її реалізації
Психологічна (соціологічна) служба	Визначення основних незадоволених мотивацій у співробітників, пошук у колективі неформальних лідерів, союзників керівництва для проведення на практиці «виховної ідеї»
Відділ кадрів	Визначення кадрової політики підприємства, здійснення на практиці апробації «виховної ідеї» при прийомі на роботу нових співробітників. Проведення всієї виховної роботи з персоналом
Юридичний відділ	Забезпечення правової захищеності персоналу
Служба безпеки	Визначення і вирішення своїми специфічними способами і методами стратегічних і тактичних завдань комплексної системи безпеки. Включення в колективну свідомість співробітників строгого, усвідомленого дотримання правил і заходів безпеки, особливо в області збереження конфіденційної інформації. Облік співробітників з різними проблемами, складання «ігрових ситуацій», в яких прораховуються можливі варіанти прояву негативних наслідків людського чинника у цих співробітників

Якщо підприємству вдається створити здоровий корпоративний дух, то в такій ситуації малоімовірна поява працівника, що намагається самостверджуватися шляхом передачі конкурентам відомостей, що не підлягають розголошуванню. Якщо такий і з'явиться, то поряд завжди будуть патріотично налаштовані колеги, які за власною ініціативою постараться не дозволити співробітнику нашкодити підприємству. На думку окремих фахівців в області безпеки, цілком надійним можна рахувати колектив, в якому на 8 – 10 лояльних, патріотично налаштованих працівників середньої ланки доводиться не більше одного потенційно готового працівника до негласної співпраці з іншими структурами [5].

Таблиця 2

Складові компенсаційного пакету підприємства

Складові пакету	Частка, %
Зарплати і премії	30
Навчання	20
Опціони	15
Медицина і здоров'я	15
Стимулювання професійного зростання	10
Культурні програми	5
Корпоративний сервіс	5

Досягнути такої пропорції в колективі найлегше на підприємстві, де:

- кожен співробітник забезпечений довготривалою роботою;
- впроваджена дієва система матеріального стимулювання;
- керівники з повагою відносяться до підлеглих;
- працівники беруть участь у розподілі прибутку підприємства;
- є перспективи просування по службі;
- забезпечена участь всього персоналу у виробленні рішень.

Під матеріальною мотивацією слід розуміти прагнення достатку, певного рівня добробуту, матеріального стандарту життя. Прагнення людини до поліпшення свого добробуту обумовлює необхідність збільшення трудового внеску, а отже, й збільшення кількості, якості та результативності праці. Провідна роль в матеріальній мотивації трудової діяльності належить заробітній платі, як основній формі доходу найманих працівників. Водночас зауважимо, що взаємозв'язок заробітної плати, як і доходів в цілому, і мотивації трудової діяльності складний і суперечливий.

Для розуміння внутрішніх механізмів мотивації трудової діяльності принципово важливим є визначення чинників, які впливають на рівень матеріальної мотивації, дієвість матеріальних стимулів та з'ясування їх природи.

Матеріальну мотивацію трудової діяльності слід розглядати як похідну від комплексної дії низки макро- і мікроекономічних чинників, у тому числі: а) рівня заробітної плати та її динаміки; б) наявності прямої залежності рівня заробітної плати від кількості, якості й результатів праці; в) диференціації заробітної плати на підприємстві й суспільстві загалом; г) структури особистого доходу; д) матеріального забезпечення наявних грошових доходів та деяких інших.

Рівень заробітної плати значною мірою визначає можливості повноцінного відтворення робочої сили, а відтак і силу мотивації. Штучне заниження вартості робочої сили протягом багатьох століть було могутнім дестабілізуючим, демотивуючим фактором.

Разом з тим, нині в країнах з розвинутою економікою не більше 45 % найманих працівників у структурі мотивів першість віддають досягненню матеріальної винагороди.

Постійні зміни в структурі, ієрархії мотивів слід розглядати як об'єктивну закономірність, властиву сучасним економічним системам. До чинників трансформаційних процесів, що відбуваються в мотивації трудової діяльності, належать: зміни в структурі та якості сукупної робочої сили; зміни у змісті праці; зміни в матеріальному стані найманих працівників і в цілому в якості їхнього життя; вичерпання резервів підвищення ефективності праці за рахунок фізичних можливостей людини.

Реакцією на зміни в структурі мотивів та їх ієрархії стало виникнення численних сучасних концепцій, які об'єднують нові принципи положення, незважаючи на певну різницю між ними. Ці концепції під назвами теорій «якості трудового життя», «збагачення змісту праці», «гуманізації праці», «співучасті трудящих», декларують необхідність нових підходів до підвищення соціальної та виробничої активності працівників.

Процес виховної роботи серед персоналу підприємства повинен регулярно відстежуватися і коректуватися. Основними результатами виховної роботи повинні бути: підвищення продуктивності праці, помітне поліпшення життєвого рівня співробітників, нормалізація психологічного клімату в колективі, поява у співробітників відчуття причетності до загальної справи, зменшення або ліквідація плинності кадрів, зниження негативних наслідків людського чинника в системі забезпечення економічної безпеки, зменшення кількості ймовірних порушників правил і норм безпеки серед персоналу підприємства і т.д., тобто, поява стабільної лояльності до підприємства серед його співробітників.

При цьому, виховна робота з працівником повинна здійснюватися на всіх етапах від приймання на роботу і аж до звільнення як за власним бажанням, так і за згодою сторін чи ініціативою адміністрації.

Висока інтенсивність праці, низький рівень заробітної плати робітників крупноформатних підприємств приводить до значної плинності кадрів. Тому для будь-якого підприємства (особливо, для торговельного, де працює значна кількість працівників) надзвичайно важливе значення має грамотна система адаптації нових співробітників.

Існує безліч різних підходів до адаптації нових працівників на підприємстві. Деякі роботодавці використовують жорсткі методи, засновані на виклику стресу у людини і призначені для підвищення результатів його роботи, а головне – для прискорення процесу звикання співробітника до нового колективу, нової компанії, нових умов роботи в цілому. Інші підприємства дотримуються іншого принципу і розглядають всіх співробітників як одну «масу», підганяючи всіх під жорсткий

середній стандарт. Але єдині правила роботи з різними людьми часто уповільнюють процес адаптації, а іноді і зовсім відмовляються від співробітника, який не бажає бути «як всі». Тоді підприємство втрачає співробітника, навіть не встигнувши усвідомити його важливості для себе.

Можуть також використовуватися і абсолютно інші визначальні методи і підходи до нових співробітників. У них особливу роль відіграють два моменти:

- треба розуміти, що люди, які приходять на підприємство, чимось відрізняються один від одного, а іноді навіть дуже різні за своїм соціальним становищем, демографічними характеристиками, світоглядом. При цьому на виході процесу навчання і адаптації потрібно прагнути отримати єдину команду. Це вимагає знаходження індивідуального підходу до кожного учасника;

- адаптаційна програма повинна ґрунтуватися на підтримці і турботі. Важливо, щоб співробітники відчували себе комфортно і щоб у них було якомога менше приводів для стресу і негативних емоцій на всьому етапі роботи на підприємстві. Підтримка і турбота по відношенню до нових співробітників складається з декількох компонентів:

- психологічна допомога;
- розвиваючий зворотний зв'язок;
- індивідуальний підхід;
- формування індивідуальних планів розвитку.

Психологічна допомога – це безпосередня робота з групою та окремо з кожним учасником групи. Вона направлена на вирішення різних психологічних проблем, пов'язаних з труднощами в міжособистісних відносинах, в індивідуальних проблемах, в проблемах у спілкуванні і у важкій адаптації до умов роботи на підприємстві. Для цього доцільно використовувати різні інструменти: практичні ігри і вправи, кейси, методи акваріуму, роботу у великих і малих групах тощо.

Розвиваючий зворотний зв'язок має вирішальне значення для покращення результатів і досягнення цілей кожного співробітника, що прийшов на підприємство, оскільки дозволяє людині, яка його отримала, аналізувати свою діяльність. Якщо співробітник одержує розвиваючу інформацію від наставників вже на перших етапах, то це чинить дію на весь подальший прогрес його роботи на підприємстві.

При цьому, для полегшення навчання слід дотримуватися простого правила – щоб зворотний зв'язок був корисним для іншої людини, вона повинна:

- мати можливість отримати інформацію;
- розуміти цю інформацію;
- мати нагоду використати цю інформацію.

Індивідуальний підхід – це психолого-педагогічний принцип, в якому найважливішим для навчання і розвитку є врахування індивідуальних особливостей кожного співробітника. Кожний майбутній співробітник має свої перепони: комунікативні бар'єри, невміння налагоджувати контакт з іншими людьми, невпевненість у собі. Тут важливо допомогти подолати комплекси і страхи, головне – бажання людини удосконалюватися.

Формування індивідуальних планів розвитку витікає з попередніх трьох компонентів і є невід'ємною частиною підтримки і турботи. Кожний співробітник повинен знати і розуміти, яка у нього перспектива розвитку, як прискорити засвоєння інформації, необхідної для ефективної роботи на своїй посаді.

Завдяки програмі адаптації нових співробітників, сам процес інтеграції нових працівників на підприємство скорочується, а у людей з'являється бажання рости, розвиватися в середовищі однодумців і підтримувати ідеї цього соціуму. Нові співробітники повинні відчувати себе комфортно вже з перших днів перебування на підприємстві, адже люди (а це одна з найважливіших цінностей будь-якої компанії) – це основа, на якій будується вся система і весь бізнес.

Для підтримки високого рівня захищеності економічних інтересів підприємства у процесі роботи доцільно проводити перевірки осіб, які можуть, користуючись своїм службовим становищем, представляти загрозу безпеці. Потенційну загрозу економічній безпеці підприємства несуть співробітники, які:

- мають значні матеріальні труднощі;
- схильні до азартних ігор;
- схильні до пияцтва та наркотично залежні;
- мають важко хворих близьких родичів;
- часто змінюють місце роботи;
- є психічно неврівноваженими.

Перевірки персоналу під час роботи можуть бути регулярними (які проводяться за заздалегідь затвердженим графіком) та оперативними. Оперативні перевірки носять спонтанний характер, а також проводяться у разі надзвичайної події – виявлення розголошення конфіденційної інформації, обґрунтованої підозри щодо несумлінності окремих працівників тощо.

Перевірки можуть бути гласними (дотримання інструкції по збереженню конфіденційної інформації, облік кореспонденції, проведення ревізії) і негласними (здійснюються таємно від працівника).

Під пильним наглядом керівництва та служби безпеки повинна знаходитися робота секретарів, офіс-менеджерів. Особливо небезпечні секретарі як люди, через яких проходить вся документація. Саме вони постійно знаходяться в полі зору конкурентів. Зокрема, щоб перевірити лояльність секретаря, рекомендується «закривати» телефонні лінії

секретаря телефонними реєстраторами мовних повідомлень, що дозволить попереджувати витік інформації.

Основним елементом розвитку ринкового бізнесу в сучасних умовах, безумовно, є інформація, яку задля отримання прибутку потрібно або зберегти, або викрасти. Створюють, обробляють і зберігають інформацію люди, а значить і носіями конфіденційної інформації є люди, співробітники тієї або іншої організації. Саме люди є найвідповідальнішою і найбільш уразливою ланкою захисту інформації.

Спеціалісти зазначають, що «збір і аналіз інформації про ринок, конкурентів, партнерів і співробітників, політику держави – це основа роботи служби безпеки..., проблеми, пов'язані з просочуванням інформації, розкраданнями на підприємстві – це все внутрішні чинники, які виходять від персоналу... факт продажу інформації виявити важко. Якщо він виявлений – важко довести. Якщо він доведений, то тут виникають певні можливості, хоча насправді вони дуже малі. На даний момент із співробітника можна стягнути одну зарплату. Якщо з ним укладений договір про матеріальну відповідальність, то більше – у розмірі прямого збитку. Але втрачену вигоду, в принципі, неможливо ні з кого стягнути, а вона значно більша прямого збитку».

До категорій працівників, що мають доступ до комерційної (у тому числі, конфіденційної) інформації і можуть бути потенційними джерелами її розголошення, або інших неправомірних дій, відносяться, насамперед, працівники бухгалтерії, касири, особи, що мають право розпорядження печаткою, бланками, працівники комп'ютерних підрозділів.

У практиці роботи з персоналом необхідно не тільки перевіряти зберігання співробітниками комерційної таємниці, але і їх відношення до своїх службових обов'язків, акуратність у поводженні з документами, зайвий «інтерес» до інших підрозділів.

Індикаторами у виявленні конкретних працівників, що здійснюють розголошення конфіденційної інформації, або скоюють інші неправомірні дії, що загрожують економічній безпеці торговельного підприємства, є:

- раптовий активний інтерес до конфіденційної інформації, діяльності інших підрозділів;
- зміна поведінки працівника в спілкуванні з колегами, в розмовах, поява невпевненості, страху;
- різке збільшення особистих витрат працівника, придбання дорогих товарів, нерухомості і т.д. [7].

Перше місце у списку обставин, які перешкоджають проведенню ефективної політики інформаційної безпеки, займає людський фактор. Це підтверджує і компанія Ernst&Young даними щорічного дослідження проблем інформаційної безпеки. Саме внутрішні загрози викликають найбільше зростання заклопотаності ІТ-професіоналів: респонденти

поставили цю проблему на друге місце в списку найсерйозніших небезпек. 60 % опитаних заявили, що неправомірні дії співробітників дійсно представляють загрозу нормальному функціонуванню інформаційних систем. Цей показник випередив такі «гучні» теми, як SPAM (56 %), атаки, що викликають «відмову в обслуговуванні» (48 %), фінансове шахрайство (45 %) і пошкодження в системах безпеки програмного забезпечення (39 %). Він поступився лише загрозі з боку вірусів (77 %). У десятку також потрапили такі види внутрішніх загроз як просочування інформації щодо клієнтів і крадіжки інших видів конфіденційних даних [6].

Значна загроза економічній безпеці підприємства може витікати від працівників відділу комп'ютерних технологій, особливо системних адміністраторів, програмістів тощо. Саме тому керівники підприємств повинні особливу увагу надавати роботі з цим контингентом працівників:

- бути особливо пильними при найманні цієї категорії працівників на роботу;
- повинні бути жорстко регламентовані відносини працівників відділу комп'ютерних технологій як з керівництвом підприємства, так і з працівниками інших відділів;
- працівники відділу комп'ютерних технологій не повинні залучатися до виконання невластивих їм обов'язків, особливо без додаткової оплати (оскільки це може викликати негативну реакцію і спротив цих працівників з усіма негативними наслідками);
- необхідно виробити особливі заходи захисту підприємства від ризиків, пов'язаних з цим контингентом працівників.

На кожному підприємстві практично неможливо уникнути плинності кадрів. Причин багато: хтось знайшов нову цікаву і перспективну роботу, отже, неминуче звільниться за власним бажанням; хтось перестає відповідати займаний посаді або підприємство не може задовольнити зростаючі бажання працівника – тоді його звільняють.

Усі звільнення можна поділити на два типи: нормальні – коли підприємство і співробітник розходяться за домовленістю, зберігши ділові відносини і не тримаючи образ; проблемні – звільнення, які створюють для компанії серйозні наслідки.

Від плинності кадрів у кожному конкретному випадку виникають негативні наслідки, які, зазвичай, можуть завдати підприємству значних збитків:

- у зв'язку із звільненням працівника на перших порах нікому виконувати його обов'язки, тому доводиться перекладати їх на інших працівників, які отримують додаткове навантаження, що знижує ефективність здійснення бізнесу;
- коли працівник переходить на роботу в компанію конкурента виникає ще більш небезпечна ситуація, при якій підприємство не тільки

втрачає працівника, але й появляється ймовірність втрати цінної комерційної інформації. При цьому також наноситься шкода іміджу підприємства;

- при звільненні працівника необхідно підшукати йому повноцінну заміну. Процес підбору нового кандидата вимагає часу, грошей, звертання в кадрове агентство. В умовах цейтноту, зазвичай, не буде повноцінної перевірки кандидата на вакантне місце. Виникає ймовірність того, що на роботу буде прийнятий працівник низької кваліфікації чи з низькими моральними якостями;

- новому працівнику необхідний час для адаптації на новому робочому місці.

Якщо працівник подав заяву про звільнення, то, насамперед, необхідно з'ясувати причини, які послужили підставою для прийняття такого рішення. У деяких випадках це дозволяє визначити помилки у роботі підприємства. Причини звільнення можуть бути вказані в заяві про звільнення, але за загальними фразами можна не побачити суті. Тому бажано встановити істинні причини звільнення, з'ясувати під час бесіди з працівником, що звільняється. У ході вільного спілкування належить з'ясувати майбутнє місце роботи працівника, що звільняється, хоча це дуже непросто. Якщо причина криється в незадоволеності керівництвом чи підприємством загалом, необхідно бути готовим до негативних наслідків. Як мінімум – це джерело просочування конфіденційної інформації.

Якщо працівник оголосив про своє звільнення, необхідно:

- довести цей факт до відома всіх працівників підприємства із заборonoю передачі йому будь-якої конфіденційної інформації;

- зняти резервну копію файлів і папок, з якими працівник працював на комп'ютері;

- організувати передачу справ, в ході якої скорочувати обсяг доступної працівнику інформації;

- якщо є припущення про можливе розголошення працівником, що звільняється, конфіденційної інформації необхідно додатково позбавити його всіх прав доступу до інформації та терміново змінити коди доступу до всіх баз даних, а також змінити всім працівникам особисті паролі і коди доступу.

При звільненні необхідно обов'язково перевірити, чи здав працівник всі джерела конфіденційної інформації, та провести з ним спеціальний інструктаж про заборону розголошення комерційної таємниці. У процесі інструктажу наголос слід робити на те, що на новому місці роботи йому буде забезпечена негативна репутація, якщо він розкриє секрети колишнього роботодавця, оскільки ніхто не любить тих, хто багато говорить. Адже той, хто зрадив одного разу, з легкістю зробить це повторно. На перших порах по звільненню не слід втрачати колишнього працівника із виду, бажано періодично з ним спілкуватися,

підтримувати відносини. Треба пам'ятати, що дружні відносини із людиною можуть сприяти подальшим позитивним результатам.

Ті працівники, які звільняються за власним бажанням, як правило, є хорошими працівниками, що не мають претензій ні до керівництва, ні до підприємства. Тому, у жодному випадку, не слід створювати негативний настрій в колективі відносно цієї людини. Адже кожний член колективу в думках проектуватиме себе на місце людини, яка звільняється. Крім того, не можна затримувати виплати, що належать працівнику, а тим більше видачу трудової книжки. Цим порушується чинне законодавство.

Які б не були причини звільнення працівника, він повинен покинути підприємство без відчуття образи і помсти. В іншому випадку, така людина готова піти на будь-які неадекватні дії, здатні призвести до дестабілізації роботи підприємства.

При звільненні таких працівників слід дотримуватися всіх формальностей, пов'язаних з чинним трудовим законодавством, оскільки при їх порушенні працівник після звернення в суд буде відновлений на посаді. У цьому випадку проблеми тільки починаються, оскільки процедура розгляду справи в суді в кращому разі може тривати достатньо довго. Якщо судом буде винесена ухвала не на користь підприємства, то:

- доведеться відшкодувати середню заробітну платню за час вимушеного прогулу;

- на розсуд суду, можливо, доведеться сплатити моральний збиток, якщо працівник звернеться до послуг адвоката, який доведе, що він не міг влаштуватися на нову роботу, зважаючи на нанесення збитку його ділової репутації та ін.;

- неминуча оплата судових витрат, у тому числі витрат по залученню адвоката.

Таким чином, сумарні витрати стають досить значними, оскільки відбувається розголошення конфіденційної інформації, підприємству наносяться матеріальні втрати (судові витрати, оплата адвоката, штрафи і т.д.), наноситься шкода іміджу підприємства у зв'язку з участю в судовому процесі, що дістав суспільний резонанс.

З метою запобігання у перспективі проблемним звільненням необхідно:

- не приймати на роботу людей, яких у разі звільнення неможливо буде розшукати, хоча при прийомі на роботу вони обіцяють надати свої достовірні дані щодо місця проживання. Роботодавець вірить, оскільки це хороший фахівець. Однак, яким би не був цей спеціаліст хороший, його не можна брати на відповідальну посаду, пов'язану з грошима;

- колишній співробітник з'явився на фірмі конкурента з цікавою пропозицією розвивати новий напрям бізнесу, запозичений у колишнього працедавця. Тоді слід подзвонити або написати листа новому працедавцю з викладом реальної поведінки цього працівника. Є вірогідність, що через деякий час його звільнять і з цього підприємства;

– колишній співробітник, намагаючись влитись у колектив, хоче привести з собою гідні кадри і тому проводить відповідну роботу серед співробітників (часто кращих). Якщо керівництво підприємства про це повідомляють, значить у співробітників збереглася лояльність до підприємства і є шанс зберегти цінні кадри. В іншому випадку, така ситуація є доказом неефективної системи управління персоналом (співробітників, можливо, не влаштовують умови праці, система і рівень оплати, психологічний клімат у колективі, стиль керівництва тощо);

– у разі шантажу із сторони співробітника, що звільняється, необхідно вирішити, які з його законних вимог краще задовольнити для уникнення більш серйозних наслідків, а також провести з ним співбесіду, де разом з іншими питаннями у м'якій формі застерегти його від дій, здатних завдати збитки компанії, у тому числі збереженню комерційної таємниці.

Взагалі, керівництву фірми необхідно проводити таку внутрішню політику, щоб мінімізувати кількість незадоволених працівників (службовим положенням, оплатою праці та ін.) і прагнути зберігати хороші відносини з працівниками, що звільняються. У цьому випадку ймовірність просочування інформації буде зведена до мінімуму.

Дієвість системи економічної безпеки підприємств залежить від людського фактора, що вимагає посилення ролі кадрової безпеки. Основна увага при цьому повинна бути направлена на постійне запобігання небажаних дій з боку несумлінних працівників, які можуть завдати шкоду компанії, створення зрозумілої для кожного та дієвої системи мотивації працівників, проведення виховної роботи на підприємстві на всіх етапах «життєвого циклу» працівника, починаючи з його прийому на роботу і закінчуючи звільненням.

Основна роль в удосконаленні системи мотивації належить потребам людини, які представлені як сукупність основних груп: матеріальних і нематеріальних. Мотивація персоналу включає: мотивацію трудової діяльності, тобто спонукання персоналу до ефективної роботи, що забезпечує необхідні винагороди і задовольняє наявні потреби; мотивацію до стабільної та продуктивної зайнятості; мотивацію до розвитку конкурентоспроможності працівника; мотивацію до володіння засобами виробництва; мотивацію до вибору нового місця роботи тощо.

1. Василенко В.О. Теорія та практика розробки управлінських рішень. [Текст] / В. О. Василенко – К. : ЦУЛ. – 2002. – 420 с.

2. Оказание услуг по внедрению кадровой безопасности [Электронный ресурс] : Режим доступа : <http://www.sgqconsulting.ru/personnel-security.htm>.

3. Хомів О. В. Формування механізму економічної безпеки підприємств роздрібної торгівлі : дис. ... кандидата ек. наук : 08.00.04 / О.В. Хомів. – Львів, 2012. – 220 с.

4. Кадровая безопасность на страже компании [Электронный ресурс] : Режим доступа : <http://www.hrm.ru/kadrovaja-bezopasnost-na-strazhe-interesov-kompanii>.

5. Как заставить персонал хранить секреты фирмы [Электронный ресурс] : Режим доступа : <http://www.hr-portal.ru/article/kak-zastavit-personal-khranit-sekrety-firmy>.

6. Кадровое обеспечение информационной безопасности [Электронный ресурс] : Режим доступа : <http://www.hr-portal.ru/article/kadrovое-obespechenie-informatsionnoi-bezopasnosti>.

7. Фролова Л. В. Методичні підходи до оцінювання економічної безпеки підприємства / Л. В. Фролова, О. В. Рожченко // Актуальні проблеми економіки, 2016. – № 3 (117). – С. 199-209.

8. Ачкасова О. В. Інновації в управлінні персоналом вітчизняних підприємств: тенденції та особливості / О. В. Ачкасова, Л. О. Мажник // Актуальні проблеми економіки, 2016. – № 2 (176). – С. 202-207.

3.5. Взаємозв'язок процесів формування корпоративної культури підприємств та рівня лояльності працівників з позиції забезпечення економічної безпеки

Вітчизняні підприємства стикаються із значною кількістю проблем у процесі діяльності, при цьому основна увага ними зосереджується на тих проблемах, які безпосередньо впливають на процес отримання прибутку, а діяльність персоналу відходить на другорядний план. Протилежною є картина у високо розвинутих державах, де значна увага приділяється саме персоналу, ті держави, які пішли таким шляхом покращили свої позиції за Індексом глобальної конкурентоспроможності (табл. 1). Так, найкращі показники у Республіки Польща, яка за останні 5 років піднялася до 36 позиції у Рейтингу.

Зважаючи на невідповідне ставлення підприємств до працівників, в тому числі і через несформовану корпоративну культуру, вітчизняні підприємства втрачають висококваліфікований персонал внаслідок трудової еміграції, показники якої щороку зростають (рис. 1).

Таблиця 1

Порівняння позицій держав за Індексом глобальної конкурентоспроможності

Позиції держав за Індексом глобальної конкурентоспроможності	2012-2013 (з 144 держав)	2013-2014 (з 148 держав)	2014-2015 (з 144 держав)	2015-2016 (з 140 держав)	2016-2017 (з 138 держав)
Україна	73	84	76	79	85
Грузія	77	72	69	66	59
Туреччина	43	44	45	51	55
Республіка Польща	41	42	43	41	36

Джерело: авторська розробка на основі [1]

У вітчизняному бізнес-середовищі продовжує спостерігатися тенденція формування переважною більшістю підприємств вимог до діяльності персоналу для вирішення окремих проблем не обумовлюючи

загальних цінностей, цілей та принципів поведінки у компанії, що породжує існування декількох субкультур в межах однієї організації. Формування та постійне прикладання зусиль для подальшого підтримання культури на підприємстві є тією основою, яка дозволяє поєднати прагнення керівництва та лінійного персоналу для досягнення корпоративних цілей, а також забезпечити належний рівень безпеки у кадровій сфері. Це свідчить про те, що досягнення цілей компаній та бажаного рівня конкурентоспроможності відбувається на фоні недооцінки важливості формування високого рівня корпоративної культури.

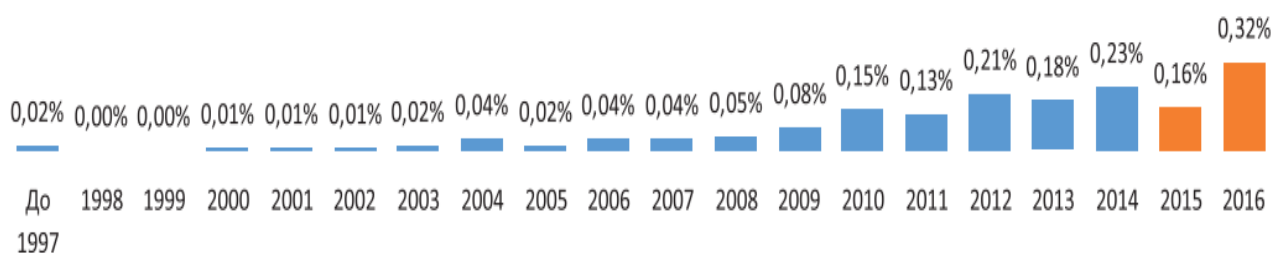

Рис. 1. Трудова еміграція із України

Джерело: [2].

Зазначена ситуація зумовлює виникнення ряду проблем і унеможливорює ефективне досягнення високого рівня лояльності персоналу на українських підприємствах. Лояльність персоналу є тим фактором, який створює підґрунтя для побудови ефективної системи взаємодії між керівниками та найманими працівниками, що має безпосередній вплив і допомагає забезпечити прибуткове функціонування бізнесу.

Визначальним елементом при формуванні лояльності персоналу є ефективне впровадження корпоративної культури на підприємстві. Можна погодитися із думкою Ситник О.Ю. [3] щодо того, що серед негативних сторін відсутності сформованої корпоративної культури найбільш вагомими є наступні:

- без змін залишаються умови праці співробітників організації;
- відсутній зв'язок між заробітною платою і поведінкою робітника на робочому місці;
- теоретичне вирішення задач не отримують практичного втілення;
- відсутнє зведення корпоративних правил і процедур;
- відсутність соціальних програм для робітників організації;
- неналежне делегування співробітникам більших повноважень;
- відсутність залучення співробітників до прийняття управлінських рішень;
- відсутність системи винагород, яка базується на особистих досягненнях співробітника;

- оплата праці за фіксованими окладами, а не за преміальною системою;
- відсутність розроблених систем покарань;
- неналежне проведення навчання і перенавчання працівників;
- відсутність корпоративного кодексу;
- відсутність розроблених соціальних програм для працівників організації [3].

Як наслідок, лояльність персоналу до підприємства-роботодавця знижується, що негативно позначається на рівні безпеки останнього. Тому, необхідною умовою є розроблення наукових рекомендацій для формування високого рівня лояльності персоналу з врахуванням домінантного фактора – корпоративної культури.

Питання формування корпоративної культури досліджуються вітчизняними науковцями [3, 6-11] здебільшого через призму сфери управління персоналом, не зосереджуючи увагу на сфері забезпечення безпеки підприємства.

На противагу вказаним дослідженням, науковець Кован С.Є. вважає, що однією з основних причин виникнення кризи в компанії є відсутність систематичної і цілеспрямованої роботи з розвитку та адаптації корпоративної культури до мінливих потреб працівників та цілей компанії [4, с. 46].

Дослідник Магура М. І. зазначає, що явища корпоративної культури і ризику тісно взаємопов'язані між собою. Якщо корпоративна культура слабка, то вона сама може стати джерелом ризику для компанії або навіть призвести до кризи і, навпаки, ризик, викликаний іншими причинами, може розкрити сутність корпоративної культури та декларативний характер цінностей компанії [5].

Але можна констатувати факт відсутності системного вивчення проблеми впливу корпоративної культури на формування лояльності персоналу з метою досягнення бажаного рівня економічної безпеки підприємств (ЕБП).

Під корпоративною культурою будемо розуміти інструмент сфери управління, який дозволяє забезпечити відповідний рівень конкурентоздатності підприємства та його економічної безпеки шляхом формування системи цінностей та норм поведінки спільних для всіх працівників, створюючи сприятливий мікроклімат для роботи і формуючи правила ведення бізнесу на всіх рівнях.

Як зазначено у праці [6] формування корпоративної культури на підприємстві є тривалим та складним процесом. За умов диференціації суб'єктів господарювання за організаційною формою, розмірами, можливостями, а також цілями діяльності доцільно побудувати модель формування корпоративної культури (рис. 2).

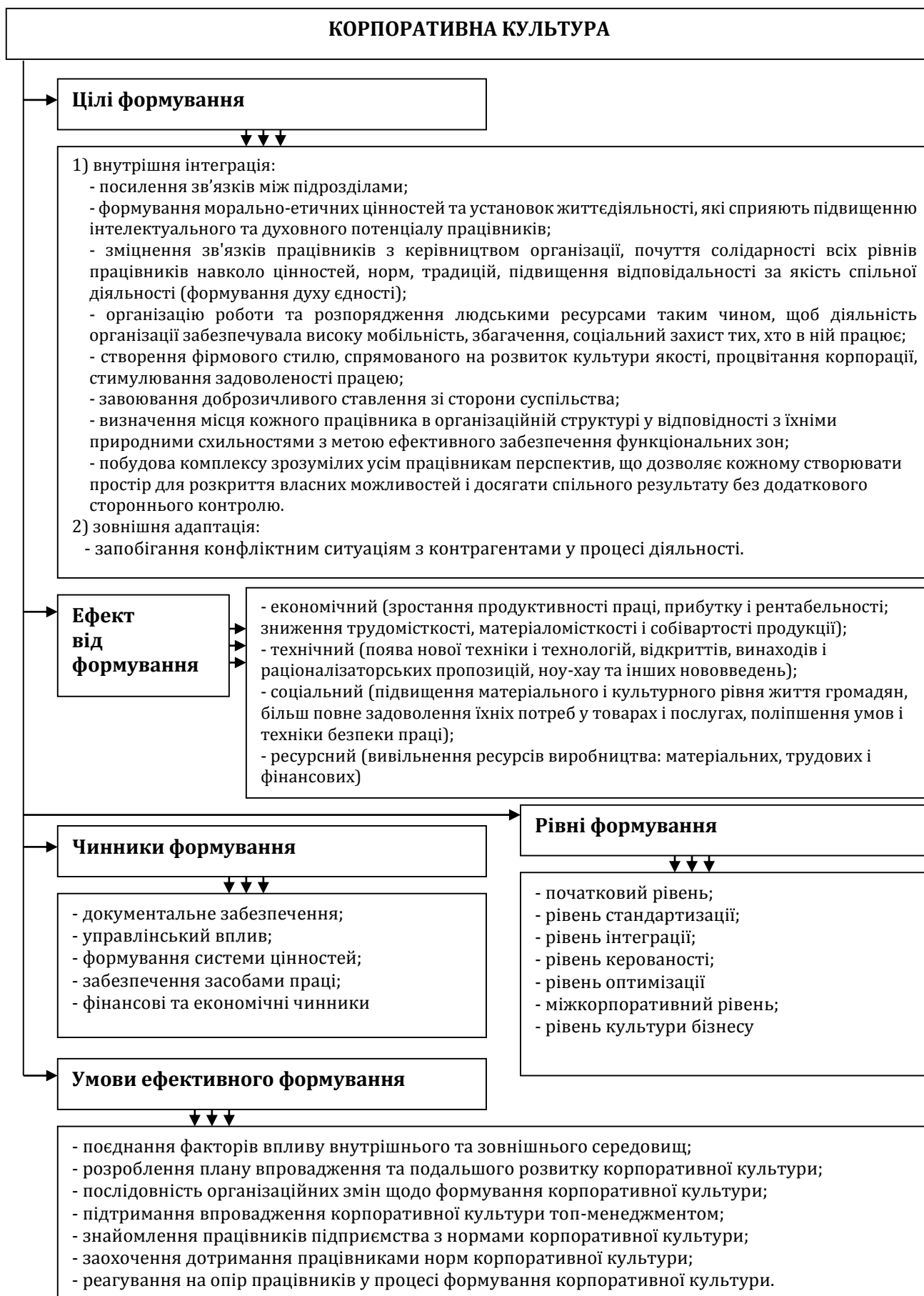

Рис. 2. Модель формування корпоративної культури
Джерело: авторська розробка на основі [4-7].

Вітчизняні підприємства зіткнулися із низкою проблем, які стримують розвиток корпоративної культури, зокрема:

1) нівелювання ролі персоналу у досягненні стратегічних цілей підприємств;

2) відсутність стимулювання самовдосконалення, навчання та підвищення кваліфікації персоналу;

3) насаджування позиції керівництва із ігноруванням пропозиції працівників, неналагодження «зворотного зв'язку» між керівниками і працівниками;

4) використання авторитарних режимів управління компаніями;

5) засторога, що розвиток корпоративної культури надасть надто багато свободи персоналу, внаслідок чого працівники не виконуватимуть належним чином свої повноваження;

6) непоширення практики соціальної відповідальності бізнесу;

7) небажання вводити будь-які зміни.

Загрози економічній безпеці носять об'єктивний характер та, як правило, виникають з причини зіткнення інтересів сторін учасниць корпоративних відносин. Загрози та ризики, що виникають, несуть економічну небезпеку підприємству та можуть бути джерелом збитків. Корпоративна культура, яку можна охарактеризувати як ефективну, повинна враховувати інтереси всіх сторін та учасників корпоративних відносин.

Доцільно зупинитися на функціях корпоративної культури. Їх можна розподілити за суб'єктами спрямування, зокрема на внутрішні та зовнішні. До внутрішніх суб'єктів належатимуть власники та управлінський персонал (менеджери), працівники, а до зовнішніх – споживачі та контрагенти.

Враховуючи необхідність забезпечення стабільного рівня економічної безпеки при роботі з кожними суб'єктами, враховуючи наукові напрацювання Овчаренка М.І. [8, 12], можна запропонувати наступний комплекс функцій корпоративної культури для вітчизняних підприємств:

I. Ідентифікуючі функції:

1. Іміджезабезпечуєча: дозволяє забезпечити підвищення рівня гудвілу (для власників), сформувати унікальну репутацію (для працівників), забезпечити інтерес до підприємства та його продукції (для споживачів та контрагентів).

2. Інноваційна: дозволяє отримати додаткові конкурентні переваги (для власників), сприяє кращому розкриттю творчого потенціалу (для працівників); сприяє створенню нових або удосконалених благ (для споживачів та контрагентів).

3. Цілестверджувальна: визначає мету діяльності (для всіх суб'єктів).

II. Інтеграційні функції:

1. Стабілізаційна: сприяє досягненню згуртованості колективу (для працівників).

2. Мотивуюча: формує передумови для роботи на благо підприємства з високим рівнем віддачі (для працівників).

3. Когнітивна: дозволяє індивідові відкрити свої здібності, реалізуватися, що загалом позитивно позначається на якості інтелектуального капіталу (для працівників).

4. Комунікаційна: сприяє формуванню відданості підприємству (для власників), дозволяє підвищити рівень комфорту у процесі діяльності (для працівників), створює можливість для побудови тісних комунікаційних зв'язків (для споживачів та контрагентів).

III. Безпекозабезпечуючі функції:

1. Охоронна: дозволяє виявити прояви дестабілізуючих чинників на діяльність підприємства, зокрема у кадровій сфері (для власників), сприяє підвищенню обізнаності із правилами поведінки на підприємстві, зокрема проведення різного роду інструктажів, сприяє кращій соціалізації в колективі (для працівників).

2. Регулювання партнерських відносин: формує позитивне ставлення (для споживачів та контрагентів).

Для забезпечення економічної безпеки кожне підприємство повинне адаптувати норми власної корпоративної культури. Так, з точки зору забезпечення економічної безпеки до складових корпоративної культури доцільно віднести:

- мислення персоналу підприємства, скореговане на забезпечення безпеки;

- відносини, норми, що регулюють стиль поведінки на забезпечення чи підтримку існуючого рівня безпеки.

Вагомий вплив на економічну безпеку підприємства має рівень формування корпоративної культури. На початковому етапі відбувається формування корпоративної культури, визначення основних корпоративних цінностей, правил поведінки, норм корпоративної етики тощо. За таких умов корпоративна культура практично не впливає на рівень економічної безпеки, адже не сформована система протидії загрозам у кадровій сфері.

З кожним наступним рівнем формування корпоративної культури спостерігається посилення її впливу на рівень економічної безпеки. Рівень стандартизації у процесі формування корпоративної культури передбачає вибір з поміж значного переліку норм, правил та цінностей саме тих, які в подальшому будуть формувати основу корпоративної культури та будуть близькими для переважної більшості працівників і такими, що не викликають спротиву – для решти трудового колективу.

На рівні інтеграції відбувається усвідомлення працівниками прийнятих правил та прийняття їх до виконання. Рівень керованості

створює можливість керівництву компанії здійснювати різного роду контроль за дотриманням прийнятих норм корпоративної культури. Внесення коректив та змін, які виникають у процесі функціонування підприємства, мінливості умов зовнішнього середовища, виникнення ряду нових загроз та інших факторів відбувається на етапі оптимізації корпоративної культури. Ці етапи характеризуються розвинутою корпоративною культурою, яка дозволяє стабілізувати ситуацію у кадровій сфері, що передбачає потенційне зниження реалізації кадрових загроз та обумовлює можливість підвищення рівня продуктивності праці та відданості персоналу, зниження рівня конфліктних ситуацій, підвищення рівня дисципліни, покращення морально-психологічного клімату серед працівників тощо.

У випадку, коли у підприємства виникає брак ресурсів для реалізації власних проектів, тоді доводиться залучати інші підприємства. За таких умов відбуваються зміни у корпоративній культурі, яка переходить із внутрішньо корпоративного рівня до міжкорпоративного. Такий перехід супроводжується корегуванням системи цінностей, норм, правил тощо. Для підприємства це може мати як позитивний, так і негативний вплив. Позитивний полягає в тому, що припиняється конкурентна боротьба, а розпочинається партнерська співпраця, виникають додаткові можливості для ведення бізнесу. Натомість, у кадровій сфері можуть виникнути додаткові загрози, адже розпочинається поєднання різних трудових колективів з різними правилами роботи.

Найвищим рівнем розвитку корпоративної культури є культура бізнесу. Вона притаманна великим інтегрованим підприємницьким структурам (наприклад, холдингам). Передбачає формування системи цінностей на основі інтеграції норм корпоративної культури підприємств-учасників, що дозволяє в подальшому сформувати цілісну ідеологію корпорації, яка сприяє побудові культурного середовища та розвитку соціального партнерства. Цей процес супроводжується взаємним збагаченням корпоративної культури компанії та суспільних цінностей [11]. На даному етапі значно знижується ймовірність виникнення масштабних проблем у кадровій сфері, хоча продовжують виникати кадрові загрози внаслідок об'єднання під одним керівництвом значної кількості працівників.

За таких умов формування культури бізнесу повинне здійснюватися висококваліфікованими виконавцями, які наділені певним рівнем свободи дій, а також усвідомлюють відповідальність за досягнутий результат. Ефективність дій таких менеджерів вимірюватиметься рівнем лояльності працівників до керівництва, а також сформованим почуттям єдності команди та відданості компанії [13].

У процесі праці на підприємстві кожен працівник проходить через процедуру організаційної соціалізації, етапи якої наведено на рис. 3, у

процесі якої він поступово впливається у трудовий колектив та починає усвідомлювати чинники, які в комплексі формують корпоративну культуру підприємства.

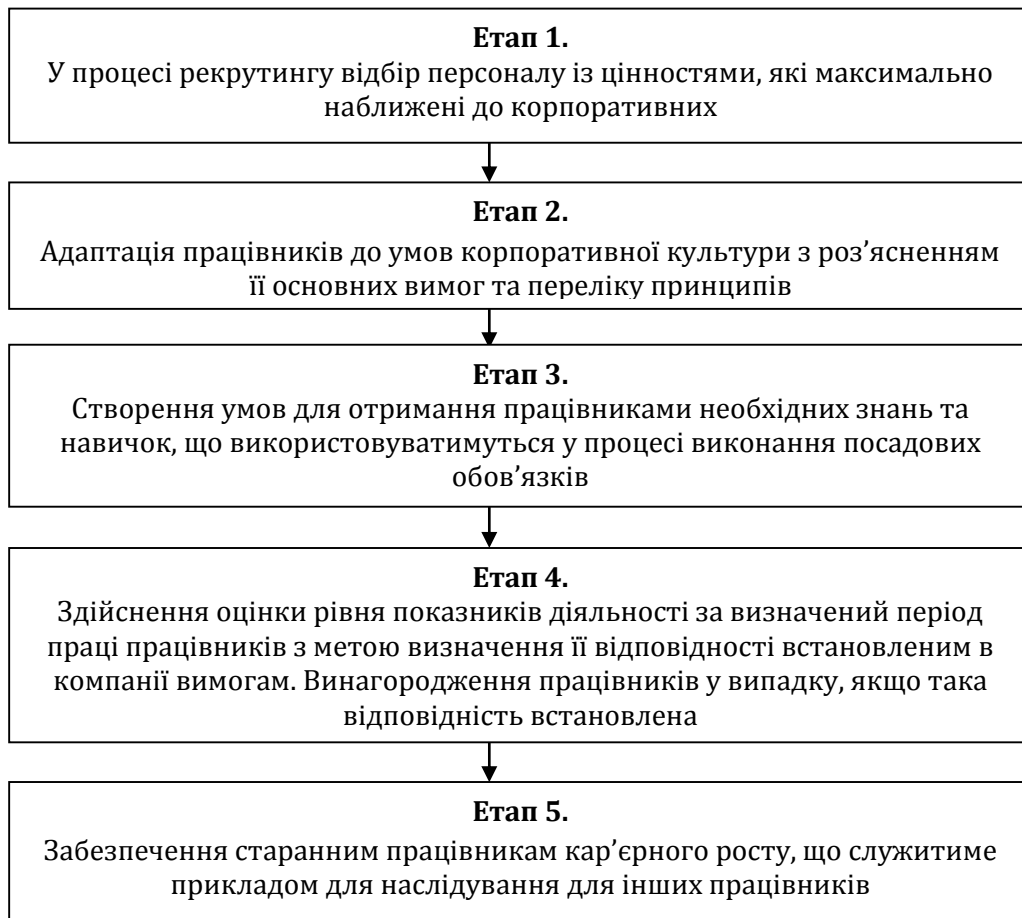

Рис. 3. Структура процесу усвідомлення працівником корпоративних цінностей підприємства

Джерело: авторська розробка

У випадку, якщо на підприємстві вдало побудована система корпоративної культури, то значно зростає ймовірність забезпечення високого рівня лояльності персоналу у мінімальний термін.

На основі побудованого взаємозв'язку процесу управління лояльністю працівників з рівнем його економічної безпеки керівництво підприємств зможе ефективніше формувати стратегію розвитку та здійснювати заходи з її реалізації. Така можливість виникне за рахунок побудови ланцюжка взаємозалежності факторів кадрової сфери із рівнем конкурентоспроможності та економічної безпеки. При цьому особлива увага повинна бути спрямована на виявлення проблемних зон та адаптації запропонованих заходів до специфіки діяльності.

Рівень лояльності персоналу можна підвищити шляхом комбінації трьох складових управлінської діяльності: управління персоналом; соціально-психологічна робота, забезпечення безпеки підприємства, в тому числі у кадровій сфері (рис. 4).

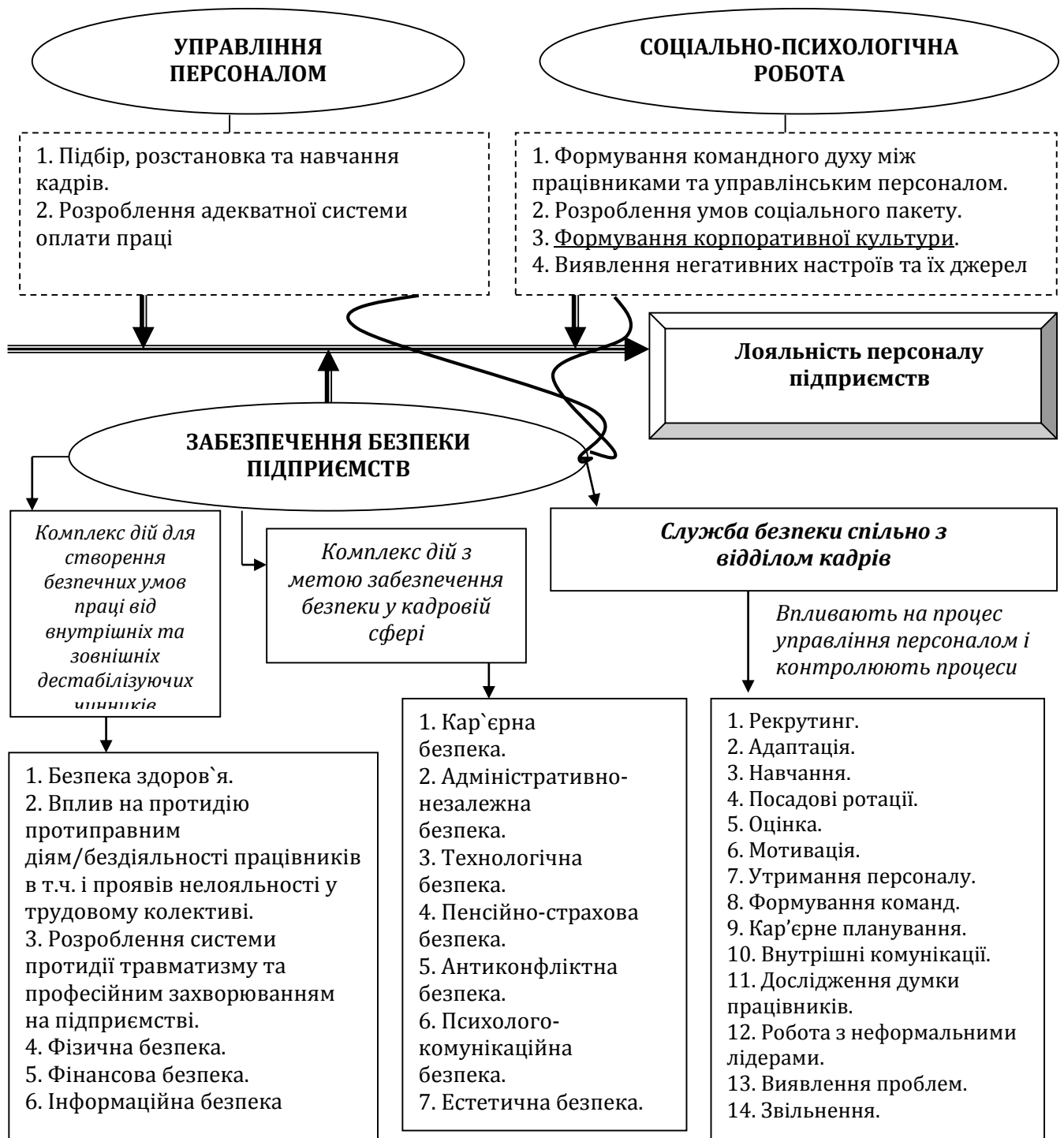

Рис. 4. Система дій керівництва підприємства для формування високого рівня лояльності персоналу

Джерело: [14, с. 279].

Особливу увагу необхідно зосередити на роботі служби безпеки підприємств у процесі підвищення рівня лояльності працівників. Служба безпеки спільно з відділом кадрів здійснює ряд заходів у сфері забезпечення економічної безпеки щодо формування лояльності у персоналу:

– під час рекрутингу – перевіряють достовірність документів претендента на роботу, проводять співбесіду, здійснюють дії з виявлення шпигунів, а також переманювання на підприємство цінних кадрів від конкурентів, формують документальне забезпечення процесу захисту комерційної таємниці при умові прийому на роботу нового працівника тощо;

– під час адаптації персоналу – проведення інструктажу щодо дотримання правил економічної безпеки на підприємстві, а також допомога працівнику у налагодженні комунікацій;

– під час навчання – допомога в освоєнні основ та специфіки виробничого процесу, інструктажі щодо процесу охорони праці та протидії травматизму;

– у процесі посадових ротацій – створення умов, за яких ротації на підприємстві не викликатимуть негативної реакції зі сторони працівників;

– у процесі оцінювання результатів праці – виявлення фактів недостатності кваліфікації для виконання посадових обов'язків, що спричиняє зниження рівня продуктивності праці та рівня економічної безпеки;

– у процесі мотивації праці – вивчення настроїв у колективі, які демонструють задоволеність працівниками існуючою системою мотивації праці, протидія відтоку висококваліфікованих кадрів через незадоволеність системою мотивації праці;

– під час дослідження думки працівників – вагомість даного заходу полягає у тому, що створюється можливість уникнення значної кількості викликів, ризиків, загроз та небезпек зі сторони трудового колективу загалом та кожного працівника окремо шляхом вивчення їхніх настроїв та думок;

– у процесі кар'єрного планування – заходи щодо «виховання» керівників зі складу працівників підприємства, а не залучення «чужих»;

– у процесі формування внутрішніх комунікацій між працівниками, що дозволяє підвищувати швидкість інформаційних потоків та реакції на них, і як наслідок, знижувати ризики;

– у процесі формування команд – з метою об'єднання неформальних та формальних груп для підвищення рівня продуктивності праці;

– у процесі втримання працівників з метою уникнення високої плинності кадрів, створення необхідних умов для ключових фахівців;

– під час роботи з неформальними лідерами, результати якої повинні дати відповіді на питання щодо настроїв в колективі, внутрішньо корпоративних проблем із залученням працівників, а також можливості залучення їх до управління підприємством;

– у процесі виявлення проблем, які полягають у специфіці окремих представників трудового колективу: конфліктність, наявність негативних звичок, складні сімейні обставини, специфічні фінансові труднощі тощо, з метою своєчасного втручання та допомоги у вирішенні проблеми або звільненні задля оздоровлення колективу;

– під час звільнення – створення умов неконфліктного звільнення, а також тримання під спостереженням деякий час після звільнення з метою попередження протиправних дій щодо підприємства [14].

Таким чином, людський капітал є визначальною категорією сталого рівня розвитку підприємств, а також забезпечення їхньої економічної безпеки. При цьому, він потребує особливої уваги зі сторони підприємства. Специфічним фактором, який дозволяє стверджувати про відносини працівника до підприємства, є його лояльність. Лише за умови включення до цілей діяльності суб'єкта господарювання такої складової як процес управління лояльністю працівників шляхом формування корпоративної культури можна уникнути значної кількості загроз та попередити розвиток небезпек у кадровій сфері, що сприятиме зростанню результативності роботи останнього.

На основі проведених досліджень можна сформулювати правила побудови корпоративної культури, спрямовані на забезпечення високого рівня лояльності персоналу з метою досягнення належного рівня економічної безпеки підприємств:

- створення системи найму, навчання та стимулювання персоналу, за якої співробітники розділяють цілі організації і працюють на їх досягнення;

- організація системи обміну інформацією між працівниками на різних рівнях з метою формування картини про реальний стан справ підприємства та зміну ситуації в режимі реального часу;

- постійне підвищення професійного рівня керівників різних рівнів, а також інших працівників;

- поєднання командної роботи з особистою відповідальністю співробітника за досягнення поставлених цілей;

- розподіл влади і делегування співробітникам повноважень, необхідних для оперативного й адекватного подолання проблемних ситуацій;

- постійний аналіз поточної ситуації та розробка програми швидкого реагування на кризові ситуації.

1. *Позиція України в рейтингу країн світу за індексом глобальної конкурентоспроможності 2016-2017 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://edclub.com.ua/analitika/pozyciya-ukrayiny-v-reytingu-krayin-svitu-za-indeksom-globalnoyi-konkurentospromozhnosti-1>.*

2. *«Атмосфера емиграции» в цифрах: сегодняшняя ситуация в Украине и прогнозы на будущее. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://bykvu.com/mysli/55832->*

atmosfera-emigratsii-v-tsifrah-segodnyashnyaya-situatsiya-v-ukraine-i-prognozy-na-budushchee.

3. Ситник О.Ю. Розвиток корпоративної культури як засіб ефективної побудови соціального партнерства на мікрорівні / О.Ю. Ситник // Наукові праці Кіровоградського національного технічного університету. Економічні науки: зб. наук. пр. – Кіровоград: КНТУ, 2007. – Вип. 12. – Ч. 1. – С. 333-336.

4. Кован С. Е. Теория антикризисного управления предприятием: [учеб. пособие] / [С.Е. Кован, Л.П. Мокрова, А.Н. Ряховская]; под ред. М.А. Федотовой, А.Н. Ряховской. – М.: КНОРУС, 2009. – С. 45-91.

5. Магура М.И. Организационная культура как средство успешной реализации организационных изменений / М.И. Магура // Управление персоналом. – 2002. – № 1. – С. 24-29.

6. Ховрак І.В. Сутнісний зміст корпоративної культури / І. В. Ховрак, А. В. Шаховцева. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/32_PVMN_2011/Economics/5_96871.doc.htm.

7. Вплив корпоративної культури на систему мотивації організації [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://um.co.ua/11/11-8/11-81946.html>.

8. Овчаренко М.І. Організаційно-економічні засади управління розвитком корпоративної культури промислових підприємств: дис. канд. ек. наук / М.І. Овчаренко. – Суми: СумДУ, 2014. – 240 с.

9. Ворожбит В.В. Система цінностей у корпоративній культурі як засіб підтримки економічної безпеки підприємства. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.repository.hneu.edu.ua/jspui/handle/123456789/2652>.

10. Рудковський О.В. Корпоративна культура – метод забезпечення економічної безпеки / О.В. Рудковський // Вісник Хмельницького національного університету, 2015. – № 3. – Т. 3. – С. 233-239.

11. Черненко С.А. Основні напрями забезпечення лояльності персоналу в контексті економічної безпеки підприємства / С.А. Черненко // Агросвіт. – 2013. – № 17. – С. 38-42.

12. Овчаренко М.І. Корпоративна культура як інновації в управлінні підприємством / М.І. Овчаренко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.essuir.sumdu.edu.ua/bitstream/123456789/17371/1/63.pdf>.

13. Українська Л.О. Інноваційне спрямування розвитку корпоративної культури / Л.О. Українська // Вісник економіки транспорту і промисловості. - № 41. – 2013. – С. 219-222.

14. Копитко М.І. Комплексне забезпечення економічної безпеки підприємств (на матеріалах підприємства транспортного машинобудування): дис. д.е.н.: 21.04.02 / М.І. Копитко – К.: ВНЗ «Університет економіки і права «КРОК», 2015. – 479 с.

РОЗДІЛ IV. ФІНАНСОВО-ЕКОНОМІЧНІ ПРОБЛЕМИ ЗМІЦНЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ В УКРАЇНІ

4.1. Використання механізму антикризового управління для забезпечення фінансово-економічної безпеки підприємства

За будь-яких умов в кожній організації виникатимуть кризові ситуації, які так чи інакше впливатимуть на її діяльність, і їх вплив не завжди буде негативним. Часто подолання кризових ситуацій за допомогою налагодженої системи менеджменту, правильно обраної стратегії розвитку і функціонування ефективної та своєчасної системи антикризового управління дає змогу компанії досягти нових висот. А от необґрунтовані та неузгоджені стратегічні рішення в період кризи можуть стати початком занепаду компанії. Під час кризи успішною вважатиметься не та компанія, яка лише втримала свої позиції на ринку, а та, яка швидко адаптувалася до змін середовища і змогла досягнути нового рівня розвитку. Отже, на сьогодні існує необхідність детальніше вивчити процес використання механізму антикризового управління для забезпечення фінансово-економічної безпеки підприємства.

Дослідженню процесу антикризового управління на підприємстві приділяли уваги багато вітчизняних та іноземних науковців, а саме: І. А. Бланк, О. О. Терещенко, О. В. Камишнікова, Л. О. Лігоненко, А. Д. Чернявський, Л. С. Ситник, М. К. Колісник, В. О. Василенко, Н. Є. Селюченко, О. В. Козик, О. М. Скібіцький та інші.

Розвиток будь-якої економічної системи та її захист від негативних зовнішніх та внутрішніх впливів та підтримання відповідного рівня фінансово-економічної безпеки вимагає застосування нових видів управлінського впливу. Сучасні умови розвитку, трансформаційні процеси в економіці, реорганізація економічних відносин та організаційних форм управління безпекою потребує сучасних методів управління і насамперед використання механізму антикризового управління.

Об'єктивно криза характеризується великою кількістю взаємопов'язаних ситуацій, які підвищують складність та ризик управління. При цьому є можливим відвернути кризу, стабілізувати її, перевести в іншу площину розвитку, пом'якшити негативні наслідки, перетворити їх на стимулятор розвитку, вийти з неї тощо [1, с. 3]. Криза підприємства є переломним моментом в послідовності процесів, подій і дій. Проте, серед економістів немає єдності щодо природи кризових явищ і об'єктів їх управління [2, с. 8].

Можна виділити такі причини виникнення криз на підприємствах [3]:

1. Об'єктивні причини пов'язані з циклічними потребами модернізації і реструктуризації підприємств, а також з несприятливими впливами зовнішнього середовища організацій.

2. Суб'єктивні причини відображають помилки і волютаризм в управлінні.

3. Природні причини включають явища клімату, землетрусу, повені й інших катаклізмів природного походження.

4. Техногенні причини пов'язані з діяльністю людини.

Розрізняють три види фінансової кризи [4]:

1) стратегічна криза - характеризується руйнацією виробничого потенціалу та відсутністю довготермінових факторів успіху;

2) криза прибутковості - настає тоді, коли перманентні збитки зумовлюють зменшення власного капіталу, що спричиняє незадовільну структуру балансу;

3) криза ліквідності - підприємство є неплатоспроможним або існує реальна загроза втрати платоспроможності.

Між названими видами кризи існують тісні причинно-наслідкові зв'язки: стратегічна криза спричинює кризу прибутковості, яка, в свою чергу, призводить до втрати підприємством ліквідності. Зменшення обсягів реалізації продукції призводить, з одного боку, до зниження прибутковості та до збитковості, а з іншого – до зниження рівня ліквідності та платоспроможності [3, с. 12].

Запобігання виникненню кризової ситуації на підприємстві, ефективне її подолання та ліквідація негативних наслідків для забезпечення фінансового-економічної безпеки в процесі використання особливої системи фінансового менеджменту відображається у антикризовому фінансовому управлінні підприємством. Відмінності антикризового управління від звичайних прийомів, форм і технологій менеджменту, такі:

- головною метою його є забезпечення міцного положення на ринку і стабільно стійких фінансів підприємства за будь-яких економічних, політичних, соціальних метаморфозів у країні;

- головне в антикризовому управлінні — дієва реакція на істотні зміни зовнішнього середовища на основі заздалегідь розроблених альтернативних варіантів залежно від ситуації;

- в основі антикризового управління лежить процес постійних і послідовних інновацій у всіх ланках і сферах дій підприємства;

- антикризове управління націлене на те, щоб навіть у складній ситуації, у якій виявилось підприємство, можна було ввести в дію такі управлінські і фінансові механізми, що дозволили б вибратися з труднощів з найменшими для підприємства втратами [2, с. 45].

З метою розроблення антикризових заходів ідентифікують глибину фінансової кризи. За глибиною виділяють три фази (стадії) кризи:

1) фаза кризи, яка безпосередньо не загрожує функціонуванню підприємства за умови переведення його на режим антикризового управління;

2) фаза, яка загрожує подальшому існуванню підприємства і потребує негайного проведення фінансової санації;

3) кризовий стан, який не сумісний з подальшим існуванням підприємства і необхідною є його ліквідація [3, с. 13].

Антикризове управління господарською діяльністю підприємства направлене на підвищення рівня ефективності виробництва, залучення фінансових ресурсів, платоспроможності, прибутковості, а також стимулювання інвестиційної діяльності, з метою досягнення підприємством організаційно-господарських цілей на всіх етапах його життєвого циклу, попередження, ідентифікації та подолання кризових умов здійснення господарської діяльності на основі власного антикризового досвіду.

Стадії кризового процесу характеризуються з огляду на можливості, потенціал для його подолання, момент виявлення, а також на стримування, визначення потенційних наслідків і необхідних заходів для ліквідації кризи (табл. 1).

На основі наявних досліджень антикризового управління залежно від стадій кризової ситуації було розроблено власну систему антикризового управління (рис. 1).

Важливою умовою правильного функціонування антикризового менеджменту є чіткий поділ кризи на стадії з відповідним розподілом до них методів, інструментів, заходів, а саме:

- превентивна (випереджувальна) – стадія, на якій можливо запобігти загрозі виникнення кризової ситуації, що є набагато краще, ніж шукати способи нейтралізації її негативних наслідків;
- стабілізаційна (реактивна, реагуюча) – передбачає розробку та реалізацію антикризових дій в момент виникнення кризової ситуації, що забезпечить швидке її подолання, мінімізацію втрат;
- завершальна – антикризове управління спрямоване на відновлення платоспроможності, фінансової стійкості, ліквідності та уникнення банкрутства [13].

На превентивній стадії кризи здійснюють аналіз зовнішнього та внутрішнього середовища за методами, наведеними на рис. 1. Вибір методу оцінювання зовнішнього середовища не випадковий, а залежить від розмірів підприємства та наявних у ньому ресурсів, галузі та виду діяльності підприємства, мети та цілей діяльності та ін. Наприклад, великі підприємства, що мають широку номенклатуру продукції, володіють значними ресурсами, активно можуть впливати на зовнішнє середовище, формуючи у ньому власні інституції та обмеження для інших суб'єктів ринку [16, с. 91]. Проте, великі підприємства менш мобільні, і впровадження нових стратегій потребує більше часу.

Таблиця 1

Стадії процесу розвитку кризи*

Стадія кризи	Опис стадії
Стадія потенційної кризи	Криза підприємства як процес починається на стадії потенційної кризи, тобто можливої, але ще не реальної. Оскільки ще не виразно виявляються ознаки кризи, такий стан підприємства характеризується як квазінормальний, тобто такий, у якому підприємство перебуває постійно, і саме він є точкою відліку виникнення кризи. На цій стадії можливе зниження ефективності виробництва, технологічного процесу, рентабельності продукції та обсягів прибутку. Наслідком цього є погіршення фінансового стану підприємства, скорочення джерел і резервів розвитку. Вирішити проблему можна шляхом перегляду стратегії, реструктуризації підприємства, зниження витрат, підвищення продуктивності.
Стадія прихованої (латентної) кризи	Ця стадія характеризується кризою, що незабаром виникне, і її вплив та наслідки необхідно визначити за допомогою стандартного інструментарію. На цій стадії ще можна активно вплинути на приховану кризу, вживши запобіжних профілактичних заходів шляхом застосування системи раннього розпізнавання (наприклад, ознакою кризи є наявність збитковості одного чи кількох продуктів). Проблеми в цьому разі криються у сферах стратегічного управління, маркетингу і розв'язуються зазвичай шляхом реструктуризації підприємства.
Стадія гострої кризи, яку можна подолати	На цій стадії підприємство починає безпосередньо відчувати негативні наслідки кризи. Разом з цим посилюється інтенсивність реальних деструктивних впливів, що призводить до гострої нестачі часу для прийняття рішень. Через це зменшується кількість альтернативних варіантів дій. Разом з тим на цій стадії ще можна подолати гостру кризу за допомогою наявного потенціалу. Для цього підприємство повинно мобілізувати всі наявні можливості. Недостатність резервних фондів змушує підприємство спрямувати частину резервних коштів на покриття збитків. Лише реструктуризація вже не допоможе вирішити посталі проблеми через брак засобів для її здійснення. Потрібні оперативні заходи для стабілізації фінансового стану підприємства і кошти для здійснення реструктуризації.
Стадія гострої руйнівної кризи	Якщо не вдається подолати гостру кризу, підприємство вступає в останню стадію розвитку кризового процесу, що завершується ліквідацією підприємства. На цій стадії потрібні для подолання кризи засоби значно перевищують наявний потенціал підприємства. Подолати кризовий процес неможливо через цейтнот або спричинені ним неефективні антикризові заходи, інтенсивність кризових явищ, що посилюються деструктивними впливами.

Джерело: [14, с. 45].

Управління фінансово-економічною безпекою підприємства в контексті антикризового управління в сучасних умовах функціонування підприємств набуло більш поглибленого розуміння, зокрема економічний акцент було переведено зі стратегії мінімізації ризиків комерційної та фінансової діяльності у бік досягнення фінансової стабільності та захищеності всіх видів діяльності у довгостроковому періоді за певного рівня комерційних та фінансових ризиків. Проблемою фінансової захищеності суб'єктів господарювання опікувалась І. Б. Хома, що визначила економічну захищеність як незалежну категорію, яка формується внаслідок цілеспрямованого виокремлення та локалізованого оцінювання окремих складових фінансово-економічної безпеки, які системно відповідають за захист якості перебігу основних видів діяльності підприємства [17].

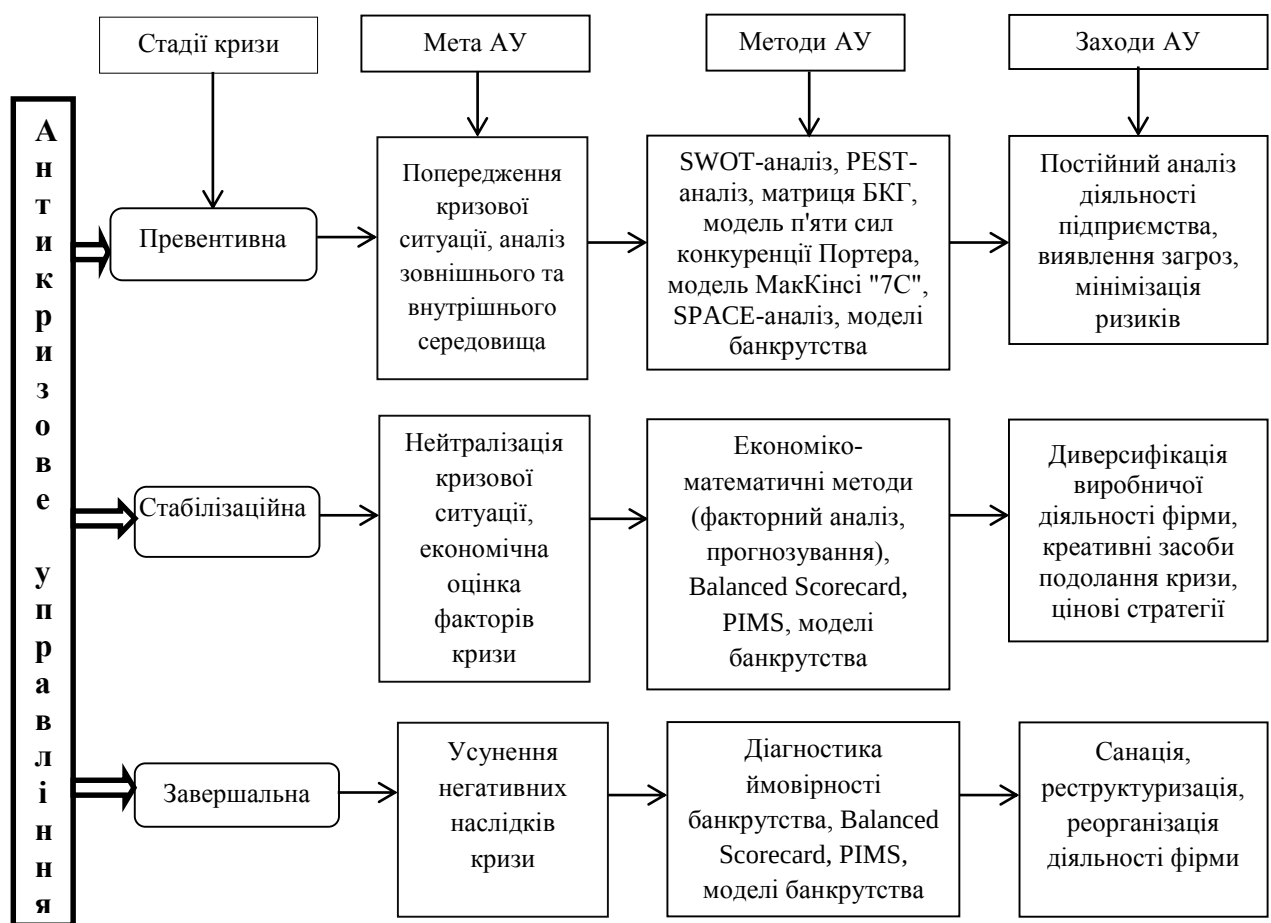

Рис. 1. Система антикризового управління [15]

Це дало можливість не лише ідентифікувати ризики, а й за допомогою діагностики показників кількісного виміру її рівня у розрізі окремих складових (інвестиційної, інноваційної, фінансово-кредитної, соціальної) охарактеризувати стан фінансової захищеності підприємств, з урахуванням його потенціалу протидіяти ефектам впливу дестабілізуючих факторів зовнішнього середовища на результати фінансово-економічної діяльності

та визначати приховані елементи «тіньової» діяльності з визначенням істинних видів економічних злочинів [18].

О.В. Митяй пропонує розглядати фінансово-економічну безпеку як систему методів та принципів антикризового управління, що охоплює всі напрямки діяльності підприємств агропродовольчої сфери та забезпечує концентрацію контрольних дій та своєчасне виявлення резервів підвищення ефективності пріоритетних напрямів фінансової діяльності [19]. Слід зауважити, що антикризовому управлінню передують діагностика та оцінювання фінансового стану підприємства, ідентифікація ризиків, аналіз відхилень від цільових показників та масштабів кризових процесів на підприємстві тощо.

На кожній стадії кризової ситуації, а особливо на завершальній, здійснюють детальну діагностику банкрутства. Кожна з моделей банкрутства має ряд недоліків та переваг. Спільним недоліком всіх моделей є те, що вони не враховують особливостей економіки України, динаміку розвитку національного господарства, державну політику у сфері господарювання тощо.

На прикладі ПАТ «Іскра» проведемо оцінку комплексної оцінки рівня економічної безпеки. Так, на основі досліджень у сфері структури системи економічної безпеки підприємства запропоновано такий перелік складових економічної безпеки підприємства: фінансова, інтелектуально-кадрова, інвестиційно-технологічна, виробнича, збутова, екологічна та складова матеріально-технічного забезпечення. Для характеристики рівня окремих складових важливим є формування системи показників. Даний етап багато в чому визначає ефективність функціонування системи управління економічною безпекою в цілому. Від того, наскільки повно та точно сформована система показників, залежить своєчасність розпізнавання негативних тенденцій розвитку й можливість попередження кризових ситуацій [17].

Розроблену систему показників для визначення рівня кожної із складових економічної безпеки світлотехнічного підприємства наведено в табл. 2.

Формування комплексної оцінки рівня економічної безпеки – послідовний процес, який передбачає: 1) визначення одиничних оцінок; 2) формування оцінок складових; 3) формування інтегрального показника.

Рівень i -ої складової економічної безпеки підприємства визначається за формулою [18]:

$$P_{\text{ЕБПі}} = \frac{\sum_{i=1}^n f(x_i)}{n}, \quad (1)$$

де n - кількість показників, $f(x_i)$ - одинична оцінка показника, що визначається як співвідношення фактичного значення показника оцінки i -ої складової економічної безпеки з його базовим значенням.

$$f(x_i) = \left(\frac{x_{\Phi_i}}{x_{\text{б}_i}}\right)^a, \quad (2)$$

де $x\phi_i$ – фактичне значення показника оцінки i -ої складової економічної безпеки підприємства; $xб_i$ – базове значення показника; $a = 1$, якщо $xб_i \rightarrow \max$; $a = -1$, якщо $xб_i \rightarrow \min$.

Таблиця 2

Система показників для визначення рівня складових економічної безпеки ПАТ «Іскра»

Складова	Показник	2010р.	2011р.	2012р.	2013р.	2014р.
Фінансова	Коефіцієнт автономії	0,23	0,21	0,21	0,22	-0,18
	Коефіцієнт маневреності власного оборотного капіталу	0,93	0,67	-0,09	0,00	1,77
	Коефіцієнт поточної ліквідності	1,59	1,35	0,97	1,00	0,67
	Коефіцієнт швидкої ліквідності	1,03	0,83	0,60	0,56	0,35
	Коефіцієнт абсолютної ліквідності	0,06	0,04	0,01	0,01	0,07
	Коефіцієнт оборотності дебіторської заборгованості	0,60	0,53	0,51	0,52	0,59
	Коефіцієнт оборотності кредиторської заборгованості	0,50	0,44	0,30	0,29	0,22
	Коефіцієнт оборотності активів	0,19	0,17	0,17	0,17	0,17
	Рентабельність активів	0,04	0,03	0,01	0,01	0
Інтелектуально-кадрова	Коефіцієнт плинності кадрів	0,02	0,01	0,03	0,03	0,04
	Коефіцієнт співвідношення прийнятих і звільнених кадрів	0,5	0,7	0,3	0,4	0,2
	Коефіцієнт питомої ваги робітників, які мають вищу та середню спеціальну освіту	0,7	0,7	0,8	0,8	0,7
	Коефіцієнт питомої ваги керівників, спеціалістів, службовців, які мають вищу освіту	0,98	0,98	0,99	0,99	0,99
Інвестиційно-технологічна складова	Коефіцієнт інвестицій	0	0	0	0	0
Виробнича	Коефіцієнт втрат від браку	0,1	0,08	0,09	0,075	0,8
	Коефіцієнт оборотності запасів	0,83	0,71	0,75	0,63	0,51
	Матеріаловіддача	1,8	1,56	1,69	1,92	2,05
	Співвідношення основних засобів, що надійшли та основних засобів, що вибули	24,05	45,4	10,21	7,38	0,48
Матеріально-технічного забезпечення	Коефіцієнт незалежності від сторонніх постачальників сировини	0,01	0,03	0,01	0,02	0,01
	Коефіцієнт зростання цін на ресурси, що поставляються	0,25	0,2	0,37	0,4	0,45
Збутова	Відвантаження продукції на внутрішній ринок	0,74	0,78	0,8	0,81	0,85
	Відвантаження продукції на експорт	0,26	0,22	0,2	0,19	0,15
	Рентабельність продажу	0,05	0,04	0,01	0,01	0
Екологічна	Коефіцієнт витрат на природоохоронні заходи	0,01	0,02	0,015	0,0005	0,01

Джерело: розраховано автором на основі [20].

Функціональні складові економічної безпеки залежно від галузевої приналежності підприємства можуть мати різні пріоритети відповідно до характеру існуючих погроз. З метою обліку даних пріоритетів пропонується ввести вагові коефіцієнти (коефіцієнти значимості) окремих складових

економічної безпеки, які можна отримати на основі використання методів експертних оцінок.

У результаті розрахунків вагових коефіцієнтів з урахуванням складових економічної безпеки світлотехнічного підприємства отримані такі значення оцінок експертів: фінансова складова – 0,158; виробнича – 0,11; інтелектуально-кадрова – 0,012; інвестиційно-технологічна – 0,19; матеріально-технічного забезпечення – 0,3; збутова – 0,19; екологічна – 0,04.

Отримані вагові коефіцієнти покладено в основу визначення інтегрального показника рівня економічної безпеки підприємства, що розраховується як середньозважена оцінка складових:

$$P_{\text{ЕБП}} = \sum_{i=1}^m q_i * P_{\text{ЕБП}_i}, \quad (3)$$

де $P_{\text{ЕБП}_i}$ - рівень і-ої складової економічної безпеки підприємства; q_i - ваговий коефіцієнт і-ої складової економічної безпеки підприємства; m - кількість складових.

Розроблену методику було використано для оцінки рівня економічної безпеки ПАТ «Іскра» в 2011–2014 рр. За базу прийнято показники 2000 р. Результати оцінки рівня окремих складових економічної безпеки підприємства та його інтегрального рівня з урахуванням вагових коефіцієнтів представлено в табл. 3.

Таблиця 3

**Визначення рівня економічної безпеки ПАТ «Іскра»
з урахуванням вагових коефіцієнтів**

Складові економічної безпеки	Рівень				Ваговий коефіцієнт
	2011 р.	2012 р.	2013 р.	2014 р.	
Фінансова	0,82	0,61	0,89	-1,04	0,158
Виробнича	1,10	0,87	0,88	3,15	0,11
Інтелектуально-кадрова	0,98	1,40	1,08	0,93	0,012
Інвестиційно-технологічна	0	0	0	0	0,19
Матеріально-технічного забезпечення	1,90	1,09	1,54	0,81	0,3
Збутова	0,90	0,73	0,99	0,61	0,19
Екологічна	2,00	0,75	0,05	0,83	0,04
Рівень економічної безпеки підприємства (середньоарифметична оцінка)	1,1000	0,7786	0,7757	0,7557	1
Рівень економічної безпеки підприємства (зважена оцінка)	1,1000	0,778571	0,7757	0,755714	

Джерело: розраховано автором на основі [20].

Проведений аналіз показав, що рівень економічної безпеки ПАТ «Іскра» в 2012 р. нижчий за рівень 2011 р., спостерігається тенденція до зменшення рівня економічної безпеки. Найвищий рівень досягнуто в 2011 р. Фінансова складова економічної безпеки постійно зменшується, а у 2014 р. має від'ємне значення. Інвестиційно-технологічна складова має нульове значення у всі роки, що пояснюється відсутністю інвестицій у виробництво або їх недостатністю. Збутова складова мала вищі показники у 2011 р. та 2013 р.

Застосування статистичного методу доволі часто неможливе, адже, настання та наслідки ризикових подій не завжди реєструються або інформація про аналогічні види ризиків взагалі відсутня. Для таких випадків найбільш поширеним та доступним для практичного використання методом оцінки рівня ризику є експертний метод. Він ґрунтується на припущенні, що на основі думок експертів можна збудувати адекватну модель майбутнього розвитку об'єкта прогнозування. Оцінка рівня ризику під час застосування даного методу проводиться на основі якісного визначення ймовірності ризикових подій завдяки вивченню та оцінці факторів, що впливають на їх виникнення. Отож, об'єктом прогнозування виступає ступінь внутрішнього ризику, а для оцінки залучено 5 експертів. Для характеристики діяльності ПАТ «Іскра» обрано критерії та проведено послідовно оцінку кожного критерію у табл. 4.

Таблиця 4

Експертна оцінка внутрішнього ризику ПАТ «Іскра»

Критерій	Оцінки експертів					Сума балів $\sum_{j=1}^n k_{ij}$	Значущість крит. p_i	Сума оцінок з врахуванням значущості $\sum_{j=1}^n k_{ij} * p_i$
	1	2	3	4	5			
Репутація підприємства	0,75	0,75	0,75	1,0	1,0	4,25	0,02	0,085
Розташування підприємства	0,75	0,75	0,75	0,75	0,75	3,75	0,02	0,075
Наявність філій	0,75	1,0	0,75	0,75	0,75	4	0,01	0,04
Залежність від постачальників	1,5	0,75	1,0	1,0	0,75	5	0,06	0,3
Капітальні вкладення	0,75	0,75	0,75	0,75	0,75	3,75	0,04	0,15
Оборотний капітал. Ліквідність	1,0	0,75	0,75	1,0	0,75	4,25	0,06	0,255
Дохідність	2,0	1,0	1,5	1,5	1,5	7,5	0,06	0,45
Функціональні властивості продукції	2,0	1,5	1,5	1,5	0,75	7,25	0,08	0,58
Дизайн	0,75	0,75	0,75	0,75	0,75	3,75	0,03	0,1125
Відповідність стандартам	0,5	0,5	0,5	0,5	0,5	2,5	0,08	0,2
Ціна	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	7,5	0,07	0,525
Реклама й інші методи стимулювання збуту	1,0	0,75	0,75	1,0	0,75	4,25	0,05	0,2125
Схильність до крадіжок	2,0	2,0	1,0	2,0	2,0	9	0,03	0,27
Технічний рівень	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	7,5	0,05	0,375
Кваліфікація вир. персон.	0,75	0,5	0,75	0,5	0,5	3	0,05	0,15
Перспективи розвитку ринку галузі	0,5	0,5	1,0	0,5	0,5	3	0,05	0,15
Масштаб ринку	1,5	1,0	0,75	0,75	0,75	4,75	0,06	0,285
Конкуренція	0,5	0,5	0,5	0,75	0,75	3	0,05	0,15
Тенденції попиту	0,75	1,0	0,75	0,75	0,75	4	0,08	0,32
Законодавство і нормативна база	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	7,5	0,05	0,375
Всього разом	22,3	19,3	19	20,3	18,8	99,5	1	5,06

Джерело: розраховано автором на основі [20].

Обчислюємо β -коефіцієнт після аналізу оцінок експертів за формулою::

$$\beta = \frac{\sum_{i=1}^m \sum_{j=1}^n k_{ij} * p_i}{m * n}, \quad (4)$$

де k_{ij} – оцінка j -м експертом i -го критерію; p_i – значущість i -ого критерію, p_i – значущість i -ого критерію; m – кількість критеріїв; n – кількість експертів.

$$\beta = \frac{5,06}{20 * 5} = 0,05$$

Для підприємств, що працюють в умовах конкуренції, пропонується виділити такі рівні економічної безпеки: підтримуючий; мінімальний; дуже низький; низький; середній; високий; дуже високий. Чим ближче величина співвідношення до 1, тим вищим є рівень економічної безпеки підприємства. Оскільки значення β -коефіцієнт ПАТ «Іскра» дорівнює 0,05, то можна говорити про надто низький рівень економічної безпеки підприємства. Підприємство неплатоспроможне і близьке до банкрутства.

Отож за результатами анкетування можна відзначити незадовільний стан розвитку підприємства та, відповідно, загрозу його кризового стану. І якісний, і кількісний аналіз фінансово-господарської діяльності ПАТ «Іскра» свідчить про наявність кризи на підприємстві. Наступним кроком у плані антикризового управління є визначення типу кризи та її чинників. ПАТ «Іскра» у своїй діяльності зазнало фінансово-економічних, соціальних та організаційних криз.

Головним завданням антикризового управління є розробка й першочергова реалізація заходів, спрямованих на нейтралізацію найбільш небезпечних чинників, які інтенсивно впливають на завершальне явище, що призводить до кризового стану [14].

Антикризові заходи, що здійснює підприємство, умовно можна поділити залежно від мети і спрямування на такі види: профілактичні, оздоровчі, запобіжні та реабілітаційні (табл. 5).

Таблиця 5

Види антикризових заходів підприємства

Профілактичні	Оздоровчі	Запобіжні	Реабілітаційні
Розробляються та реалізуються у тому випадку, якщо за результатами діагностики ознак кризового стану підприємства не виявлено або коли рівень успішності реалізованих антикризових заходів є високим. Такі заходи повинні спрямовуватися на попередження кризи та недопущення її прояву у майбутньому	Розробляються та реалізуються у випадку виявлення ознак кризового стану підприємства і спрямовуються на недопущення загострення кризи та ліквідацію чинників, що її зумовили	Розробляються та реалізуються у тому випадку, якщо підприємство знаходиться на межі юридичного банкрутства і спрямовуються на недопущення його ліквідації	Розробляються та реалізуються, коли проблемну ситуацію уже вирішено та необхідно ліквідувати її негативні наслідки

Джерело: [8;13].

Антикризове фінансове управління має бути невід'ємною складовою управління сучасним підприємством і становити систему заходів, спрямованих не тільки на вихід підприємства з фінансової кризи, але й на запобігання виникненню такої ситуації. У системі антикризових фінансових заходів важливу роль відіграють санаційні заходи. Виділяють такі типи санаційних заходів: фінансово-економічні; виробничо-технічні; соціальні; організаційно-правові [3, с. 19].

Фінансово-економічні заходи відображають фінансові відносини, що виникають у процесі мобілізації та використання внутрішніх і зовнішніх фінансових джерел оздоровлення підприємств. Метою фінансової санації є покриття поточних збитків та усунення причин їх виникнення, поновлення та збереження ліквідності та платоспроможності підприємства, скорочення всіх видів заборгованості, поліпшення структури оборотного капіталу та формування фондів фінансових ресурсів, необхідних для проведення санаційних заходів виробничо-технічного характеру.

Виробничо-технічні санаційні заходи передбачають модернізацію та оновлення виробничих фондів, зменшення простоїв та підвищення ритмічності виробництва, скорочення технологічного часу, поліпшення якості продукції та зниження її собівартості, вдосконалення асортименту продукції, пошук та мобілізацію санаційних резервів у сфері виробництва.

Соціальні заходи – це заходи, які забезпечують соціальний захист працівників підприємства-боржника. Вони включають створення та фінансування системи перепідготовки кадрів, пошук та пропозицію альтернативних робочих місць, виплати заробітної платні, додаткові виплати з безробіття, надання звільненим працівникам позик та ін. (особлива увага цим заходам надається на підприємствах-гігантах).

Організаційно-правові заходи полягають у вдосконаленні організаційної структури підприємства, організаційно-правових форм ведення бізнесу, підвищенні якості менеджменту, звільненні підприємства від непродуктивних виробничих структур та ін.

Отже, актуальним постає завдання ефективного управління кризовими явищами на підприємств з метою забезпечення їх фінансово-економічної безпеки в сучасних умовах розвитку.

1. Карпенко О. А. Основи антикризового управління: Навч.-метод. посіб. / О. А. Карпенко. - К.: Вид-во НАДУ, 2006. - 208 с.

2. Скібіцький О. М. Антикризовий менеджмент: Навч. посібник. / О. М. Скібіцький. – К.: Центр учбової літератури, 2009 – 568 с.

3. Селюченко Н. Є. Антикризове фінансове управління на підприємстві: Навч. посібник. / Н. Є. Селюченко, О. В. Козик. – Київ: УБС НБУ, 2007. – 222с.

4. Василенко В.О. Антикризове управління підприємством: Навч. посібник. Вид. 2-ге, виправл. і доп. / В. О. Василенко. – Київ: Центр навчальної літератури, 2005. – 504с.

5. Колісник М. К. Фінансова санація і антикризове управління підприємством / [М. К. Колісник, П. Г. Ільчук, П. І. Віблій] ; Національний університет «Львівська політехніка. – К. : Кондор, 2007. – 272 с.

6. Погребняк А. Ю. Порівняльний аналіз методик оцінки ймовірності банкрутства в системі антикризового управління на підприємстві / А. Ю. Погребняк // Бізнес Інформ. - 2014. - № 7. - С. 344-352.
7. Ситник Л. С. Організаційно-економічний механізм антикризового управління підприємством / Л. С. Ситник; НАН України; Інститут економіки промисловості. - Донецьк: ІЕП НАН України, 2000. - 504 с.
8. Чернявський А. Д. Антикризове управління підприємством: Навч. посіб. / А.Д. Чернявський. — К.: МАУП, 2006. — 256 с.
9. Лігоненко Л. О. Антикризове управління підприємством : [підручник] / Л. О. Лігоненко. - К. : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2005. - 824 с.
10. Камишнікова О.В. Методика оцінки рівня економічної безпеки металургійного підприємства / О. В. Камишнікова // Актуальні проблеми економіки. - 2009. - №11(101). - с. 77 – 82.
11. Бланк І.А. Фінансовий менеджмент: Навч. посібник. Вид. 2-ге, виправл. і доп. - К.: Ельга, Ніка-Центр, 2004 - 656 с.
12. Терещенко О. О. Фінансова санація та банкрутство підприємств: Навч посібник / І. А. Бланк. - К.: КНЕУ, 2004 - 412 с.
13. Кунденко А. В. Причини та наслідки криз вітчизняних підприємств / А. В. Кунденко, І. А. Смущенко, К. С. Овсянюк // Науковий вісник Чернігівського державного інституту економіки і управління. Серія 1 : Економіка. - 2013. - Вип. 1. - С. 118-125.
14. Храпкіна В. В. Адаптація світового досвіду антикризового управління в Україні / В. В. Храпкіна, О. П. Чучко // Технологический аудит и резервы производства. - 2015. - № 1(7). - С. 42-49.
15. Химич О.В. Антикризове управління як спосіб уникнення кризових ситуацій на підприємстві / О.В. Химич, С.М. Піка // Глобальні та національні проблеми економіки. - 2015. - №8. - с.572-578.
16. Подольчак Н.Ю. Стратегічний менеджмент. Навч. посібник / Н.Ю. Подольчак. - Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2012. - 400с.
17. Сабадаш В.В. Діагностика кризового стану та загрози банкрутства промислового підприємства: порівняльні оцінки / В. В. Сабадаш, Є. В. Коваленко // Mechanism of Economic Regulation. - 2012. - № 2. - [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Mre_2012_2_15.pdf.
18. Терентьева О. В. Основні складові механізму забезпечення антикризової діяльності на підприємстві / О. В. Терентьева // Бізнес Інформ. - 2014. - №5. - С. 311-316.
19. Митяй О. В. Условия и факторы эффективной деятельности аграрных предприятий / О. В. Митяй // Культура народов Причерноморья. - 2013. - № 260. - С. 286-289.
20. Офіційна фінансова звітність ПАТ «ІСКРА». - [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://smida.gov.ua/>.

4.2. Вдосконалення фінансового механізму зміцнення економічної безпеки вищих навчальних закладів в Україні

У кожній без винятку державі вищі навчальні заклади (ВНЗ) є специфічними інституційними суб'єктами, на яких покладено низку важливих завдань, основними з яких є надання освітніх послуг, здійснення наукової і науково-технічної, культурно-виховної діяльності, формування кваліфікованих кадрів для економіки. Однак з іншого боку, сучасний етап розвитку економіки характеризується дедалі інтенсивнішим

проникненням ринкових відносин у традиційно неринкові сфери, до яких належить й сфера вищої освіти. Відтак вітчизняні ВНЗ постають не лише певними суспільними інститутами, але й суб'єктами ринку освітніх послуг, тобто економічними агентами та беруть безпосередню участь у фінансових відносинах.

З огляду на хронічне відставання обсягів бюджетного фінансування від потреб вищих навчальних закладів виникає необхідність у пошуку ВНЗ позабюджетних коштів для здійснення додаткового самофінансування. Таким чином з метою забезпечення власної економічної безпеки, кожен вищий навчальний заклад змушений ставати учасником ринкових операцій як в академічній, так і фінансово-господарській діяльності, перетворюючись в так звану «комерційно-освітньо-наукову» структуру ринку, в основі якої лежить його фінансова стабільність.

Аналіз останніх досліджень та публікацій засвідчує, що на сьогодні є чимало наукових праць, в яких загалом висвітлюються пріоритети та механізми забезпечення економічної безпеки держави як загалом, так і в розрізі її складових. До них можна віднести праці Барановського О., Варналія З., Васильціва Т., Козаченко Г., Ляшенко О., Мартинюка В., Погорелова Ю. та ін. Водночас у науковій економічній літературі бракує цілісних та комплексних досліджень, спрямованих на пошук шляхів зміцнення економічної безпеки ВНЗ на основі застосування фінансових механізмів.

Зазначене вимагає проведення поглиблених науково-практичних досліджень, спрямованих на визначення пріоритетних напрямів розроблення і механізмів, спрямованих на посилення фінансової складової економічної безпеки у сфері вищої освіти, що викликає значний науковий і практичний інтерес.

Незважаючи на очевидну вигоду для сучасної держави від підвищення освітнього рівня населення, структура фінансування освіти в кожній країні залежить від багатьох чинників, передусім від особливостей конкретного етапу соціально-економічного розвитку, потреб держави і суспільства, політичної ситуації. З огляду на останнє провідною й вирішальною в системі економічної безпеки ВНЗ є фінансова складова.

У більшості європейських країн реформи вищої освіти здійснювались за двома взаємозалежними напрямками: *інституційні перетворення* (підвищення рівня автономії, реалізація принципів корпоративного управління, зміцнення взаємин освітніх установ із зовнішніми групами інтересів – державою, бізнесом, громадськістю); *зміни в механізмах, принципах та інструментах бюджетного фінансування* (прив'язка обсягів фінансового забезпечення освітньої та науково-дослідної діяльності з результатами, розширення набору видів і джерел фінансування, зміна підходів до оплати освітніх послуг тощо).

Традиційно основним джерелом доходу для державних вищих навчальних закладів є бюджетне фінансування на базі державного замовлення. Порядок формування та розміщення державного замовлення

регулюється Законом України «Про формування та розміщення державного замовлення на підготовку фахівців, наукових, науково-педагогічних та робітничих кадрів, підвищення кваліфікації та перепідготовку кадрів» та низкою підзаконних нормативних актів. Цей Закон був прийнятий у 2012 р., проте фактично він відтворив систему державного замовлення у вищій освіті, яка існувала багато років до того. Відповідно до закону, державне замовлення формується Мінекономрозвитку та за поданням інших державних органів, які є головними розпорядниками бюджетних коштів, виходячи з середньострокового прогнозу потреби у фахівцях та кадрах на ринку праці та обсягів видатків державного бюджету на зазначені цілі [1].

Як свідчить практика, обсяги державного замовлення формуються з огляду на минулорічні показники, а також з огляду на результат перемовин з державними замовниками з Міністерством фінансів, що радше відповідає умовам планової економіки. У результаті розподілу витрат (кількості місць державного замовлення) між різними спеціальностями не беруться до уваги потреби ринку праці та потреби розвитку людського капіталу. Відтак діюча система державного замовлення є не зовсім зрозумілою та не спирається на об'єктивні дані та наукові методики визначення і розподілу обсягів бюджетного фінансування між ВНЗ, і, як наслідок, не відповідає запитам суспільства і потребам ринку праці, що негативно позначається на економічній безпеці більшості ВНЗ.

Ми вважаємо, що на заміну нинішньому механізму визначення планових обсягів державного замовлення, повинен прийти новий, який передбачає, що скерування державних видатків на вищу освіту доцільно здійснювати відносно економічних пріоритетів держави, а також з урахуванням аналізу поведінки домогосподарств у виборі напрямів вищої освіти. Пріоритетними для державного фінансування мають бути саме ті напрями, на які існує менший попит серед абітурієнтів, а також стратегічно важливі спеціальності. Таким чином можна досягти певного балансу між потребами та попитом. Причому видається, що врахування пріоритетів економіки буде здебільшого збігатися з урахуванням потреб злагоджених професійних асоціацій. Іншими словами, серед пріоритетних сфер економіки, швидше за все, будуть усі або переважна більшість тих сфер, у яких функціонують стрункі об'єднання роботодавців, що мають активний зв'язок із бізнесом у своєму секторі.

Сьогодні постала проблема у формуванні нової ефективної та прозорої моделі фінансування в контексті використання бюджетних коштів, а також розширення повноваження вищих навчальних закладів самим розпоряджатися грошима. Так відповідно до проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо фінансування вищої освіти (щодо економічних відносин у сфері вищої освіти)», модель фінансування вищої освіти складається з чотирьох елементів:

1. Базове (блочне) фінансування – кошти державного або місцевих бюджетів на комплексне фінансування послуг ВНЗ з підготовки здобувачів

вищої освіти усіх ступенів та рівнів, які зараховані на бюджетні місця, та можуть включати:

- оплату праці науково-педагогічних та інших працівників вищого навчального закладу;
- нарахування на оплату праці;
- витрати на оплату комунальних послуг та енергоносіїв у межах встановлених норм споживання;
- витрати, які прямо чи опосередковано пов'язані з набором, навчанням та випуском здобувачів вищої освіти;
- окремі капітальні витрати (придбання або створення комп'ютерної техніки та оргтехніки, навчальної літератури, оновлення та поповнення бібліотечних фондів, придбання програмного забезпечення (у тому числі з передачею прав на користування), авторських та суміжних прав).

Передбачається, що в межах блочного фінансування ВНЗ отримуватиме 80 % гарантованого фінансування від минулорічних коштів, що надасть можливість планувати свою роботу на наступний рік. Решта 20 % фінансування будуть розподілені за показниками результативності роботи ВНЗ. Критеріями такого розподілу повинні бути: кількість студентів, які обрали той чи інший ВНЗ; специфіка обраної спеціальності; результати науково-дослідної та міжнародної діяльності, показники працевлаштування випускників, залучення інших джерел фінансування для наукових досліджень.

2. Соціальний фонд – кошти державного або місцевих бюджетів, що виділяються на соціально-побутові потреби здобувачів вищої освіти усіх ступенів та рівнів, які зараховані на бюджетні місця. З соціального фонду здійснюються: витрати на виплату академічної та соціальних стипендій, соціальне забезпечення для надання державних пільг та гарантій окремим категоріям здобувачів вищої освіти; витрати для надання цільових пільгових державних кредитів на проживання та соціально-побутові потреби; витрати на утримання гуртожитків.

3. Фонд капітальних видатків – кошти на проекти розвитку ВНЗ або на його капітальні інвестиції. До цього фонду належать кошти державного або місцевих бюджетів на придбання або створення основних засобів, навчального, лабораторного, спортивного, виробничого обладнання, предметів довгострокового користування, приладів, механізмів, меблів, комп'ютерної техніки та оргтехніки, капітальне будівництво, ремонт, реконструкцію та реставрацію приміщень, будівель, споруд, транспортних засобів, що використовуються у навчально-виховному процесі (у тому числі придбання будівельних матеріалів, виготовлення проектно-кошторисної документації) тощо.

4. Фонд державної цільової підтримки – гроші на підтримку тих категорій населення, яким держава надає додаткову підтримку на здобуття вищої освіти.

Проблема недостатнього фінансування вищої освіти розглядається сьогодні багатьма науковцями як одна з головних зовнішніх проблем

економічної безпеки вищої школи, оскільки, як видається на перший погляд, в разі істотного збільшення обсягів фінансування ВНЗ більшість проблем вирішуватимуться самі по собі, а загрози будуть ліквідовані. Однак це далеко не так, адже проблема підвищення рівня економічної безпеки у системі вищої освіти лежить не стільки в площині недостатнього фінансування, скільки в площині відсутності механізмів впливу системи фінансування на забезпечення якості вищої освіти і, відповідно, економічної безпеки ВНЗ. Тому розподіл державного замовлення повинен відбуватися не за принципом «гроші йдуть за студентом», а «гроші йдуть за якістю освіти».

Також потребує державного фінансування у належних обсягах й університетська наука. Якщо у розвинутих країнах світу уряди витрачають на науку від трьох і більше відсотків ВВП, то в Україні значення даного показника не досягає навіть 1 %. Також в Україні, порівняно із зарубіжними країнами, питомі витрати на наукові дослідження в розрахунку на одного науковця майже втричі менші, ніж у Росії, у 18 разів – ніж у Бразилії, у 34 рази – порівняно з Південною Кореєю і більше ніж у 70 разів – у США.

Саме держава повинна стати безпосереднім провідником інтелектуального та інноваційного розвитку, замовником та організатором досліджень і розробок у пріоритетних і сучасних напрямках науково-технічного прогресу. Суттєвих змін у напрямку поліпшення потребує фінансування освіти та науки шляхом збільшення бюджетних видатків до рівня 2-2,5 %, а також залучення позабюджетних фінансових ресурсів. Першочергової підтримки потребує фундаментальна наука, що є основою створення власних наукових результатів і вагомим чинником оновлення наукового потенціалу. Так для останніх років є характерним зростання частки фундаментальних досліджень у розподілі за видами наукових робіт, проте їхня частка не перевищує 0,2 % ВВП, тоді як у пострадянських країнах витрати на такі дослідження становлять 0,5-0,6 % ВВП [2].

В цілях активізації інтелектуального розвитку необхідно поступово наближувати університетську та академічну науку, посилити роль Міністерства освіти і науки та Національної академії наук України у координації фундаментальних наукових досліджень, виробленні та реалізації державної політики у сфері науки, поєднанні зусиль їхніх вчених у проведенні спільних досліджень та комерціалізації їх результатів. Тому потрібно шукати, апробувати та впроваджувати різноманітні форми плідної співпраці, а не доводити, яка наука потребує більших обсягів державного фінансування. Саме у такому форматі можливо спільно реалізувати модель відносин «освіта – наука – бізнес – держава» і більш ефективно використати ті незначні кошти, що виділяються державою на фінансування наукової діяльності.

В умовах недостатнього бюджетного фінансування ВНЗ поставлені перед необхідністю якомога ефективніше витрачати надані їм державою кошти, знаходити джерела додаткового фінансування. Як правило, основним джерелом позабюджетного фінансування вищих навчальних

закладів є надання освіти на платній основі. Таким чином виникає необхідність забезпечення конкурентоспроможності, що є особливо актуальним для ВНЗ як економічних суб'єктів, які постійно працюють над вирішенням завдань адаптації, виживання та розвитку у ринковому середовищі. Адже з позицій економічної безпеки висока конкурентоспроможність вузу дозволяє: отримати значні у порівнянні з конкурентами фінансові ресурси за рахунок надання освітніх платних послуг, отримати додаткове фінансування від держави за рахунок надання більш якісних послуг і отримання додаткового державного замовлення; отримати додаткові фінансові ресурси від представників ринку праці за рахунок укладення контрактів на підготовку і перепідготовку фахівців для конкретних підприємств; мати можливість формувати на стадії вступу абітурієнтів більший обсяг людського капіталу за рахунок навчання в більш престижному вузі.

Саме тому отримання додаткових фінансових ресурсів є чинником посилення економічної безпеки ВНЗ як з огляду на можливості їх спрямування безпосередньо на потреби системи економічної безпеки вузу, так і їх використання в освітньому процесі для зміцнення позиції вузу на ринку освітніх послуг. При цьому слід констатувати, що однією з основних проблем, яку необхідно вирішити економічній науці, є якісне формування фінансових потоків на всіх етапах здійснення освітньої діяльності. В даний час ця проблема набуває якісно іншого вигляду в зв'язку з тим, що економіка країни поступово переходить в новий стан, перетворюючись чимдалі в інноваційну, що в свою чергу вимагає зміни акцентів і корінного перетворення всієї системи фінансування системи вищої освіти України та забезпечення на цій основі економічної безпеки.

Серед напрямів забезпечення економічної безпеки не можна обійти увагою інформатизацію, яка спроможна докорінно змінити форми організації навчального процесу та наукової діяльності у ВНЗ з огляду на підготовку людей, які формують нове інформаційне середовище суспільства і працюють у ньому. Зокрема йдеться про дистанційне навчання, що потребує перш за все збільшення видатків на оснащення комп'ютерною технікою, новітнім обладнанням та програмним забезпеченням [3, с. 302]. З позицій фінансової складової економічної безпеки перевагами дистанційного навчання є: зменшення витрат на організацію навчального процесу; охоплення широкої аудиторії студентів і слухачів за рахунок створення єдиного освітнього простору, гнучкості організації навчання, можливості економії коштів. Усе це безперечно сприяє збільшенню обсягу надходжень до бюджету ВНЗ.

Окрім того, зміцненню економічної безпеки ВНЗ сприятимуть заходи з розширення співробітництва із підприємствами та організаціями з метою підвищення кваліфікації та набуття вищої освіти та підвищення кваліфікації їх працівниками на основі укладених угод. Перспективним кроком у даному напрямку є організація співпраці із органами служби зайнятості з метою перенавчання безробітних, що може бути корисним з

точки зору збільшення чисельності абітурієнтів та інших споживачів освітніх послуг. Така робота є більш корисною не стільки з позицій істотного збільшення кількості споживачів освітніх послуг, що надаються ВНЗ, скільки з тієї точки зору, що вона спроможна внести додатковий вклад у збільшення кількості абітурієнтів та зростання доходів ВНЗ від здійснення основної діяльності.

Іншим напрямом зміцнення економічної безпеки ВНЗ є проведення роботи із набору іноземних громадян, в результаті чого відбувається надходження іноземної валюти від контрактної підготовки цих студентів. Все це потребує проведення широкої інформаційно-рекламної роботи з використанням, у тому числі, електронних технологій, виїзду делегацій та окремих фахівців у зарубіжні країни для проведення набору їхніх громадян на навчання, прийому іноземних делегацій у ВНЗ, розширення співпраці з представництвами іноземних держав в Україні та посольствами України в інших країнах, спеціалізованими вітчизняними фірмами та іноземними структурами, які займаються направленням своїх співгромадян на навчання за кордон. До того ж факультетам і кафедрам ВНЗ слід постійно брати участь у міжнародних освітянських виставках та налагоджувати тісну співпрацю зі своїми випускниками з інших країн та студентами-іноземцями, які навчаються у ВНЗ. При цьому необхідною умовою є якісна організація та проведення навчального процесу, постійна практика викладання іноземною мовою, забезпечення належних умов для проживання, медичного обслуговування та побуту студентів-іноземців.

Другим за значущістю джерелом позабюджетних коштів є науково-дослідні роботи, виконані на замовлення фізичних та юридичних осіб. Що ж стосується позабюджетного фінансування наукових досліджень, ВНЗ повинні ініціювати питання про створення незалежних фондів університетської науки, які б конкурували між собою за право отримання бюджетного фінансування, а також постійно працювати у напрямку залучення коштів приватних інвесторів у сферу фундаментальних і прикладних наукових досліджень. При цьому цільове фінансування та фінансування окремих проектів повинно здійснюватися на конкурсній основі із можливим залученням приватного капіталу у співфінансування. Це сприятиме здоровій конкуренції між навчальними закладами та підвищить ефективність використання бюджетних коштів.

В цілях активізації інтелектуального розвитку необхідно поступово наближувати університетську та академічну науку, посилити роль Міністерства освіти і науки та Національної академії наук України у координації фундаментальних наукових досліджень, виробленні та реалізації державної політики у сфері науки, поєднанні зусиль їхніх вчених у проведенні спільних досліджень та комерціалізації їх результатів. Саме у такому форматі можливо реалізувати модель відносин «освіта – наука – бізнес – держава» і більш ефективно використати ті незначні кошти, що виділяються державою на фінансування наукової діяльності.

Іншим джерелом формування фінансових ресурсів вузу за рахунок позабюджетних джерел може стати цільовий капітал, який являє собою частину майна ВНЗ, що формується за рахунок внесених грошових пожертвувань та передається у довірче управління фінансовим установам з метою отримання доходу від інвестування коштів у ринкові активи, який буде використаний для фінансування статутної діяльності. Іншими словами, за рахунок добровільних пожертв створюється так званий «ендаумент-фонд», який виступає гарантією наявності грошових коштів у майбутньому. При цьому витрати можуть здійснюватися лише за рахунок доходів від інвестованої основної суми ендаументу, яка залишається недоторканою. Такі витрати здійснюються в різних цілях, зокрема – на підтримку інтелектуальної діяльності: грантову підтримку наукових досліджень, впровадження інновацій в освітній процес; оплату витрат на стажування молодих вчених і студентів; проведення наукових заходів; оновлення матеріально-технічної бази ВНЗ; публікацію наукових видань; Даний підхід дозволяє постійно нарощувати активи ендаументів, що, з одного боку, розширює фінансові можливості фондів, а, з іншого боку, ефективно захищає їх від можливого «проїдання» коштів в ситуації непередбачених пауз у зборі пожертвувань [4, с. 331].

Зараз у світі діє понад 1000 фондів, в яких акумульовано значні кошти. Так, ендаумент-фонд Гарвардського університету має у розпорядженні понад 34 млрд дол. США, Єльський університет - більше 18 млрд дол. США. У фондах Прінстонського, Стенфордського і Техаського університетів акумульовано понад 10 млрд дол. США у кожному. Загалом, кошти ендаументів приносять зарубіжним некомерційним організаціям до 40-50 % річного доходу, виступаючи найважливішим джерелом фінансування широкого переліку напрямів діяльності ВНЗ, знижують рівень залежності від бюджетних ресурсів і, відповідно, підвищують рівень економічної безпеки ВНЗ, зокрема в частині її фінансової складової. Особливо, що стосується останнього, у США висловлюються думка щодо існування так званого «ендаументленду» - специфічної системи, котра не підконтрольна владі, насамперед через свою повну фінансову самостійність» [5].

Створення і функціонування ендаументів в Україні, а також розпоряджання доходами від їх використання є можливим відповідно до ст. 70 Закону України «Про вищу освіту». Однак активізація цих процесів буде реальною лише за рахунок прийняття Закону України «Про порядок формування та використання цільового капіталу некомерційних організацій», який повинен регламентувати цілі, напрями, відносини у сфері цільового капіталу, порядок його формування та використання, права жертводавців, вимоги до власників ендаументів та органів управління ними, особливості довірчого управління та інвестування коштів у ринкові активи, а також механізми контролю за цими процесами. Саме цей документ створить стартові умови для розвитку ринку цільового капіталу у нашій державі, оскільки в діючому на сьогодні Законі України «Про благодійну діяльність та благодійні організації» [6] ці питання не набули належного

розвитку. Також доцільним є сприяння перетворенню існуючих фондів при ВНЗ на ендаументи із визначеними цілями та стратегічним планом використання коштів на основі прозорості та відкритості.

Ще одним напрямом зміцнення економічної безпеки ВНЗ в розрізі її фінансової складової є надання інших видів платних послуг, які не можуть носити систематичний характер через неможливість навчальних закладів підтримувати свою конкурентоздатність нарівні з комерційними структурами. Через це надання платних послуг (окрім платної освіти) носить спорадичний характер й не може бути використане як стабільне джерело доходу. Йдеться передусім про надання послуг з підготовки до вступу до ВНЗ та до ЗНО, проведення різного роду тренінгів, курсів, занять у гуртках та різноманітних за напрямками (освітнім, науковим, технічним, художнім, туристичним, екологічним, спортивним, оздоровчим та гуманітарним) заходів, а також побутових, житлово-комунальних та інших, які входять до діючого «Переліку платних послуг, які можуть надаватися навчальними закладами, іншими установами та закладами системи освіти, що належать до державної та комунальної форми власності», виходячи з конкретних особливостей, умов функціонування та специфіки ВНЗ [7]. У зв'язку з цим повинно відбуватись розширення економіко-господарської активності структурних підрозділів ВНЗ в межах чинного законодавства, удосконалення правового забезпечення певних видів відносин, які можуть виникнути в процесі цих видів діяльності. В даному напрямку кожен ВНЗ повинен здійснити наступне: запровадити моніторинг показників майнового стану, ділової і фінансової активності та показників профільного використання активів з метою отримання інформації про рівень ефективності їх використання загалом, за напрямками діяльності, за окремими видами активів та приймати відповідні управлінські рішення для покращення стану економічної діяльності; активізувати залучення у госпрозрахунковій діяльності ВНЗ вільних площ земельних ділянок і приміщень, транспортних засобів, спортивного інвентарю, медичного обладнання, засобів зв'язку і комунікацій, комп'ютерного і периферійного обладнання та іншого майна, не задіяного у освітній діяльності, що забезпечить ефективне використання активів та дозволить залучити додаткові грошові надходження; здійснити списання застарілої техніки, обладнання та літератури; придбавати основні засоби на засадах фінансового лізингу, що сприятиме оновленню матеріально-технічного забезпечення та уникненню значних капітальних витрат на етапі придбання.

Разом з цим, підвищення рівня економічної безпеки ВНЗ повинно забезпечуватись не тільки за рахунок знаходження додаткових джерел прямого фінансування, але й економії коштів, ефективного використання вже наявних ресурсів та майна. Тому відповідним структурам ВНЗ слід працювати над зменшенням видатків на утримання майнового комплексу шляхом: впровадження режиму надзвичайної економії матеріальних ресурсів, в першу чергу енергетичних – це запровадить систему більш

ефективного використання ресурсів і призведе до зменшення постійних витрат; здавання в оренду частини площ, які не використовуються – даний захід не несе за собою ніяких витрат, а забезпечує тільки отримання додаткового прибутку; оптимізація структури і штатного розпису шляхом передачі ВНЗ частини завдань та процесів стороннім виконавцям на умовах субпідряду (аутсорсинг), що дасть змогу скоротити витрати на обслуговування зазначених процесів та на фонд заробітної плати; удосконалення організації навчального процесу та формування оптимальних розкладів занять з метою економії енергоресурсів та оптимального використання наявних площ.

Разом з тим необхідно звернути увагу на оцінку вартості освітніх послуг, оскільки оптимізація формування фінансових ресурсів ВНЗ має передбачати отримання такого обсягу фінансових ресурсів, при якому вони покривали би витрати, пов'язані з наданням цих послуг і забезпечували стабільний розвиток.

Цілком очевидно, що для забезпечення високого рівня економічної безпеки і підтримки в належній якості фінансових ресурсів ВНЗ необхідна об'єктивна і оперативна інформація про зміни, що відбуваються в керованому об'єкті [8, с. 808]. У зв'язку з цим рекомендуємо на рівні ВНЗ організувати систему регулярного моніторингу, яка дасть змогу отримувати релевантну інформацію для прийняття своєчасних та ефективних управлінських рішень, пов'язаних із забезпеченням економічної безпеки. При цьому виділимо такі завдання моніторингу: отримання об'єктивної інформації про поточний стан фінансових ресурсів та активів ВНЗ і тенденції його розвитку з позицій безпеки; виявлення загроз економічній безпеці в частині її фінансової складової; системний аналіз та оцінка їх впливу на основні показники економічної безпеки ВНЗ; розроблення методів та підготовка фінансових рішень з метою нейтралізації існуючих та потенційних загроз.

Система моніторингу повинна бути спрямована, в першу чергу, на раннє виявлення зовнішніх і внутрішніх загроз, здатних призвести до зниження рівня економічної безпеки, а також забезпечення керівництва ВНЗ достовірною інформацією для прийняття ефективних рішень на рівні оперативного та стратегічного управління.

З формуванням ринкових відносин в Україні дія їхніх принципів виходить власне за межі економіки і починає виявлятися у соціальній сфері, де донедавна традиційно панувала держава. Зокрема, йдеться про ВНЗ, для яких сьогодні все більш характерним є заробляння коштів з метою виживання у конкурентному середовищі, що виправдовує розгляд тематики економічної безпеки, а особливо – її фінансової складової у системі вищої освіти в Україні.

Викладені думки, певна річ, не охоплюють всього спектру проблем, пов'язаних із забезпечення економічної безпеки ВНЗ у розрізі її фінансової складової. Досі невирішеними залишаються питання виявлення фінансових загроз економічній безпеці та їх нейтралізації, розроблення

методичних підходів до оцінювання впливу фінансової складової на стан економічної безпеки. Потребують також ґрунтовних досліджень питання нормативно-правового, інституційного забезпечення, а також гарантування економічної безпеки у розрізі її фінансової складової як на рівні ВНЗ, так і вітчизняної системи вищої освіти загалом. Кожна із цих складових має свої специфічні шляхи вирішення проблем, що стверджує про необхідність розроблення відповідних фінансових механізмів для забезпечення економічної безпеки у системі вітчизняної вищої освіти.

1. Про формування та розміщення державного замовлення на підготовку фахівців, наукових, науково-педагогічних та робітничих кадрів, підвищення кваліфікації та перепідготовку кадрів від 20.11.2012 № 5499-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/5499-17>.

2. Тюленев Г.Д. Принципові основи посилення економічної безпеки вищого навчального закладу / Г.Д. Тюленев // Управління проектами та Розвиток виробництва: Зб.наук.пр. - Луганськ: вид-во СЛУ ім. В.Даля, 2012. - № 2 (42). - С. 59-65. - Режим доступу: <http://www.pmdp.org.ua/images/Journal/42/12tgdnz.pdf>

3. Система економічної безпеки: держава, регіон, підприємство : монографія : в 3 т. Т. 3 / за заг. ред.. проф. Г. В. Козаченко. – Луганськ : «Промдрук», 2014. – 337 с.

4. Пшик Б.І. Формування ринку цільового капіталу в Україні: передумови, проблеми, перспективи / Б.І. Пшик, О.О. Печенко// Фінансовий простір. – 2015. - № 3 (19). – с. 331.

5. Annual Endowment Report. Harvard Management Company. September 2014: http://www.hmc.harvard.edu/docs/Final_Annual_Report_2014.pdf.

6. Закон України «Про благодійну діяльність та благодійні організації» від 05.07.2012 № 5073-VI [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/5073-17>.

7. Перелік платних послуг, які можуть надаватися навчальними закладами, іншими установами та закладами системи освіти, що належать до державної та комунальної форми власності, від 27.08.2010 № 796 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/796-2010-%D0%BF>.

8. Белый Е.М. Экономическая безопасность высшего учебного заведения / Е.М. Белый, И.Б. Романова// Фундаментальные исследования. – 2014. - № 5. – с. 808.

4.3. Методика оцінки стану фінансової безпеки підприємств

Фінансова безпека – одна зі складових економічної безпеки. Вона має власний механізм реалізації, але при цьому не відділена від процесів забезпечення інших видів економічної та національної безпеки, адже виступає спільною основою при створенні умов економічної безпеки. Основний принцип підтримки фінансової безпеки в стабільному стані – це контроль, балансування доходів і витрат економічної системи.

На фінансову безпеку впливають як зовнішні фактори, так і внутрішні. До зовнішніх факторів відносяться: кризові ситуації в країні і несприятливі умови ведення бізнесу; політична нестабільність; часті зміни в нормативно-правових актах, кредитної та податкової політики; високий рівень інфляції; погіршення показників інвестиційної привабливості; значний вплив

недосконалої конкуренції на ринку; висока криміногенна обстановка; природні катаклізми.

До внутрішніх небезпек і загроз, що впливають на фінансову безпеку, відносяться: навмисні або випадкові помилки менеджменту в області управління фінансами підприємства, пов'язані з вибором стратегії підприємства, управлінням, оптимізацією активів і пасивів підприємства; непрофесіоналізм основного кадрового складу; помилки при організації інформаційної безпеки; недостатня увага до організації стратегічного планування та кризового менеджменту; порушення договірних зобов'язань.

У зв'язку із зростанням нестабільності, фінансовою кризою, глобалізацією економічного простору збільшилася кількість загроз у вигляді нестабільності фінансових ринків, аномальних варіацій цін на енергоносії, насамперед на нафту і т.д. У цих умовах підприємства зіткнулися з потребою забезпечення фінансової безпеки і стабільності розвитку.

І. А. Бланк розглядає фінансову безпеку підприємства з точки зору кількісного і якісного детермінованого рівня фінансового стану підприємства, що забезпечує стабільну захищеність його пріоритетних, збалансованих фінансових інтересів від ідентифікованих реальних і потенційних загроз зовнішнього і внутрішнього характеру, параметри якого визначаються на основі його фінансової філософії і створюють необхідні передумови фінансової підтримки його стійкого зростання в поточному і перспективному періоді [1].

О. І. Барановський вважає, що фінансова безпека підприємства – це ступінь захищеності фінансових інтересів на всіх рівнях фінансових відносин або рівень забезпеченості підприємства фінансовими ресурсами, достатніми для задоволення його потреб і виконання існуючих зобов'язань [3].

Такі вчені як А. О. Єпіфанов і О. Л. Пластун вважають, що фінансова безпека суб'єктів підприємництва – це здатність суб'єкта підприємництва здійснювати свою господарську, зокрема й фінансову діяльність, ефективно і стабільно шляхом використання сукупності взаємопов'язаних діагностичних, інструментальних та контрольних заходів фінансового характеру, що мають оптимізувати використання фінансових ресурсів, забезпечити належний їх рівень та нівелювати вплив ризиків внутрішнього та зовнішнього середовищ [3].

Аналіз різних поглядів про поняття фінансової безпеки підприємства, що містяться в працях вчених-економістів, свідчить про недосконалість теоретичної бази і відсутності спеціальних методик оцінки її рівня. Проте, незважаючи на певні відмінності в авторських трактуваннях поняття «фінансової безпеки підприємства», практично всі автори під системою забезпечення фінансової безпеки підприємства розуміють комплекс заходів з метою захисту виробничо-фінансової діяльності від реальних і потенційних внутрішніх і зовнішніх загроз з метою забезпечення сталого

розвитку підприємства в поточному періоді і на перспективу. Іншими словами, під системою забезпечення фінансової безпеки суб'єктів господарювання розуміється сукупність здійснюваного комплексу заходів в інтересах захисту бізнесу від внутрішніх і зовнішніх фінансових загроз.

У загальному вигляді система корпоративних органів, що забезпечують фінансову безпеку, включає в себе стратегічний та оперативно-тактичний рівні, а також відповідні процедури і інструментарій забезпечення на кожному з них.

До таких заходів захисту відносяться:

1. Виробничі – модернізація основних засобів і засобів виробництва, що передбачають поетапну (відповідно до фінансових можливостей) заміну діючого обладнання на більш продуктивне, що дозволить випускати якісну продукцію при меншій кількості витрат і, відповідно, мати більш високі фінансові показники; розширення кількості і якості робочих місць з випуску інноваційної продукції; підвищення кваліфікації працівників за встановленим графіком тощо.

2. Ресурсозберігаючі – передбачають зниження споживання матеріалів за рахунок впровадження нових технологій і підвищення якості виготовлення товарів, що виключає масовий брак; дотримання існуючих і перспективних екологічних вимог.

3. Маркетингові – розширення ринків збуту; внутрішній контроль за виконанням договорів; безперервний пошук партнерів для взаємовигідного співробітництва.

4. Фінансово-економічні – модернізація політики управління активами; експорт готової продукції з високою доданою вартістю; зниження частки «тіньової» економіки; удосконалення методів управління дебіторською, кредиторською заборгованістю, товарними запасами; активне використання фінансових інструментів.

5. Інноваційні – розробка і впровадження у виробництво нових видів продукції і високопродуктивних засобів виробництва; випуск конкурентоспроможної продукції, що відповідає міжнародним стандартам; просування перспективної продукції на світовий ринок.

6. Кадрові – модернізація кадрової політики в напрямку розвитку людського потенціалу; підвищення кваліфікації персоналу.

7. Соціальні – створення умов для високопродуктивної праці; підвищення заробітної плати, вдосконалення форм стимулювання праці фахівців, діяльність яких орієнтована на приріст доходів; скорочення розриву заробітної плати високо- і низькооплачуваних категорій працівників.

Розробка методів оцінки фінансової безпеки підприємства має важливе методологічне значення. Це пояснюється тим, що керівництво повинно володіти інформацією, як про поточний фінансовий стан підприємства, так і про його подальші перспективи. Крім керівництва підприємства в такій інформації зацікавлені різні суб'єкти господарювання, які його оточують. Закономірно, підприємству, яке має незадовільний

фінансовий стан, а отже і незадовільний стан фінансової безпеки, розраховувати на інвестиційні проекти та кредитування практично неможливо. Тому важливим елементом управління фінансовою безпекою підприємства стає об'єктивне і своєчасне визначення її рівня.

На наш погляд, фінансову безпеку підприємства необхідно розглядати як окремий об'єкт управління, так як життєдіяльність суб'єкта господарювання безпосередньо залежить від його фінансового стану. Саме тому, ключовим фактором забезпечення фінансової безпеки підприємства безсумнівно є грамотний і професійний менеджмент, який володіє методичним інструментарієм оцінки та аналізу фінансової безпеки, що здатний виявити і нейтралізувати загрози.

Існують різноманітні методи оцінки фінансової безпеки підприємства, які представлені на рис. 1.

У зарубіжних країнах часто використовують *методи прогнозування банкрутства*, на підставі яких можна аналізувати фінансову безпеку підприємств. Це такі показники, як модель Альтмана, модель Ліса, чотирьохфакторна модель Таффлера і Тішоу та інші [7].

Найбільш широке застосування серед методів прогнозування банкрутства отримала, так звана, п'ятифакторна модель Альтмана розроблена Едвардом Альтманом у 1968 р., що має вигляд:

$$Z = 1,2 \cdot X_1 + 1,4 \cdot X_2 + 3,3 \cdot X_3 + 0,6 \cdot X_4 + 0,999 \cdot X_5, \quad (1)$$

де X_1 – відношення власного оборотного капіталу (оборотні активи – поточні зобов'язання) до сукупних активів; X_2 – відношення нерозподіленого прибутку до сукупних активів; X_3 – відношення фінансового результату від звичайної діяльності до оподаткування до сукупних активів; X_4 – відношення між власним капіталом і залученим капіталом (довгострокові зобов'язання + поточні зобов'язання); X_5 – відношення чистого доходу (виручки) від реалізації продукції до сукупних активів.

В моделі Альтмана фактор X_1 , характеризує певною мірою ліквідність балансу; X_2 , X_3 – рентабельність активів; X_4 – структуру капіталу; X_5 – оборотність активів.

Однак, підприємства з рентабельністю вище деякої межі, теоретично не можуть стати банкрутами і це є суттєвим недоліком даного методу [7]. Також недоліком є те, що дана формула була розроблена досить давно, а економічні процеси постійно знаходяться в русі і ситуація постійно змінюється.

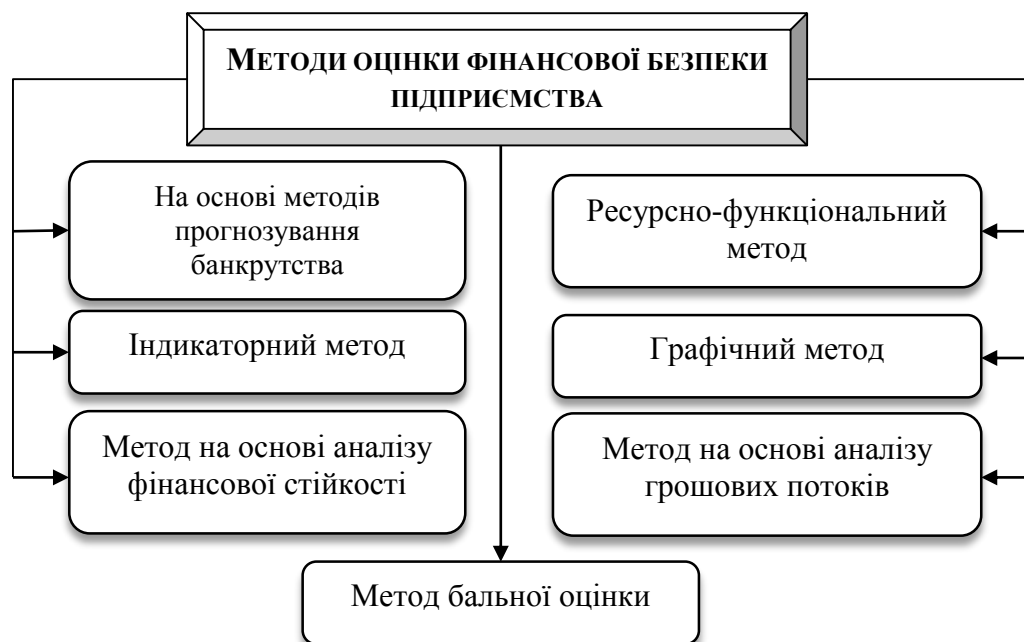

Рис. 1. Методи оцінки фінансової безпеки підприємства

*Джерело: складено на основі [7-16].

Слід зазначити, що методи прогнозування банкрутства були розроблені для зарубіжних країн і тому дані моделі не адаптовані до вітчизняної економіки і не враховують специфіку діяльності українських підприємств, а саме: особливості в системі бухгалтерського обліку і податковому законодавстві, вплив інфляції на формування показників діяльності підприємства, галузеву приналежність підприємства тощо.

Враховуючі всі ці обмеження зарубіжних моделей прогнозування банкрутства, вітчизняними науковцями були розроблені методики, що адаптовані до вітчизняної економіки.

Однією з найвідоміших є модель Сайфулліна–Кадикова. Оцінка рівня фінансового стану в цій моделі здійснюється за рейтинговим числом R :

$$R = 2 \cdot K_1 + 0,1 \cdot K_2 + 0,08 \cdot K_3 + 0,45 \cdot K_4 + K_5, \quad (2)$$

де K_1 – коефіцієнт забезпеченості власними оборотними коштами; K_2 – загальний коефіцієнт покриття; K_3 – коефіцієнт оборотності обігових коштів; K_4 – рентабельність реалізації; K_5 – звичайна рентабельність власного капіталу.

Якщо зазначені індикатори досліджуваного підприємства рівні мінімальним нормативним значенням, то $R = 1$. Якщо $R > 1$, то фінансовий стан підприємства вважається задовільним, якщо $R < 1$ - незадовільним.

Дана модель враховує специфіку вітчизняної економіки та, разом з тим, є зручною для коригування відносно локалізації підприємства та часу розгляду. Однак недоліками всіх методів прогнозування банкрутства для визначення рівня фінансової безпеки є те, що вони дають можливість визначити наближення банкрутства підприємства (стадії кризи) та не дозволяють спрогнозувати перехід підприємства від однієї стадії життєвого циклу до іншої.

Ресурсно-функціональний метод розглядався такими авторами як Б. Губський, Л.В. Матвійчук. Згідно даного методу оцінку фінансової безпеки здійснюють за кожною її функціональною складовою, а потім виводять інтегральний показник експертним шляхом. При цьому різні автори виділяють кілька відмінних одна від одної функціональних складових і показники, які їх характеризують. Найбільш часто рівень фінансової безпеки підприємства визначають за рівнями безпеки таких складових: бюджетної, грошово-кредитної, валютної, банківської, інвестиційної, фондової, страхової [8]. На нашу думку ресурсно-функціональний метод оцінки рівня фінансової безпеки підприємства є дуже широкий, оскільки, по-перше, процес забезпечення фінансової безпеки ототожнюється фактично з усією діяльністю підприємства і, по-друге, зводиться до оцінки використання ресурсів на підприємстві. До того ж має значний вплив суб'єктивна думка експертів.

Індикаторний метод передбачає порівняння фактичних значень показників фінансової безпеки з пороговими значеннями індикаторів її рівня.

Під пороговими значеннями індикаторів фінансової безпеки розуміють їх граничні величини, недотримання яких призводить до виникнення загроз у сфері фінансової безпеки.

При такому підході найвищий рівень фінансової безпеки підприємства досягається за умови, якщо вся сукупність індикаторів знаходиться в межах порогових значень, а порогове значення кожного з індикаторів досягається не на шкоду іншим.

Розробкою індикаторного підходу в даний час займаються багато авторів [9; 10]. Запорожцева Л. А. при формуванні системи показників пропонує на кожен загрозу втрати фінансової безпеки встановлювати порогове значення. До основних загроз фінансової безпеки підприємства відносяться:

- загроза втрати ліквідності підприємства – коефіцієнт поточної та абсолютної ліквідності;

- загроза втрати фінансової самостійності підприємства – коефіцієнт автономії, значення плеча фінансового важеля, коефіцієнт забезпеченості власними засобами;

- загроза неплатоспроможності підприємства – показник достатності грошових коштів;

- загроза використання неефективної кредитної політики в частині дебіторсько-кредиторської заборгованості – коефіцієнт оборотності оборотних активів, коефіцієнт оборотності власного капіталу, співвідношення оборотності кредиторської та дебіторської заборгованостей;

- загроза нарощування боргів через уповільнення інкасації дебіторської заборгованості – показник її оборотності;

– загроза зниження ефективності діяльності підприємства, втрати його прибутковості. Для її недопущення запропоновано використовувати показники рентабельності активів та рентабельності власного капіталу;

– загроза старіння об'єктів основних засобів за рахунок «проїдання» амортизаційного фонду. Її відстеження можливо за рівнем інвестування амортизації [10].

Методика розрахунку індикаторів фінансової безпеки, а також їх порогові значення подані в табл. 1.

Таблиця 1

Індикатори фінансової безпеки підприємства

№ п/п	Найменування показника-індикатора	Методика розрахунку	Порогове значення	Умова, що забезпечує фінансову безпеку
1	2	3	4	5
1. Показники платоспроможності				
1.1.	Коефіцієнт абсолютної ліквідності	(Грошові кошти + короткострокові фінансові вкладення) / Короткострокові зобов'язання	0,2	Значення показника повинно бути не менше порогового
1.2.	Коефіцієнт поточної ліквідності	Оборотні кошти / Короткострокові зобов'язання	>1	Значення показника повинно бути не менше порогового
2. Показники фінансової стійкості				
2.1.	Коефіцієнт автономії	Власний капітал / Валюта балансу	≥0,5	Значення показника повинно бути не менше порогового
2.2.	Плече фінансового важеля	Позичковий капітал / Власний капітал	1	Значення показника повинно бути не більше порогового
2.3.	Коефіцієнт забезпеченості власними засобами	Власний капітал + довгострокові зобов'язання – необоротні активи) / Оборотні активи	0,1	–
3. Показники ділової активності				
3.1.	Коефіцієнт оборотності оборотного капіталу	Виручка від реалізації продукції / Середньорічна величина оборотного капіталу	Значення показника → тах	–
3.2.	Коефіцієнт оборотності власного капіталу	Виручка від реалізації продукції / Середньорічна величина власного капіталу	Значення показника → тах	–
3.3.	Коефіцієнт оборотності дебіторської заборгованості	Виручка від реалізації продукції / Середньорічна величина дебіторської заборгованості	Значення показника → тах	Значення показника повинно бути не менше порогового
3.4.	Коефіцієнт оборотності кредиторської заборгованості	Виручка від реалізації продукції / Середньорічна величина кредиторської заборгованості	Значення показника → тах	Значення показника повинно бути більше показника дебіторської заборгованості

Продовження табл. 1

1	2	3	4	5
4. Показники рентабельності				
4.1.	Рентабельність активів	Чистий прибуток / Валюта балансу	Значення показника → <i>тах</i>	Значення показника повинно бути більше індексу інфляції
4.2.	Рентабельність власного капіталу	Чистий прибуток / Середньорічна величина власного капіталу	Значення показника → <i>тах</i>	Значення показника повинно бути більше показника рентабельності активів
5. Показники розвитку підприємства				
5.1.	Рівень інвестування амортизації	Валові інвестиції / Амортизаційні відрахування	>1	Значення показника повинно бути не менше порогового
5.2.	Темп зростання чистого прибутку	Чистий прибуток за звітний період / Чистий прибуток за попередній період	>1	Значення показника повинно бути більше темпу зростання виручки
5.3.	Темп зростання виручки	Виручка за звітний період / Виручка за попередній період	>1	Значення показника повинно бути більше темпу зростання активів
5.4.	Темп зростання активів	Валюта балансу за звітний період / Валюта балансу за попередній період	>1	Значення показника повинно бути не менше порогового

Інформаційною базою для визначення фактичних значень індикаторів рівня фінансової безпеки є бухгалтерська (фінансова) звітність. Кількість і склад показників для моніторингу фінансової безпеки керівництво підприємства може вибирати на основі власних уявлень про важливість впливу тих чи інших факторів на стан бізнесу.

Отже, методика розрахунку по індикаторному підходу складається з наступних етапів:

1. Вибір показників, які всебічно характеризують діяльність підприємства;
2. Для кожного обраного показника встановлюється нормативне значення;
3. Обчислюється ступінь відносного відхилення фактичного показника від нормативного за такими формулами:

– якщо напрямок оптимізації показника прямує до збільшення:

$$x_i = \frac{a_i}{a_i^n}, \quad (3)$$

де a_i – фактичне значення показника; a_i^n – фактичне значення показника.

– якщо напрямок оптимізації показника прямує до зменшення:

$$x_i = \frac{a_i^n}{a_i}, \quad (4)$$

4. Розрахунок інтегрального показник фінансової безпеки за формулою:

$$R_{\text{ФБ}} = x_1 \pm x_2 \pm x_3 \pm \dots \pm x_n, \quad (5)$$

При визначенні оцінки фінансової безпеки за даним показником ранжування відбувається від меншої оцінки до більшої. У формулі знак «—» використовується для показників, що мають негативне значення.

Для оцінки фінансової безпеки інтегральний показник необхідно порівняти з пороговим, тобто мінімально необхідним рівнем фінансової безпеки. Останній дорівнює кількості показників-індикаторів, що характеризують рівень фінансової безпеки підприємства, так як при розрахунку ступеня відхилення у формулі (5) порогове значення по кожному показнику повинні бути рівні 1 [11].

Таким чином, використання індикаторного методу оцінки фінансової безпеки дозволяє завчасно виявити небезпеку і вжити заходів, щодо її попередження.

Одним із способів підвищення фінансової безпеки з використанням індикаторного методу є розробка і впровадження системи контролінгу фінансової безпеки. Контролінг фінансової безпеки – це систематична робота, що спрямована на формування інформаційної бази, моніторингу індикаторів фінансової безпеки, своєчасного виявлення загроз її втрати і прийняття оперативних управлінських рішень по їх нейтралізації.

Графічний метод оцінки фінансової безпеки базується на побудові так званого «багатокутника» та розрахунку його площі. Побудова багатокутників здійснюється наступним чином: коло ділять радіальними оціночними шкалами на рівні сектори, кількість яких дорівнює кількості обраних індикаторів; шкали на радіальних прямих градуюють так, щоб всі значення індикаторів знаходилися всередині оціночного кола; значення критеріїв збільшувалися по мірі віддалення від центра кола; на кожній осі з використанням відповідного масштабу вимірювання позначаються точки, що відповідають значенням критеріїв; по точках відповідно для кожного з підприємств необхідно провести ламану лінію, яка і сформувала багатокутник.

Розрахунок площі багатокутника здійснюється за формулою:

$$S = \frac{1}{2} \times \sin 45^\circ \times (k_1 \times k_2 + k_2 \times k_3 + k_3 \times k_4 + \dots k_{n-1} \times k_n + k_n \times k_1), \quad (6)$$

де S – площа багатокутника конкретного підприємства; k – значення вибраного індикатора для оцінки фінансової безпеки.

З отриманого рисунку ми зможемо візуально визначити як відрізняється підприємство одне від одного за окремими індикаторами та значеннями площ багатокутника, а також виявити підприємство з найвищим рівнем фінансової безпеки [12].

Перевагою графічного методу оцінки фінансової безпеки підприємства є його простота та високий ступінь – наочність. Усі індикатори фінансової безпеки, на основі яких створюється інформаційне поле, повинні мати рівносильний вплив на фінансову безпеку і один на одного. Проте основним недоліком даного методу, є те що він не дає змоги встановити конкретне значення рівня фінансової безпеки. Тому графічний метод доцільніше використовувати разом з індикаторним методом.

С. Н. Ілляшенко пропонує визначати фінансову безпеку підприємства на підставі *аналізу його фінансової стійкості* [13]. Фінансова стійкість – головний компонент загальної стійкості підприємства, який являє собою об'єкт фінансового управління господарською діяльністю та характеризує такий стан фінансових ресурсів, їх формування, розподіл та використання, що забезпечує пропорційний, збалансований розвиток підприємства при збереженні платоспроможності та кредитоспроможності в умовах припустимого рівня ризику.

Для характеристики фінансової стійкості підприємства використовується система абсолютних та відносних показників. Найбільш узагальнюючими абсолютними показниками фінансової стійкості є відповідність або невідповідність (надлишок або нестача) джерел коштів для формування запасів і затрат, тобто різниця між сумою джерел коштів і сумою запасів і витрат.

Оцінка джерел формування запасів здійснюється через систему показників, які характеризують ступінь охоплення різних видів джерел:

- наявність власних оборотних засобів (НВ) – визначається як різниця між власним капіталом і необоротними активами;
- наявність довгострокових джерел формування запасів (НД) – визначається як сума наявних власних оборотних запасів і довгострокових зобов'язань;
- показник загальної величини джерел формування запасів (НЗ) – визначається як сума наявних довгострокових джерел формування запасів і сума поточних зобов'язань.

Цим показникам наявності джерел формування запасів відповідають три показники забезпеченості джерелами їх формування:

- надлишок (+) або нестача (–) власних оборотних засобів:

$$\pm \text{НВ} = \text{НВ} - \text{ЗВ}, \quad (7)$$

де ЗВ – вартість запасів підприємства.

- надлишок (+) або нестача (–) довгострокових джерел формування:

$$\pm \text{НД} = \text{НД} - \text{ЗВ}, \quad (8)$$

- надлишок (+) або нестача (–) загальної величини джерел формування запасів:

$$\pm \text{НЗ} = \text{НЗ} - \text{ЗВ}, \quad (9)$$

Грошовий потік підприємства являє собою сукупність розподілених у часі на окремі інтервали надходжень і виплат грошових коштів підприємства, що генеруються його господарською діяльністю, рух яких пов'язаний з факторами часу, ризиками і ліквідністю [14].

Поряд з абсолютними показниками фінансову стійкість підприємства характеризують також фінансові коефіцієнти, які розраховуються як відношення абсолютних показників активу і пасиву балансу (табл. 3). Порівняння цих коефіцієнтів з базисними величинами (середньогалузовими, показниками більш міцних у фінансовому відношенні підприємств, оптимально розрахованими) дає можливість

встановити рівень фінансової стійкості підприємства, яке аналізується, а також стан його фінансової безпеки.

Таблиця 3

Показники фінансової стійкості підприємства

Нормативні значення оціночних показників	Характеристика типів фінансової стійкості та рівнів фінансової безпеки
$+НВ \geq 0; +НД \geq 0; +НЗ \geq 0$	Абсолютна стійкість і абсолютна фінансова безпека – цей тип фінансової ситуації зустрічається рідко та вказує, що для забезпечення запасів достатньо власного оборотного капіталу, платоспроможність підприємства гарантовано
$-НВ \leq 0; +НД \geq 0; +НЗ \geq 0$	Нормальна стійкість і нормальний рівень фінансової безпеки – для забезпечення запасів залучають власний (постійний) капітал та довгострокові кредити та позики, платоспроможність гарантована
$НВ < 0; НД < 0; НЗ \geq 0$	Нестійкий (передкризовий) фінансовий стан і нестабільний (критичний) рівень фінансової безпеки – для забезпечення запасів крім власного оборотного капіталу та довгострокових кредитів і позик залучають короткострокові кредити та позики, платоспроможність порушено, але є можливість її відновити за рахунок скорочення дебіторської заборгованості, прискорення оборотності запасів.
$НВ < 0; НД < 0; НЗ < 0$	Кризовий фінансовий стан і кризовий рівень фінансової безпеки – для забезпечення запасів, не вистачає зазначених джерел їх фінансування, підприємству загрожує банкрутство, поновлення запасів відбувається за рахунок коштів, які сформувалися за рахунок уповільнення оборотності кредиторської заборгованості.

На нашу думку, недоліком даного методу є ігнорування таких вагомих аспектів фінансової безпеки як ділова активність і рентабельність, що зменшує точність визначення її рівня.

Метод на основі аналізу грошових потоків дозволяє виявити залежність рівня фінансової безпеки підприємства від пропорційності надходження і витрачання грошових коштів у часі, тобто від збалансованості грошових потоків.

Грошовий потік підприємства являє собою сукупність розподілених на окремі інтервали, розглянутий періоду часу надходжень і виплат грошових коштів, що генеруються його господарською діяльністю, рух яких пов'язаний з факторами часу, ризиками і ліквідністю [14].

Управління грошовими потоками має велике значення для підприємства, оскільки спрямоване на забезпечення фінансової рівноваги та сталого зростання.

Таблиця 3

Показників фінансової стійкості підприємства

Показники	Методика розрахунку	Оптимальне значення
1	2	3
1. Коефіцієнт автономії	Власний капітал / Загальний капітал	> 0,5
2. Коефіцієнт концентрації залученого капіталу	Залучений капітал / Загальний капітал	≤ 0,5
3. Коефіцієнт фінансової залежності	Загальний капітал / Власний капітал	< 0,2
4. Коефіцієнт фінансової стійкості	Власний капітал / Залучений капітал	> 1
5. Коефіцієнт маневреності власного капіталу	Власні оборотні активи / Сума власного капіталу	> 0,4
6. Коефіцієнт фінансового ризику	Залучений капітал / Власний капітал	< 1
7. Коефіцієнт забезпеченості оборотних активів	Власні оборотні активи / Власний капітал	> 0,1
8. Коефіцієнт співвідношення необоротних активів і власних коштів	Необоротні активи / Власний капітал	> 0,5
9. Коефіцієнт поточних зобов'язань	Поточні зобов'язання / Залучений капітал	> 0,5
10. Коефіцієнт довгострокових зобов'язань	Довгострокові зобов'язання / Залучений капітал	< 0,2

Необхідно приділяти особливу увагу розгляду динаміки загального обсягу грошового обороту за операційною діяльністю підприємства. Для цього доцільно використовувати показник питомого обсягу грошового обороту на одиницю реалізованої продукції, який розраховується за такою формулою:

$$П_{гор} = \frac{ПГП_0 + НГП_0}{ОР}, \quad (10)$$

де $П_{гор}$ – питомий об'єм грошового обороту на одиницю реалізованої продукції; $ПГП_0$ – сума валового позитивного грошового потоку за операційною діяльністю в розрахунковому періоді; $НГП_0$ – сума валового негативного грошового потоку за операційною діяльністю в розрахунковому періоді; $ОР$ – обсяг реалізації продукції підприємства в розрахунковому періоді.

Особливе значення має динаміка обсягу та структури формування позитивного грошового потоку (надходження грошових коштів). Основну увагу слід приділяти вивченню джерел надходження грошових коштів за видами господарської діяльності підприємства. Так як основним генератором позитивного грошового потоку є операційна діяльність, важливим показником оцінки виступає коефіцієнт участі операційної

діяльності у формуванні цього потоку, який визначається за такою формулою:

$$K_{\text{уод}} = \frac{\text{ПГП}_0}{\text{ПГП}}, \quad (11)$$

де ПГП – загальна сума позитивного грошового потоку в розрахунковому періоді.

Для оцінки збалансованості позитивного і негативного грошових потоків використовується рівняння балансової моделі грошового потоку підприємства, яке має наступний вигляд:

$$\Gamma A_{\text{п}} + \text{ПГП} = \text{НГП} + \Gamma A_{\text{к}}, \quad (12)$$

де $\Gamma A_{\text{п}}$ – сума грошових активів підприємства на початок розрахункового періоду; $\Gamma A_{\text{к}}$ – сума грошових активів підприємства на кінець розрахункового періоду.

Індикатором незбалансованості окремих видів грошових потоків, що сприяє погіршенню фінансового стану підприємства за рівнем його платоспроможності, є зменшення суми грошових активів на кінець розглянутого періоду в порівнянні з їх сумою на початок періоду.

Недоліками методу на основі аналізу грошових потоків є відсутність комплексної оцінки фінансової безпеки підприємства; метод не враховує галузеві особливості діяльності; складно визначити шляхи зміцнення фінансової безпеки через відсутність порогових меж визначення її рівня. Зазвичай даний метод використовується для оперативних цілей.

Методи бальної оцінки в даний час широко використовуються при рейтинговій оцінці фінансового стану підприємства. Широку популярність здобули інтегрально-бальні оцінки фінансової стійкості підприємства за методиками Г.В. Савицької, Донцової Л.В. і Никифорової Н.А. [15; 16].

Суть методики Савицької Г.В. полягає в класифікації підприємств за ступенем ризику, виходячи з фактичного рівня показників фінансової стійкості і рейтингу цих показників в балах. Для використання цієї методики використовується модель, що включає три фінансових коефіцієнта (табл. 4) [16].

Підприємства за ступенем ризику банкрутства поділяються на 5 класів:

I клас – підприємства з хорошим запасом фінансової стійкості, що дозволяє бути впевненим у поверненні позикових засобів;

II клас – підприємства, що демонструють деякий ступінь ризику по заборгованості, але ще не розглядаються як ризикові;

III клас – проблемні підприємства;

IV клас – підприємства з високим ризиком банкрутства навіть після застосування заходів щодо фінансового оздоровлення. Кредитори ризикують втратити свої кошти і відсотки;

V клас – підприємства найвищого ризику, практично банкрути.

Поділ підприємств на класи за методикою Г.В. Савицької

Показник	Межі класів згідно з критеріями, значення (бал)				
	I клас	II клас	III клас	IV клас	V клас
1. Рентабельність сукупного капіталу, %	≥30 (50 балів)	29,9-20 (49,9-35)	19,9-10 (34,9-20)	9,9-1 (19,9-5)	<1 (0 балів)
2. Коефіцієнт поточної ліквідності	≥2,0 (30 балів)	1,99-1,7 (29,9-20)	1,69-1,4 (19,9-10)	1,39-1,1 (9,9-1)	<1 (0 балів)
3. Коефіцієнт фінансової незалежності	≥0,7 (20 балів)	0,69-0,45 (19,9-10)	0,44-0,30 (9,9-5)	0,29-0,20 (4,9-1)	0,21 (0 балів)
Межі класів, балів	100	99-65	64-35	34-6	0

Суть рейтингової методики Л. В. Донцової та Н. А. Никифорової полягає в класифікації підприємств за ступенем ризику виходячи з фактичного рівня показників фінансової стійкості і рейтингу кожного показника, вираженого в балах. Цей методичний підхід передбачає наступний поділ підприємств на класи [15]:

I клас – підприємства з хорошим запасом фінансової стійкості, що дозволяє бути впевненим у поверненні позикових коштів;

II клас – підприємства, що демонструють деякий ступінь ризику по заборгованості, але ще не розглядаються як ризикові;

III клас – проблемні підприємства. Тут практично не існує ризику втрати коштів, але повне отримання відсотків за кредитами є сумнівним;

IV клас – підприємства з високим ризиком банкрутства навіть після застосування заходів щодо фінансового оздоровлення. Кредитори ризикують втратити свої кошти і відсотки;

V клас – підприємства найвищого ризику, практично банкрути;

VI клас – кризові підприємства.

Поділ підприємств на класи залежно від значення фінансових показників приведено в табл. 5.

За результатами рейтингового аналізу можна провести оцінку системи забезпечення фінансової безпеки підприємства, встановити фактори, які позитивно, а які негативно впливають на рівень фінансової безпеки. Проте, головним недоліком методу бальної оцінки є недостатність мінімальних і максимальних значень критерію для адекватного присвоєння балів.

Провівши детальний аналіз методів оцінки фінансової безпеки підприємства дійшли до висновку, що для отримання інформації про стан фінансової безпеки підприємства необхідно застосування сукупності методів, оскільки жоден з них окремо не дає точної інформації для оцінки поточного стану і прийняття управлінських рішень з метою досягнення повної фінансової безпеки підприємства. Параметри системи фінансової безпеки підприємства вимагають чіткого кількісного і якісного визначення, що дозволить оцінювати рівень фінансової безпеки підприємства і формувати його бажану динаміку.

**Поділ підприємств на класи за методикою Л. В. Донцової та
Н. А. Никифорової**

Показник	Межі класів згідно з критеріями, значення (бал)					
	I клас	II клас	III клас	IV клас	V клас	VI клас
1. Коефіцієнт абсолютної ліквідності	>0,25 (20 балів)	0,2 (16 балів)	0,15 (12 балів)	0,1 (8 балів)	0,05 (4 балів)	<0,05 (0 балів)
2. Коефіцієнт швидкої ліквідності	>1 (18 балів)	0,9 (15 балів)	0,8 (12 балів)	0,7 (9 балів)	0,6 (6 балів)	<0,5 (0 балів)
3. Коефіцієнт поточної ліквідності	>2 (16,5 балів)	1,9-1,7 (15-12)	1,6-1,4 (11-7,5)	1,3-1,1 (6-3)	1,0 (1,5 бали)	<1 (0 балів)
4. Коефіцієнт фінансової незалежності	>0,6 (17 балів)	0,59-0,54 (15-12)	0,53-0,43 (11,4-7,4)	0,42-0,41 (7,3-1,8)	0,4 (1 бал)	<0,4 (0 балів)
5. Коефіцієнт забезпеченості власними засобами і	>0,5 (15 балів)	0,4 (12 балів)	0,3 (9 балів)	0,2 (6 балів)	0,1 (3 бали)	<0,1 (0 балів)
6. Коефіцієнт забезпеченості запасами	>1 (15 балів)	0,9 (12 балів)	0,8 (9 балів)	0,7 (6 балів)	0,6 (3 бали)	<0,5 (0 балів)
Межі класів, балів	100	85-64	63,9-56,9	41,6-28,3	18	–

Таким чином, з проведеного дослідження видно, що:

1. Фінансова безпека є одним з основних елементів економічної безпеки підприємства. Це пояснюється тим, що саме фінансова складова є провідною ланкою у формуванні структури і рівня фінансового потенціалу підприємства для забезпечення основних цілей його діяльності.

2. Фінансова безпека є комплексним поняттям, що характеризується стійким фінансовим станом, здатністю ефективно використовувати фінансові ресурси, виконувати взяті на себе фінансові зобов'язання перед третіми особами, забезпечити розвиток діяльності в умовах внутрішніх і зовнішніх загроз. Саме тому, керівництву підприємства слід постійно контролювати рівень фінансової безпеки для того, щоб своєчасно приймати управлінські рішення щодо вдосконалення діяльності або недопущення її припинення.

До першочергових заходів, покликаних нейтралізувати загрози та попередити зниження рівня фінансової безпеки підприємства можна віднести:

- створення системи забезпечення фінансової безпеки, розробку способів уникнення можливих загроз та напрямків мінімізації негативних впливів;
- забезпечення сталого економічного розвитку підприємства, досягнення основних цільових параметрів діяльності при

збереженні ліквідності та певного рівня фінансової незалежності, необхідного для підтримки його стійкості в поточному періоді;

- нейтралізація негативного впливу кризових явищ економіки, навмисні дії конкурентів і інших «недружніх» структур;
- запровадження адекватної системи обліку фінансових потоків і підвищення ефективності системи контролю;
- залучення і використання позикових коштів за оптимальною вартістю, контроль допустимого рівня боргового навантаження;
- запобігання випадкам халатності, шахрайства, а також навмисним діям персоналу в стосунках з контрагентами, а також іншим фінансовим порушенням;
- розробка та впровадження системи постійного моніторингу фінансового стану підприємства з метою раннього діагностування кризових явищ і ознак банкрутства.

Реалізація перелічених заходів допоможе підприємству створити необхідний запас міцності фінансової системи, забезпечивши тим самим подолання кризових явищ.

Перспективи подальших досліджень полягають у детальному розгляді питань, пов'язаних з аналізом процесу управління фінансовою безпекою підприємства, виявлення впливу ризиків і загроз на стан фінансової безпеки підприємства.

-
1. Бланк И. А. Управление финансовой безопасностью предприятия / И. А. Бланк. – 2-е изд., стер. – К.: Эльга, 2009. – 776 с.
 2. Єрмошенко М. М. Економічні та організаційні засади забезпечення фінансової безпеки підприємства : препринт наукової доповіді / М.М. Єрмошенко, К. С. Горячева, А. М. Ашуев. – К. : Національна академія управління. 2005. – 78 с.
 3. Барановський, О. І. Фінансова безпека / О. І. Барановський ; Ін-т екон. прогнозування. – К. : Фенікс, 1999. – 338 с.
 4. Єпіфанов А. О. Фінансова безпека підприємств і банківських установ: моногр / А. О. Єпіфанов, О. Л. Пластун. – Суми: ДВНЗ «УАБС НБУ», 2009. – 295 с.
 5. Орлова В. В. Ідентифікація загроз фінансовій безпеці підприємства / В. В. Орлова // Науковий вісник НЛТУ України. Серія: Економіка, планування і управління галузі. – 2011. – Вип. 21.13. – С. 267-273.
 6. Лаврова Ю. Фінансова безпека підприємства: класифікація загроз / Ю. Лаврова // Економічний аналіз. – 2011. – Вип. 9, ч. 2. – С. 274-277.
 7. Рзаєва Т. Г. Зарубіжні методики визначення ймовірності банкрутства підприємства / Т. Г. Рзаєва, І. В. Стасюк // Вісник Хмельницького національного університету. – 2010. – №3. Т.1. – С.177 – 181.
 8. Кузенко Т.Б. Фінансова безпека підприємства: навчальний посібник / Т.Б. Кузенко, Л.С. Мартюшева, О.В. Грачов, О.Ю. Литовченко. – Харків: Вид. ХНЕУ, 2010. – 304 с.
 9. Запорожцева Л. А. Стратегическая экономическая безопасность предприятия: методология обеспечения / Л. А. Запорожцева – Воронеж: Воронеж. гос. аграр. ун-т, 2014. – 261с.
 10. Сусиденко О. В. Фінансова безпека підприємства: теорія, методи, практика / О. В. Сусиденко. – К: В-во ЦУЛ, 2015. – 128 с.

11. Блажевич О.Г. Финансовая безопасность предприятий: определение минимально необходимого уровня / О. Г. Блажевич // Научный вестник: финансы, банки, инвестиции. – 2010 – №3 (8). – С. 25-31.

12. Блажевич О. Г. Оценка финансовой безопасности предприятия и выявление путей ее повышения / О. Г. Блажевич, Н. А. Кирильчук // Научный вестник: Финансы, банки, инвестиции. – 2016 – №2. – С. 40-48.

13. Ильяшенко С. Н. Составляющие экономической безопасности предприятия и подходы к их оценке [Текст] / С. Н. Ильяшенко // Актуальні проблеми економіки. – 2003. – №3 (21). – С. 12-19.

14. Виноградова Е. В. Оптимизация управления денежными потоками предприятия : монография / Е. В. Виноградова, А. В. Ластовенко, Т. Б. Белопольская. Донецк : ДонДУЕТ, 2007. – 194 с.

15. Овчинникова Т. И. Методы финансово-экономической диагностики банкротства предприятий / Т. И. Овчинникова, А. И. Пахомов, И. Н. Булгакова [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.finman.ru/articles/2005/5/4440.html>.

16. Интегрально-балльные оценки финансовой устойчивости предприятия [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://afdanalyse.ru/publ/finansovyj_analiz/1/integralno_ballnye_ocenki_finansovoj_ustojchivosti_predpriyatija/16-1-0-65.

4.4. Роль фіскального регулювання зовнішньоекономічної діяльності у забезпеченні економічної безпеки держави

Нові економічні і геополітичні умови у період посилення військових викликів та можливої зміни вектора розвитку світової економіки з переважно ліберальної макроекономічної моделі у напрямку неокейнсіанства і протекціонізму обумовлюють необхідність наукового обґрунтування і розробки якісно нової стратегії економічного розвитку, у центрі уваги якої повинні бути національні економічні інтереси. Якщо на мікрорівні раціональною є тенденція до часткового дерегулювання, то на макрорівні необхідним є пошук нових шляхів та векторів організації зовнішньоекономічної і зовнішньоторговельної діяльності та механізмів забезпечення її функціонування.

Виокремлення актуальності визначення і обґрунтування системності підходу до фіскального регулювання зовнішньоторговельної діяльності обумовлене необхідністю оптимізації системи регулювання зовнішньоторговельних зв'язків і передбачає глобальне входження України в світовий торговельний простір. Таке входження попри широко декларовані заходи щодо захисту членів ЄС і СОТ не зменшує ризиків впливу наслідків політики національного протекціонізму високорозвинутих країн-членів.

Дослідження сутності, інструментів на напрямків фіскального регулювання зовнішньоторговельної діяльності доцільно здійснювати у контексті розгляду її місця в фінансовому регулюванні зовнішньоекономічних зв'язків та системи державного регулювання зовнішньоторговельних операцій загалом.

У всесвітній глобальній господарській системі локальні економіки окремих країн поступово втрачають потенціал саморозвитку і все більше інтегруються в світовий економічний організм. Економічний розвиток кожної країни дедалі помітніше пов'язаний з рівнем і характером її взаємодії з іншими державами, тому інтеграція економіки України у світову економіку є не тільки визначальною передумовою її економічного зростання, але й підґрунтям економічного розвитку на якісно новій основі. На цьому наголошує переважна більшість українських економістів. Зокрема, академік І. Лукінов, ще на початкових етапах ринкових трансформацій, зазначав, що майбутній економічний розвиток України слід розглядати в контексті розвитку світової економіки і що країни, які рухаються у напрямі міжнародної економічної інтеграції, мають суттєвий приріст ефекту, а країни, що дезінтегруються, зазнають величезних втрат [1, с. 6].

У всіх країнах державні інституції приймають участь у зовнішньоекономічних зв'язках, стимулюючи чи обмежуючи їхнє розширення в цілому, з певними країнами, стосовно окремих сфер економічної діяльності та певної продукції. Регулювання у зовнішньоекономічній сфері здійснюється за двома основними напрямками. Перший – створення найбільш сприятливих умов для розвитку зовнішньоекономічних зв'язків, забезпечення їх ефективності, уникнення негативних наслідків від дій іноземних фірм, перепон зі сторони іноземних держав і регулювання рівня участі країни у певних напрямках інтеграційних процесів. Другий – коректування внутрішніх умов діяльності, пов'язаної із зовнішньоекономічною сферою, а саме – рівня відкритості економіки для зовнішнього світу, торговельного і платіжного балансів, обсягів і структури іноземних інвестицій, конкурентоспроможності національної економіки тощо.

Регулювання зовнішньоекономічних зв'язків здійснюється на основі юридичних правил (норм), встановлених законодавчими та іншими нормативно-правовими актами, шляхом використання таких інструментів як контингування, ліцензування, квотування, контроль за цінами і доходами, а також через використання економічних інструментів та важелів регулювання – податків, відрахувань у державні цільові фонди, норми амортизації, валютного курсу, ставки позичкового проценту тощо. Тобто, через сукупність правових, адміністративних і фінансово-економічних форм, методів та інструментів держава стимулює, координує і регламентує діяльність суб'єктів у сфері зовнішньоекономічної діяльності. Проте, ринковій системі господарювання більше відповідають економічні інструменти і важелі державного регулювання і вони в найбільшій мірі використовуються при регулюванні зовнішньоекономічних зв'язків в країнах з ринковою економікою.

Вагоме місце в системі державного економічного регулювання займає фінансове регулювання, яке виникло у процесі еволюції суспільного

виробництва і є невід'ємною умовою функціонування економіки [2, с. 102] та основною формою регулювання ринку [3].

В економічній літературі найбільш вживаним є визначення суті фінансового регулювання як організованої державою діяльності з використанням всіх аспектів фінансових відносин з метою коректування параметрів відтворення. Основними ж його складовими елементами, які виконують роль регуляторів ринкового господарства, на думку Л. Дробозіної є податки і неподаткові платежі у бюджет, фінансові пільги і санкції, загальні та цільові субсидії [4].

Існують відмінності і у поглядах як щодо змісту фінансового регулювання, так і його складових елементів. Зокрема, на думку В. Несторенка і В. Рокочої, фінансове регулювання є формою непрямого державного втручання у ринкові події, що ґрунтується на системі державних субвенцій [5]. О. Кириленко його головним змістом вважає систему оподаткування. На її думку, фінансове регулювання діяльності відбувається, в першу чергу і головним чином, через оподаткування [6].

Не заперечуючи важливу роль державних субвенцій і оподаткування у системі фінансового регулювання економіки, ми вважаємо, що фінансове регулювання за своїм змістом є більш ємним і до його складу входять й інші фінансові інструменти з певним набором важелів впливу.

Кардинальні зміни, що поетапно відбулися в економіці України після проголошення незалежності держави, суттєво підвищили роль зовнішньоторговельного фактора в її розвитку. Так, на етапі реформування економіки і здійснення процесу становлення ринкового механізму активний розвиток зовнішньоторговельної діяльності (ЗТД) був одним із засобів пом'якшення наслідків спаду виробництва. Через обмеженість платоспроможного попиту на внутрішньому ринку експортна діяльність була і залишається важливим вектором розвитку значної кількості українських підприємств, що передбачає залучення до процесу виробництва значної кількості виробничих ресурсів і робочої сили.

Для формування оптимальних механізмів регулювання зовнішньоторговельної діяльності потрібно врахувати і усунути ряд проблем, а саме:

- вплив тіньової економіки на ціноутворення експортних й імпорتنих товарів чи послуг;
- наявність різних оцінок щодо українського експорту й імпорту у країнах партнерах;
- значна питома вага в імпорті товарів, які майже не виробляються в Україні;
- відсутність стабільних ринків [7, с. 8].

Особливе місце серед економічних методів державного регулювання економічних процесів належить фіскальному регулюванню. А в країнах Європейського Союзу фіскальне регулювання залишається дієвим засобом циклічного регулювання економіки в умовах, коли монетарні важелі втрачають свою силу.

Одним із стратегічних завдань фіскальної політики, особливо у період економічного спаду й економіки війни, є наповнення бюджету фінансовими ресурсами та оптимізація витрат. Наукове обґрунтування запуску механізмів фіскального регулювання сприятиме підвищенню конкурентоспроможності економіки України, активізації інноваційно-інвестиційної складової розвитку, позитивно вплине на структурні процеси у реальному секторі економіки. Таке вдосконалення у межах даного дослідження полягатиме у виокремленні окремого напрямку – фіскального регулювання зовнішньоторговельної діяльності держави.

Професор О. Данілов розглядає фіскальне регулювання економіки як злагоджене використання методів бюджетного і податкового регулювання [8, с. 29]. Т. Паєнтко вдало доповнює трактування категорії «фіскальне регулювання», пропонуючи розглядає її як узгоджений та збалансований вплив фіскальних інструментів на об'єкти фіскального регулювання [9].

Місце фіскального регулювання в системі державного регулювання економіки представлено на рис. 1.

В дослідженій нами науковій літературі відсутні визначення сутності поняття «фіскальне регулювання зовнішньоторговельної діяльності», проте потенційна активізація зовнішньоекономічних відносин України, посилення її участі у світогосподарських процесах і, в першу чергу, за рахунок міжнародної торгівлі, значна частка надходжень до державного бюджету від зовнішньоторговельної діяльності підвищують рівень вимог щодо фіскального регулювання цієї сфери діяльності, роблять актуальним дослідження і вимагають постійного вдосконалення існуючої системи регулювання зовнішньоторговельної діяльності.

На основі здійсненого аналізу ми вважаємо, що *під фіскальним регулюванням ЗТД слід розуміти* динамічну систему регулятивних заходів держави з використанням інструментів, важелів впливу, стимулів та санкцій, за допомогою яких здійснюється безперервна оптимізація зовнішньоторговельного обороту, просування вітчизняної продукції на зовнішні ринки та наповнення бюджету.

Зважаючи на те, що в запропонованому нами визначенні передбачається врахування принципів динамізму і системності, цілісну сутність розуміння системи фіскального регулювання зовнішньоторговельної діяльності доцільно представити у вигляді рис. 2.

Розглянемо детальніше окремі елементи побудованої системи. Фіскальне регулювання ЗТД базується на використанні таких засобів як податки на експортно-імпорتنі операції (мито, податок на додану вартість, акцизний податок), субсидії, штрафи, державні замовлення тощо.

Використовуючи дані інструменти, держава через вплив на економічні інтереси змінює поведінку суб'єктів зовнішньоторговельної діяльності, але одночасно зберігає за ними повну оперативну самостійність.

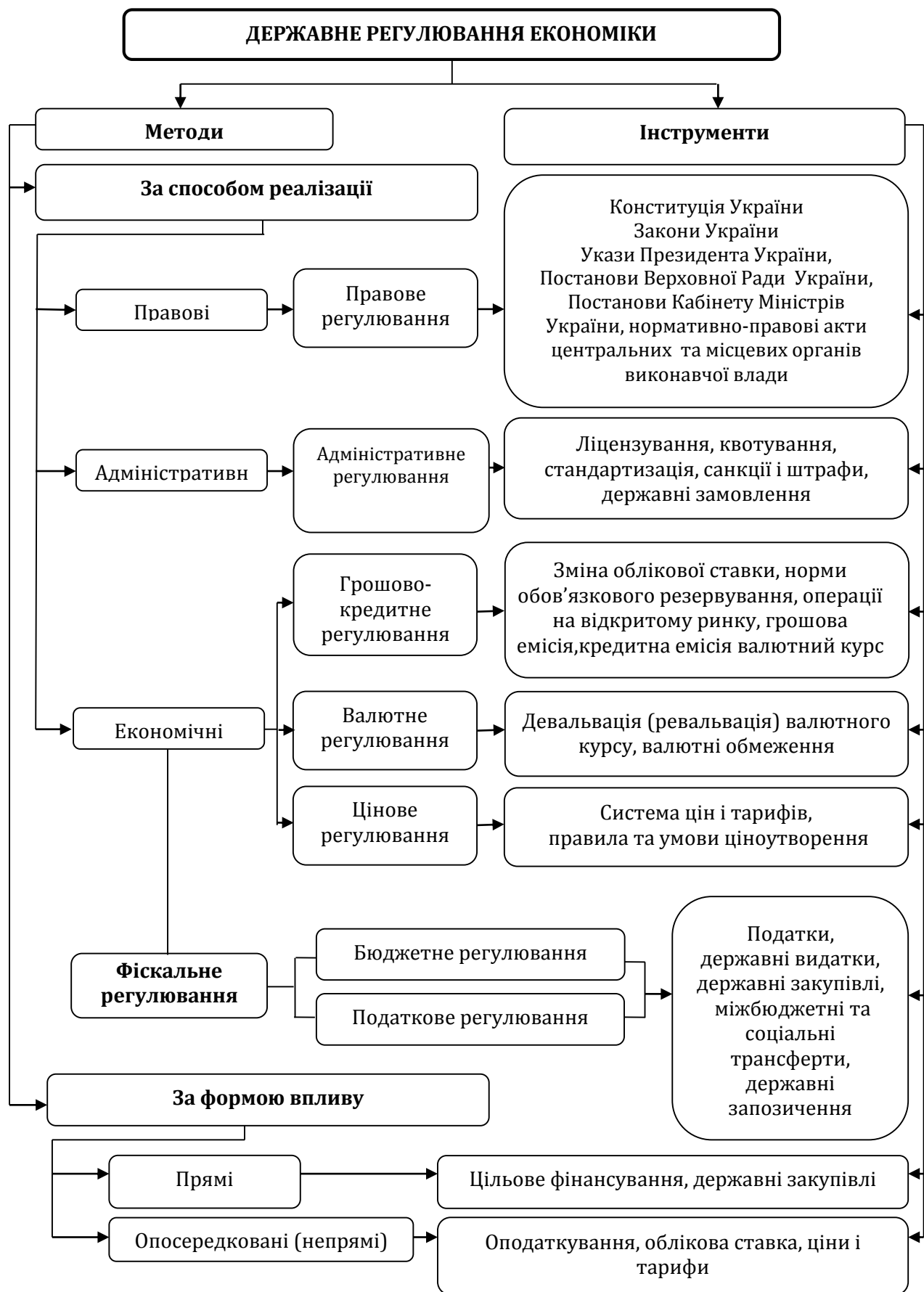

Рис. 1. Місце фіскального регулювання у системі державного регулювання економіки [9, с. 50]

Дані інструменти в повній мірі відповідають природі ринкових відносин і тому відіграють особливо важливу роль у регулюванні зовнішньоторговельної діяльності.

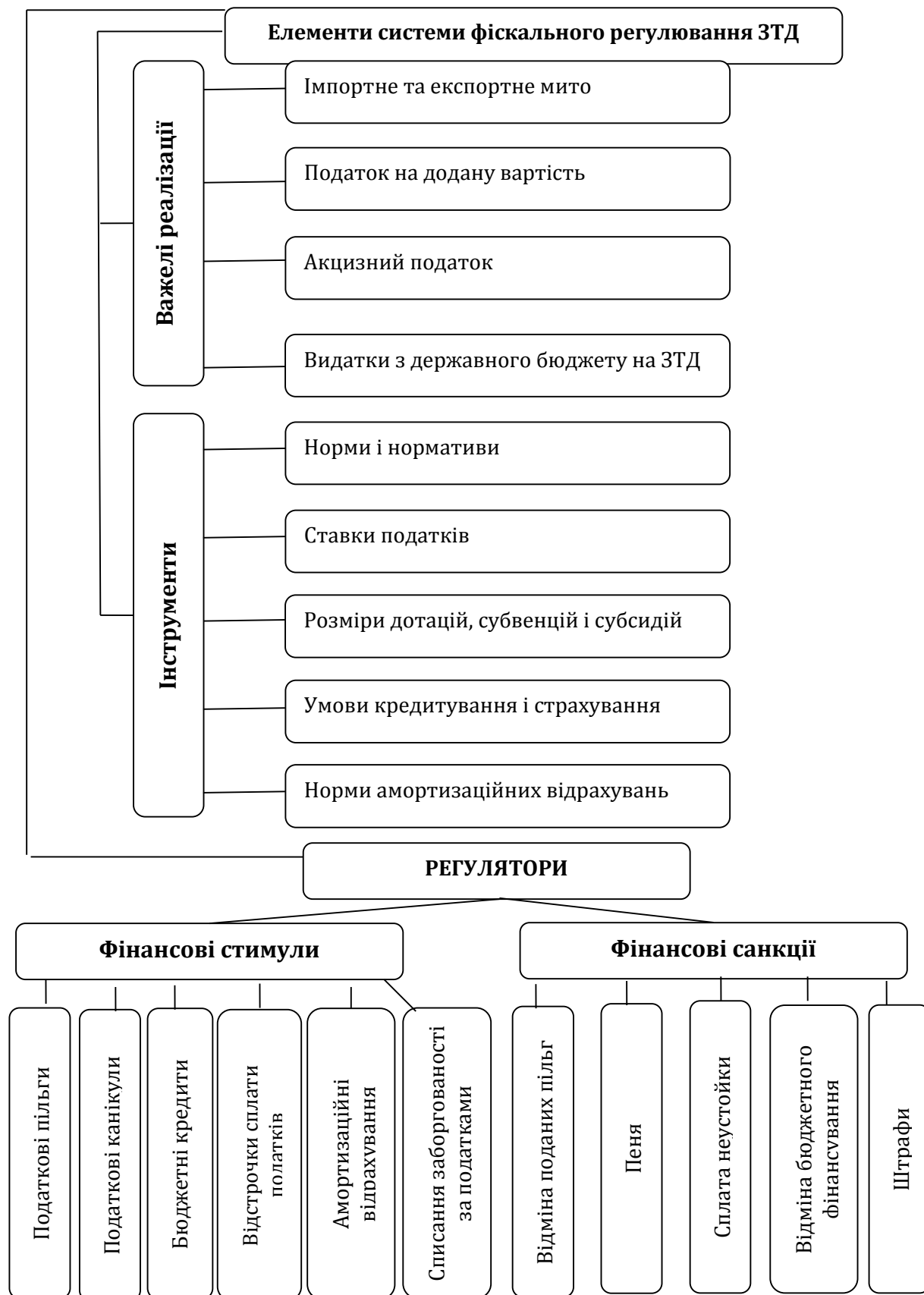

Рис. 2. Складові фіскального регулювання зовнішньоторговельної діяльності

На практиці держава найчастіше здійснює регулювання ЗТД через оподаткування експортно-імпортних операцій, від дієвості яких значною мірою залежить рівень ефективності всієї системи державного регулювання зовнішньоекономічної діяльності.

Ефективне використання податків як важливого інструменту регулювання зовнішньоекономічної діяльності вимагає розгляду їх функцій.

Податкам, як економічній категорії, властиві певні функції, у яких втілюється їхня суть, властивості, ознаки і роль в економіці. Переважна більшість економістів дотримуються поглядів про виконання податками трьох основних функцій: фіскальної, регулюючої (яка часто ототожнюється із стимулюючою) і розподільчої (бюджетної). Проте, у ЗТД проявляються, насамперед, дві функції – регулююча і фіскальна.

Регулююча функція податків проявляється в організації фінансової підтримки зовнішньоторговельної діяльності, про що свідчить практика застосування нульової ставки ПДВ на експортну продукцію. В умовах посилення процесу економічної глобалізації і міжнародної торгівлі, регулююча функція податків відображається у певному рівні захисту внутрішнього ринку від іноземної конкуренції. В залежності від вирішення певних економічних завдань регулююча функція дозволяє врівноважувати фіскальну функцію. Як засвідчують практика і наукові дослідження, ці дві функції податків у сфері зовнішньоторговельної діяльності не тільки співіснують, але і ефективно взаємодіють [10]. Податки є не лише джерелом наповнення бюджету, а й дієвим інструментом фінансового регулювання економіки, який потрібно вміло використовувати та за допомогою якого можна реалізовувати як протекціоністську економічну політику, так і забезпечувати свободу на товарному ринку. Результативність податкового регулювання зовнішньоторговельної діяльності залежить від оптимізації податків, форм оподаткування, рівнів ставок і тарифів, податкових пільг тощо.

Проблеми значимості і дієвості регулюючої функції податкової політики у сфері ЗТД вимагають подальших досліджень, а саме ґрунтовного аналізу сучасного стану і тенденцій розвитку зовнішньоторговельної діяльності, а також впливу механізму фіскального регулювання на економічну безпеку держави.

Існує думка, що податок у ЗТД є специфічною монопольною ціною послуг держави суб'єктам зовнішньоторговельної діяльності, і тому особливо важливо визначити рівень оподаткування, встановити оптимальну кількість податків і розподілити податковий тиск між їх платниками з тією метою, щоб найбільш оптимально поєднувати інтереси держави і платників податку. Тобто податкову політику у сфері ЗТД можна розглядати як систему економічних заходів, що спрямовані, з одного боку, на збалансування вітчизняної економіки і забезпечення надходжень до державного бюджету, а з другого – на підвищення зацікавленості в результатах діяльності суб'єктів ЗТД.

Основною формою прояву податкової політики у сфері ЗТД є система оподаткування експортно-імпортних операцій, яка складається із встановлених видів податків та обов'язкових платежів. Оптимізацію даної системи оподаткування необхідно здійснювати у відповідності з принципами вигоди, адміністративної зручності і платоспроможності.

На думку американського економіста індійського походження Авінаша Діксіта [11], застосування імпортних митних тарифів не є оптимальним засобом оподаткування, оскільки вони мають різноспрямований вплив на рівень захисту внутрішнього ринку і поступлення доходів до бюджету. Тому, у сучасних умовах у світі проявляється тенденція до зниження рівнів ставок імпортних митних тарифів і зменшення їх диференціації, що дозволяє досягти найменшого ефекту викривлення економіки.

Однак, існують і протилежні погляди, згідно яких використання митних тарифів може бути ефективним тільки при наявності диференціації в ставках. Вони базуються на теорії «оптимального оподаткування», розробленої Ф. Рамесем, яка передбачає необхідність більш високого оподаткування кінцевого продукту, ніж виробничих ресурсів. В певній мірі з цим можна погодитися, але лише стосовно імпортного мита і з врахуванням принаймні двох обставин. По-перше, це не може стосуватися сучасних найновіших технологій, машин, устаткування. Дана група товарів, на нашу думку, взагалі повинна бути звільнена від оподаткування, як це практикується в окремих зарубіжних країнах (Китай, Південна Корея, Гонконг, Сінгапур). По-друге, виробничі ресурси, які є в достатніх обсягах (наприклад, вугілля, руди), повинні обкладатися імпортними митними зборами. В протилежному випадку це може призвести до заміщення виробничих ресурсів вітчизняного походження безмитним імпортом, а також до значного скорочення обсягів надходжень до державного бюджету.

В переважній більшості країн світу використовуються три рівні ставок імпортного мита. Кожен рівень відповідає стадії обробки продукції – сировина, напівфабрикати та готові вироби. Даний поділ ґрунтується на принципі тарифної ескалації, тобто підвищення ставок мита у міру зростання ступеня обробки продукції (імпорт сировини і матеріалів – 0,5 %; напівфабрикати та комплектуючі – 5-15 %; готові вироби – 15-30 %). Через ескалацію імпортних тарифів здійснюється регулювання структури торгівельних зв'язків шляхом створення більш пільгового режиму для ввезення сировини і напівфабрикатів та захисту вітчизняного виробництва від продукції з високою доданою вартістю. Таку політику при регулюванні структури торгівельних зв'язків здійснюють і найбільш розвинені країни світу, за винятком Японії, яка надає перевагу у ввезенні напівфабрикатів, у порівнянні із сировиною першої стадії обробки, виходячи із міркувань екології і економії дефіцитних енергетичних ресурсів. На сучасному етапі розвинені країни дещо знизили високі рівні імпортного мита і загальну тарифну ескалацію, але одночасно посилили використання прихованих інструментів захисту національної економіки.

Стосовно експортного мита, то воно використовується у більшості країн світу. Ним, як правило, обкладаються «стратегічні товари», продукція добувних галузей і окремих видів продовольства. Застосування даного мита поряд з політичними цілями (стосовно товарів «стратегічного призначення») переслідує і чисто економічні: скорочення обсягів поставок дефіцитних товарів; покращення умов торгівлі як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках; стабілізації поступлень у бюджет; оподаткування надмірного прибутку експортерів. Надто важливим є застосування експортного мита на товари, до яких часто застосовуються антидемпінгові розслідування, що призводять до значних втрат (для України в першу чергу це продукція чорної металургії і хімічної промисловості). В перелік товарів, на які доцільно застосовувати експортне мито в Україні, слід також внести руди, металобрухт, мінеральні води, цінні породи деревини, окремі групи сільськогосподарської продукції і продовольства тощо.

У процесі фіскального регулювання ЗТД особливо важливу роль відіграє митна вартість товарів, адже саме вона лежить в основі нарахування податків і зборів. Митною вартістю товарів, які переміщуються через митний кордон України, є вартість товарів, що використовується для митних цілей, яка базується на ціні, що фактично сплачена або підлягає сплаті за ці товари [12]. Її визначення є одним із найскладніших процесів у міжнародній митній практиці і практиці фіскального регулювання ЗТД.

Від способів визначення і контролю за митною вартістю залежать як обсяги митних платежів, так і умови, в яких діють суб'єкти зовнішньоекономічної діяльності. Використовуючи різні підходи до визначення митної вартості, держава може змінювати рівень фіскальної спрямованості митних платежів. Так, через використання комбінованих ставок мита стимулюються обсяги експорту або імпорту, а визначення митної вартості товарів на основі мінімальних або індикативних цін перешкоджає експорту чи імпорту товарів.

Як засвідчує практика, у залежності від застосування методу визначення митної вартості, ціна товару може відрізнятись на 20-50 %. Тому використання певного методу визначення митної вартості товарів при перетині кордону може не тільки збільшувати обсяги митних надходжень до бюджету держави, але і бути додатковим протекціоністським бар'єром так само, як і більш високі рівні ставок мита. Це часто використовується у практиці розвинутих країн. Зокрема, у США найчастіше за митну вартість береться експортна вартість товару, або застосовується ціна їх внутрішнього ринку відносно аналогічних товарів. Використання внутрішньої ціни збільшує фіскальний тиск на 60-80 % [13].

Найбільш поширеним і дієвим інструментом фіскального регулювання ЗТД у більшості країн світу є податок на додану вартість (ПДВ). В структурі митних платежів, що справляються вітчизняними фіскальними органами, податку на додану вартість належить провідне місце, а його частка становить від 65 до 85 % від загального обсягу митних

платежів в Україні.

Формування системи оподаткування ПДВ може відбуватися в трьох різних варіантах оподаткування: продукції, доходу та споживання. Кожен із цих варіантів реалізується на основі одного із двох важливих принципів (принципу походження або принципу призначення).

ПДВ на споживання вважається кращим із трьох вищеназваних варіантів, оскільки, з економічної точки зору він має найбільш нейтральний характер. Даний вид оподаткування має найменшу базу оподаткування (лише споживання) і тому до нього встановлюють найвищу податкову ставку. Окремі країни намагаються розширити базу оподаткування ще і за рахунок часткового оподаткування інвестиційних товарів. ПДВ на основі принципу призначення передбачає його стягнення із товарів, які ввозяться в країну, або відшкодування при їх вивозі за межі країни. При такій системі оподаткування ПДВ в експортера відсутні стимули занижувати митну вартість експорту, оскільки він податком не обкладається. У імпортерів обсяги стягненого ПДВ залежать від митної вартості товару і це може викликати в них зацікавленість в її заниженні. При використанні принципу походження ПДВ, ситуація із величиною митної вартості змінюється на протилежну.

Вибір між принципом призначення і принципом походження має велике значення для розподілу глобальної податкової бази між країнами, які приймають участь у міжнародній торгівлі. При застосуванні принципу походження додана вартість експорту є частиною податкової бази країни-експортера, а принципу призначення – країни імпортера. При використанні принципу призначення, активне сальдо торгового балансу розширює, а пасивне (дефіцит) скорочує базу оподаткування країни. Більшість країн світу, які використовують ПДВ, застосовують його на основі принципу призначення. Це пояснюється тим, що, по-перше, він вважається більш ефективним засобом, який гарантує, що зовнішньоторгові продукти не мають елементів ПДВ країн-експортерів. І, по-друге, поправки вартісної оцінки даних товарів можна зробити відносно легко і без значних втрат. Країни, які є членами митних союзів і економічних союзів, і між якими відсутній прикордонний контроль за торгівлею, використовують ПДВ на основі обмеженого принципу походження. Обмежений принцип призначення вони застосовують у торгівлі з країнами, що не входять в союз.

Дієвим інструментом фіскального регулювання ЗТД є акцизний податок завдяки своїм певним властивостям:

- його досить вузьке спрямування впливає на поведінку споживачів і розподіл ресурсів;
- є дуже важливим і стабільним джерелом поповнення дохідної частини бюджету і не створює надмірного податкового тиску;
- простота і дешевизна в стягненні акцизного збору і неможливість ухилення від його сплати.

Згідно рекомендацій СОТ і МВФ оподаткування акцизним податком доцільно здійснювати до таких основних груп товарів: алкогольні та

тютюнові вироби, автомобілі, нафта і нафтопродукти, запасні частини до автомобілів. Проте, в окремих країнах, особливо в тих, що розвиваються, акцизні збори встановлюються й на інші групи товарів і, в першу чергу, на ті, що вважаються предметами розкоші.

Таким чином, можна зробити висновок, що важелі та інструменти фіскального регулювання є ефективними механізмами досягнення визначених цілей у межах обраного зовнішньоторговельного режиму. У кожній конкретній ситуації органи державного управління мають надавати перевагу певним інструментам (чи їх комбінації), враховуючи їх дієвість, а також специфічні умови розвитку країни, що з точки зору американського економіста Дугласа Норта, має особливе значення для створення ефективної системи регулювання зовнішньоекономічної діяльності.

У системі фіскального регулювання ЗЕД в цілому і ЗТД зокрема, важливу роль відіграють податкові пільги. В переважній більшості країн світу вони надаються з метою залучення іноземних інвестицій і покращення інвестиційного клімату. Надання пільг значно лібералізує інвестиційний режим і покращує умови господарювання для іноземного капіталу. Одна група цих пільг (звичайні пільги) в основному спрямована на поліпшення макро- і мікроекономічної ситуації в країні. Інша (спеціальні пільги) – безпосередньо спрямована на стимулювання інвестиційної діяльності в країні і поділяється на:

- факторні (прискорена амортизація, пільгова оренда);
- товарні (захист товаровиробників від імпорту аналогічної продукції чи їх замінників, спрощення митних процедур);
- податкові (звільнення від оподаткування, зменшення ставок податків, податкові кредити і канікули тощо);
- фіскальні (субсидії, кредитні гарантії тощо).

Як правило, більше спеціальних пільг застосовують країни, в яких існує гострий дефіцит власних інвестиційних ресурсів і через них створюються додаткові мотивації в заохоченні припливу іноземного капіталу. Проте, єдності поглядів на доцільність й ефективність останніх немає. Навпаки, сформувалися дві протилежні точки зору щодо їх доцільності і значимості. Перша – зв'язок між податковими пільгами і надходженнями іноземних інвестицій є незначним, а головним чинником впливу на прийняття рішень про інвестування виступають загальні економічні умови в країні і, в першу чергу, прибутковість і ризикованість капітальних вкладень. Друга – податкові пільги виступають в якості певної компенсації за відсутність привабливого інвестиційного клімату і іноземні інвестори враховують та реагують на них, тому вони є доцільними [14].

На нашу думку, хоча запровадження податкових пільг і породжує ряд труднощів, проте вони сприяють залученню іноземних інвестицій і їх доцільно використовувати в Україні, особливо у сучасних умовах. Однак, розміри пільг повинні встановлюватись у економічно обґрунтованих межах. Якщо вони несуттєві, то можуть бути і нечутливими для інвесторів. Пільги у надто великих розмірах, без їх системного обґрунтування,

переважно приводять до значних втрат державного бюджету. Повністю ж відмовитися від пільг, передбачених лише для іноземних інвесторів (спеціальні пільги), можна лише тоді, коли країна досягає достатнього рівня свого економічного розвитку і не відчуває гострого дефіциту інвестиційних ресурсів.

Ефективність фіскального регулювання значною мірою залежить від якості інститутів, які здійснюють цей регулюючий вплив. Характер формування інститутів ринкового середовища та структури їх взаємодії може впливати на зазначений процес як позитивно так і негативно. Для України він став основною причиною незадовільних результатів на початку становлення держави і зумовив складності в кризовий період розвитку України. Спонтанне утворення та селекція інститутів далеко не завжди відображають найкращі, оптимальні варіанти. Спонтанність, особливо в умовах високого ступеня невизначеності, може сформувати й зміцнити інститути, що суперечать інтересам суспільства як єдиного цілого. Тому, держава має активно впливати на інституційне середовище.

Виокремлення фіскального регулювання зовнішньоторговельної діяльності в окрему одиницю наукового дослідження актуалізує необхідність більш глибокого дослідження її інституційного середовища та формування системи інститутів, які були б адекватні економічним основам ринку.

Більшість наукових підходів до пояснення економічного зростання, до недавнього часу, або зовсім не брали до уваги існування інституційних чинників, або мали на увазі їх наявність, однак не аналізували докладно їх роль. Інтерес до інституціоналізму викликаний спробою перебороти обмеженість ряду передумов, характерних для ортодоксального «економіксу» (аксіома повної раціональності, абсолютної інформованості, досконалої конкуренції, встановлення рівноваги лише за допомогою цінового механізму тощо), і розглянути сучасні економічні, соціальні і політичні процеси комплексно, всебічно та спробою проаналізувати явища, що виникли в епоху науково-технічної революції, застосування до яких традиційних методів дослідження не давало бажаного результату [33]. Об'єктивна потреба у здійсненні аналізу інституційного середовища в Україні і його впливу на ефективність функціонування фіскального інструментарію держави обумовлена тим, що воно є вагомим засобом забезпечення економічного зростання країни та її соціально-економічного розвитку.

Після Другої світової війни із окремої течії інституціоналізм перетворився в елемент економічної теорії, з одного боку, або у метод загального аналізу процесів та зсувів у реальній економічній системі – з іншого [15]. Представник такого напряму державного втручання в економічні процеси Дж. Коммонс був переконаний у необхідності збільшення державного втручання в економіку [18]. Вчений Р. Коуз у праці «Природа фірми» надавав перевагу законотворчій діяльності держави. Ним доведено, що коли трансакція супроводжується витратами, інститути

набувають значення, а трансакцій з нульовими витратами в реальному світі практично не існує [36.]. Відомий інституціоналіст Д. Норт відзначає, що витрати трансакцій відображають зміст всього комплексу інститутів, формальних і неформальних, які утворюють економічну систему або, в більш загальному плані, суспільство в цілому. Ця загальна інституційна структура у кінцевому результаті визначає витрати трансакцій на рівні індивідуальних контрактів, і коли економісти дискутують про ефективні ринки, вони просто мають на увазі розвинену систему обмежень [28, с. 91].

Українські учені-економісти також не ставлять під сумнів визначальну роль інституційного середовища, знаходячи цьому безліч підтверджень з економічних реалій України. Зокрема, А. Гриценко відзначає, що неокласична і особливо монетариська методологія, що панувала з початку процесу трансформації (з її орієнтацією на саморегулювання ринку і ринкові механізми як панацеєю від всіх бід), нав'язана Заходом і Міжнародним валютним фондом, виявилася неспроможною. Вона не змогла дати теоретичний інструментарій для розуміння того, що відбувається в суспільстві і економіці в умовах ринкової трансформації. Це цілком зрозуміло, якщо враховувати те, що ця методологія відображає функціонування збалансованої економіки [20, с. 155].

Формування інститутів здійснюється залежно від того, як відбувається зміна базових інститутів новими. Найбільш доцільним є такий тип перетворення, коли економіка й суспільство в цілому відтворюють економічні інститути минулого, поступово вносячи до них зміни. Так, С. Кірдіна зазначає, що прогрес країни є розвитком притаманного їй інституційного середовища [22]. В. Геець вважає, що інституційні критерії ґрунтуються на врахуванні конкретно-історичних умов тієї чи іншої країни, наступності традицій, ідей, духовного світу населення, системи ціннісних уявлень [19, с. 19].

Основними структурними одиницями інституційного середовища країни є інститути, які структурують акти взаємодії між людьми та здійснюють контроль над виконанням правил та норм поведінки [19, с. 20].

Оскільки інституційне середовище складається з сукупності різних інститутів і по-різному трактується в науковій літературі (див. табл.1), то уточнимо зміст цього поняття.

Інституційні перетворення виступають як відносно самостійний напрям загальної системної трансформації, що підкоряються загальним закономірностям формування та еволюції інституційних структур. Протягом подальшого розвитку набуті властивості (в економічній системі це нові норми, правила, закони, інституційні форми, що забезпечують ефективність діяльності господарюючого суб'єкта) закріплюються чи відмирають, коли вони стають несумісні з новими умовами.

Деякі визначення дефініції «інститут», обґрунтовані зарубіжними та вітчизняними науковцями

Автор	Зміст дефініції
Веблен Т.	- сталі навики мислення, загальні для більшості людей, як «стереотипи думки» (habits of thought). Інститути представляють звичні способи реагування на стимули, які створюються цими змінними обставинами. Розвиток інститутів є розвитком суспільства. Інститути – це, по суті справи, поширений вираз думки про те, що стосується окремих відносин між суспільством і особистістю та окремих виконуваних ними функцій [17].
Коммонс Дж.	- система законів (або природних прав), у рамках яких діють індивіди [37].
Норт Д.	- «правила гри» у суспільстві, або, створені людиною обмежувальні рамки, що організовують взаємовідносини між людьми. Вони задають структуру спонукальних мотивів людських взаємовідносин – чи то в політиці, соціальній сфері чи то в економіці [2815].
Ходжсон Дж.	- довговічні системи правил, що склалися, і які надають структуру соціальним взаємодіям. Інститути є суттю системи соціальних правил, що включають як норми поведінки і соціальні конвенції, так і юридичні і формальні правила [32, с. 11].
Аузан А.	- це сукупність, яка включає правило і зовнішній механізм примусу індивідів до виконання цього правила [15].
Шастіко А.	- ряд правил, які виконують функцію обмежень поведінки економічних агентів і впорядковують взаємодії між ними, а також відповідні механізми контролю за дотриманням цих правил [34, с. 554].
Геець В.	- система регуляторів, які здійснюють контроль над виконанням правил та норм поведінки; призначення інститутів структурувати акти взаємодії між людьми для яких характерна повторюваність [19, с. 20].
Базилевич В., Маслов А.	- сукупність формальних (зафіксованих у праві), неформальних (зафіксованих у буденному праві – звичаях і традиціях) й спонтанно визначених меж, які структурують взаємодію індивідів в економічному, політичному і соціальному житті [16].
Носова О.	- суспільні правила і норми, які або виступають у своєму власному вигляді, або втілюються в організаціях та інших суспільних явищах, що мають тривалий, стійкий чи повторюваний характер [29 с. 6].
Колодко Г.	- правила економічної гри, встановлені законом і структурами, які забезпечують дотримання цих правил усіма економічними суб'єктами, використовуючи стимули, винагороди й покарання («батіг» і «пряник») [23 с. 40].

На основі обґрунтованого аналізу визначень дефініції інститут А. Крисоватий та Т. Кошук дають обґрунтоване визначення поняттю інституту фіскального регулювання: це форми взаємовідносин держави, платників податків і громадян-виборців та, з одного боку, право держави встановлювати, законодавчо регламентувати, організовувати справляння податків і податкових платежів, розподіляти податкові надходження, з другого – право суб'єктів ринку на судовий захист від неправомірних податкових вилучень, можливість здійснення громадського контролю за фіском; форми взаємовідносин між державою-позичальником і власниками її боргових зобов'язань, право держави протягом обумовленого терміну розпоряджатися залученими шляхом запозичення коштами і право кредиторів вимагати вчасного обслуговування та погашення боргу [26, с. 20].

Що стосується нашого дослідження інституційного забезпечення фіскального регулювання зовнішньоторговельних операцій, то воно включає в себе визначення функцій, завдань та обов'язків органів, що здійснюють регулювання ЗТД; інструментарію, який застосовується цими органами; усталених реалій та поведінки суб'єктів; причин, які змінюють інститути регулювання або їх поведінку.

Регулювання ЗТД в Україні здійснюють інститути законодавчої та виконавчої влади на всіх рівнях, а також міжнародні організації, членом яких є Україна. Коротко охарактеризуємо їх функції (рис. 3).

Перелік та повноваження інститутів державної влади, що здійснюють регулювання зовнішньоторговельної діяльності, а також форми її державного регулювання та контролю визначаються Господарським кодексом України та законами України.

Основним інститутом та інструментом у руках держави, що забезпечує можливість створювати ті або інші стимули, є закон, тобто формальна норма поведінки. При цьому закони можуть мати абсолютно відмінні якість і характер впливу на економічне зростання. Закони, що стимулюють розвиток інноваційної діяльності, модернізацію і технічне переобладнання виробництва, здорову конкуренцію між підприємствами, є продуктивними з точки зору забезпечення економічного зростання. З іншого боку, закони, які вводять бюрократичні перепони, що допускають прояви монопольної влади і отримання державних субсидій та іншого виду допомоги без адекватних стимулів до підвищення ефективності виробництва, є непродуктивними. «Існування держави – необхідна умова економічного зростання, однак держава також виступає і джерелом спаду, що створюється руками людини» [35].

Основним законом є Конституція України, де у статті 18 вказано, що зовнішньополітична діяльність України спрямована на забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства за загально визнаними принципами і нормами міжнародного права. У статті 9 додається: «Чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України» [25, с. 141].

Основні засади державного регулювання зовнішньоекономічної діяльності визначається у ст. 8 Закону України «Про зовнішньоекономічну діяльність». Україна самостійно формує систему та структуру державного регулювання зовнішньоекономічної діяльності на своїй території, принципи якого визначені у ст. 2 цього ж закону [21]. В рамках даного закону сформувався і регулювання зовнішньоекономічної діяльності.

Рис. 3. Інститути, що регулюють зовнішньоторгівельну діяльність в Україні.

В процесі еволюції регулювання ЗТД в Україні було прийнято три митних кодекси (перший від 12.12.1991 р., другий від 11.07.2002 р. і третій від 13.03.2012 р.) Митним кодексом України встановлені порядок і умови переміщення товарів через митний кордон України, їх митний контроль та митне оформлення, застосування механізмів тарифного і нетарифного регулювання ЗТД, справляння митних платежів, ведення митної статистики, обмін митною інформацією, ведення Української класифікації товарів зовнішньоекономічної діяльності, здійснення відповідно до закону державного контролю нехарчової продукції при її ввезенні на митну територію України, запобігання та протидія контрабанді, боротьби з порушеннями митних правил, організації і забезпечення діяльності органів доходів і зборів та інші заходи, спрямовані на реалізацію державної політики у сфері державної митної справи.

Правила оподаткування товарів, що переміщуються через митний кордон України, визначаються Податковим кодексом, крім правил оподаткування товарів митом, які встановлюються Митним кодексом України та іншими законами з питань митної справи [31].

Ефективність фіскального регулювання зовнішньоторговельної діяльності відображається й на конкурентоспроможності України. За даними фонду «Ефективне управління» індекс глобальної конкурентоспроможності України, особливо у 2012-2013 рр., істотно знизився. За показником «інституції» з 144 країн світу Україна посідає 132 місце. Цей показник складається за 22 критеріями, за більшістю з яких (18) Україна посідає місця, нижче сотого [24].

Зазначене дає підстави для висновку, що «вітчизняна система оподаткування є однією з найменш конкурентних, що негативно впливає на бізнес-середовище та купівельну спроможність споживачів. Крім того, прослідковується низька ефективність нормативного регулювання на товарному ринку, ринкового контролю та антимонопольної політики в країні» [30, с. 54]. Ці фактори призводять до від'ємного сальдо платіжного балансу та низької конкурентоспроможності.

Формування інституційного середовища повинно відбуватися з врахуванням позитивних досягнень минулого і потреб сьогодення. Побудова ефективної економіки і досягнення стабільного та високого її зростання в значній мірі залежать від дієвого інституційного забезпечення фіскального регулювання зовнішньоторговельної діяльності в Україні. Вибір і ефективне поєднання інструментів і важелів фіскального регулювання зовнішньоторговельної діяльності є найбільш складним завданням для його суб'єктів. Особливо це завдання складне для нашої держави сьогодні, коли з однієї сторони, у силу євроінтеграційних процесів необхідно відкривати свої торговельні кордони для європейських і світових товарів, з іншої – дбати про власні економічні інтереси й інтереси власних товаровиробників, а й відтак про

економічну безпеку. Проте, з цим не простим завданням можна впоратися, удосконаливши фіскальні інструменти регулювання зовнішньоторговельної діяльності.

1. Лукінов І. Інвестиційна діяльність в економічному оновленні та зростанні / І. Лукінов // Економіка України. – 1997. – № 8. – С. 7
2. Финансы. / [Под ред. М. Романовского]. / М. Романовский. / – Москва: Перспектива, 2000. – 520 с.
3. Опарін В.М. Фінанси (Загальна теорія): [Навч. посібник.] / В. М. Опарін / – К.: КНЕУ, 1999. – 164 с.
4. Финансы. / Под ред. М. Романовского. / – Москва: Перспектива, 2000. – 520 с.
5. Несторенко В. Державне регулювання в соціальному ринковому господарстві ФРН / В. Несторенко, В. Рокоча // Економіка України – 1994. – № 5. – С. 30-39.
6. Кириленко О. П. Фінанси (Теорія та вітчизняна практика) : навч. посіб. / О. П. Кириленко. – Тернопіль : Астон, 2002. – 212 с.
7. Волощенко В. С. Прогнозування та державне регулювання зовнішньоторговельної діяльності в Україні / В.С. Волощенко // Автореферат 08.00.03 – економіка та управління національним господарством. – Київ, 2007. 21 с.
8. Фискальное регулирование экономического развития в посткризисный период : [Монографія] / Под ред. к.э.н., проф. А.Д. Данилова. – Киев: ООО «ДКС центр», 2011. – 242 с.
9. Паєнтко Т.В. Інструменти фіскального регулювання фінансових потоків / Т.В. Паєнтко [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.economy-nauka.com.ua/index.php?operation=1&iid=659>
10. Шнипко О.С. Національна конкурентоспроможність: сутність, проблеми, механізм реалізації. / О. Шнипко / – К.: Наукова думка, 2003. – 334 с.
11. Avinash Dixit. Handbook of Public Economics. – Chapter 06 «Taxation open Economies», 1985. – Vol. 1, pp 313-374.
12. Митний кодекс України від 13.03. 2012 року № 4495-VI.
13. Гребельник О.П. Митне регулювання зовнішньоекономічної діяльності : [Підручник]. / О. Гребельник. – К.: Центр навчальної літератури, 2005, – 696 с.
14. Економічні проблеми ХХІ століття: міжнародний та український виміри / За ред. СІ. Юрія, Є.В. Савельєва. – К.: Знання, 2007. – 595 с.
15. Аузан А.А. Институциональная экономика / А. А. Аузан. – [Електронний ресурс]. - Режим доступу : <http://institutiones.com/download/books/1267-institutionalnaya-ekonomika.html> 36.
16. Базилевич В.Д. Институциональная экономическая теория: исторический аспект [Текст] / В. Д. Базилевич, А. О. Маслов // Институційна архітектура та механізми економічного розвитку: Матеріали наукового симпозиуму. – Харків : ХНУ, 2005. – С. 32-42.
17. Веблен Т. Теория праздного класса [Текст] : монография / Т. Веблен / М.: Прогресс, 1984. – 202 с.
18. Всемирная история экономической мысли [Текст] : В 6 т. (МГУ им. М.В. Ломоносова; гл. редкол В.Н. Черковец (гл. ред.) и др. – М. : Мысль, 1990. – Т. 4: Теории социализма и капитализма в межвоенный период. – 590 с.
19. Геець В.М. Політична й економічна реформи: питання синхронізації. / В. М. Геець // Економіка і прогнозування. – 2001. - № 4. – С. 9-23.
20. Гриценко А.А. Особливості інституційної архітектури українського суспільства ХХІ століття [Текст] / А.А. Гриценко // Економіка України: стратегія і

політика довгострокового розвитку / за ред. акад. НАН України В.М. Гейця. – К.: Ін-т екон прогнозувань.; Фенікс, 2003. – 1003с.

21. Закон України «Про зовнішньоекономічну діяльність», від 16.04.1991 р. №959-ХІІ. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rada.gov.ua>

22. Кирдина С. Институциональная структура современной России: эволюционная модернизация / С. Кирдина // Вопросы экономики. – 2004. - № 10. – с. 89.

23. Колодко Г. Институты, политика и экономический рост / Г. Колодко // Вопросы экономики. – 2004. - № 7. – С. 35-51.

24. Конкурентоспроможна Україна [Електронний ресурс]. - Режим доступу : <http://competitiveukraine.org/>

25. Конституція України від 28 червня 2006 р. // Відомості Верховної Ради України. - 1996.-№30.

26. Крисоватий А. Інституційне середовище фіскального регулювання соціально-економічних процесів / А. Крисоватий, Т. Кошук // Фінанси України. – 2011. - № 9. – С. 18-32.

27. Майбуrow И.А. Реформирование налоговых систем. Теория, методология и практика [Текст] : монография / под ред. И.А. Майбуrowа, Ю.Б. Иванова, А.И. Крисоватого. К.: Кондор, 2011. – 352 с.

28. Норт Даглас. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки [Текст] : монографія / Д. Норт / Пер. з англ. І. Дзюб. К.: Основи, 2000. – 198 с.

29. Носова О.В. Інституціональні основи та форми стимулювання економічного розвитку [Текст] / авреф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук. за спец. 08.00.01 – економічна теорія та історія економічної думки / О. В. Носова. – Харків, 2007. – 17 с.

30. Паянок М. Рейтингова оцінка України в міжнародному середовищі / М. Паянок, Л. Задорожня // Фінанси України. – 2014. - № 5. – с. 48-60.

31. Податковий кодекс України від 02 грудня 2010 р. № 2755-УІ. / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : rada.gov.ua

32. Ходжсон Дж. Экономическая теория и институты: Манифест современной институциональной экономической теории [Текст] / Дж. Ходжсон : пер. с англ. – М. : Дело, 2003. – 464 с.

33. Чаусовський О.М. Економічні інститути: зміст і реформування у транзитивній економіці [Текст] : автореферат дис. на здобуття наук. ступеня д-ра екон. наук : спец. 08.01.01 – економічна теорія / О.М. Чаусовський. – Донецьк, 2003. – 27 с.

34. Шастико А.Е. Новая институциональная экономическая теория [Текст] / А. Е. Шастико. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Экономический факультет МГУ, ТУИС, 2002. – 591 с.

35. Эггертссон Т. Экономическое поведение и институты [Текст] / Пер. с англ. / Т. Эггертссон. – М.: дело, 2001. – 408 с.

36. Coase R.H. The Nature of the Firm / R. H. Coase. – [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.sonoma.edu/users/e/eyler/426/coase1.pdf>

37. Commons, John Rogers (1990). Institutional Economics: Its Place in Political Economy. New Brunswick, N.J., U.S.A: Transaction Publishers. p. 399.

4.5. Вплив грошово-кредитної політики на фінансово-економічну безпеку України

Зовнішня військова агресія створює загрози не тільки територіальній цілісності української держави, але й її економічній безпеці – національна економіка постраждала від порушення у сфері торгівлі і промислового виробництва, від втрати довіри до банківської системи, девальвації національної грошової одиниці, зростання боргової залежності держави. Забезпечення належного рівня економічної безпеки неможливе без досягнення фінансової стабільності. Як відомо, в основі забезпечення фінансових структурних зрушень знаходиться монетарний фактор. Тому особливої актуальності набуває забезпечення в першу чергу фінансової безпеки в цілому та грошово-кредитної безпеки, зокрема.

Дослідженню теоретичних та методологічних засад реалізації грошово-кредитної політики присвячено багато наукових праць як українських, так і закордонних вчених, таких як І. Ветрова, К. Жулінська, К. Консевич, О. Левандівський, О. Метлушко, В. Міщенко, М. Мороз, М. Пуховкіна, М. Савлук, Т. Смовженко, А. Сомик, В. Стельмах, А. Щетинін та ін. Проте, питанням ролі грошово-кредитної політики в контексті забезпечення фінансової безпеки держави приділяється недостатньо уваги. Сутність та способи забезпечення фінансової безпеки досліджували такі науковці, як: О.І. Барановський, О.П. Власюк, В.К. Сенчагов, А.І. Сухоруков, М.М. Єрмошенко. Однак багато питань, пов'язаних із визначенням змісту поняття грошово-кредитної безпеки країни як складової фінансової безпеки, оцінкою її рівня залишаються невирішеними.

Важлива роль у забезпеченні фінансової безпеки держави належить злагодженій та стабільній роботі грошово-кредитної сфери. Гроші відіграють вирішальну роль у сучасній економіці. Саме гроші пов'язують різні сфери народного господарства, різні верстви населення в єдине ціле. Досягнення фінансової стабільності України неможливе без монетарної стабільності. Ринкова економіка не може ефективно функціонувати без існування досконалої грошової системи. Тому в сучасних умовах грошово-кредитна безпека повинна стати однією з ключових складових економічної безпеки держави. Вплив грошово-кредитної політики на рівень економічної безпеки держави проявляється через такі критерії:

- здатність грошово-кредитної сфери виконувати свої завдання та функції в умовах існування та впливу зовнішніх та внутрішніх загроз – стійкість монетарної сфери;

- незалежність державної монетарної політики – здатність самостійно визначати і забезпечувати досягнення стратегічних та тактичних цілей грошово-кредитного регулювання;

- здатність грошово-кредитної системи стимулювати економічне зростання.

Зазначимо, що в наукових колах відсутнє єдине бачення та розуміння сутності категорії «грошово-кредитна безпека». На думку Амита В.Н. «грошово-кредитна безпека являє собою процес забезпечення ефективного монетарного і фінансового ринків при збалансованому функціонуванні грошових агрегатів в секторах економіки при наявності позитивного платіжного балансу держави» [1]. Дячек С.М., Панасюк О.О. зазначають, що грошово-кредитна безпека – це такий стан грошово-кредитної системи країни, який характеризується економічним зростанням, стійкістю грошової одиниці, стабільністю її купівельної спроможності та таким рівнем інфляції, що сприяє зростанню реальних доходів населення [6]. Відповідно до Наказу Міністерства економіки України «Про методику розрахунку рівня економічної безпеки України» грошово-кредитна безпека – це такий стан грошово-кредитної системи, який характеризується стабільністю грошової одиниці, доступністю кредитних ресурсів та таким рівнем інфляції, що забезпечує економічне зростання та підвищення реальних доходів населення [8]. І хоч на сьогодні не існує єдиного підходу до сутності «грошово-кредитної безпеки», всі вчені зазначають, що саме грошово-кредитна політика держави слугує для її забезпечення. Монетарна політика відіграє вирішальну роль у системі впливу держави на економічну стабільність та фінансову безпеку.

Для розуміння змісту грошово-кредитної безпеки, необхідно дослідити сутність поняття «грошово-кредитна політика» держави (табл. 1).

Механізм впливу монетарної політики на фінансову систему може значно різнитися. Н.С. Ніколайчук у послідовності розповсюдження фінансово-монетарних імпульсів виділяє дві стадії [13]. Перша включає розповсюдження змін у монетарній політиці через фінансову систему – зміни інструментів центрального банку через грошово-кредитний ринок перетворюються у зміни цін облігацій і банківських кредитів.

Друга стадія включає розповсюдження шоків монетарної політики від фінансової системи до реального сектора економіки. С.Р. Моїсєєв визначає три фази розвитку монетарних імпульсів. На першій фазі інструменти центрального банку впливають на ринкові процентні ставки і валютний курс. На другій – відбувається кореляція цін на фінансові активи, що впливає на витрати домогосподарств та фірм. На цьому етапі зміни, що відбуваються у реальному секторі економіки, повертаються до фінансової системи через зміни в структурі балансів позичальників, відбувається повторне коригування ринкових процентних ставок.

Таблиця 1

Підходи до визначення поняття «грошово-кредитна політика»

Автор	Визначення «грошово-кредитної політики»	Джерело
<i>Як сукупність заходів держави</i>		
Закон України «Про Національний банк України»	Грошово-кредитна політика – комплекс заходів у сфері грошового обігу та кредиту, спрямованих на забезпечення стабільності грошової одиниці України через використання визначених засобів та методів	[17]
Мисак О.О.	Грошово-кредитна політика – сукупність заходів законодавчої та виконавчої влади, спрямованих на досягнення стабілізації національної грошової одиниці, підвищення ліквідності та кредитоспроможності банківських інститутів через регулювання грошового ринку	[9, с. 36]
Нікіфоров П.О.	Грошово-кредитна політика – це сукупність заходів, спрямованих на забезпечення нормального функціонування грошового обігу, стійкості національної грошової одиниці, стабільності її купівельної спроможності, а також забезпечення рівноважного розвитку економіки взагалі	[12, с. 325]
<i>Як специфічний вид політики держави</i>		
Бурда М., Виплош Ч.	Грошово-кредитна політика – один із альтернативних видів політики уряду, що спрямовується на вплив на процентні ставки і валютні курси, загальніше – на умови фінансових ринків і їхні зв'язки з реальною економікою	[3, с. 27]
Будаговська С.М., Кілієвич О.І., Луніна І.О.	Грошово-кредитна політика – це політика, яка впливає на обсяг і структуру виробництва, загальний рівень цін, інвестицій та зайнятості, на стан зовнішньоекономічної рівноваги, змінюючи пропозицію грошей в економіці	[10, с. 333]
<i>Як інструмент забезпечення економічної безпеки держави</i>		
Барановський О.І.	Грошово-кредитна політика – курс держави у сфері забезпечення її економічної безпеки методами грошово-кредитного регулювання, що виражається в сукупності заходів грошово-кредитного характеру	[2, с. 377]

Протягом третьої фази спостерігається макроекономічна адаптація показників темпів економічного зростання [11]. Т. Сліпченко пояснює процес розповсюдження імпульсу монетарної політики за двома стадіями [15]. На початковій стадії зміни в грошовій базі позначаються на змінах рівня загальної ліквідності банків, процентних ставок, валютного курсу, цін на фінансові активи та умов кредитування. У подальшому зміни, що відбулися у фінансовій кон'юктурі, зумовлюють зміни у витратах фірм і домогосподарств, що, у свою чергу, впливає на реальну економічну активність суб'єктів господарювання.

Оцінку ефективності грошово-кредитної політики доцільно проводити з огляду на цілі, що ставились перед центральним банком при

реалізації даної політики. Виділяють три рівні цілей грошово-кредитної політики: стратегічні, проміжні, тактичні (див. табл. 2).

Макроекономічна оцінка ефективності монетарної політики проявляється у досягненні стратегічних цілей – економічного зростання, фінансової стабільності, зменшення рівня безробіття. Проміжні цілі грошово-кредитної політики полягають у зміні певних економічних процесів, які сприятимуть досягненню стратегічних цілей. Тактичні цілі – це ті економічні змінні, які повністю піддаються впливу через оперативні заходи центрального банку.

Таблиця 2

Показники ефективності реалізації грошово-кредитної політики

Критерії ефективності грошово-кредитної політики	Індикатори оцінки ефективності грошово-кредитної політики
<i>Стратегічні цілі</i>	
Економічне зростання	Ріст обсягу ВВП, темпи росту ВВП в розрахунку на душу населення, рівень безробіття
Цінова стабільність	Індекс споживчих цін, темп інфляції
Стабільність валютного курсу	Динаміка валютного курсу
<i>Проміжні цілі</i>	
Регулювання пропозиції грошей	Обсяг грошової маси, рівень монетизації економіки, питома вага готівки в структурі грошової маси
<i>Тактичні цілі</i>	
Середньозважений курс гривні до долара США та Євро, рівень облікової ставки та грошової бази	Цільові орієнтири грошово-кредитної політики в абсолютному та відносному вимірах

Як відомо, залежно від макроекономічної ситуації в країні та цілей грошово-кредитної політики центральний банк у різні періоди використовував різні монетарні режими, зокрема таргетування обмінного валютного курсу, монетарне таргетування та пряме таргетування інфляції. Еволюцію монетарних режимів в Україні показано на рис. 1.

Зміна макроекономічної ситуації в країні стала причиною зміни монетарного режиму. Серед основних причин запровадження інфляційного таргетування є, по-перше, неможливість використання обмінного курсу як номінального якоря, по-друге, недовіра до заходів монетарного таргетування, що проявлялося у відсутності зв'язку між грошовою масою та інфляцією, по-третє, необхідність досягнення швидкого зниження темпів інфляції.

Перехід на монетарний режим інфляційного таргетування відбувався в три етапи:

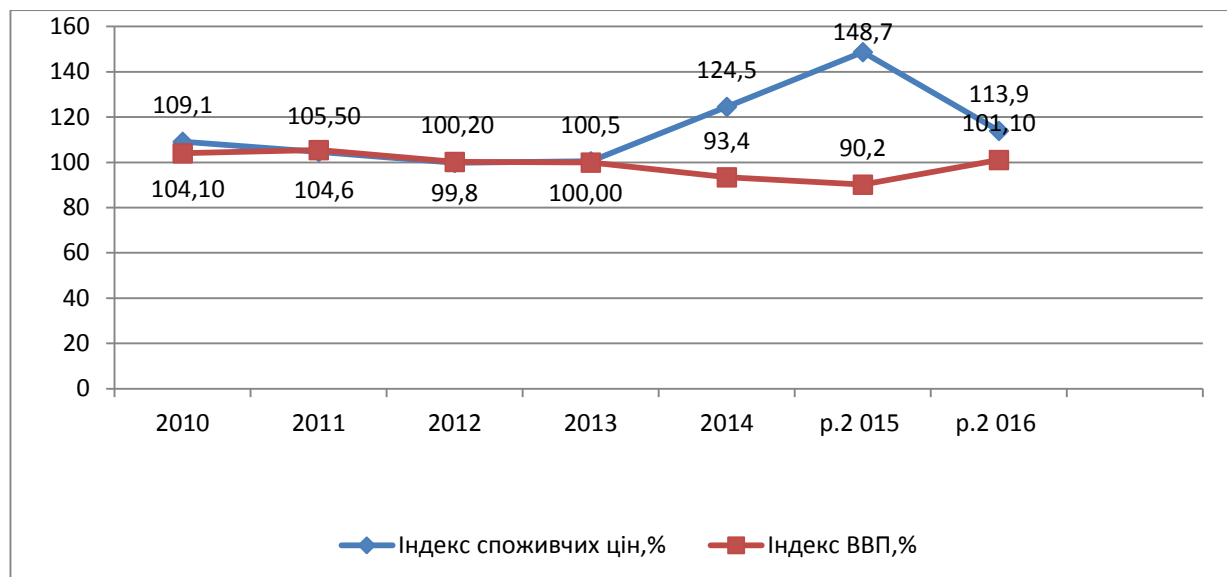
I етап – «Створення технічних передумов» (до 2015 р.). На цьому етапі розпочато реформування НБУ, розроблено макроекономічні моделі з прогнозування щоквартальних циклів;

	до 2014 р.	2014 р.	2015-2016 рр.	2017 р.
Макроекономічні умови	Акумуляція диспропорцій в економіці	Криза	Досягнення стабільності фінансової	Досягнення економічного зростання
Монетарний режим	Таргетування валютного курсу	Еклектична політика	Перехід до таргетування інфляції	Інфляційне таргетування
Цілі монетарної політики	Досягнення стабільності валютного курсу	-стабілізація фінансової системи - забезпечення життєздатності держави - мінімізація девальвації	-дезінфляція - нарощування міжнародних резервів - стабілізація валютного ринку	-однознакова ціль щодо інфляції -нарощування міжнародних резервів
Параметри	•утримання завищеного обмінного курсу •фіскальне домінування	•перехід до гнучкого курсоутворення •монетарне таргетування •фіскальне домінування	•плаваючий валютний курс •перехід до активної процентної політики	•плаваючий валютний курс •процентна ставка – основний інструмент

Рис. 1. Еволюція монетарних режимів в Україні (за даними Офіційного сайту Національного банку України [Електронний ресурс]. – Режим доступу. – <http://www.bank.gov.ua/doccatalog/document?id=28704716>)

II етап – «Створення інституційних передумов» (перша половина 2015 р.). Даний етап характеризується змінами у процесах прийняття рішень щодо монетарної політики, розпочато роботу Комітету з монетарної політики, розроблено проект Стратегії монетарної політики на 2016 –2020 роки;

III етап – «Впровадження режиму інфляційного таргетування» (друга половина 2015-2016 рр.) Проведення монетарної політики, спрямованої на цінову стабільність, прийняття рішень згідно з оголошеним графіком, розвиток системних комунікацій з монетарної політики, нові операційні засади управління ринковими процентними ставками.

*Дані за 2016 р. попередні [Електронний ресурс]. – Режим доступу. – <http://www.bank.gov.ua/doccatalog/document?id=40819104>

Рис. 2. Динаміка індексу споживчих цін та індексу ВВП в Україні у період 2010-2016 рр.

Наведені на рис. 2 дані красномовно свідчать, що після двох років цінової стабільності у 2014 р. відбувся стрімкий розвиток інфляційних процесів. За підсумками 2014 р. споживчі ціни зросли на 24,9 %.

У 2015 р. спостерігаємо активний розвиток інфляційних процесів. Ключова особливість 2015 р., яка повинна визначати тактику грошово-кредитної політики, полягає в тому, що економіка увійшла в стан стагфляційної макроекономічної динаміки, тобто процеси зниження виробництва ВВП поєднуються із значним зростанням цін. Після пікової споживчої інфляції у квітні 2015 р. (60,9 % у річному вимірі) сформувалася стійка тенденція до її уповільнення – у серпні річний приріст індексу споживчих цін знизився до 48,7 %. Перелому у 2016 р. інфляційного тренду та подальшому покращенню цінової динаміки на споживчому ринку насамперед сприяли: відносна стабільність на валютному ринку та подальше зменшення залишкових ефектів девальвації гривні; проведення достатньо жорсткої монетарної та фіскальної політики; стриманий споживчий попит; зниження цін на зовнішніх продовольчих та сировинних ринках. Швидке сповільнення інфляції у 2016 р. відбулося насамперед завдяки послабленню інфляційного тиску, зумовленого фундаментальними факторами, про що свідчило стрімке уповільнення базової інфляції (до 5,8 %). Водночас основними чинниками зростання цін стало підвищення тарифів, що регулюються адміністративно, та збільшення світових цін на нафту.

Зазначимо, що запровадження таргетування інфляції вже дає позитивні результати. Досягти цього вдалося шляхом реалізації першочергових кроків режиму інфляційного таргетування:

- оголошення основних цілей інфляційного таргетування;
- зниження податкового тиску та запровадження виваженої фінансової політики;
- досягнення «реальної» незалежності центрального банку;
- законодавче закріплення пріоритетності цінової стабільності;
- забезпечення розподілу повноважень та відповідальності між підрозділами Національного банку України в процесі прийняття рішень щодо регулювання рівня інфляції;
- регулювання рівня процентних ставок на короткострокові кредити на міжбанківському ринку;
- запровадження режиму гнучкого курсоутворення;
- запровадження валютних аукціонів для згладжування надмірних коливань курсу;
- запровадження аналітичного та науково-дослідницького супроводу монетарних рішень;
- завершення основного етапу очищення банківської системи;
- впровадження Українського індексу міжбанківських ставок (UIIR).

Політика цінової стабільності сприятиме зниженню волатильності валютного курсу. Водночас валютно-курсова політика НБУ повинна бути спрямована на підтримку пріоритетної цілі монетарної політики – зниження рівня інфляції до однозначного показника та утримання її на такому рівні у тривалій перспективі. Для цього Національний банк повинен дотримуватися режиму плаваючого обмінного курсу і послаблення адміністративного валютного регулювання. Як відомо, валютне регулювання – це діяльність держави в особі уповноважених нею органів, що передбачає вжиття законодавчих та організаційних заходів, які визначають порядок виконання операцій з валютними цінностями на території країни.

Оскільки протягом останніх років керівництво НБУ вбачало основні загрози ціновій стабільності у внутрішніх негараздах, то основні заходи валютного регулювання мали адміністративний характер. Як наслідок, спостерігаємо скорочення припливу валютних коштів у країну, виникнення тіньових валютних ринків, множинності обмінних курсів, а відтак до часткової втрати контролю за процесами ціноутворення. Якщо причинами інфляції були, переважно, внутрішні чинники, то задля захисту економіки від зовнішніх потрясінь НБУ спрямовував зусилля на забезпечення гнучкості обмінного курсу та досягнення валютної стабільності. Валютна стабільність – це динаміка курсу національної валюти, що забезпечує рівновагу платіжного балансу.

Надмірна девальвація національної валюти матиме негативні наслідки – неможливість повернення зовнішніх боргів, зниження золотовалютних резервів, зростання цін на імпортовані товари і, як наслідок, прискорення інфляції. Укріпленню гривні на сучасному етапі перешкоджають низький розвиток економіки, незадовільне сальдо

платіжного балансу, високий обсяг зовнішнього боргу країни, недовіра населення до банків та панічні настрої.

Як видно з рис. 3, різка зміна офіційного курсу національної грошової одиниці відбувалась під впливом фінансових потрясінь, викликаних соціально-політичними потрясіннями 2014 р., нагромаджені внутрішні дисбаланси розвитку економіки, її структурна недосконалість та вразливість до зовнішніх шоків, неузгодженість монетарної та фіскальної політики та несвоечасність дій Національного банку України. Девальвація позначається на інфляційній динаміці і, як наслідок, є однією з причин кризи ліквідності банківської системи.

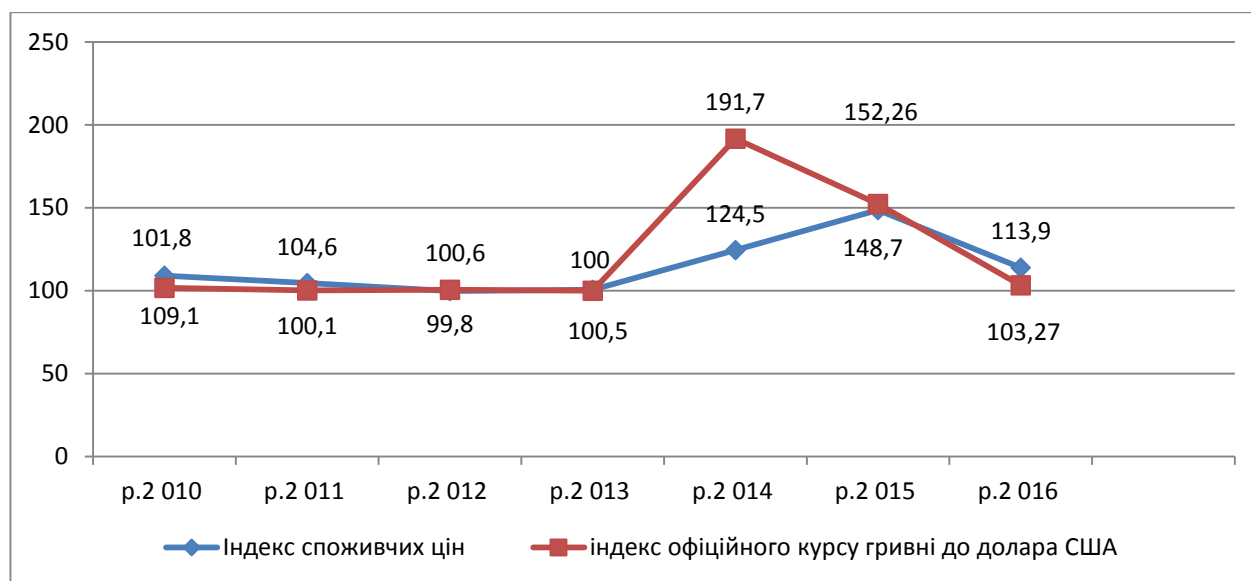

Рис. 3. Індекс офіційного курсу гривні щодо долара США та індекс споживчих цін в Україні у період 2010-2016 рр.

Безумовно, складна політична ситуація в країні знайшла відображення на основних макроекономічних показниках та курсу національної грошової одиниці. З метою стабілізації ситуації на валютному ринку Національний банк України перейшов на політику гнучкого валютного курсу, встановивши його на рівні середньозважених ринкових котирувань.

На жаль, і у 2015 р. Національному банку України не вдалось стабілізувати курс гривні. На початок 2015 р. валютний ринок перебував у стресовому стані. Знецінення обмінного курсу гривні відносно долара США у січні-лютому 2015 р. прискорилося до 76 %. Завдяки системним діям Національного банку вже в березні-квітні 2015 р. відбулася стабілізація валютного ринку. Протягом травня – вересня 2015 р. ситуація на валютному ринку була відносно стабільною та контрольованою – курс гривні до долара США коливався в досить вузькому діапазоні – 20,6 – 22,6 грн за дол. США. Запровадження жорстких антикризових адміністративних обмежень було потрібне, щоб

вивільнити час для проведення системних реформ і структурних змін в економіці. Проведені жорсткі адміністративні заходи стабілізували ситуацію на валютному ринку, проте подальше їх застосування стримувало б економічне зростання.

У 2016 р. Національний банк дотримувався режиму плаваючого обмінного курсу. Для нівелювання коливань валютного курсу регулятор ситуативно здійснював валютні інтервенції. Національний банк використовує валютні інтервенції з метою: накопичення міжнародних резервів; згладжування функціонування валютного ринку; підтримання трансмісії ключової процентної ставки як основного інструменту грошово-кредитної політики. Ще однією з цілей валютних інтервенцій є згладжування надмірної волатильності обмінного курсу. Стрибкоподібна девальвація національної грошової одиниці має негативні наслідки, оскільки це обмежує монетизацію економіки, провокує підвищення відсоткових ставок, призводить до відпливу грошей із реального сектору та знижує ділову активність [2, с. 572]. У міру відновлення стабільного функціонування валютного ринку Національний банк поступово зменшував свою присутність на ньому.

Окреслена ситуація на валютному ринку вимагає зміни валютної політики. Надмірна зарегульованість, складність та необґрунтована бюрократизація системи валютного регулювання стримують розвиток валютного ринку. Діючі протягом тривалого часу (більше 20 років) недосконалі дозвільна система на проведення валютних операцій та механізм застосування заходів відповідальності за порушення валютного законодавства (108 регуляторних нормативно-правових актів) відлякують іноземних партнерів від співпраці з українським бізнесом, а, як наслідок, скорочується потік прямих іноземних інвестицій. Тому реформування валютного регулювання повинне орієнтуватися на послаблення адміністративних заходів, але, виключно, з врахуванням об'єктивних умов валютного ринку.

Ще одним критерієм оцінки стану грошово-кредитної безпеки є коефіцієнт монетизації. Рівень монетизації економіки визначається ступенем розвитку фінансово-кредитної системи та економіки в цілому, але водночас монетизація визначає свободу руху капіталу в економіці [5]. Коефіцієнт монетизації економіки загалом можна розглядати з кількох сторін. По-перше, він характеризує швидкість переведення платежів у грошову форму, а по-друге, слугує індикатором насиченості економіки грошима. Динаміку рівня монетизації української економіки наведено в табл. 3.

Рівень монетизації у період 2010-2016 рр. змінювався, залежно від стану економіки. Так у 2010 р. його рівень скоротився на 11,03 %, а у 2011 р. – на 3,03 % відносно значення попереднього року. Такі тенденції у значеннях показника можна пояснити наявністю макроекономічних дисбалансів в економіці України, що виникли під дією світової фінансової

кризи. Впродовж 2012-2013 рр. спостерігається підвищення значень коефіцієнта на 5,8 % та 15,1 % відповідно. Соціально-економічні зміни, що відбулися в країні у 2014 р. знайшли своє відображення і на значенні коефіцієнта монетизації, що проявилось у його скороченні на 2,04 %, а у 2015 р. – на 17,71 %.

Таблиця 3

**Динаміка коефіцієнту монетизації економіки України у період
2010-2016 рр.***

Роки	М2, млрд грн	ВВП, млрд грн.	М2/ВВП, %	Темп росту рівня монетизації
2010	570,87	1082,55	52,73	88,97
2011	673,23	1316,6	51,13	96,97
2012	762,3	1408,88	54,11	105,81
2013	906,2	1454,9	62,29	115,12
2014	955,9	1566,7	61,01	97,96
2015	993,81	1979,5	50,20	82,29
2016	1102,39	2009,2**	54,90	109,36

*Розраховано за даними НБУ

За останні шість років відбулося зростання грошової маси майже удвічі. Зазначимо, що темпи зростання грошової маси значно випереджали попит на неї. Існує твердження про те, що підвищення рівня монетизації призводить до інфляційних процесів. Досвід Китаю, у якому значення коефіцієнта монетизації сягає 160 % ВВП, не підтверджує даного твердження. Слід зазначити, що деякі країни мають нижчий за Україну рівень монетизації. Так в Росії даний коефіцієнт має значення на рівні 32 %, у Румунії – 26,64 %, Білорусі – 16,6 %. Це пов'язано перш за все з адміністративними методами управління економікою.

Окрім традиційних проблем монетарна політика зіткнулась з високим рівнем доларизації економіки. Доларизація – економічне явище, суть якого полягає у заміщенні конвертованою іноземною валютою національної грошової одиниці внаслідок неналежного виконання нею функцій грошей. Високий рівень використання в грошовому обороті іноземних валют приховує низку загроз національній економіці, що проявляється в нездатності національної грошової одиниці виконувати функції загального еквівалента на території своєї держави та єдиного засобу нагромадження; посиленні економічної залежності держави від країни, яка є емітентом іноземної валюти на внутрішньому грошовому ринку; залежності вартості гривні на валютному ринку від кількості іноземних грошей; підвищенні рівня тінізації економіки; неспроможність центрального банку управляти грошово-кредитною політикою через установлення контролю над готівковою масою іноземної валюти в обігу та динамікою іноземних валютних депозитів.

Високий рівень доларизації української економіки – це вияв недовіри до гривні, реакція економічних суб'єктів на нестабільність економічного розвитку і пов'язаний з небажанням зменшити ризики щодо оцінки вартості своїх фінансових активів. Негативним наслідком є те, що фактично держава перетворюється на кредитора економіки іншої країни (зокрема США). Окрім того, на думку В. Геєця, посилює негативні наслідки те, «...що держава втрачає значну частину коштів, які так необхідні їй для обслуговування зовнішніх зобов'язань, фінансування інвестицій та економічного зростання в цілому» [16, с. 312-313].

На думку окремих дослідників, процес доларизації має і позитивні сторони, оскільки сприяє інтеграції національної економіки, розширює можливості щодо диверсифікації капіталу [14, с. 8]. Позитивні наслідки доларизації економіки також проявляються у збереженні вартості вкладів населення завдяки твердій іноземній валюті, стимулюванні повернення національного капіталу, який раніше був вивезений за кордон, збільшенні вітчизняних та іноземних інвестицій.

Основними чинниками, що спричиняють доларизацію є високі темпи інфляції, нестабільність національної валюти, коливання валютного курсу, недовіра населення до національної валюти, нестабільна політична й економічна ситуація в країні. Граничне значення для рівня доларизації є 30 %. Динаміку рівня доларизації економіки України у період 2000-2014 рр. наведено у табл. 4.

Таблиця 4

Динаміка коефіцієнту доларизації економіки України у період 2010-2016 рр.*

Роки	Обсяг депозитів в іноземній валюті, млрд грн	Грошовий агрегат МЗ, млрд грн	Рівень доларизації, %
2010	177,348	597,87	29,13
2011	211,316	685,51	30,32
2012	252,074	773,2	32,12
2013	248,220	909,1	28,17
2014	309,638	1028,7	25,08
2015	324,817	994,06	32,67
2016	367,056	1102,7	33,28

*Розраховано за методикою МВФ за даними НБУ

Розраховані дані показують, що доларизація економіки України підвищується у періоди нестабільності та прояву кризових явищ, що викликає недовіру населення до національної грошової одиниці. У 2011-2012 рр. та 2015-2016 рр. значення показника доларизації перевищило граничне значення. Такий стан справ є відповідною реакцією на фінансово-економічні негаразди в економіці. На сьогодні Україна за класифікаційною методикою Міжнародного валютного фонду є країною із «високодоларизованою» економікою: рівень доларизації за

показником частки депозитів у іноземній валюті в грошовому агрегаті М2 перевищує 30 %. Окрім того, обсяг готівкової іноземної валюти на руках у населення на кінець 2014 р. становить від 30 до 60 млрд дол. США.

Розвиток процесів доларизації в Україні відповідає традиційній схемі, сформованій в умовах переходу від гіперінфляційної економіки до економіки, що інтегрується у глобальний фінансовий простір. Гіперінфляційний досвід перших років незалежності, неспроможність національної валюти виконувати функцію збереження вартості та засобу платежу породили зсув у бік підтримання заощаджень в іноземній валюті. Часто-густо національну валюту використовували як розмінну монету, а більшість розрахунків здійснювались за посередництва долара США. Після «приборкання» інфляції долар було витіснено з готівкового обігу (щоправда, у кризові моменти він повертає собі цю місію), але він розширив свою присутність у сфері заощаджень. Підвищення загальної стабільності у фінансові системі України та економічне зростання уможливило розширення банківських депозитів, проте відсутність реальної стабілізації інфляції унеможливило мінімізацію доларизованих активів. Інтеграція української економіки у глобальну фінансову систему породила перехід від доларизації активів до доларизації пасивів.

Основними інструментами грошово-кредитної політики НБУ є: облікова ставка та норми обов'язкових резервів. Використовуючи дані НБУ спостерігаємо наступну динаміку зміни облікової ставки протягом 2010-2016 рр. (табл. 5).

Починаючи з серпня 2013 р. до березня 2015 р. НБУ поступово підвищував рівень облікової ставки з 6,5 % річних до 30 % річних. З серпня 2015 р. бачимо зворотню тенденцію. Загалом у 2015 р. була тричі зменшена облікова ставка з 30 % річних до 22 % річних, а у 2016 р. шість разів – з 19 % річних до 14 % річних. Це є позитивною тенденцією, оскільки зниження рівня облікової ставки веде до збільшення пропозиції грошей на кредитному ринку.

Динаміку нормативів обов'язкового резервування наведено в табл. 6. До 01. 07. 2011 р. нормативи обов'язкового резервування поділялись за такими категоріями: строкові депозити юридичних та фізичних осіб у національній валюті; строкові депозити юридичних та фізичних осіб в іноземній валюті; кошти на поточних рахунках та депозити на вимогу юридичних та фізичних осіб у національній валюті; кошти на поточних рахунках та депозити на вимогу юридичних та фізичних осіб в іноземній валюті; кошти, залучені банками від банків нерезидентів.

Таблиця 5

Динаміка облікової ставки НБУ, %*

Період	% річних	Період	% річних
2016		2015	
з 28.10	14	з 25.09	22
з 16.09	15	з 28.08	27
з 29.07	15.5	з 04.03	30
з 24.06	16.5	з 06.02	19.5
з 27.05	18	2014	
з 22.04	19	з 13.11	14.0
з 17.07	12.5	2012	
з 15.04	9.5	з 23.03	7.5
2013		2010	
з 13.08	6.5	з 10.08	7.75
з 10.06	7.0	з 08.07	8.5
		з 08.06	9.5

*[Електронний ресурс]. – Режим доступу. – https://bank.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=53647

З 01. 07. 2011 р. відбулись наступні зміни: 1) поділ строкових депозитів юридичних і фізичних осіб у іноземній валюті на короткострокові та довгострокові; 2) поділ коштів, залучених банками від банків нерезидентів на національну валюту, іноземну валюту (крім російських рублів) та російські рублі. Крім цього, відбулось збільшення нормативу обов'язкового резервування по коштах на поточних рахунках та депозитах на вимогу юридичних та фізичних осіб в іноземній валюті з 7 % річних до 8 % річних, а згодом і до 10 % річних.

Також необхідно звернути увагу на те, що за весь аналізований період норматив резервування за коштами, залученими у національній валюті, становив 0 %. Це було пов'язано з девальвацією гривні та підвищеним попитом на іноземну валюту.

З 01. 07. 2013 р. відбувся поділ коштів на поточних рахунках та депозитах на вимогу юридичних і фізичних осіб в національній валюті залежно від фізичних та юридичних осіб.

З 31. 12. 2014 р. НБУ кардинально змінив структуру нормативів обов'язкового резервування, тому що поділ на валюти було скасовано і введено два нормативи залежно від строковості (строкові депозити; поточні рахунки та депозити на вимогу). Дані зміни негативно впливають на банківську систему, оскільки збільшують самі обсяги резервів, але тим самим знижують прибутковість.

Таблиця 6

Динаміка нормативів обов'язкового резервування в Україні за 2010-2016 рр.*

Період дії	Нормативи обов'язкового резервування для формування банками обов'язкових резервів, %								
	строкові депозити юри- дичних і фізичних осіб			кошти на поточних рахунках та депозити на вимогу юридичних і фізичних осіб		кошти, залучені банками від банків- нерезидентів та інших фінансових організацій- нерезидентів			
	національна валюта	іноземна валюта		націона- льна валюта	іноземна валюта				
01.02.2009- 30.06.2011	0	4		0	7		2		
Період дії	строкові депозити юридичних і фізичних осіб			кошти на поточних рахунках та депозити на вимогу юридичних і фізичних осіб		кошти, залучені банками від банків- нерезидентів та інших фі- нансових організацій- нерезидентів			
	національна валюта	іноземна валюта		національна валюта	іноземна валюта	національна валюта	іноземна валюта (крім російських рублів)	у російських рублях	
		короткост рокові	довгостро кові						
01.07.2011- 29.11.2011	0	6	2	0	8	0	2	-	
30.11.2011- 30.03.2012	0	7,5	2	0	8	0	2	-	
31.03.2012- 29.06.2012	0	8	2	0	8,5	0	2	0	
30.06.2012- 30.06.2013	0	9	3	0	10	0	3	0	
					юридичні особи	фізичні особи			
01.07.2013- 29.09.2013	0	10	5	0	10	15	0	5	
30.09.2013- 18.08.2014	0	10	7	0	10	15	0	5	
19.08.2014- 30.12.2014	0	10	7	0	10	15	0	5	
Період дії	за строковими депозитами				за коштами на поточних рахунках та депозитами на вимогу				
з 31.12.2014	3				6,5				

*[Електронний ресурс]. – Режим доступу. – <https://www.bank.gov.ua/files/stat.pdf>

Ключова роль у грошово-кредитній системі України належить банківському сектору. За допомогою економічних нормативів діяльності банків забезпечується виконання ними зобов'язань перед вкладниками та зменшуються ризики, притаманні банківській діяльності.

Розглянемо детальніше дотримання нормативів банками України за 2010-2016 рр. (табл. 7). Показник регулятивного капіталу знаходиться в межах встановлених нормативних значень, але останні три роки має тенденцію до зниження. Крім цього, згідно Постанови Правління НБУ від 17 листопада 2014 р. № 723 «Про затвердження Змін до Інструкції про порядок регулювання діяльності банків в Україні» нормативне значення мінімального розміру регулятивного капіталу банків було збільшено з 120 млн грн до 500 млн грн. Тобто для банків, які отримали ліцензію після 11 липня 2014 р. норматив Н1 не має бути нижчим ніж 500 млн грн, а діючі банки мають десять років для поступового переходу до цього значення. Враховуючи ситуацію зі зниженням розміру регулятивного капіталу, банкам доведеться прикласти немало зусиль для нарощення цієї суми.

Показник адекватності регулятивного капіталу теж перебуває у межах нормативних значень, тобто фактична платоспроможність банків є вищою від нормативної. Занепокоєння викликає той факт, що останні роки фактичне значення нормативу починає наближатись до нормативного значення.

Проаналізувавши нормативи миттєвої ліквідності, поточної ліквідності та короткострокової ліквідності бачимо, що фактичні значення даних показників суттєво перевищують значення встановлених нормативів.

Нормативи кредитних ризиків у 2010-2014 рр. також не перевищують встановленого нормативного значення та свідчать про ефективне управління кредитною політикою банків. Що ж стосується 2015-2016 рр. із введенням нормативу максимального розміру кредитного ризику за операціями з пов'язаними з банком особами, бачимо перевищення нормативних значень у 2015 р. на 6,19 % та у 2016 р. на 11,72 %. Це свідчить про перевищення кредитного ризику в банківській системі України та необхідність пошуку шляхів його мінімізації, оскільки дана ситуація негативно впливає на стабільність банківської системи.

Що ж стосується нормативів інвестування, банки також дотримуються встановлених меж, але з кожним роком ми бачимо тенденцію до зниження, що свідчить про стриману інвестиційну політику банків України.

Окрім розглянутих показників, що в цілому характеризують ефективність реалізації грошово-кредитної політики, доречно проаналізувати показники, запропоновані Методичними рекомендаціями щодо розрахунку рівня економічної безпеки України для визначення рівня грошово-кредитної безпеки (див. табл. 8).

Таблиця 7

**Значення економічних нормативів по системі банків України
за 2010-2016 рр.***

№ з/п	Норматив	2010 р.	2011 р.	2012 р.	2013 р.	2014 р.	2015 р.	2016 р.
1	Регулятивний капітал (млн. грн.) (Н1)	160 897	178 454	178 909	204 976	188 949	129 817	109 654
2	Норматив достатності (адекватності) регуля-тивного капіталу (не менше 10 %) (Н2)	20,83	18,90	18,06	18,26	15,60	12,31	12,69
3	Норматив миттєвої ліквідності (не менше 20 %) (Н4)	58,80	58,48	69,26	56,99	57,13	78,73	60,79
4	Норматив поточної ліквідності (не менше 40 %) (Н5)	77,33	70,53	79,09	80,86	79,91	79,98	102,14
5	Норматив короткострокової ліквідності (не менше 60 %) (Н6)	91,19	94,73	90,28	89,11	86,14	92,87	92,09
6	Норматив максимального розміру кредитного ризику на одного контрагента (не більше 25 %) (Н7)	21,04	20,76	22,10	22,33	22,01	22,78	21,48
7	Норматив великих кредитних ризиків (не більше 8-кратного розміру регулятивного капіталу) (Н8)	161,20	164,46	172,91	172,05	250,04	364,14	308,27
8	Норматив максимального розміру кредитів, гарантій та поручительств, наданих одному інсайдеру (не більше 5 %) (Н9)	0,81	0,57	0,37	0,36	0,13	Не розраховується	
9	Норматив максимального розміру кредитного ризику за операціями з пов'язаними з банком особами (не більше 25 %) (Н9)	Введено Постановою Правління Національного банку України від 08.06.2015 № 361					31,19	36,72
10	Норматив інвестування в цінні папери окремо за кожною станвою (не більше 15 %) (Н11)	0,05	0,06	0,09	0,04	0,01	0,002	0,001
11	Норматив загальної суми інвестування (не більше 60 %) (Н12)	3,35	3,24	3,48	3,15	2,97	1,10	0,60

*[Електронний ресурс]. – Режим доступу. – https://bank.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=34661442&cat_id=34798593

Згідно даних, представлених в табл. 8, більшість показників, що характеризують грошово-кредитну безпеку держави свідчать про її критичний рівень. Тому з метою забезпечення грошово-кредитної безпеки Національний банк України повинен відкоригувати свою грошово-кредитну політику. Для цього необхідно здійснити такі заходи:

1. Проведення двоякої мети монетарної політики – підтримання низького рівня інфляції і одночасно стабільного валютного курсу:

- у сфері інфляційного таргетування Національний банк України повинен деталізувати основні положення монетарної стратегії з одночасним удосконаленням механізмів, інструментів та внутрішніх процедур в НБУ відповідно до режиму інфляційного таргетування.

Таблиця 8

**Показники, що характеризують рівень «грошово-кредитної»
безпеки України у період 2010-2016 рр.**

Показники	Рівень безпеки	Роки						
		2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Питома вага готівки поза банками в загальному обсязі грошової маси	Небезпечний рівень – рівень безпеки 0,4	30,6	28,1	26,28	26,15	29,57	28,43	28,51
Різниця між процентними ставками за кредитами та за депозитами, %	Небезпечний рівень – рівень безпеки 0,4	5,2	7,0	4,2	4,9	4,5	5,9	6,0
Рівень середньозваженої процентної ставки за кредитами відносно індексу споживчих цін, %		10,5	9,7	15,7	14,4	-9,0	-31,2	1,3
Частка споживчих кредитів, наданих домогосподарствам, у загальній структурі кредитів, наданих резидентам, %	Незадовільний рівень економічної безпеки – рівень безпеки 0,6	27,8	24,4	23,0	21,3	19,9	18,8	15,64
Питома вага довгострокових кредитів у загальному обсязі наданих кредитів, %	Критичний рівень економічної безпеки	13,7	13,87	12,17	12,32	13,55	13,96	19,74

Ефективне запровадження режиму інфляційного таргетування можливе за умови налагодження співпраці всіх інститутів, від яких залежить ефективність монетарної політики. НБУ повинен координувати свої дії з Кабінетом міністрів України (збереженні виваженої фіскальної політики, макроекономічному прогнозуванні, розвитку ринку державних цінних паперів), Міжнародним валютним фондом (умови програми

співпраці повинні враховувати показник інфляції), Державним комітетом статистики (уточнення методології розрахунку показників інфляції, посилення спроможності НБУ в аналізі макроекономічних зв'язків);

-у сфері вдосконалення роботи валютного ринку НБУ повинен зосередитись на розробці та запровадженні стратегії валютної лібералізації, що передбачає поетапне скасування тимчасових обмежень, поступову лібералізацію відповідно до стандартів ЄС;

2. Встановлення основних орієнтирів відсоткових ставок і формування програми грошової пропозиції, яка відповідає величині попиту на гроші. Реалізація даного пункту можлива за умови прив'язки до облікової ставки процентних ставок за основною операцією з регулювання ліквідності та за інструментами постійного доступу;

3. Реформування банківської системи в межах програми її розвитку. Перезавантаження банківського сектору повинно орієнтуватися на завершення докапіталізації банків, зменшення операцій з пов'язаними особами, повним розкриттям структури власності банків, забезпеченням прав кредиторів, споживачів, інвесторів.

4. Збалансування використання інструментів грошово-кредитної політики, спрямованих на забезпечення стимулювання економічного зростання, зайнятості, стабільності грошової одиниці, макроекономічну стабільність.

1. Амитан В.Н. Экономическая безопасность: концепция и основные модели / В.Н. Амитан // Экономическая кибернетика. – 2000. – №3–4. – С.13–20

2. Барановський О.І. Філософія безпеки: монографія: у 2 т./ О.І. Барановський. – К.: УБС НБУ, 2014. – Т. 1: Основи економічної і фінансової безпеки економічних агентів. – 831 с.

3. Бурда М. Макроекономіка : Європейський контекст / М.Бурда, Ч.Виплош ; пер. з англ. – К. : Основи, 1998. – 682 с.

4. Висоцька І.Б. Стабільність національної грошової одиниці як чинник забезпечення стійкості фінансової системи / І.Б. Висоцька // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія економічна. – 2015 р. Вип.1. – С.29-38.

5. Греков И.Е. Об совершенствовании подходов к определению монетизации экономики и обоснование ее оптимального уровня / И.Е. Греков // Финансы и кредит. – 2007. – № 11. – С.60-70.

6. Дячек С.М. Грошово-кредитна безпека України: сутність, загрози, оцінка/ С.М. Дячек, О.О. Панасюк// Вісник ЖДТУ. – 2013. №2(64). – С.227-233.

7. Забезпечення стійкості та безпеки фінансової системи України: теорія і практика: колективна монографія/ За заг.ред. Г.Я. Аніловської та І.Б. Висоцької. – Львів:СПОЛОМ, 2016. – 252 с.

8. Методика розрахунку рівня економічної безпеки України [Затверджена Наказом Міністерства економіки України від 02.03.2007 р. № 60] [Електронний ресурс] // Міністерство економіки України: [сайт]. – Режим доступу: <http://www.me.gov.ua/control/uk/publish/>. – Назва з екрана.

9. Мисак С.О. Фінансова політика / С.О. Мисак. – К., 2002. – 139 с.

10. Мікроекономіка і макроекономіка : підруч. для студентів екон. спец. закл. освіти: У 2 ч. / С.Будаговська, О.Кілієвич, І.Луніна та ін. ; за заг. ред. С.Будаговської. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2003. – 517 с.
11. Моисеев С.Р. Исследование российского трансмиссионного механизма денежно-кредитной политики / С.Р. Моисеев // Финансы и кредит. – 2002. - №18. С. 38-41.
12. Нікіфоров П.О. Теорія та метрологія регулювання грошового обігу / П.О. Нікіфоров. – Чернівці : Вид-во «Рута», 2002. – 240 с.
13. Ніколайчук С.А. Моделювання трансмісійного механізму монетарної політики в Україні: дис. ...кандидата екон.наук: -8.00.11 / Ніколайчук Сергій Анатолійович. – К., 2008. – С. 14.
14. Скрипник А. Доларизація економіки та динаміка валютних активів домашніх господарств / А. Скрипник, Г. Варваренко // Вісник Національного банку України. – 2003. - №2. С.8-15.
15. Сліпченко Т.О. Механізм монетарного регулювання за умов транзитивної економіки: дис. ...кандидата екон.наук: 08.00.01/ Сліпченко Тетяна Олександрівна. – К., 2011. – С. 65-66.
16. Трансформаційні процеси та економічне зростання в Україні / за ред. акад. НАН України В.М. Гейця. – Х., 2003. – 440 с.
17. Україна. Закон. Про Національний банк України: від 20.05.1999 № 679-XIV. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу. – <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/679-14>.

4.6. Формування системи інвестиційної безпеки як важливий напрям регіональної економічної політики

Економічна безпека будь-якого регіону України безпосередньо залежить від величини вкладених коштів у нього, тобто залучення інвестицій. На сьогодні збільшення інвестиційних потоків в економіку регіонів є основним завданням нашої держави. Саме інвестування забезпечує впровадження сучасних технологій, поживляє активність на ринках товарів та послуг, сприяє макроекономічній стабілізації. Оскільки інвестиційний потенціал є вагомою рушійною силою соціально-економічного розвитку, зростає необхідність дослідження регіональної інвестиційної активності та оцінки інвестиційного потенціалу, пошуку шляхів підвищення ефективності його використання, механізму управління інвестиційною безпекою регіонів України, особливо в умовах економічної нестабільності. Адже, актуальною загрозою вітчизняним національним інтересам залишається зниження інвестиційної активності, науково-технічного та технологічного потенціалу. Зазначимо, що Україні притаманна суттєва регіональна диференціація економічного розвитку, яка формувалася протягом тривалого періоду часу внаслідок дії природних, історичних, культурних, господарських та управлінських чинників. Отже, виникає потреба у аналізі інвестиційної безпеки конкретних регіонів з метою пошуку найоптимальніших напрямків активізації регіональних інвестиційних процесів, удосконалення їхньої структури та підвищення ефективності.

Значний внесок у вивчення інвестиційного потенціалу регіону зробили чимало вітчизняних та зарубіжних науковців: Я. Говорун, А. Жулавський, В. Ткачук, О. Ольшанський, А. Пересада, В. Бочаров, С. Зенченко, Ф. Тумусов, М. Бутко. Інвестиційну складову економічної безпеки держави досліджували такі зарубіжні та вітчизняні вчені, як Л. Абалкін, О. Барановський, З. Варналій, В. Воротін, В. Геєць, Я. Жаліло, В. Кириленко та інші. Окремі аспекти інвестиційної безпеки на рівні регіонів знайшли відображення у працях І. Бабець, З. Герасимчук, І. Олександренко, В. Томарева. Результатом їхніх наукових пошуків стали спроби сформулювати головні принципи формування ефективної державної політики забезпечення інвестиційної безпеки України, ідентифікувати загрози, обґрунтувати методичні підходи до оцінки рівня інвестиційної безпеки держави та її виконати. Однак, значна нерівномірність регіонального розвитку зумовлює, на наш погляд, потребу в дослідженні чинників, загроз та оцінки рівня інвестиційної безпеки окремих регіонів України, пошуку найоптимальніших напрямків активізації регіональних інвестиційних процесів, удосконалення їхньої структури та підвищення ефективності.

Регіон є одним з ключових об'єктів організаційно-економічних і політико-правових відносин, спрямованих на організацію регіональної економіки, формування сприятливих умов життя й задоволення потреб населення з урахуванням специфіки його розвитку. Його інвестиційна безпека є підсистемою системи вищого порядку – економічної безпеки регіону. У науковій літературі останнє поняття трактують як:

- здатність регіональної економіки функціонувати в режимі розширеного відтворення (стійкого економічного зростання), максимально забезпечувати прийнятні умови життя та розвитку особистості для населення;

- стан, за якого забезпечена можливість створення умов для плідного життя населення, перспективного розвитку економіки в майбутньому та в зростанні добробуту мешканців регіону;

- захищеність регіональної економіки та економічних інтересів територіальної громади від дії дестабілізуючих чинників, узгодженість інтересів регіону в економічній, соціальній та екологічній сферах;

- здатністю регіональної економічної системи до самовідтворення і раціонального використання економічного потенціалу регіону під час задоволення соціальних та екологічних умов і обмежень;

- відсутність гострої загрози мінімально прийнятному рівню основних цінностей, які мешканці регіону вважають першочергово необхідним;

- частина відносин між виробничими відносинами і продуктивними силами з приводу захисту від зовнішніх і внутрішніх загроз відтворювального процесу – бази економічного зростання [16, с. 234-235].

Таким чином, економічна безпека регіону – це захищеність регіональної економіки та економічних інтересів територіальної громади від впливу негативних дестабілізуючих чинників, зовнішніх та внутрішніх загроз, що створює умови для стійкого економічного зростання і прийняттого рівня життя населення.

З'ясуємо як тлумачиться поняття «інвестиційна безпека» у науковій літературі. Зауважимо, що одностайності у його трактуванні немає (табл. 1).

Отже, вчені тлумачать інвестиційну безпеку держави як: певний рівень інвестицій, оптимальне співвідношення між вітчизняними і іноземними інвестиціями; здатність економічної системи до ефективного інвестування; процес забезпечення відповідного стану інвестиційної сфери.

Зауважимо, що серед науковців також відсутнє єдине розуміння сутності інвестиційної безпеки регіону.

Так, І. Олександренко вважає: «Під інвестиційною безпекою регіону необхідно розуміти такий обсяг інвестицій в регіоні за рахунок оптимального поєднання внутрішніх та зовнішніх ресурсів, при якому матиме місце економічне зростання в усіх секторах економіки відтворення регіональних продуктивних сил, підвищення рівня життя населення та ріст доходів усіх економічних суб'єктів і бюджету» [11, с. 172].

В. Томарева, трактуючи це поняття зосереджується не тільки на економічному розвитку і стверджує, що інвестиційна безпека регіону забезпечується за умов дотримання граничної норми інвестування, яка дає змогу не тільки відтворювати науково-технічний та інтелектуальний потенціал, здійснювати розширене відтворення основного капіталу, підтримувати конкурентоспроможність економіки, гарантувати зростання ВВП на рівні завдань соціально-економічного розвитку та міжнародного співробітництва, створювати стратегічні резерви, долати депресивні явища, але й зберігати та відновлювати природні ресурси, утримувати на безпечному рівні екологічні параметри [17, с. 254].

В одному з останніх дисертаційних досліджень регіональну інвестиційну безпеку визначено як такий стан соціально-економічних відносин регіональної економічної системи, при якому вона здатна ефективно протистояти всім загрозам критичного характеру [14, с. 12]. Таким чином, автор пов'язує інвестиційну безпеку з протистоянням загрозам. Недоліком цього визначення є те, що не вказується характер загроз і, таким чином, незрозуміло у чому особливість саме інвестиційної складової економічної безпеки.

Таблиця 1

Визначення понять «інвестиційна безпека», «інвестиційна безпека держави» у науковій літературі

Визначення поняття	Автор
Процес забезпечення такого стану інвестиційної сфери за якого економіка здатна зберігати і підтримувати такий рівень інвестиційних ресурсів в умовах дії внутрішніх і зовнішніх загроз, що є необхідним для забезпечення стійкого розвитку і соціально-економічної стабільності країни, зростання конкурентоспроможності національної економіки та добробуту населення [6, с. 2].	В. Любімов
Здатність економічної системи акумулювати, залучати та ефективно використовувати інвестиційні ресурси з метою забезпечення конкурентоспроможності економіки країни (регіону) [17, с. 254].	В. Томарева
Забезпечення такого рівня інвестицій, які (за обсягом та структурою) відповідають поточним потребам економіки [5, с.73]	М. Крупка
Оптимальне задоволення поточних потреб економіки в капітальних вкладеннях за обсягом і структурою з урахуванням ефективного використання і повернення коштів, які інвестуються, досягнення оптимального співвідношення між розмірами іноземних інвестицій в країну і вітчизняних – закордон, підтримання позитивного національного платіжного балансу [9, с.167]	С. Мошенський
Здатність підтримувати виробничі нагромадження та вкладення капіталу на рівні, що забезпечує необхідні темпи розширеного відтворення, реструктуризацію та технологічне переозброєння економіки [3, с. 56].	В. Кириленко
Досягнення рівня інвестицій, що дозволяє оптимально задовольняти поточні інвестиційні потреби національної економіки за обсягом та структурою з урахуванням ефективного використання і вкладення коштів, які інвестуються, оптимального співвідношення між розмірами внутрішніх і зовнішніх інвестицій, іноземних інвестицій у країну і вітчизняних за рубіж, підтримання позитивного національного балансу [1, с. 366].	О. Барановський
Рівень національних та іноземних інвестицій (за умови оптимального їх співвідношення), який здатний забезпечити довгострокову позитивну економічну динаміку приналежному рівні фінансування науково-технічної сфери, створення інноваційної інфраструктури та адекватних інноваційних механізмів [7].	Методика розрахунку рівня економічної безпеки України
Стан економічного середовища у державі, що стимулює вітчизняних та іноземних інвесторів вкладати кошти в розширення виробництва в країні, розвитку високотехнологічного виробництва, інтеграції науково-дослідної та виробничої сфери з метою зростання ефективності, поглиблення спеціалізації національної економіки на створенні продукції з високою часткою доданої вартості [8].	Методичні рекомендації щодо розрахунку рівня економічної безпеки України
Обсяг інвестицій в регіонів за рахунок оптимального поєднання внутрішніх та зовнішніх ресурсів, при якому матиме місце економічне зростання в усіх секторах економіки відтворення регіональних продуктивних сил, підвищення рівня життя населення та ріст доходів усіх економічних суб'єктів і бюджету» [11, с. 172].	І.Олександренко

На наш погляд, інвестиційна безпека регіону має передбачати не тільки такий обсяг інвестування, який забезпечує розширене відтворення, інноваційний розвиток, але й таку структуру інвестицій за сферами господарювання, яка є найбільш економічно доцільною та

ефективною, враховуючи регіональні природні, культурні, історичні особливості.

Також, інвестиційна безпека регіону має охоплювати і безпеку його суб'єктів інвестиційної діяльності, учасників інвестиційного процесу, а саме: захист їхніх інвестиційних інтересів та мінімізацію інвестиційних ризиків, які зумовлені значною тривалістю інвестиційного циклу, вкладанням великих коштів, здійсненням інвестування через третіх осіб (посередників), що обмежує реальний контроль, оперативне втручання у виробничий процес.

Отже, під інвестиційною безпекою регіону слід розуміти такий стан захищеності регіональних інвестиційних процесів та їхніх учасників від зовнішніх та внутрішніх загроз, який дозволяє забезпечити відповідні стратегії соціально-економічного розвитку регіону обсяг та структуру інвестицій.

Інвестиційна безпека регіону формується під впливом різних чинників на макро-, мезо- та мікрорівнях.

До чинників інвестиційної безпеки регіону на макро- та мезорівнях віносяться:

- політико-правові (політична ситуація в країні і регіоні; стан і сприятливість інвестуванню господарського законодавства; рівень корупції в державних органах влади та розвитку правового захисту майнових прав інвесторів);
- економічні (галузева і територіальна структура економіки регіону; темпи зростання ВВП і ВРП; режим валютного курсу; відсоткові ставки банків; стан основних засобів в регіоні; рівень інфляції; рівень монополізації економіки регіону; зовнішньоторгівельний баланс країни та регіону; наявність державного боргу; стан місцевого бюджету; рівень розвитку ринкової інфраструктури в регіоні (банків, венчурних, лізингових, страхових компаній);
- соціально-демографічні (демографічна ситуація в країні та регіоні; стан трудових ресурсів; трудова міграція; соціальна структура; рівень доходів; структура витрат населення регіону);
- науково-технічні (рівень розвитку НТП в країні; інноваційна політика держави; інноваційна активність суб'єктів господарювання в державі та регіоні; науково-технічний потенціал регіону);
- природно-екологічні (політична ситуація в країні і регіоні; стан і рівень сприятливості господарського законодавства інвестуванню; рівень корупції в державних органах влади; рівень розвитку правового захисту майнових прав інвесторів).

На мікрорівні інвестиційна безпека зумовлюється: рівнем інвестиційних ризиків; мотивами інвестування, ступенем диверсифікації інвестиційних джерел; величиною відпливу капіталу (окрім прямих інвестицій) з країни; рівнем повернення вкладених коштів; рівнем розвитку страхування інвестиційних ризиків; добросовісністю поведінки

інвесторів; ступенем узгодження інтересів та інформованості менеджерів, мажоритарних і міноритарних власників; формою інвестиційного доходу (готівкові дивіденди або капіталізований дохід); характером амортизаційної політики; часовими рамками прийняття рішень про інвестування.

Одним з найважливіших чинників формування інвестиційної безпеки на мікрорівні є система інвестиційних ризиків: ризик упущеної вигоди (ризик настання непрямого фінансового збитку (неодержаний прибуток) у результаті нездійснення якого-небудь заходу (наприклад, страхування, хеджування, інвестування і т.п.)), ризик зміни (зниження) прибутковості (виникає в результаті зменшення розміру відсотків і дивідендів по портфельних інвестиціях, за внесками і кредитами), ризик прямих фінансових втрат. Їхня реалізація пов'язана, в основному, з недоотриманням інвестиційного доходу, що є джерелом формування фінансового потенціалу, який визначній мірі обумовлює рівень фінансової безпеки регіону. Іншими словами, зростання ймовірності реалізації цих ризиків означатиме їх трансформацію у загрозу фінансовій безпеці регіону.

Узагальнений перелік загроз інвестиційній безпеці регіонів України представлено у табл. 2.

Таблиця 2

Загрози інвестиційній безпеці регіону

Зовнішні	Внутрішні
Дефіцит державного бюджету. Високий рівень інфляції. Коливання валютних курсів. Великий внутрішній і зовнішній борг. Політична нестабільність в країні. Недоступність і висока вартість кредитів Тінізація національної економіки Дефіцит фінансових ресурсів. Монополізм. Недосконалість податкового законодавства. Низький рівень правової захищеності інвесторів. Недосконалість інвестиційної політики держави. Високі інвестиційні ризики. Платіжна криза. Низька кваліфікація фахівців у сфері інвестування. Нерозвиненість страхування інвестицій. Несприятливий інвестиційний клімат в країні. Недосконалість грошово-кредитної політики. Монополізація іноземним капіталом стратегічних галузей економіки.	Недосконалість та неефективність інвестиційної регіональної політики. Ресурсозатратність використовуваних в регіоні виробничих технологій . Тінізація місцевого бізнесу. Низький рівень зайнятості місцевого населення. Дефіцит місцевого бюджету. Низька частка заощаджень населення. Вкладення капіталів виключно у високоприбуткові галузі. Збитковість суб'єктів господарювання регіону.

Складено за:[5; 10, с. 277-278; 11, с. 174; 18, с. 287; 17, с. 256; 19, с.46].

Досягнення інвестиційної безпеки регіону зумовлює аналіз та оцінку її рівня з метою розроблення стратегічних та тактичних заходів її підвищення.

На сьогоднішній день не існує «офіційної» методики оцінки рівня як економічної, так і, зокрема, інвестиційної безпеки регіону. На державному рівні Наказом Міністерства економіки України № 60 від 2 березня 2007 р. була затверджена лише Методика розрахунку рівня економічної безпеки України [7].

У 2013 р., Наказом Міністерства економічного розвитку і торгівлі України від 29.10.2013 № 1277 були затверджені нові Методичні рекомендації щодо розрахунку рівня економічної безпеки України, які мають інформаційний, рекомендаційний, роз'яснювальний характер та не є обов'язковими. Проте, на наш погляд, більшість індикаторів у ній стосуються інноваційної, а не інвестиційної компоненти економічної безпеки держави [8].

Методики оцінювання рівня інвестиційної безпеки, які пропонуються науковцями, містять значно більше показників-індикаторів.

Одним з перших спробував сформулювати систему індикаторів для кількісної та якісної оцінки інвестиційної безпеки держави О. Барановський [1, с. 60-62]. Також автор відзначив, що інвестиційна безпека може визначатись і на основі оцінки ризиків окремих інвестиційних проектів, що дозволяє кількісно оцінити рівні ризиків. На наш погляд, це дозволяє оцінити рівень інвестиційної безпеки інвесторів регіону, а не загальний рівень регіональної інвестиційної безпеки.

Досить розгорнута методика визначення стану інвестиційної безпеки викладається в монографії В. Кириленка. Формування показників інвестиційної безпеки автор пропонує здійснювати за індикативними блоками, що включають: загальноекономічну сферу (блоки державних фінансів, оцінки банківської діяльності, грошово-кредитної системи, науки та інновації, інвестиційний); сферу реальних галузей економіки (блоки промисловості – електроенергетичний, кольорової металургії, машинобудівний, харчової, легкої, деревообробної, хімічної і нафтохімічної; сільськогосподарський; транспортний; будівництва; торгівлі і громадського харчування) [3, с. 185]. Автор цієї методики бере за основу саме ці дві сфери, аргументуючи: інвесторів першочергово цікавить загальноекономічний стан та ці провідні галузі економіки. Однак, щодо оцінки рівня інвестиційної безпеки регіонів тут є певні застереження. Адже в Україні є немало регіонів, як можуть розвиватися за рахунок вкладення коштів і у інші сфери, наприклад, освіту, науку, рекреаційно-туристичний комплекс. Ще одним недоліком вищезгаданої методики є значна кількість показників.

Варто зауважити, що такі розширені методики пропонуються і у інших наукових працях, зокрема, З. Герасимчук для оцінки рівня інвестиційної безпеки регіону рекомендує 6 блоків показників економічного, правового, соціального, екологічного, кримінального та політичного характеру [2, с. 90]. На наш погляд, ця методика швидше дозволяє оцінити загальний рівень економічної безпеки регіону, ніж конкретно інвестиційної. Перелік показників є досить широкий, деякі з них важко об'єктивно визначити (наприклад, рівень довіри населення Президенту, Верховній раді України, прокуратурі, судам, уряду, органам місцевого самоврядування), крім того, немає жодного показника, який би стосувався конкретно інвестиційної діяльності в регіоні).

Слушною є пропозиція щодо розширення системи індикаторів інвестиційної безпеки регіону за рахунок таких показників, як частка інвестицій за видами економічної діяльності, співвідношення інвестицій в сільське господарство, промисловість, будівництво тощо до обсягу їх виробництва та виконаних робіт, частка інноваційної продукції у загальному обсязі виробництва, частка інвестицій за джерелами їх надходження. Це дасть змогу виявляти більш слабкі ланки економічної системи країни (регіону), у тім числі інвестиційної діяльності підприємств регіону, та вживати заходів щодо їх покращення [17, с. 256].

Отже, є потреба у розробленні типової методики оцінки регіональної інвестиційної безпеки, яка б мала фіксовану (необхідний мінімум показників) і варіативну частину (яка б враховувала специфіку його господарства).

Поки такої методики немає скористаємося для загальної оцінки рівня інвестиційної безпеки Львівської області індикаторами, що рекомендовані у Методиці розрахунку рівня економічної безпеки України.

Проаналізуємо індикатори інвестиційної безпеки Львівщини у 2010-2015 рр. (табл. 3). Як бачимо, протягом аналізованого періоду розраховані індикатори були за межами порогових значень, а отже про інвестиційну безпеку Львівщини говорити не доводиться.

Вкрай негативною тенденцією у інвестиційній сфері є те, що значення показників починаючи з 2011-2012 рр. почали різко погіршуватися. Так, співвідношення обсягів інвестицій в основний капітал до ВРП знизилося у 2014 р. порівняно з 2011 р. на 10,1 %. У 2014 р. взагалі не було чистого приросту інвестицій, а навпаки, відбулося скорочення відносно попереднього року. Частка прямих іноземних інвестицій у загальному обсязі інвестицій скоротилася у 2015 р. відносно 2010 р. утричі, причому вона є в 10 разів меншою від порогового значення.

На наш погляд, оцінка рівня інвестиційної безпеки Львівської області за методичними рекомендаціями виконавчої влади є досить умовною. Адже, у зв'язку зі значним рівнем диференціації економічного

розвитку регіонів України для кожного з них мають бути обґрунтовані свої порогові значення індикаторів. Крім того, для всебічної, комплексної оцінки рівня інвестиційної безпеки регіону, отримання ґрунтовних висновків, на наш погляд, розрахунку та аналізу індикаторів інвестиційної безпеки недостатньо.

Таблиця 3

Індикатори інвестиційної безпеки Львівської області у 2010-2015 рр.

№ п/п	Індикатор, од. виміру	Роки						Порогове значення
		2010	2011	2012	2013	2014	2015	
1	Відношення обсягів інвестицій в основний капітал до ВРП, %	20,9	23,0	17,9	15,3	12,9	-	> 25
2	Відношення чистого приросту прямих іноземних інвестицій до ВРП, %	1,0	2,1	3,3	0,8	-4,8	-	5-10
3	Частка прямих іноземних інвестицій у загальному обсязі інвестицій, %	10,0	9,9	23,3	6,9	5,2	3,4	20-30

Розраховано за [12].

У зв'язку з необхідністю глибшого аналізу рівня інвестиційної безпеки регіону, проаналізуємо чинники, стратегічні цілі, стан інвестиційної діяльності у Львівській області та відповідність її структури стратегії розвитку регіону.

Чинниками привабливості Львівщини для залучення інвестицій є: близькість регіону до кордону з країнами ЄС; забезпеченість сировиною для створення спільних підприємств у галузі будівельної індустрії, виробництва міндобрив, деревообробки, підприємств харчової промисловості; достатність кваліфікованих трудових ресурсів, виробничих площ з розвиненою інфраструктурою, у тому числі земельними ділянками; функціонування технопарку «Яворів» з відповідними пільговими умовами; доступ до реалізації інноваційних та ЕКО проектів за рахунок коштів ЄС в рамках Програми транскордонного співробітництва «Україна-Польща-Білорусь»; наявність підприємств, які призупинили виробничу діяльність, але в яких збережена інфраструктура, виробничі приміщення, трудові ресурси, а, отже, вони можуть стати економічно активними, на договірних умовах готовими до залучення інвестицій та випуску нових видів продукції.

Враховуючи територіальне прикордонне розміщення Львівської області, вона має значний потенціал залучення іноземних інвестицій, тому з точки зору інвестиційної безпеки важливим є їхній аналіз. Негативним є факт значного скорочення іноземного інвестування у Львівщину (рис. 1).

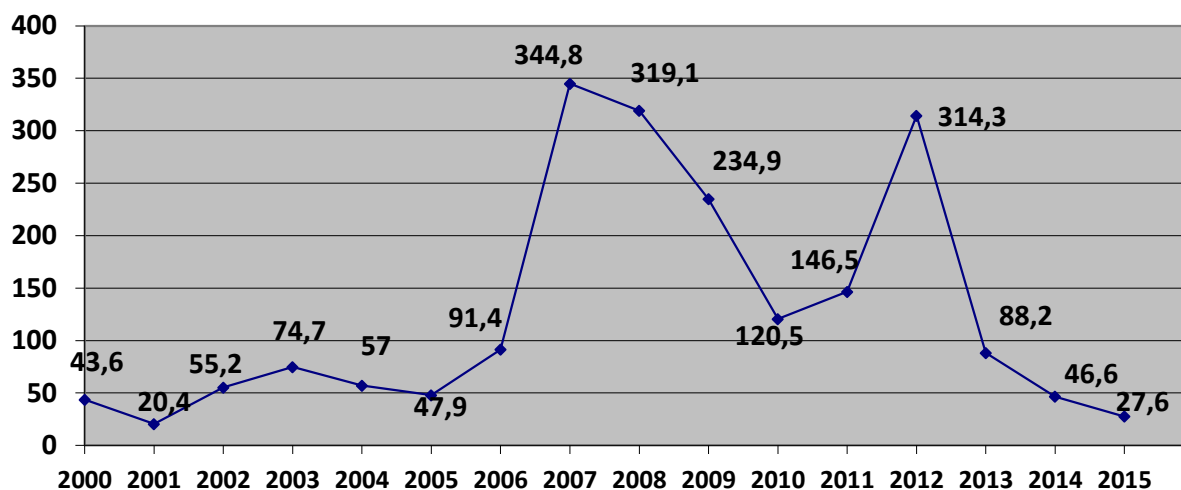

Рис. 1. Надходження прямих іноземних інвестицій у Львівську область впродовж року (млн дол. США).

Складено за: [12].

Як видно з рис. 1, з 2000 р. до 2007 р., в основному спостерігалася тенденція до зростання прямих іноземних інвестицій в економіку Львівщини, далі з 2008 р. у зв'язку з світовою фінансовою кризою був спад. У 2012 р. відбулося різке збільшення іноземних інвестицій, що очевидно пов'язано з проведенням Євро-2012, і починаючи з 2012 р. знову спостерігаємо їхній різкий спад. Фактично за рівнем інвестування у Львівську область у 2014-2015 рр. ми повернулися до рівня 2000-2001 рр.

Однак, частка обсягу прямих іноземних інвестицій Львівської області в Україні на початок 2015 р. склала 3 %. За цим показником Львівщина зайняла сьоме місце в Україні, поступившись м. Києву, Дніпропетровській, Донецькій, Харківській, Київській та Одеській областям. Слід зазначити, що на початок 2007 р. Львівська область за обсягом залученого іноземного капіталу була дев'ятою [13].

Більш ніж третину загальнопромислового обсягу іноземного капіталу, залученого за весь період інвестування, спрямовано у постачання електроенергії та газу (249,7 млн дол.). Найбільші обсяги інвестицій вкладено в ПАТ «ДТЕК «Західенерго», в управлінні якого знаходяться Бурштинська, Добротвірська та Ладижинська ТЕС. Залучається зарубіжний капітал і у підприємства, що займаються виробництвом електроенергії з відновлювальних джерел (ТзОВ «Сокальський Вітропак», ТзОВ «Орівська ВЕС», ТзОВ «Самбірська сонячна станція») [13].

Значна частка за обсягом вкладених іноземних інвестицій належить харчовій промисловості області – 87,1 млн дол. (16,7 % від обсягу іноземного капіталу промисловості). За весь період іноземного інвестування вагомими були надходження з Польщі – 39,6 млн дол., Швейцарії – 22 млн дол., Кіпру – 16,4 млн дол. та Ліхтенштейну – 14,9 млн дол.

Проаналізуємо капітальні інвестиції в регіоні (табл. 4).

Таблиця 4

Капітальні інвестиції у Львівській області у 2010-2015 рр.

Капітальні інвестиції, млн грн	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Усього	8 830,2	12 114,0	11 173,3	9 816,7	9 555,0	13 386,5
Інвестиції у матеріальні активи	8 724,0	11 984,3	11 064,0	9 669,4	9 426,5	13 067,4
житлові будівлі	1 581,8	1 887,9	2 315,8	2 262,4	3 025,8	4 030,2
нежитлові будівлі	1 938,9	2 197,6	2 167,2	1 857,3	1 706,9	2 105,2
інженерні споруди	2 753,7	4 020,8	2 332,8	2 236,3	1 495,6	1 780,4
машини, обладнання та інвентар	1 733,5	2 872,1	2 922,7	2 093,7	2 091,4	3 402,5
транспортні засоби	473,6	754,8	1 003,3	739,9	684,9	1 082,3
Земля	96,3	65,6	49,5	37,0	60,2	238,8
довгострокові біологічні активи рослинництва та тваринництва	34,3	68,3	24,3	100,6	93,1	67,0
інші матеріальні активи	111,9	117,2	248,4	342,2	268,5	361,0
Інвестиції у нематеріальні активи	106,2	129,7	109,3	147,3	128,5	319,1
програмне забезпечення та бази даних	71,6	73,9	61,7	74,4	70,1	110,9
права на комерційні позначення, об'єкти промислової власності, авторські та суміжні права, патенти, ліцензії, концесії тощо	31,9	22,5	42,3	49,3	31,9	60,0

Складено за: [12].

Як видно з табл. 4, незважаючи на складу соціально-економічну ситуацію в державі та військовий конфлікт на сході країни обсяг інвестицій у матеріальні активи, вкладений підприємствами, установами, організаціями Львівської області у 2015 р. був найвищим за 2010-2015 р. і склав 13 млн грн (на 38,6 %) більше, ніж у 2014 р.

Переважну частку капітальних інвестицій становили інвестиції у матеріальні активи (98-99 %). Найбільшу частку капітальних інвестицій складали інвестиції у житлові будівлі та машини, обладнання, споруди (основний капітал). Але їхнє співвідношення за 2010-2015 рр. змінилося: якщо у 2010 р. більшою була частка інвестицій у основний капітал, то у 2015 р. – у житлові будівлі.

У 2015 р. вдвічі зросла частка інвестицій у нематеріальні активи, однак вона залишається дуже малою – 2,4 % капітальних інвестицій (табл. 5).

Найменшими були частки інвестицій у довгострокові біологічні активи, комерційні позначення, об'єкти промислової власності, авторські та суміжні права, патенти, ліцензії, концесії тощо (до 1 %).

Як видно з табл. 6, за рахунок власних коштів підприємств та організацій здійснено 54,9 % капітальних інвестицій. На другому місці за величиною є частка коштів населення на індивідуальне житлове будівництво: вона протягом аналізованого періоду коливалася від 10 до 17 %.

Таблиця 5

**Структура капітальних інвестицій у Львівську область
у 2010-2015 рр.**

Капітальні інвестиції	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Частка у загальному обсязі, %						
Інвестиції у матеріальні активи	98,8	98,9	99,0	98,5	98,7	97,6
житлові будівлі	17,9	15,6	20,7	23,1	31,7	30,1
нежитлові будівлі	21,9	18,1	19,4	18,9	17,9	15,7
інженерні споруди	31,2	33,2	20,9	22,8	15,6	13,3
машини, обладнання та інвентар	19,6	23,7	26,2	21,3	21,9	25,4
транспортні засоби	5,4	6,2	9,0	7,5	7,2	8,1
Земля	1,1	0,5	0,4	0,4	0,6	1,8
довгострокові біологічні активи рослинництва та тваринництва	0,4	0,6	0,2	1,0	1,0	0,5
інші матеріальні активи	1,3	1,0	2,2	3,5	2,8	2,7
Інвестиції у нематеріальні активи	1,2	1,1	1,0	1,5	1,3	2,4
програмне забезпечення та бази даних	0,8	0,6	0,6	0,8	0,7	0,8
права на комерційні позначення, об'єкти промислової власності, авторські та суміжні права, патенти, ліцензії, концесії тощо	0,4	0,2	0,4	0,5	0,3	0,4

Складено за: [12].

Частка інвестицій, профінансованих з державного бюджету є мізерною і складає 3,3 %. Варто зауважити, що вона значно зменшилася в останні роки, так у 2010 р. вона складала 16,6 %.

За рахунок коштів місцевих бюджетів також освоєно 5,7 % інвестицій, і це більше, ніж у 2010-2014 рр.

Суттєво скоротилася також і питома вага кредитів банків у фінансуванні інвестиційної діяльності: так у 2015 р. вона складала 6,5 %, тоді як у 2011 р., наприклад, 28,5 %.

Отже, внутрішні інвестиційні ресурси підприємств та організацій Львівщини залишаються головним джерелом інвестування.

В основному обсяги інвестицій в основний капітал підприємств більшості видів економічної діяльності на Львівщині зросли у 2015 р. як відносно 2014 р., так і відносно 2010 р., зокрема, у 2015 р. в порівнянні з 2010 р. у 2,4 р. зросли інвестиції у сільське господарство, у 1,8 р. – промисловості та будівництва (табл. 7).

Суттєво скоротилися інвестиції у професійну, наукову і технічну діяльність - у 4,4 рази, у охорону здоров'я надання соціальної допомоги – у 1,9 рази.

Таблиця 6

**Структура капітальних інвестицій за джерелами фінансування у
Львівській області у 2010-2015 рр.**

Роки	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Частка у загальному обсязі, %						
Усього	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
коштів державного бюджету	16,6	12,4	20,1	2,5	1,3	3,3
коштів місцевих бюджетів	3,0	2,0	1,8	3,0	2,3	5,7
власних коштів підприємств та організацій	47,6	39,9	46,7	55,7	53,0	54,9
кредитів банків та інших позик	11,1	28,5	10,2	15,3	12,7	6,5
коштів іноземних інвесторів	2,4	1,6	0,6	2,6	2,0	1,7
коштів населення на будівництво власних квартир	2,5	2,6	1,0	3,5	6,3	10,9
коштів населення на індивідуальне житлове будівництво	13,0	9,9	13,6	14,6	16,8	13,4
інших джерел фінансування	3,8	3,1	6,0	2,8	5,6	3,6

Складено за: [12].

Протягом аналізованого періоду найбільшими у загальному обсязі були частки інвестицій підприємств промисловості та будівництва: у 2015 р. підприємства будівництва освоїли 28 % від загального обсягу інвестицій, а промисловості – 27,3 %. Найбільшу і суттєву частку інвестицій (68,1 %) серед підприємств промисловості освоїли підприємства переробної сфери.

Вагомою була частка капітальних інвестицій, здійснених у оптову та роздрібну торгівлю (7,0 %), державне управління й оборону, обов'язкове соціальне страхування (6,9 %), транспорт, складське господарство, поштову та кур'єрську діяльність (6,6 %), сільське, лісове та рибне господарство (4,9 %).

Суттєвого приросту капіталовкладень досягнуто у сфері державного управління, оборони й обов'язкового соціального страхування; адміністративного та допоміжного обслуговування. На ці види діяльності припало загалом 9,9 %.

У 2015 р. інвестиції, спрямовані у соціальну сферу області, хоча і зросли у порівнянні з 2014 р., все ж вони залишаються незначними – 2,1 % від загального обсягу. Так, установами охорони здоров'я та надання соціальної допомоги здійснено 115,9 млн грн капітальних інвестицій, організаціями освіти – 76,0 млн грн, сфери мистецтва, спорту, розваг та відпочинку – 56,2 млн грн.

На будівництві житла у 2015 р. освоєно 3512,7 млн грн, що на 4,4 % менше у порівнянні з попереднім роком. 30 % цих коштів інвестовано населенням у будівництво індивідуальних житлових будинків.

Таблиця 7

**Інвестиції в основний капітал за видами економічної діяльності у
Львівській області у 2010-2015 рр. (млн грн)**

	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Капітальні інвестиції, млн. грн.						
Усього	8830,2	12114,0	11173,3	9816,7	9555,0	13386,5
Сільське, лісове та рибне господарство	295,2	421,8	372,0	432,2	472,0	695,7
Промисловість	1975,8	2384,8	2647,3	3492,7	2749,1	3648,6
Добувна промисловість і розроблення кар'єрів	103,6	97,9	105,5	106,4	73,0	259,5
Переробна промисловість	1172,1	1745,1	1695,8	1804,2	1656,9	2484,5
Постачання електроенергії, газу, пари та кондиційованого повітря	672,7	509,5	796,5	1541,2	970,6	817,7
Водопостачання; каналізація, поводження з відходами	27,4	32,3	49,5	40,9	48,6	86,9
Будівництво	2 064,7	2 174,4	2 462,3	2 319,2	3 115,6	3 754,9
Оптова та роздрібна торгівля; ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів	852,7	990,0	941,2	625,2	642,0	967,6
Транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність	979,4	1 038,2	839,5	749,8	726,9	822,9
Тимчасове розміщування й організація харчування	67,7	116,0	152,5	237,9	262,6	212,6
Інформація та телекомунікації	110,3	128,5	160,1	79,8	111,3	133,0
Фінансова та страхова діяльність	125,7	131,1	85,3	100,3	102,1	174,8
Операції з нерухомим майном	334,8	361,8	564,1	992,6	726,5	847,3
Професійна, наукова та технічна діяльність	1106,5	3374,1	2102,4	168,6	105,7	250,3
Діяльність у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування	42,3	37,9	65,1	126,2	144,4	548,3
Державне управління й оборона; обов'язкове соціальне страхування	438,3	456,0	310,2	294,3	230,4	956,2
Освіта	103,4	113,8	108,4	58,7	58,4	109,6
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	290,1	296,9	290,7	71,9	69,8	152,4
Мистецтво, спорт, розваги та відпочинок	31,3	78,2	49,5	34,0	21,2	70,5
Надання інших видів послуг	12,0	10,5	22,7	33,3	17,0	41,8

Складено за: [12].

Інвестиційна діяльність в області є нерівномірною у районному розрізі. Найбільші обсяги інвестицій в основний капітал у Львівській області здійснювалися у м. Львові, Пустомитівському, Кам'янко-Бузькому, Яворівському, Стрийському районах. Найменше інвестицій в

основний капітал освоювали у м. Моршині, Мостиському, Старосамбірському, Золочівському районах. Серед районів аутсайдерів якраз є міста-курорти (Моршин) та гірські райони, де є значний туристичний і рекреаційний потенціал.

Проаналізуємо, чи відповідає стан і напрямки інвестування у Львівській області її стратегічним цілям розвитку. Зазначимо, що пріоритетними для інвестування сферами економіки Львівщини є: аграрна (створення індустріального аграрного парку); енергетична (альтернативна енергетика, енергоощадні технології); переробна промисловість; будівельна (виробництво будівельних матеріалів, енергоощадне здешевлене виробництво); приладобудування; машинобудування; електроніка та суміжні галузі; медична (відновне лікування); рекреація; ІТ сектор; розвиток туристичної галузі (зелений, сільський туризм). Реалізація цих пріоритетів мала б знайти відображення у відповідних програмах розвитку Львівщини.

Рішенням сесії Львівської обласної ради 13 березня 2007 р. була затверджена Стратегія розвитку Львівщини до 2015 року, у якій було визначено такі стратегічні цілі її розвитку: регіон сталого економічного й підприємницького розвитку; ворота України до Європейського Союзу; регіон високоосвічених людей, інноваційного потенціалу та технологічно розвинутих підприємств; регіон чистого і привабливого навколишнього середовища, культури, туризму і рекреації [13].

Реалізація Стратегії розвитку Львівської області на період до 2015 р. мала б забезпечити досягнення таких обсягів інвестування: у 2010 р. – 16,8 млрд грн капітальних інвестицій, у 2015 р. – 37,3 млрд грн. Але, заплановані показники так і не були досягнуті: так, обсяг капітальних інвестицій у 2010 р. склав 9,6 млрд грн, що менше від визначеного стратегією розвитку регіону майже удвічі, у 2015 р. – 13,4 млрд грн (менше, ніж заплановано Стратегією у 2,8 рази).

Нереалізованими є також окремі цілі стратегічного розвитку, зокрема, формування чистого і привабливого навколишнього середовища. Львівська область є досить екологонебезпечною, оскільки тут функціонували і продовжують далі працювати різноманітні виробничі підприємства добувної, енергетичної промисловості. Її територію перетинають міжнародні транспортні шляхи, що спричиняє значний викид вихлопних газів. Тому тут спостерігаються значні викиди шкідливих речовин в атмосферне повітря, водне середовище, великі площі зайняті відходами. Однак, дані табл. 8 свідчать, що виправлення такого становища і реалізація Стратегії розвитку Львівщини з такими обсягами інвестування у охорону довкілля є неможливими.

Отже, в цілому можна зробити висновок про незадовільний рівень інвестиційної безпеки Львівської області, його падіння протягом 2010-2015 р., незадовільне використання потенціалу регіону у сфері

іноземного інвестування та неповну відповідність структури інвестування в регіоні його стратегічним завданням.

Таблиця 8

**Капітальні інвестиції на охорону довкілля у
Львівській області у 2010-2015 рр.**

Капітальні інвестиції на охорону довкілля	Роки					
	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Всі напрямки, у % до загального обсягу капітальних інвестицій	1,0	0,8	0,6	1,5	1,4	0,5
Охорона атмосферного повітря і проблем зміни клімату, тис грн	37053	75816	44018	100641	62335	9736
Очищення зворотних вод, тис грн	3636	4629	12488	21010	11479	27953
Поводження з відходами, тис грн	1772	3352	6007	21543	26743	13180
Захист і реабілітація ґрунту, підземних і поверхневих вод, тис грн	44089	11846	1296	3062	30559	8931

Складено і розраховано за: [12].

Таким чином, аналіз структури інвестиційної діяльності у Львівській області свідчить про:

- низький рівень іноземного інвестування;
- недостатнє державне фінансування інвестиційних процесів (якщо Львівська область займає 2-е місце за рейтингом інвестиційної привабливості, то саме сюди мають бути спрямовані державні інвестиційні ресурси);
- невідповідність структури інвестицій за напрямками економіки задекларованим стратегічним цілям розвитку області (область проголошена як регіон високоосвічених людей, інноваційного потенціалу та технологічно розвинутих підприємств, регіон чистого і привабливого навколишнього середовища, культури, туризму і рекреації).

Львівська область є лідером рейтингу інвестиційної привабливості серед регіонів України за м'якими чинниками (діловим кліматом, відкритістю влади, правилами та процедурами) та має значний промисловий, сільськогосподарський, торгівельний, науковий, туристичний, науково-технічний потенціал у зв'язку з географічним розміщенням, наявністю природних і трудових ресурсів. Тому, регіон має значні перспективи у розвитку інвестування. Але його інвестиційний потенціал не повністю реалізовується, рівень інвестиційної безпеки є незадовільним (критично низьким), структура інвестицій не відповідає стратегічним цілям його розвитку. Індикатори інвестиційної безпеки Львівської області починаючи з 2011-2012 рр. різко погіршувалися і були далеко за межами порогових значень, а частка прямих іноземних інвестицій у загальному їхньому обсязі у 2015 р. була в 10 разів меншою від порогового значення.

Виконаний аналіз обсягу, динаміки, та структури інвестиції у Львівській області за джерелами, сферами економіки та районами у 2010-2015 рр. засвідчив:

- незважаючи на складну соціально-економічну ситуацію в державі та військовий конфлікт на сході країни обсяг капітальних інвестицій зріс протягом 2010-2015 рр. у 12,5 рази;
- переважну частку капітальних інвестицій становили інвестиції у матеріальні активи (98-99 %);
- основним джерелом фінансування інвестицій є власні кошти підприємств та організацій - їхня частка складає більше половини – 54,9 %, частка державного бюджету є мізерною – 3,3 %;
- у 2015 р. в порівнянні з 2010 р. у 2,4 р. зросли інвестиції у сільське господарство, у 1,8 разів – промисловості та будівництва;
- суттєво скоротилися інвестиції у професійну, наукову і технічну діяльність (у 4,4 рази); у охорону здоров'я, надання соціальної допомоги – у 1,9 рази; мізерними (до 1,5 %) є інвестиції у охорону довкілля;
- найбільшими у загальному обсязі були частки інвестицій підприємств промисловості та будівництва (до 30 %);
- найбільшу і суттєву частку інвестицій (68,1 %) серед підприємств промисловості освоїли підприємства переробної сфери;
- інвестиційна діяльність в області є нерівномірною у районному розрізі, причому, райони-аутсайтери мають значний туристичний і рекреаційний потенціал;
- Стратегія розвитку Львівської області до 2015 р. щодо інвестування не реалізувалася: обсяг капітальних інвестицій у 2015 р. був нижчим від запланованого Стратегією у 2,8 рази і склав 13,4 млрд грн.

Таким чином, Львівська область характеризується низьким рівнем інвестиційної безпеки, зниженням рівня іноземного інвестування, невідповідністю структури інвестицій за напрямками економіки, задекларованим стратегічним цілям регіонального розвитку.

У зв'язку з цим, насамперед, необхідне розроблення стратегії інвестиційної безпеки Львівської області, яка має відповідати Стратегії її економічного і соціального розвитку, враховувати туристично-рекреаційний та науковий потенціал.

На державному або регіональному рівні також має бути затверджена методика оцінки рівня інвестиційної безпеки регіону і здійснюватися систематичний аналіз її індикаторів. Крім того, необхідний систематичний аналіз та оцінка існуючих темпів, ефективності та періоду окупності капіталовкладень, структури інвестицій за джерелами фінансування, сферами економіки, територіальним розміщенням, відповідності показників інвестування стратегічним цілям розвитку області.

Головними завданнями державного регулювання інвестиційної діяльності в регіоні мають стати: максимально ефективно використання його ресурсів та конкурентних переваг; створення умов для запровадження інноваційних технологій; розбудова та модернізація інфраструктури регіонального розвитку.

1. Барановський О.І. Фінансова безпека: монографія. Інститут економічного прогнозування / О.І. Барановський. – К.: Фенікс. – 1999. – 318 с.

2. Герасимчук З. В. Інвестиційний потенціал регіону: методика оцінки, механізми нарощення: Монографія / З.В. Герасимчук, В.Р. Ткачук. – Луцьк: Надстир'я, 2009. – 232 с.

3. Кириленко В.І. Інвестиційна складова економічної безпеки: Монографія. / В.І. Кириленко – К.: КНЕУ, 2005. – 232 с.

4. Кириленко В. І. Інвестиційна безпека: сучасні тенденції та загрози / В.І. Кириленко. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nationalsecurity.org.ua>

5. Крупка М.І. Фінансово-кредитний механізм інноваційного розвитку економіки України / М. І. Крупка. – Львів: Вид. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2001. – 608 с.

6. Любімов В. І. Поняття та критерії інвестиційної безпеки / В. І. Любімов // Електронне наукове фахове видання «Державне управління: удосконалення та розвиток». – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dy.nauka.com.ua/?op=1&z=136>

7. Методика розрахунку рівня економічної безпеки України: Наказ Міністерства економіки України від 02.03.2007 р. № 60. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.nau.ua>

8. Методичні рекомендації щодо розрахунку рівня економічної безпеки України: Наказ Міністерства економічного розвитку і торгівлі від 29 жовтня 2013 року № 1277. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://cct.com.ua/2013/29.10.2013_1277.htm

9. Мошенський С. Інвестиційна безпека в системі забезпечення економічної безпеки держави: поняття, категорії, сутність / С. Мошенський // Наукмолода. – 2008. – № 10. – С. 166–171.

10. Недашківський М. М. Інвестиційна безпека України в сучасних умовах / М. М. Незашківський, К. Ю. Подгорна // Зб. наук. праць Національного університету ДПСУ. – 2012. - № 1. – С. 274-280.

11. Олександренко І. В. Інвестиційна безпека регіону: теоретичний аспект / І. В. Олександренко // Економічний форум. – № 4. – 2012. – С. 169 – 176.

12. СтатБанк Головного управління статистики у Львівській області. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lv.ukrstat.gov.ua/ukr/bank/stbank.php>

13. Стратегія розвитку Львівщини до 2015 р. Затверджена Рішенням сесії обласної ради від 13 березня 2007 р. № 193. – 53 с.

14. Рехета О. В. Механізми формування і реалізації регіональної структурно-інвестиційної стратегії економічного росту: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. економ. наук: спец. 08.00.05 – Розвиток продуктивних сил і регіональна економіка / О. В. Рехета. – Одеса, 2016. – 23 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.onaft.edu.ua/download/dissertation/abstract/abstract_Rehteta.pdf

15. Стратегія розвитку Львівської області на період до 2020 р. Електронний ресурс. Доступно з: http://loda.gov.ua/upload/users_files/1/upload/Documets/STRATEG_Ya_final_18.01.2016.docx

16. Сукрушева А. О. Теоретичні аспекти поняття «Економічна безпека регіону» / А. О. Сукрушева // Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право. - 2015. - № 3. - С. 231-238

17. Томарева В. В. Параметри та шляхи забезпечення інвестиційної безпеки національної економіки на регіональному рівні / В. В. Томарева // Науково-виробничий журнал «Держава та регіони». Серія «Економіка та підприємництво». – 2011. – № 3. – С. 253 – 257.
18. Ткаленко С. І. Інвестиційна безпека в умовах глобалізації фінансових потоків / С. І. Ткаленко // Збірник наук. Праць Національного університету державної податкової служби України. – 2010. – № 1. – С. 282–292.
19. Якубовський М. Науково-інноваційне забезпечення модернізації української промисловості / М. Якубовський // Економіка України. – 2009. – № 10. – С. 4-15.

РОЗДІЛ V.

ОРГАНІЗАЦІЙНО-УПРАВЛІНСЬКІ ПРОБЛЕМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ

5.1. Гуманітарні та організаційно-управлінські аспекти формування національної моделі соціально-економічної безпеки

Дослідження проблем соціально-економічної безпеки регіону необхідне для пізнання особливостей соціально-економічного розвитку країни в період системної трансформації та розгортання у світі процесів глобалізації, в умовах послаблення позицій України в політичній, економічній та соціальній сферах та прагнення промислово розвинених країн і крупних міжнародних корпорацій використати існуючу ситуацію у своїх економічних та політичних цілях.

Багатоплановість соціальних інтересів та загрозовий характер соціальних небезпек висувають високі вимоги до ефективності та дієвості системи соціально-економічної безпеки. Зважаючи на значні фінансово-економічні труднощі та надзвичайну складність реформування економіки на сучасному етапі, ситуацію, що склалася у сфері соціально-економічної безпеки, слід охарактеризувати як таку, що потребує невідкладного вирішення численних масштабних соціальних проблем за наявності дуже обмежених ресурсів.

Стан системи соціально-економічної безпеки в Україні на думку багатьох вітчизняних експертів та фахівців повинен здебільшого охоплювати показники збереження життєво важливих соціальних складових функціонування суспільства і держави, а також здійснювати індикативне регулювання соціальних процесів, соціально-економічної сфери та її інфраструктури у розвитку державного організму [1; 3].

Належне регулювання процесів економічного та соціального розвитку держави неможливе без урахування регіональних аспектів та територіальних особливостей реалізації державної політики в різних сферах життєдіяльності, адже таке врахування дозволяє визначити сильні та слабкі сторони функціонування регіональних економічних систем, сприятливі й загрозові тенденції в цій сфері [2; 4; 7; 8].

Крім того, проблеми процесів забезпечення соціально-економічної безпеки регіону охоплюють наступні чинники: усі види діяльності щодо забезпечення безпеки суспільства мають багатодисциплінарний взаємопов'язаний характер, тому створення загальної теорії безпеки передбачає тісну інтеграцію різноманітних наук; всім рівням організації суспільства і природи притаманні випадковий характер (стохастичність) і невизначеність (ентропійність); організація соціально-економічної системи та її розвиток не підлягають чітко окресленим законам і закономірностям.

На сьогоднішній день спроби представити соціальну безпеку регіону у вигляді впорядкованої сукупності вимірюваних соціальних показників (параметрів) виявили недостатню розробленість теоретико-методологічної бази, що зумовлено новизною даної теми та складністю предмету дослідження. Враховуючи це, необхідно сформувати систему заходів щодо вдосконалення державної регіональної політики в різних сферах забезпечення соціально-економічної безпеки.

Сутністю державної регіональної політики є сукупність організаційно-правових та економічних заходів, спрямованих на поточні цілі держави та ефективний розвиток регіонів, раціональне використання ресурсів, створення сприятливих умов життєдіяльності людей, забезпечення екологічної безпеки довкілля тощо. На етапі становлення ринкових відносин на формування та реалізацію політики соціально-економічного розвитку регіонів України впливають чотири групи чинників: 1) державна регіональна політика; 2) економічні відносини в регіоні (ринкова трансформація); 3) природно-ресурсний та виробничий потенціал регіону; 4) організаційно-керівні.

Соціальна політика опрацьовує заходи щодо підвищення зайнятості населення і реалізується в активній регіональній соціально-економічній політиці, спрямованій на задоволення потреб населення у добровільному виборі виду діяльності, на розвиток підприємництва (фермерства), стимулювання створення інноваційних технологій, впровадження нових форм організації праці. Одним із заходів щодо регулювання зайнятості є державний протекціонізм, який дає змогу зберігати стабільність і підтримувати на належному рівні життєзабезпеченість населення. Стратегічною метою регіонального управління в системі забезпечення зайнятості населення має стати розширення приватного сектору, регулювання процесу створення малих і середніх підприємств. Складовими соціальної політики є забезпечення зростання рівня добробуту населення, соціальний захист, гарантування рівних прав і можливостей усіх громадян, права на працю, заробіток та власність, на гідне соціальне забезпечення, освіту, охорону здоров'я, а також природних прав людини, до яких належать повага до людської праці, свобода слова, совісті, безпека особистості, рівність перед законом.

У системі розвитку соціальної інфраструктури регіонів першочергового розв'язання потребують такі питання житлово-комунального господарства як реформування економічних відносин через проведення радикальних змін чинного порядку фінансування, кредитування, оподаткування та ціноутворення; забезпечення збалансованого розвитку тепло-, водо-, газопостачання та водовідведення в ході реалізації програм житлового, цивільного та промислового будівництва; технічне переоснащення галузі з широким застосуванням вітчизняних і зарубіжних науково-технічних досягнень.

Відомо, що ефективність соціальної політики залежить від економічних можливостей держави, тобто від частки національного доходу, яка скеровується на споживання. Головне завдання соціальної політики - соціальний захист різних верств населення регіонів, що його здійснюють органи регіонального та місцевого управління в межах своїх повноважень. Це може бути фінансова підтримка, працевлаштування, продаж товарів за зниженими цінами, безкоштовне харчування, медичне обслуговування інвалідів тощо.

Гуманітарна політика має будуватися на розумінні того, що людина є найпершою цінністю суспільства. Це потребує розв'язання найважливіших проблем розвитку духовності та моралі, освіти, поліпшення якості життя, що порушує гострі питання справедливості, патріотизму, поєднання світових і національних цінностей, гуманності, захисту людської гідності та принципів сучасної світової політичної і соціальної демократії, які передбачають реалізацію прав і свобод людини, забезпечення прав національних меншин, рівність чоловіків і жінок, створення умов для вільного волевиявлення народу на виборах усіх рівнів. Регіональна політика в гуманітарній сфері має сприяти розвитку освіти, науки, культури, медицини, сфери обслуговування, народному підприємництву.

Регіональна політика держави – сфера діяльності в питаннях керування економічним, соціально-політичним, національно-етнічним розвитком країни у просторовому (регіональному) аспекті, тобто вона має бути пов'язана із взаємовідносинами між державою і регіонами, а також регіонів між собою. Необхідними складниками цієї політики (за будь-яких модифікацій її визначення) є чітко сформульовані цілі, об'єкти і суб'єкти, а також засоби її здійснення.

Державне регулювання регіонального розвитку здійснюється в кожній країні, хоч і не однаковою мірою та в різних формах. Постійні суперечки про те, існує чи не існує регіональна політика, пояснюються тим, що усвідомлену й активну регіональну політику нерідко важко ідентифікувати в багатоаспектній і слабо координованій діяльності різноманітних державних інституцій, які впливають на регіональний розвиток. Регіональна політика може бути активною, інституційно відособленою, може забезпечуватися спеціалізованими засобами та інструментами тощо, але водночас вона може бути і малопомітною та практично не виділятися з-поміж інших напрямів діяльності держави.

Визначальна мета державної регіональної економічної політики за всього різноманіття її формулювань - відтворення співвідношення між економічною ефективністю і соціальною справедливістю. Економічні цілі включають пожвавлення виробництва в депресивних регіонах, створення полюсів зростання і зон ефективного підприємництва, посилення міжрегіональної економічної інтеграції тощо. Серед найголовніших соціальних цілей регіональної політики - пріоритетне

зростання зайнятості та доходів населення, поліпшення соціальної інфраструктури та розширення доступності суспільних благ у найбільш віддалених регіонах. Принцип соціальної справедливості в регіональному аспекті полягає в тому, що громадяни і соціальні групи повинні мати рівні можливості щодо працевлаштування, отримання доходів і суспільних благ незалежно від місця проживання. Реалізація цього принципу (його ще називають ідеєю «територіальної солідарності») потребує перерозподілу фінансових ресурсів від більш матеріально забезпечених до менш забезпечених (тим паче кризових) регіонів.

Як уже зазначалось, ринкова економіка не усуває соціальної нерівності, яка загрожує соціальній стабільності, і за несприятливих умов знижує економічну ефективність. Соціальна ж політика покликана пом'якшувати крайні прояви результатів дії ринкових сил. З цією метою держава проводить політику підтримування незахищених соціальних груп. Не потребує доведення й той факт, що соціально захищеними прагнуть бути практично всі соціальні верстви, в тому числі й підприємці. Останнім держава повинна гарантувати недоторканність їхньої власності, право на підприємницьку діяльність у будь-якій сфері ринкової економіки.

Основними напрямками формування національної моделі соціально-економічної безпеки є гарантування мінімальної заробітної плати і регулювання доходів у цілому; забезпечення зайнятості населення і надання допомоги на випадок безробіття; індексація фіксованих доходів і захист грошових заощаджень населення (вклади в банках, державні облігації, страхові поліси); надання допомоги найбільш вразливим верствам населення; створення умов для самореалізації людини (вільний вибір професії, сфери і місця праці, здобуття бажаного рівня загальної і спеціальної освіти, матеріальна підтримка і перекваліфікація тимчасово непрацюючих осіб); забезпечення охорони здоров'я населення незалежно від рівня доходів.

У зв'язку з необхідністю кардинального підвищення ефективності державного управління особливо актуальною є проблема розкриття змісту і характеру когнітивних моделей базових вимірів результативності й ефективності державного управління України та складових аналітичного циклу послідовних змін при забезпеченні зворотного зв'язку в системі державного управління.

На сучасному етапі державотворення певне ігнорування, або несприйняття системою державного управління України інформації відносно соціальної реальності призводить до втрати стійкості системи управління суспільством, слабкості зворотного зв'язку, неадекватності розуміння соціальної реальності як об'єкту управління, що стає загрозою національній безпеці країни.

Критичний аналіз результатів вітчизняних наукових досліджень сприйняття стану і результатів державного управління України та їх

порівняння із зарубіжним рівнем когнітивних досліджень у сфері державного управління підтверджує актуальність роботи і вказує на недостатню розробленість методології реконструкції й емпіричних досліджень когнітивних моделей соціальної реальності як складових управлінського циклу і критеріїв ефективності державного управління [9].

Існує комплекс методик для реконструкції змісту й оцінювання складових аналітичного циклу змін у державному управлінні. Вихідний стан об'єкта управління, результати і цілі управління, а також їх пріоритетність (на стадіях попереднього оцінювання, планування і контролю) оцінюються на основі дослідження стану і критичності реалізації національних інтересів та соціальної напруженості. Аналіз умов і процесу реалізації управління проводиться за допомогою індикаторів ефективних управлінських практик, методики оцінювання ресурсів і системи конфліктних взаємовідносин між дієвими силами соціально-політичного простору. Для контролю за послідовністю реалізації планів та їх корекції запропоновано методику моніторингових досліджень стану і критичності реалізації національних інтересів країни. Розроблено також методики оцінки наявності професійних компетенцій управлінського персоналу і визначення потреб щодо змісту професійного навчання. На основі емпіричних даних розраховані узагальнюючі факторні моделі сприйняття поточної ситуації, цілей і результатів державного управління, прогнозованого соціально-економічного становища і напрямів найбільш пріоритетних дій держави для розв'язання проблем в основних сферах національних інтересів України.

Рівень результативності й ефективності державного управління України щодо стану реалізації національних інтересів України вкрай низький. З точки зору ретроспективного аналізу це можна розглядати як незадовільну реалізацію цілей державного управління. З точки зору перспективного аналізу отримані результати вказують на наявність нагального завдання щодо реалізації загальнонаціональних інтересів в умовах високої соціальної напруженості, поляризованого за багатьма параметрами суспільства та відсутності практики домінантного спрямування діяльності політико-економічних еліт на реалізацію національних інтересів України.

Існує проблема неефективної реалізації національних інтересів у діяльності всіх гілок і рівнів державної влади, вона розкриває домінантні цінності в системі державного управління і стосується підґрунтя широкого спектра соціальних ризиків й втрати довіри населення до системи державної влади, тобто основної складової соціального капіталу нації. Це підтверджує гіпотезу підпорядкованості системи державного управління України законам адміністративного ринку і корпоративно-приватним інтересам впливових дієвих сил усупереч офіційним засадам орієнтації державного управління на суспільне благо [5; 6].

У результаті емпіричної апробації реалізовано технологію послідовного визначення цілей державного управління за допомогою моніторингу пріоритетності реалізації національних інтересів країни. До найбільш критичних сфер національних інтересів належать безпека життя та людський фактор державного управління і соціально-економічного життя країни (професійна деформація посадових осіб, боротьба зі злочинністю, відповідальність посадових осіб, забезпечення прав людини). Крім того, підвищену актуальність має розв'язання проблем у хронічно критичних сферах національних інтересів: енергозабезпеченні, реформуванні оподаткування, стабілізації законів у господарчій сфері, охороні здоров'я, внутрішньополітичній стабільності країни. Це вказує на необхідність стратегічно орієнтованого підходу до забезпечення фізичного, економічного і культурного виживання як населення, так і країни в цілому. При цьому потрібно враховувати існуючі реалії соціально-економічного життя, розробляти і послідовно реалізовувати конкретні деталізовані програми дій, що враховують місцеві умови, і забезпечувати їх ефективну реалізацію. Публічні дискусії та рекомендації експертів протягом попередніх років щодо диверсифікації зовнішніх джерел енергопостачання, реформування внутрішнього режиму ціноутворення, підвищення ефективності використання енергії, адекватного оцінювання та врахування економічних інтересів різних груп населення і держави в цілому підтверджують достовірність і надійність результатів дослідження когнітивних моделей соціальної реальності державного управління в Україні.

Прогноз розв'язання проблеми реалізації національних інтересів України показує, що тільки в умовах нелінійного розвитку подій, тобто принципової і послідовної зміни державної політики, можна очікувати значних позитивних результатів у майбутньому.

У свідомості вітчизняного управлінського персоналу присутній широкий набір управлінських практик, що забезпечують ефективне виконання управлінських функцій. Їх послідовне вивчення за допомогою первинної класифікації, експертного опитування і факторного аналізу отриманих результатів демонструє наявність двох великих груп – стереотипних та індивідуально диференційованих уявлень щодо ефективних управлінських практик. Структура першої групи, яка включає 126 вихідних тверджень-індикаторів, складається із 5-ти факторів (або розмірностей) першого рівня й 21-го фактора другого рівня. Друга група містить 62 вихідних індикатори і складається із 16-ти факторів.

Верифікація української моделі ефективних управлінських практик проведена за допомогою порівняльного кроскультурного дослідження в Україні, Росії та США. Власне емпіричне дослідження показало, що в системах управління як України, так і Росії в середньому систематично

використовується лише близько 20 % основних груп ефективних управлінських практик. Це практики, що пов'язуються з гендерною рівністю серед персоналу органів влади, керованістю системи управління, авторитарним стилем управління, раціональним співробітництвом усіх рівнів влади. У США послідовно використовується близько 60 % основних груп ефективних управлінських практик, які пов'язуються з наданням якісних послуг, забезпеченням управлінської діяльності, стійкістю статусу службовців, внутрішніми відносинами, управлінням змінами, орієнтацією управління на суспільне благо, сприятливістю зовнішніх умов, спиранням управління на закон. Тим самим знайшла підтвердження вихідна настанова щодо необхідності розробки вітчизняних інструментів оцінки ефективності управління, які будуть враховувати особливості національного соціокультурного і професійного середовища. Розроблені аутентичні (стосовно української управлінської культури) індикатори ефективних управлінських практик показали високу надійність і дискримінаційну потужність у країнах з подібною (Україна і Росія) і принципово різною адміністративною культурою (США).

Проведене дослідження демонструє важливість методологічного питання щодо стратегії перенесення зарубіжного управлінського досвіду в умови державного управління і місцевого самоврядування України. Результати підтверджують, що визначення й оцінювання ефективності управління не є суто технічною процедурою. У цьому глибоко задіяні ціннісні, культурні та когнітивні процеси і моделі того суспільства, тієї країни, управлінські практики яких аналізуються.

Кількісна оцінка впливу управлінських практик на реалізацію політики надання якісних послуг громадянам (моделювання наслідків дії за допомогою регресійного аналізу) продемонструвала, що в Україні й Росії надання якісних послуг пов'язується з характером організаційно-адміністративних відносин усередині системи влади без залучення факторів або складових ефективних відносин між владою і громадянами. У США надання якісних послуг громадянам пов'язується з ресурсним забезпеченням та їх належним спрямуванням, що забезпечується залученням громадян до процесу управління та наявністю ефективного зворотного зв'язку в системі управління. Така принципова різниця результатів регресійного аналізу вказує на чітку специфіку розуміння феномену ефективного управління в Україні й Росії порівняно зі США. Це актуалізує принципове методологічне питання щодо моделі забезпечення надання якісних послуг громадянам, що визначено в Концепції адміністративної реформи і в програмах Президента України і всіх останніх урядів країни як пріоритетний напрям діяльності.

При цьому варто вказати, що в Україні наявність надання якісних послуг громадянам визнає 33 % респондентів і 54 % респондентів заперечує цьому, у Росії – відповідно 37 % і 56 %. Дані, отримані у США за

тією самою методикою, показують, що надання якісних управлінських послуг громадянам визнається 84 % і заперечується 12 % респондентів.

Для широкого засвоєння і систематичного застосування в повсякденній діяльності культури демократичного управління потрібна політична воля керівництва й активна участь самих управлінців, а також населення. Дослідження зовнішніх умов, що визначають наявність ефективних управлінських практик у повсякденній діяльності органів влади, вказало на найбільше значення таких факторів як місто, країна, належність чи неналежність респондентів до органів державної чи місцевої влади.

На основі отриманих результатів встановлено конкретний перелік потреб щодо змісту професійного навчання управлінського персоналу органів місцевої влади. Найбільш актуальним виявляється навчання управлінського персоналу за такими напрямками: забезпечення ефективності управлінської діяльності на робочому місці, стратегічне планування, стимулююча організаційна культура, професійні відносини, забезпечення стійкості становища управлінського персоналу, бюджетно-фінансова політика, застосування потенціалу об'єкта управління, націленість на інтереси громадян тощо.

Для проведення послідовних змін у галузі державного управління з метою підвищення його ефективності необхідно: систематично проводити моніторинг уявлень управлінського апарату країни щодо цілей, результатів, засобів, ресурсів життєдіяльності соціальних інститутів, системи інтересів їх представників та їхніх власних уявлень про шляхи виходу з кризи; включити такі дослідження в процес аналітичного циклу змін у державному управлінні, оскільки в умовах надзвичайної складності соціальних процесів рішення не можуть ухвалюватися винятково на підставі риторики, ідеології, посилення на минуле і ситуативного врахування інтересів лише окремих учасників соціально-економічного процесу. Саме неупереджений аналіз когнітивних схем різних соціальних суб'єктів, публічна оцінка уявлень про характер взаємодії між соціальними інститутами сучасного українського суспільства, послідовне зовнішнє і внутрішнє оцінювання ефективності та якості державного управління є однією з основ належного врядування, запровадження принципів і стандартів демократичного управління суспільством і побудови демократичних інститутів.

Потрібно також стандартизувати і забезпечити інституціалізацію форм і практик оцінки ефективності та якості державного управління за участі громадськості в цьому процесі, продовжити інструментальні дослідження ефективності державного управління з метою більш цілеспрямованого трансформування країни і впровадження європейських цінностей гідного ставлення до людини та її потреб на всіх щаблях державної влади України. При цьому концепцію відкритості

результатів оцінювальних досліджень можливо розглядати як шлях до компромісу між державою, яка орієнтована на забезпечення інтересів територіально-фінансових груп, і державою, яка має враховувати інтереси більшості населення і надавати їй якісні управлінські послуги.

Існує методологія вивчення потреб щодо професійного навчання, яка може бути використана державними та місцевими інституціями для організаційного розвитку і професіоналізації системи управління та під час розробки систем контролю ефективності та якості управління з метою реалізації настанов законів України, указів і актів Президента України, постанов і розпоряджень Кабінету міністрів України, що вказують на необхідність підвищення ефективності та якості державного управління і місцевого самоврядування та надання якісних управлінських послуг населенню. Професійні навчальні заклади можуть використати результати дослідження для наповнення загальних методологічних схем щодо оцінки ефективності управління вітчизняним емпіричним матеріалом та методиками, що пройшли психометричну перевірку на валідність і дискримінантну потужність.

Емпіричне дослідження сприймання цілей, умов, управлінських практик і результатів державного управління підтверджує їх взаємозалежність як складових аналітичного циклу змін і показує нерозвиненість останнього як функціонального інструменту послідовного розвитку системи державного управління. З одного боку, це вказує на певну цілісність існуючої системи державного управління. З другого боку, її сприймання управлінським персоналом являє собою канал зворотного зв'язку і таким чином бере участь у розвитку, реформуванні та самоорганізації системи державного управління.

У процесі дослідження виявлено проблеми, що потребують подальшого вивчення. Це, зокрема, оновлення каталогу первинних формулювань національних інтересів за усіма сферами суспільно-політичного і економічного життя України, співвіднесення динаміки кількісних статистичних даних і експертних оцінок щодо стану реалізації національних інтересів України, розширення кола країн у порівняльних дослідженнях сприймання ефективних практик державного управління, розробка програмного забезпечення моніторингу національних інтересів України і моделювання взаємодії дієвих сил.

Аналіз сучасного стану вирішення окремих проблем соціального захисту населення України свідчить про безсистемний та вкрай небезпечний характер процесів у сфері регулювання рівня життя населення в умовах ринкової трансформації економіки країни. Неефективне здійснення ринкових перетворень обумовлює появу таких негативних явищ, як глибока економічна та соціальна нерівність, масова незабезпеченість, обмеження доступу населення до культури, охорони здоров'я, науки, гальмування відтворення людського потенціалу, збільшення економічних та соціальних ризиків. Причому соціальна плата

за реформи, здійснювані останнім часом, дуже висока і вже у найближчий період здатна перевищити адаптаційні можливості людини, вразливих верств і населення у цілому. Це створює реальну загрозу процесу ринкової трансформації економіки.

Головною умовою вирішення комплексу сучасних проблем соціального захисту населення є економічне зростання, здійснення цілеспрямованої соціальної політики. Стан соціальної сфери при обмеженості фінансових ресурсів та зміні функцій держави обумовлюють необхідність запровадження специфічної системи соціального захисту населення, яка забезпечує виживання людей в умовах трансформаційної кризи і спаду виробництва.

Відсутність в Україні концептуально-цілісних основ, обґрунтування провідних методологічних принципів, форм, методів, системно-збалансованих економічних механізмів удосконалення соціального захисту населення, адаптації вітчизняного і зарубіжного досвіду стосовно врахування економічних умов розвитку нашої країни, вироблення специфічних соціальних стандартів і нормативів зумовлюють гостру необхідність комплексного дослідження цих проблем, різко посилюють їх актуальність та прикладну значимість.

Досвід сьогодення переконливо доводить, що держава не може залишати населення з його бідю. Вона мусить створити національну систему соціального захисту громадян, яка навіть в умовах обмежених можливостей може пом'якшити існуючі суперечності, знайти такі форми і методи соціального забезпечення, які б захищали людей, особливо малозабезпечених, і за цих умов створювали підґрунтя та умови не лише для виживання, але й для їх розвитку. Завдання науки, перш за все економічної, полягає в тому, щоб розкрити хід ринкової трансформації суспільства, визначити напрями, форми і методи соціального захисту населення, особливо його вразливих верств.

Складність цього завдання полягає в тому, що його розв'язання пов'язано з багатоплановістю, починаючи з розкриття понять і категорій, змісту соціального захисту, принципів його організації та функціонування і завершуючи дослідженням соціальної політики держави, законодавчого визначення основних устоїв цієї системи і створення цілісної концепції системи соціального захисту населення в умовах ринкової трансформації економіки.

Для організації системи соціального захисту населення дуже важливе значення має дотримання принципів соціального захисту, які дозволяють окремим її елементам та підсистемам гнучко реагувати та динамічно адаптуватися до будь-яких змін соціально орієнтованої економіки.

Аналіз становлення та розвитку системи соціального захисту в різних країнах світу свідчить, що специфічні особливості розвитку України не дають змоги автоматично перенести досвід розвинених країн із

соціального захисту населення, оскільки вони розраховані на розвинені та стабільні ринкові відносини.

В умовах України цю проблему слід розглядати як забезпечення конструктивних змін у системі соціального захисту населення, які, з одного боку, зумовлюються необхідністю зміни на державному рівні правових основ існуючої системи, а з другого – в умовах децентралізації та регіоналізації економіки, тобто перенесення на рівень органів місцевого самоврядування відповідальності за розв'язання цілого кола соціально-економічних проблем, потребують пошуку неординарних підходів до реформування сфери соціального захисту населення.

Обґрунтування організаційно-правових, економічних та інших механізмів посилення адресності соціальної допомоги найменш захищеним верствам населення пов'язується з необхідністю застосування програмно-цільових методів для розв'язання їх найгостріших проблем.

Адресний підхід, припускаючи надання допомог та інших соціальних благ тим чи іншим групам населення, пріоритетним з погляду соціальної політики, дає змогу впровадити в практику систему цінностей суспільства. Порівняно з державними програмами органи місцевого самоврядування більш чітко орієнтовані на допомогу найменш захищеним верствам населення, а не на підтримку життєвого рівня тих чи інших професійних груп або громадян, що мають особливі заслуги перед державою.

Значну роль відіграє диверсифікація соціального обслуговування на основі запровадження системи соціального партнерства між органами місцевого самоврядування та приватними й неприбутковими секторами на ринку соціальних послуг, оптимізації управлінської структури.

Діяльність установ системи соціального захисту населення визначається механізмами державного управління, які відображають окремі її принципи. Саме трансформація соціального захисту населення України з урахуванням набутого світового досвіду потребує комплексного підходу при зміні принципів її побудови виходячи з ринкових реалій розвитку держави.

Існує концептуальна модель системи соціального захисту населення, яка побудована на засадах ринкової економіки, державних соціальних стандартах (нормативах). Вона складається з трьох основних блоків, кожний з яких має визначену кількість суб'єктів, джерел фінансування, мету та умови забезпечення.

Концепція соціального захисту побудована на засадах соціально орієнтованої економіки, яка тісно пов'язана зі змістом соціальної політики держави. Функції системи соціального захисту полягають у зменшенні соціальних ризиків, які вимірюються на основі механізму соціальної експертизи стосовно відповідності запроваджуваних заходів державним соціальним стандартам (нормативам) і відповідають вимогам забезпечення добробуту та гідного рівня життя для кожного

громадянина. Головними об'єктами соціального захисту є, перш за все, багатодітні сім'ї, інваліди, пенсіонери, діти, молодь, жінки та інші вразливі категорії. Держава має додержуватися безумовного надання соціальних гарантій, гарантій на охорону праці і здоров'я, із страхування, безробіття, пенсійного забезпечення та інших їх видів.

У сучасних умовах домінуючими, за винятком працездатного населення, для якого переважають соціальні ризики, є економічні види ризиків.

Серйозною соціально-економічною загрозою, від усунення якої залежить стан соціального захисту населення, є безробіття збільшення термінів якого є дуже небезпечним соціально-економічним процесом, що свідчить про його перехід у застійну форму. Наслідком цього є збільшення частини населення, рівень життя якого оцінюється як бідність.

Науковими дослідженнями доведено, що для забезпечення безперервного зростання життєвого рівня та добробуту населення України найбільш перспективною є інноваційна стратегія економічного зростання. Якщо темп зростання ВВП буде становити 3-5 % на рік, то вже у найближчі два-три роки можна очікувати припинення негативних тенденцій у демографічній ситуації та поступове збільшення чисельності населення [1, 4, 7].

Соціальний захист змінюється разом із зрушеннями у стані економіки. В умовах поглиблення економічної кризи і падіння виробництва обмежуються можливості держави, що позначається на рівні задоволення потреб. Оскільки соціальний захист є особливою формою соціального забезпечення в умовах ринкової трансформації, економічної кризи і спаду виробництва. Він забезпечує максимально можливе задоволення потреб населення при обмежених ресурсах держави. З подоланням економічної кризи і переходом на етап економічного зростання відбудеться підвищення рівня соціального захисту і переростання його в розвинуту систему соціального забезпечення населення.

Оцінка індикаторів рівня життя населення дозволяє переходити до використання якісних показників у балах і порівнювати різні рівні соціально-економічної захищеності особи, сім'ї, населення у відносних одиницях. Значення сумарних прогностичних коефіцієнтів, за допомогою яких визначається ступінь максимального та мінімальних рівнів ризиків, свідчать про те, що у майбутньому у структурі факторів майже у 2,2 рази будуть переважати над іншими несприятливі фактори соціального ризику.

В українській моделі системи соціального захисту слід передбачити необхідність забезпечення соціально гарантованого мінімуму задоволення потреб, зменшення міри соціальних ризиків, їх постійного моніторингу та оцінки соціального потенціалу суспільства для

практичного втілення системи соціальних, економічних, законодавчих прав і гарантій, що забезпечуються та контролюються державою та громадськими організаціями. Сучасний розвиток системи соціального захисту населення України потребує комплексного підходу при зміні принципів її побудови, виходячи з ринкових реалій розвитку регіонів. Соціальне обслуговування, соціальне спонсорство, стимулювання надання послуг за допомогою прямого бюджетного фінансування та залучення коштів недержавних структур сприятиме підвищенню соціальних стандартів у державі та покращенню стану соціально-економічної безпеки регіонів держави з урахуванням національних інтересів.

1. Белікова Н.В. Формування фінансової самодостатності регіону в контексті реалізації економічних реформ / Н. В. Белікова, О. Ю. Іванова // *Актуальні проблеми економіки*, 2016.- № 3 (177).- С. 219-228.

2. Бутрим В.О. Оцінювання рівня екологічної стабільності регіону з урахуванням ефективності відновлення техногенно порушених земель / В. О. Бутрим, О. І. Дребот, О. Г. Швець // *Актуальні проблеми економіки*, 2016.- № 3 (177).- С. 253-259.

3. Кіндзерський Ю.В. Можливості спеціальних економічних зон у контексті міжрегіонального вирівнювання та розвитку депресивних територій / Ю. В. Кіндзерський // *Економіка України*, 2016.- № 1.- С. 52-71.

4. Кінаш І.П. Формування моделі управління розвитку матеріально-технічної бази соціальної сфери України / І. П. Кінаш // *Актуальні проблеми економіки*, 2016.- № 1 (175).- С. 225-230.

5. Крупка М.І. Фінансово-кредитний механізм інноваційного розвитку економіки України. / М. І. Крупка. – Львів: Видавничий центр Львівського національного університету імені Івана Франка, 2001. – 608 с.

6. Моделювання економічної безпеки: держава, регіон, підприємство / [Геець В.М., Клебанова Т.С., Черняк О.І. та ін.]; за ред. В.М.Гейця. - Харків: ВД «ІНЖЕК», 2006. - 240с.

7. Сатур Л.М. Інноваційний погляд на проблематику забезпечення економічної безпеки в Україні: галузево-секторальний та регіональний рівні / Л. М. Сатур // *Актуальні проблеми економіки*, 2016.- № 1 (175).- С. 83-93.

8. Шкарлет С.М. Формування стратегій розбудови економіки інформаційного типу з метою забезпечення економічної безпеки держави / С. М. Шкарлет // *Економіка України*, 2016.- №3.- С.17-28.

9. <http://www.niss.gov.ua> – Офіційний сайт національного інституту стратегічних досліджень.

5.2. Забезпечення системи економічної безпеки підприємства як об'єкта управління

Протягом усього періоду існування незалежної України фактично не вдалося створити ефективну систему безпеки підприємництва відповідно до запитів та інтересів національної економіки, навіть незважаючи на спроби адаптації досвіду європейських країн. Причини цього лежать в різних площинах.

Так, з одного боку, підвищення криміногенної ситуації в країні, зростання корупції, недосконалість юридичних механізмів захисту прав власності та людини спричинили нездатність державних правоохоронних структур мобільно та повністю власними силами забезпечити безпеку у всіх соціальних сферах життєдіяльності суспільства.

З іншого боку, має місце недооцінка власниками бізнесу необхідності забезпечення економічної безпеки підприємства попри те, що вона є фундаментом його існування та розвитку. Для прикладу, у розвинених країнах на безпеку бізнесу витрачається 9-12 % прибутків підприємства, а в Україні – близько 1 %, що не дозволяє повною мірою та всесторонньо організувати та здійснювати захист. Важливим аспектом є те, що в країнах Європи та США захист підприємницького сектора здійснюється недержавними структурами безпеки. Наприклад, в США їхня кількість вдвічі перевищує штат поліції, що тим самим зменшує витрати держави на утримання останньої [1], тоді як в Україні недержавна правоохоронна діяльність почала розвиватися лише на початку 90-х рр. минулого століття.

Поруч з реально наявними проблемами стосовно ефективної діяльності суб'єктів безпеки в нашій країні потрібно підкреслити, що гарантування безпеки бізнесу є важливим для кожної підприємницької структури. Від такого захисту залежить її життєздатність. Адже витрати на подолання реальної проблеми у разі відсутності системи економічної безпеки, як свідчить практика, є набагато більшими. І це не враховуючи морально-психологічних збитків, втрати часу, іміджу тощо. Так, у разі, коли об'єкт рейдерської атаки завчасно не вибудував систему захисту, він програє у понад 90 % випадків проведення щодо нього протизаконного поглинання без подальшої можливості повернення втраченого.

Аналізуючи матеріал щодо сутності, цілей та завдання системи економічної безпеки підприємства, пропонуємо механізм управління такою системою (рис. 1).

Розглянемо характеристику ключових елементів розробленого механізму управління системою економічної безпеки підприємства.

Важливим елементом побудованого механізму управління системою економічної безпеки підприємства є ідентифікація, класифікація, оцінювання та ранжирування загроз діяльності підприємства. Для кожного конкретного підприємства доцільно створити індивідуальну класифікацію загроз його економічній безпеці з метою їхньої ідентифікації та реалізації заходів протидії їм.

Під час розробки заходів із забезпечення економічної безпеки підприємства потрібно визначитися з пріоритетом загроз, тобто ранжувати їх. У свою чергу, тактичне планування економічної безпеки за функціональними складовими передбачає визначення таких пріоритетів:

- фінансова складова – досягнення ефективного використання корпоративних ресурсів;
- кадрова складова – збереження і розвиток інтелектуального потенціалу підприємства, ефективне управління персоналом;
- техніко-технологічна складова – забезпечення відповідності застосовуваних на підприємстві технологій сучасним світовим аналогам;
- інформаційна складова – інформаційне забезпечення господарської діяльності;
- силова складова – забезпечення фізичної безпеки працівників фірми та збереження майна;
- ресурсна складова – забезпечення підприємства усіма ресурсами.

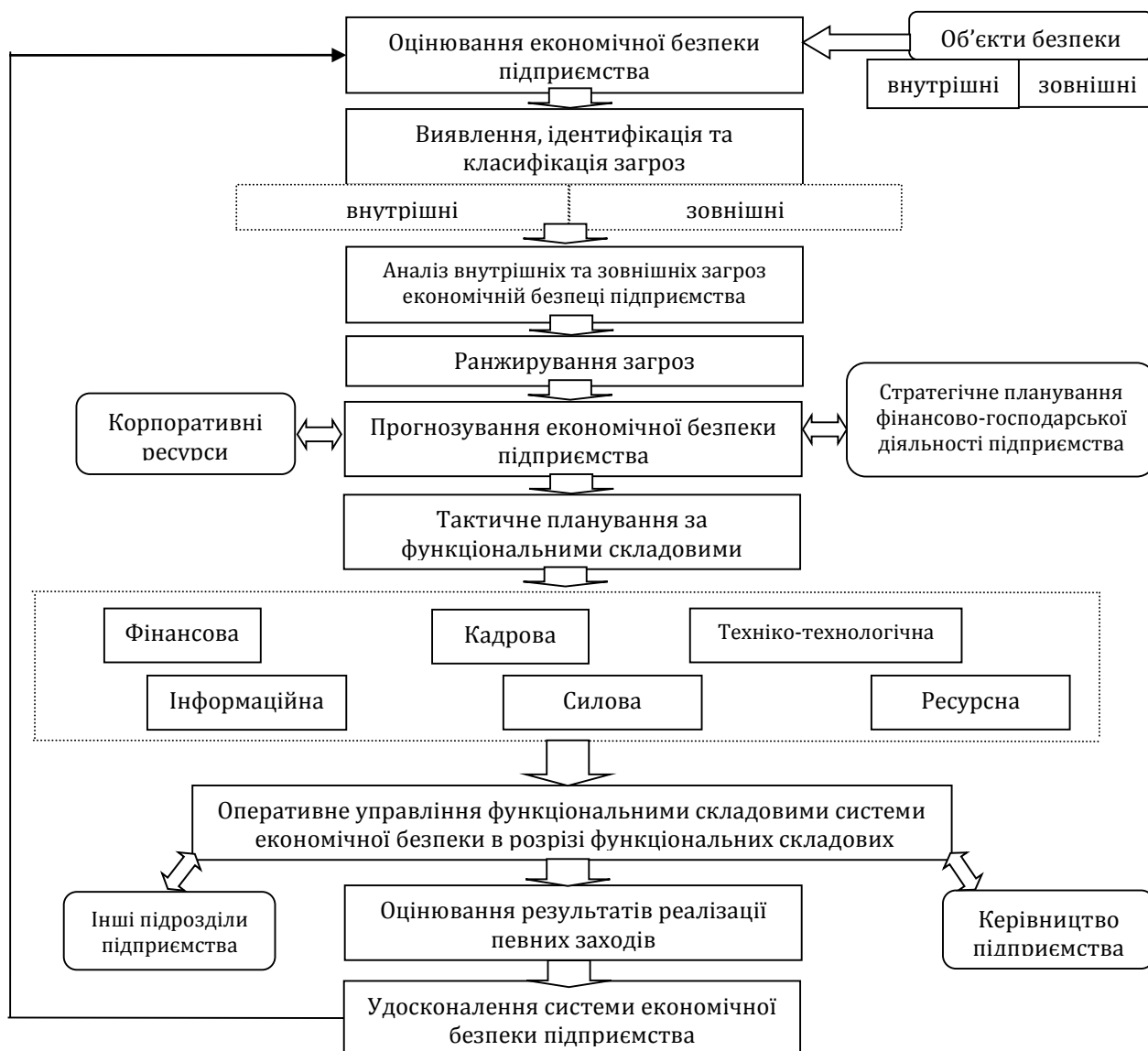

Рис. 1. Механізм управління системою економічної безпеки підприємства

Систему заходів із забезпечення економічної безпеки підприємства необхідно погоджувати з цілями діяльності підприємства та наявними ресурсами. Місія підприємства, основні цілі і комплекс заходів із

забезпечення економічної безпеки повинні мати вектори однакової направленості.

Перш, ніж ретельно розглянемо структуру управління системою економічної безпеки підприємства, коротко охарактеризуємо внутрішні об'єкти безпеки.

Об'єкти системи економічної безпеки підприємства можна надати й в іншому вигляді: самостійність, стійкість підприємства, його здатність до розвитку.

Узагальнюючи, можна стверджувати, що об'єктом економічної безпеки підприємства є вся система його повноцінного функціонування. З поразкою хоча б одного з об'єктів економічної безпеки підприємства, остання зазнає відповідного впливу на окрему сферу діяльності підприємства, що може обернутися небезпекою або загрозою втрати балансу рівноваги виробничо-господарського механізму підприємства.

Кожне підприємство в силу особливостей діяльності має загальний і специфічний об'єкти економічної безпеки. Відповідно до зазначеного головні завдання суб'єкта управління економічною безпекою полягають в забезпеченні:

- самостійності шляхом захисту системи управління підприємством від зовнішнього втручання;
- стійкості підприємства шляхом захисту внутрішньогосподарських процесів від зовнішніх і внутрішніх загроз і ризиків;
- здатності до розвитку через забезпечення необхідного рівня економічної безпеки.

Зроблене узагальнення є підставою для ретельного розгляду, класифікації та характеристики суб'єктів економічної безпеки на мікрорівні за такими ключовими ознаками:

- *середовище функціонування:*

- зовнішні суб'єкти: органи законодавчої, виконавчої і судової влади, покликані гарантувати безпеку всіх законослухняних учасників підприємницьких відносин. Діяльність цих органів підприємці не можуть контролювати. Ці органи формують законодавчу основу функціонування і захисту підприємницької діяльності в різних її аспектах і забезпечують її здійснення;

- внутрішні суб'єкти: особи, що безпосередньо здійснюють діяльність із захисту економічної безпеки підприємства (працівники служби безпеки підприємства, працівники із спеціалізованих установ, що надають послуги із захисту підприємницької діяльності);

- *приналежність:*

- служби безпеки, що входять в структуру підприємства і утримуються за його кошти. Структура служби залежить від розміру підприємства, масиву питань, вирішення яких покладає на неї керівництво підприємства на тому чи іншому етапі її розвитку;

- функціонуючі як самостійні комерційні чи державні організації, що наймаються підприємством для забезпечення окремих дій або всіх аспектів його безпеки. Такі суб'єкти, як правило, спеціалізуються на суто режимно-охоронних послугах (охорона будівель, споруд, транспорту, окремих працівників підприємства, членів їхніх сімей тощо) або на суто економічних, правових чи консультаційних послугах;

- *безпосередня участь у забезпеченні безпеки підприємства:*

- спеціальні суб'єкти, що створені виключно для виконання функцій щодо забезпечення економічної безпеки підприємства (служба безпеки підприємства та залучені спеціальні установи на умовах договору);

- структурні підрозділи підприємства, до безпосередніх функцій яких входять такі, реалізація яких спрямована на забезпечення економічної безпеки підприємства (відділ кадрів, фінансово-кредитний відділ тощо);

- персонал та структурні підрозділи підприємства, участь яких у здійсненні заходів щодо забезпечення безпеки підприємства носить нерегулярний характер;

- *форма власності та підпорядкування:*

- державні органи, які здійснюють повноваження щодо безпеки суб'єктів фінансово-господарської діяльності, до структури яких вони входять, або ж надають послуги стороннім підприємствам на умовах укладених договорів (наприклад, діяльність Державної служби охорони МВС України щодо заходів безпеки усіх без винятку комерційних банків в Україні);

- недержавні органи, що представлені охоронними організаціями, аналітичними центрами, інформаційними та консалтинговими службами, які за відповідну плату на умовах договору надають послуги щодо охорони об'єктів, захищають інформацію, комерційну таємницю тощо. До цієї групи суб'єктів належать служби безпеки підприємств недержавної форми власності;

- *правова основа функціонування (легітимність) суб'єктів:*

- офіційно працюючі установи в межах чинного законодавства України та міжнародних договорів, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України;

- нелегітимні структури, діяльність яких відбувається поза правовим полем України. Наразі динаміка їхньої кількості є від'ємною, що викликано відмовою суб'єктів бізнесу від їхніх «послуг», однак, відкидати їхнє існування не варто. Зазначені суб'єкти, іншими словами «дах», пропонують свої послуги через погрози, насилля, погроми, гарантуючи при цьому захищеність від подібних структур. Зазвичай такі послуги пропонуються суб'єктам бізнесу, діяльність яких повністю або ж частково відбувається у тіні, що є підставою до шантажу.

Складність трансформаційного періоду, проблеми у побудові ринкової економіки в Україні зумовлюють необхідність комплексного

підходу до розв'язання проблеми економічної безпеки, тобто пріоритетним є не функціонування поодиноких суб'єктів безпеки, а формування системи безпеки підприємницької діяльності відповідно до європейської та світової практики.

Важливими складниками такої системи є державні і недержавні структури та їхня тісна взаємодія [2, с. 524; 3, с. 98]:

- державна система безпеки підприємства представлена правоохоронними органами та спецслужбами;

- недержавна система безпеки підприємства поєднує приватні охоронні, охоронно-технічні та детективні підприємства, комерційні служби безпеки, підприємства різної форми власності, інформаційні бюро, служби безпеки банків, навчальні центри, профільні фонди, науково-дослідні структури, профільні факультети вищих навчальних закладів.

Аналіз світової практики функціонування недержавної системи безпеки підприємництва надає підстави стверджувати про його позитивний досвід. Тому в українських умовах доцільно розвивати паралельно обидві системи – державну та недержавну.

Наявна недержавна система безпеки підприємництва сьогодні посідає місце ключової [4, с. 82]. «Приватизація» безпеки є загальносвітовою тенденцією, що підтверджують звіти Європейської Комісії та Управління ООН з протидії злочинності та поширенню наркотиків. Приватні компанії в багатьох країнах беруть під охорону державні об'єкти, що традиційно вважаються особливо важливими. Наприклад, у США «приватні структури» охороняють і атомні електростанції, і в'язниці. У Великобританії, Німеччині, Швеції міністерства внутрішніх справ закладають до своїх бюджетів витрати на послуги приватних охоронних підприємств. У цих та інших країнах професійним об'єднанням ринку делеговано регуляторні функції, що раніше якимось намагалася виконувати держава. В Польщі та Словаччині є низка приватних вищих навчальних закладів, які готують працівників служб безпеки підприємств, поліцейських для охорони об'єктів та окремих осіб для забезпечення правопорядку тощо.

В Україні завдання, які вирішуються недержавною системою безпеки підприємництва, спрямовані на захист законних прав та інтересів підприємців і сприяють загальному розвитку підприємництва. Тому недержавна система безпеки підприємництва виступає об'єктивним союзником державної системи і це визначає можливість і необхідність взаємодії державних служб і органів безпеки з представниками недержавної системи безпеки [4, с. 84]. Водночас вітчизняний і зарубіжний досвід також свідчить, що основну роль у забезпеченні безпеки підприємницької діяльності відіграють самі підприємства, а не державні органи. Однією з основних причин делегування державою повноважень щодо забезпечення економічної

безпеки підприємницької діяльності до недержавної системи безпеки є те, що, державні правоохоронні органи повинні займатися, згідно їхньою статусу, профілактикою та розкриттям правопорушень і злочинів, а не забезпеченням комплексної безпеки підприємницької діяльності. Крім цього, потрібно визнати, що сьогодні велика кількість підприємців і бізнесменів беззахисна саме від протиправної діяльності корумпованих представників влади [5].

Діяльність недержавних суб'єктів забезпечення економічної безпеки в Україні регулюється нормами Господарського Кодексу та нормами ухваленого 8 вересня 2011 р. Закону України «Про охоронну діяльність». Зокрема, згідно з цим законом суб'єкти охоронної діяльності можуть надавати на підставі договору такі види охоронних послуг: охорона майна громадян та юридичних осіб, охорона фізичних осіб, аналітичне забезпечення бізнесу. В останньому випадку йдеться про збір та обробку інформації з відкритих джерел з абсолютно легальних позицій. У Верховній Раді України зареєстровано та розглянуто в першому читанні проект закону України «Про приватну детективну (розшукову) діяльність» (№1093/П, зареєстровано 18.03.2013). Суб'єкти приватної детективної (розшукової) діяльності можуть надавати детективні послуги, якщо вони не суперечать вимогам чинного законодавства України [6].

Недержавна та державна системи безпеки підприємництва спрямовані на забезпечення безпечних умов діяльності підприємств, але водночас за базовими параметрами відрізняються [7; 8]:

- у недержавній правоохоронній діяльності охороні та захисту підлягають недержавні (приватно-правові) інтереси. Захист суспільних, державних інтересів є переважно похідною метою;

- недержавні правоохоронні суб'єкти (носії недержавної правоохоронної діяльності) не виступають від імені держави, не є її агентами або повноважними офіційними представниками, а діють винятково за дорученням своїх клієнтів, що їх найняли, від їхнього імені;

- недержавні правоохоронні суб'єкти у недержавній правоохоронній діяльності не мають права застосовувати до порушників закону заходи юридичної відповідальності, включаючи санкції;

- на відміну від державної недержавна правоохоронна діяльність переважно є сукупністю договірних відносин, в яких чітко визначаються межі та час виникнення і припинення цих відносин. Державна правоохоронна діяльність за обсягом, часом та колом осіб обмежень не має;

- контроль за недержавною правоохоронною діяльністю здійснюють МВС України та інші суб'єкти контролю, зокрема, ті державні органи, які здійснюють контрольну діяльність за дотриманням законодавства у галузі підприємницької діяльності. Контроль МВС України здійснюється у формах цільових перевірок, інспектуванні

зонального контролю. Вимогами, що висуваються до контрольної діяльності, є результативність, гласність, об'єктивність, універсальність, систематичність, своєчасність, всеохоплюючий характер.

Відповідно до наданих параметрів недержавна система безпеки підприємництва перебуває у двох вимірах: 1) є об'єктом забезпечення безпеки з боку держави; 2) виконує роль суб'єкта гарантування економічної безпеки підприємницьких структур, з якими укладено відповідну угоду.

Функціонування недержавної системи безпеки підприємництва в Україні відбувається відповідно до певних принципів, основними з яких є законність, дотримання прав і свобод громадян, самостійність та ін. (рис. 2).

У наш час організація забезпечення економічної безпеки конкретного підприємства можлива шляхом реалізації одного з таких варіантів (рис. 3):

- створення власної служби безпеки;
- укладання договорів на забезпечення безпеки з недержавними службами безпеки;
- укладання договорів на забезпечення безпеки з державними органами, що надають послуги із забезпечення безпеки;
- комбінація поданих базових варіантів, що передбачає діяльність власної служби безпеки спільно з державними та/або недержавними структурами, що надають послуги із забезпечення безпеки.

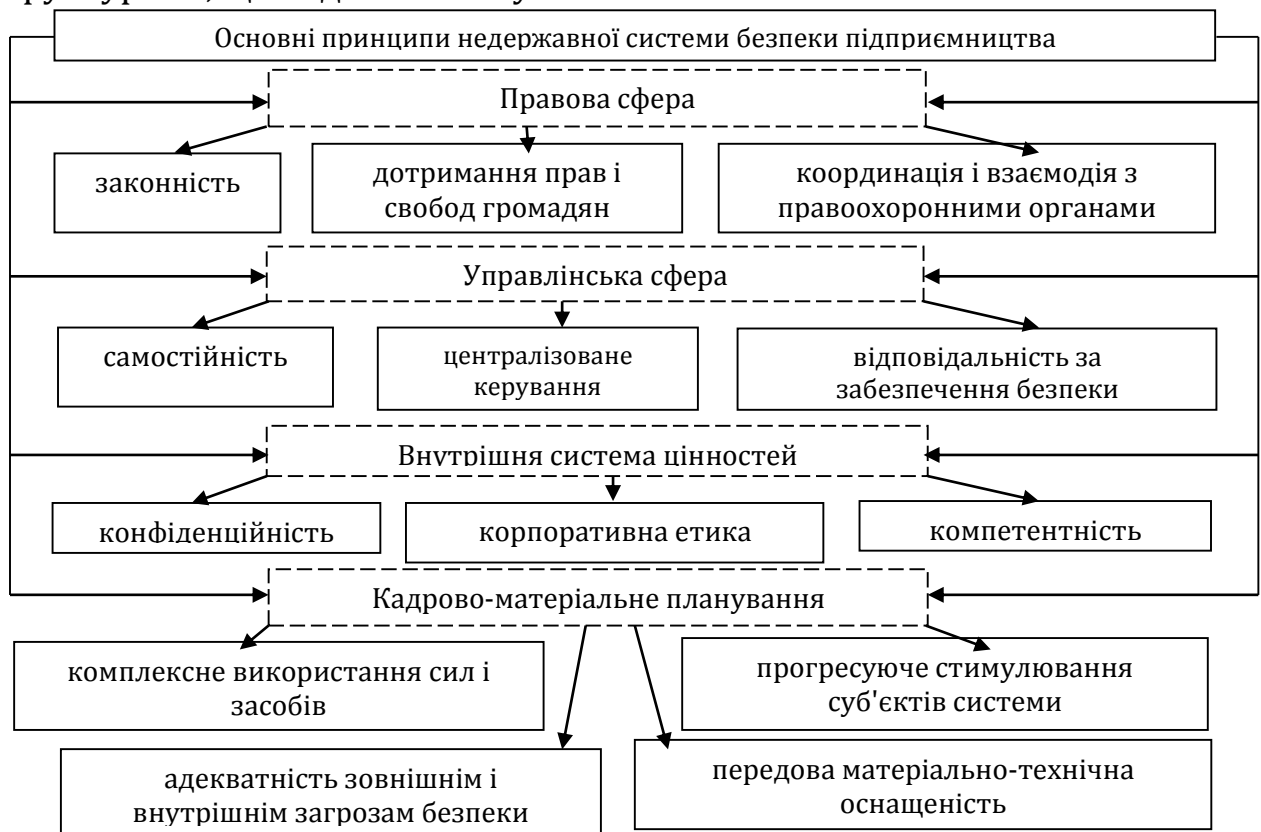

Рис. 2. Принципи функціонування недержавної системи безпеки підприємництва

Незалежно від вибраного варіанту організації забезпечення економічної безпеки конкретного підприємства, процес гарантування економічної безпеки певного суб'єкта господарювання повинен здійснюватися із дотриманням наступних базових принципів: правомірність, системність, достатність, гнучкість, своєчасність, спеціалізація [2, с. 72].

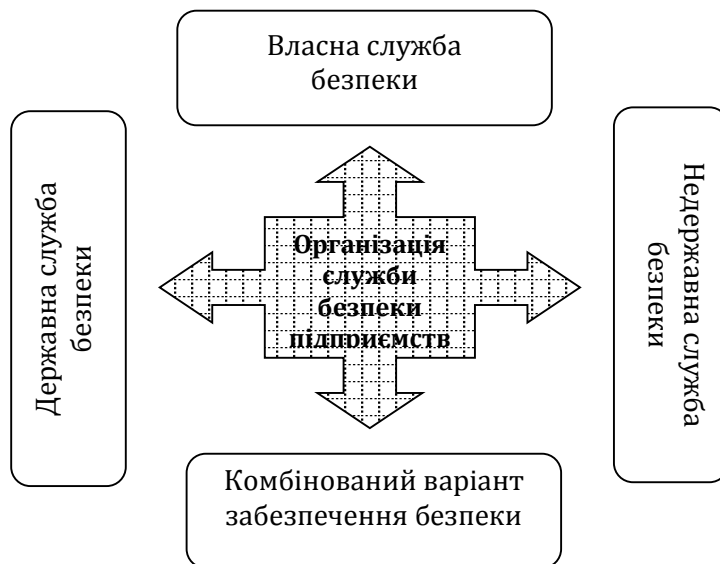

Рис. 3. Варіанти забезпечення економічної безпеки підприємства

Правомірність передбачає ведення господарської діяльності суб'єктом безпеки на основі верховенства права та в межах чинного законодавства, системність – дослідження об'єкта як цілісної множини елементів із сукупністю зв'язків між ними, де кожен елемент є однаково важливим. За принципом достатності, на підприємстві повинні застосовуватися такі засоби і заходи активного і пасивного захисту, які є достатніми для протидії загрозам чи небезпеці. Гнучкість передбачає використання суб'єктом економічної безпеки моделі економічної безпеки залежно від характеру та рівня розвитку загрози чи небезпеки, що додає мобільності в діяльності у сфері безпеки і підвищує її ефективність. Під своєчасністю мається на увазі спрямованість діяльності суб'єкта економічної безпеки на випередження виникнення загрози чи небезпеки, що дозволить уникнути втрат або мінімізувати їх. Залучаючи до протидії загрозам відповідно підготовлених фахівців з конкретного виду діяльності чи спеціалізовану структуру у сфері безпеки, суб'єкт господарської діяльності застосовує принцип спеціалізації, спрямований на використання вмінь і навичок професіоналів по кожній окремій ділянці роботи із забезпечення безпеки. Таким чином, дотримується принцип виконання працівниками чи організаціями тих функцій, які вони роблять найкраще, чим підвищується ефективність діяльності із забезпечення економічної безпеки підприємства.

Поруч із базовими принципами доцільно взяти до уваги і структурні, які безпосередньо стосуються організаційного аспекту забезпечення економічної безпеки, включаючи ієрархічність, скоординованість, поєднання централізованого та децентралізованого управління, без чого неможлива ефективна діяльність структурного підрозділу безпеки підприємства (табл. 1).

Системне поєднання принципів безпеки із застосуванням функцій, заходів, засобів дозволяє сформулювати механізм забезпечення економічної безпеки підприємства (рис. 4), в якому відповідне місце належить організаційному механізму.

Система економічної (як і будь-якої іншої) безпеки підприємства виконує дві основні функції: превентивно-профілактичну та оперативно-інформаційну.

Превентивно-профілактична (від англ. prevent – попереджати, діяти на випередження) функція спрямована на виконання сукупності взаємопов'язаних заходів для створення середовища, що забезпечує безпечний розвиток підприємства, та реалізується через виконання загальних заходів безпеки.

Ця функція виконується суб'єктами економічної безпеки підприємства у повсякденній роботі, за звичним графіком, згідно тактичних та операційних планів і передбачає:

- організаційно-правовий вплив на діяльність персоналу та споживачів підприємства шляхом розроблення та впровадження нормативів безпеки;
- підбір, перевірку та контроль роботи персоналу, розроблення ефективної кадрової політики і програм стимулювання праці;
- охорону підприємства: об'єктів, грошей, матеріальних цінностей, комунікацій, обладнання, вантажів, персоналу;
- атестацію приміщень, спеціальне обладнання окремих з них, облік носіїв інформації обмеженого доступу, захист засобів зв'язку, організацію службового і спеціального діловодства;
- захист інформаційних ресурсів обмеженого доступу;
- удосконалення технологій виробництва, введення в них елементів захисту;
- формування позитивного іміджу підприємства;
- планування і забезпечення діяльності організації в кризових ситуаціях;
- розроблення заходів відповідальності за порушення встановлених правил безпеки діяльності [7-9].

Таблиця 1

Структурні принципи функціонування системи економічної безпеки підприємства

Структурні принципи	Вияв дії принципу
Принцип одночасності чотирьох ролей	Будь-який елемент за межами та всередині підприємства з погляду забезпечення безпеки підприємства може виступати одночасно у чотирьох ролях: суб'єкт (засіб, механізм, спосіб) забезпечення безпеки; об'єкт забезпечення безпеки (елемент, що захищається); джерело загрози; об'єкт загрози. Кожен елемент може бути як загрозою, так способом захисту економічної безпеки підприємства
Ієрархічність	Управління поведінкою елементів нижчого рівня системи елементами вищого рівня економічної безпеки підприємства. Забезпечення національної економічної безпеки впливає на рівень безпеки суб'єктів підприємницької діяльності, що, своєю чергою, визначає стан економічної безпеки особи
Поєднання централізації і децентралізації	Ступінь централізації чи децентралізації повинен визначатися у кожному окремому випадку відповідно до потреб підприємства, тобто у раціональному поєднанні. Водночас, рівень централізації силової безпеки повинен бути вищим, оскільки ця складова вимагає жорсткої внутрішньої узгодженості діяльності підрозділів у межах цілісної системи
Пріоритет об'єкта над суб'єктом	Створення системи економічної безпеки підприємства є доцільним, коли цього вимагають об'єктивні чинники (зокрема, цілі, функції та ін.), а не під конкретного керівника
Скоординованість дій і заходів	Раціональність системи досягається за умови повної взаємодії всіх її елементів та відсутності протиріч між ними. Дія цього принципу: забезпечення узгодженості всіх складових економічної безпеки підприємства (інтелектуально-кадрової безпеки з операційною та ін.); впровадження заходів протидії загрозам через координацію зусиль внутрішніх структурних підрозділів та служби безпеки підприємства на всіх рівнях; формування злагодженої системи координаційних зв'язків між підприємством і зовнішніми організаціями, які здатні сприяти забезпеченню безпеки підприємства (органами влади, МВС, СБУ та ін.); ефективне функціонування каналів зв'язку та наявність адекватної системи зворотного зв'язку, що перебуває у межах компетенції штатного підрозділу безпеки підприємства
Єдиноначальність	Дає змогу запобігати конфліктам управління за допомогою чіткого закріплення повноважень за керівниками стосовно кожного об'єкта управління (підрозділу або робочого місця)
Спрощеність структури	За простішої структури легше досягається повна скоординованість всіх елементів і зв'язків. При занадто складній структурі послаблюється рівень адаптивності та порушується єдність цільової орієнтації (особливо, коли стан економічної безпеки підприємства знаходиться в області ризику)
Персональна відповідальність	Всі елементи безпеки підприємства несуть персональну відповідальність за забезпечення безпеки
Адаптивність	Здатність пристосовуватися до змін зовнішнього середовища, інтенсивності його впливу, цільової переорієнтації, нової стратегії розвитку. Відображає стійкість до впливу чинників небезпеки та здатність одержати позитивні результати від існуючих можливостей

Нерозривно пов'язаною з превентивно-профілактичною функцією безпеки є оперативно-інформаційна, яка реалізується шляхом виконання спеціальних заходів з безпеки. Основними серед таких заходів є такі:

- формування інформаційних ресурсів, організація і ведення конкурентної розвідки;
- інформаційно-аналітичне забезпечення ухвалення рішень керівництвом організації;
- розроблення та проведення заходів щодо протидії недобросовісній конкуренції, в тому числі промислового шпигунству;
- інформаційно-аналітичні дослідження клієнтів, партнерів і конкурентів;
- взаємодія з правоохоронними органами з питань попередження та припинення протиправних посягань на власність, персонал та імідж організації;
- заходи впливу на недобросовісних клієнтів, боржників і зловмисників з відшкодування підприємству втрат, понесених з їхньої вини;
- проведення службових розслідувань за фактами протиправних дій персоналу організації та порушення ними встановлених правил роботи;
- розробка та реалізація заходів з дезінформації конкурентів [8; 9].

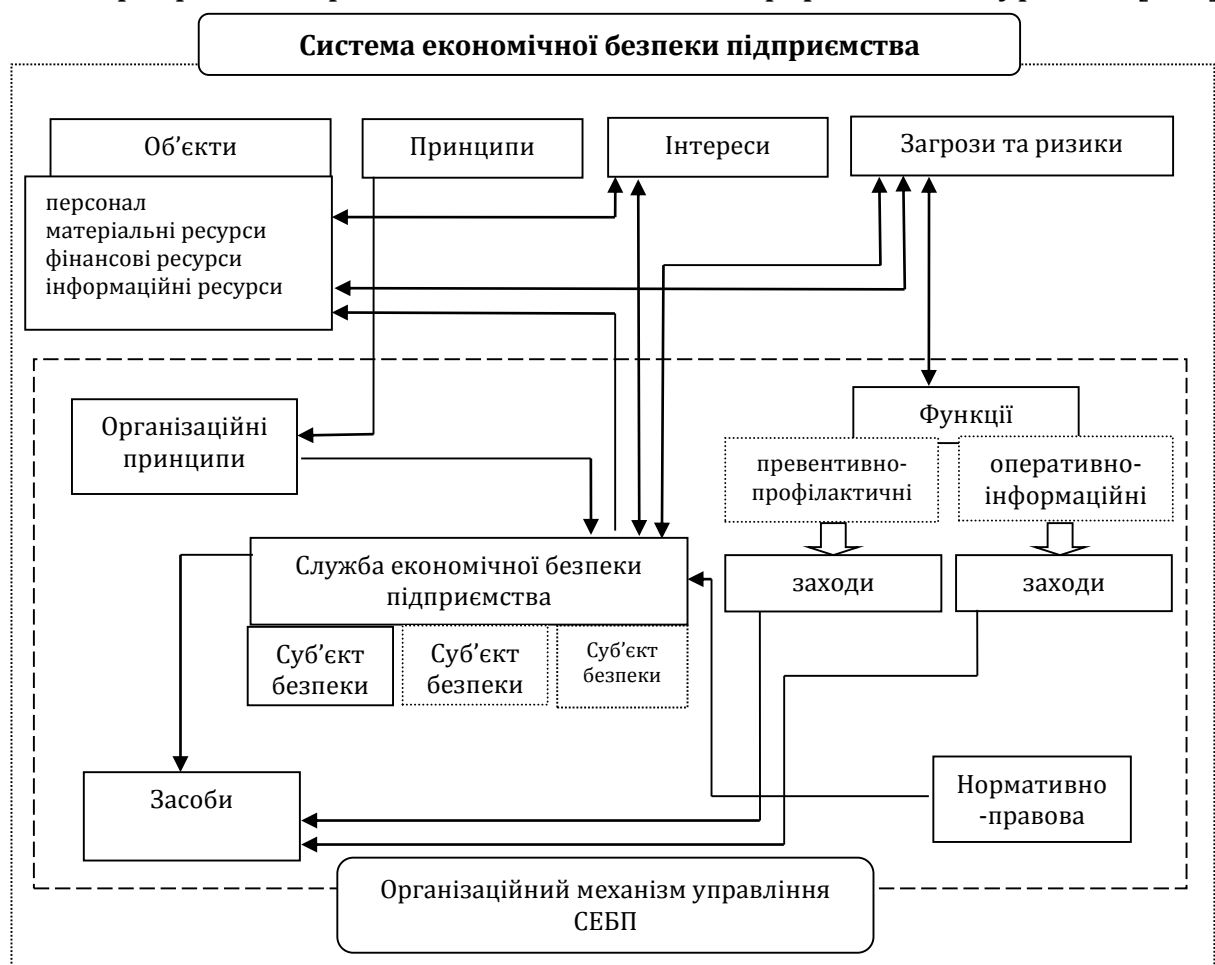

Рис. 4. Місце організаційного механізму управління у системі економічної безпеки підприємства

Система економічної безпеки підприємства не буде повною, якщо реалізацію загальних та спеціальних заходів безпеки не доповнити використанням відповідних засобів. Вони стосуються усіх аспектів господарської діяльності: соціального, правового, технічного, економічного, технологічного, психологічного, організаційного та ін. і використовуються службою безпеки підприємства. Масштаб використання загальних та спеціальних заходів безпеки службою безпеки підприємства залежить від її організації.

Створення служби безпеки на підприємстві залежить від його розміру, фінансових, виробничих, організаційних та інших можливостей. Для малих підприємств служба економічної безпеки підприємства (служба ЕБП) може бути представлена однією особою в ранзі заступника директора з питань економічної безпеки, або будь-яким заступником директора, який буде поєднувати свою основну роботу з роботою щодо забезпечення економічної безпеки підприємства. Малі підприємства найчастіше віддають перевагу послугам зовнішніх спеціалізованих державних або приватних охоронних установ (консалтингових, інформаційних, центрів маркетингових досліджень, з підбору і атестації кадрів тощо) [11]. Середні підприємства, як правило, використовують можливості своїх служби безпеки та підрозділів (наприклад, юридичного й фінансово-планового відділів, відділу кадрів, служб маркетингу, внутрішнього аудиту, пропускного режиму та ін.). Для координації їхніх дій у забезпеченні економічної безпеки може бути призначений один з керівників підприємства, який буде відповідати за стан економічної безпеки. У безпосередньому підпорядкуванні зазначеного керівника перебуває робоча група. Поруч з цим повинно бути врегульовано питання надходження інформації від основних підрозділів підприємства та можливість використання їхнього кадрового потенціалу. Для великих підприємств доцільне створення власної служби безпеки з більш складною структурою. Як правило, діяльність щодо забезпечення економічної безпеки має координувати один з керівників підприємства. Ця служба може включати різні підрозділи – департаменти, відділи, групи тощо, які виконують функції охорони, забезпечення режиму, контрольно-ревізійні (аудиторські), рекламаційно-претензійні, кадрові, спеціального діловодства, інформаційно-аналітичні, розвідувальні та ін. Служба безпеки великого підприємства взаємодіє з іншими структурними підрозділами, зовнішніми суб'єктами забезпечення економічної безпеки, від діяльності яких певною мірою залежить забезпечення економічної безпеки великого підприємства.

Досвід зарубіжних підприємств США і Японії свідчить, що для підприємств з сукупними активами в розмірі 30-50 млн дол. США мінімальна кількість співробітників служби ЕБП повинна бути не менше 5 осіб [7; 10]. Щодо українських підприємств даний показник необхідно

скоректувати в сторону збільшення через менш розвинуті засоби комунікації, недосконалість чинного законодавства, високий рівень недобросовісної конкуренції.

Спираючись на викладені аргументи, розроблено алгоритм формування системи економічної безпеки підприємства (рис. 5).

Створення служби ЕБП становить певні труднощі, оскільки кожен суб'єкт підприємництва має свої, притаманні лише йому параметри та особливості, зумовлені специфікою діяльності. Проте можна виділити низку базових етапів.

Перш за все, питання про доцільність створення служби економічної безпеки повинно виникати заздалегідь, тобто в момент ухвалення рішення про організацію підприємства. Його вирішення прямо залежить від виду діяльності, наявності фінансових, матеріальних і людських ресурсів, очікуваного обсягу виробництва продукції, розміру річного обороту обігових коштів та прибутку, чисельності працівників, агресивності конкурентного середовища тощо. Після реєстрації підприємства обов'язково повинна бути визначена відповідальна особа (група осіб), яка буде безпосередньо займатися організацією служби економічної безпеки.

Рис. 5. Алгоритм формування системи економічної безпеки підприємства

Для більшості підприємств, як вже зазначено, питання гарантування економічної безпеки діяльності, всупереч принципам ринкової економіки, не є пріоритетним, що суттєво впливає на результати діяльності підприємства та доволі часто призводить до банкрутства і ліквідації. Зазначене спонукало поєднати у створеному алгоритмі дії стосовно формування системи безпеки на новоствореному підприємстві і удосконалення процесу гарантування безпеки в умовах діючого суб'єкта господарювання.

Отже, створення надійної системи економічної безпеки підприємства передбачає необхідність проведення комплексу підготовчих заходів. Практика функціонування служби економічної безпеки суб'єктів підприємницької діяльності свідчить, що від результатів цього етапу багато в чому залежить рішення про вибір варіанту організації СЕБП. Підготовчий етап передбачає попереднє вивчення фактичних або проектування можливих параметрів конкретного підприємства, враховуючи такі аспекти:

- характер і масштаб діяльності підприємства: особливості продукції, прогресивність технології, наявність товарів-новинок, патентів, ліцензії, виробничі потужності, чисельність працюючих тощо;
- ринкова позиція підприємства: темпи розвитку галузі в цілому, динаміка продажів, частка ринку, рівень конкурентоспроможності, імідж підприємства;
- фінансові можливості підприємства;
- аналіз внутрішніх та зовнішніх загроз для підприємства;
- отримання інформації про кризові ситуації, дії щодо їхньої ліквідації та фактичні наслідки, які мали місце в минулому;
- аудит наявних (раніше реалізованих) заходів щодо забезпечення безпеки та аналіз їхньої відповідності виявленим загрозам.

Моделювання нової (удосконалення наявної) системи економічної безпеки підприємства передбачає послідовне здійснення таких кроків:

- ліквідація виявлених за результатами аудиту недоліків;
- розроблення пропозицій щодо удосконалення системи безпеки та розрахунок додатково необхідних ресурсів усіх видів;
- планування щомісячних витрат (бюджет) для функціонування системи економічної безпеки.

1. Назаров В. В. Деякі аспекти забезпечення безпеки підприємницької діяльності / В. В. Назаров // *Недержавна система безпеки підприємництва як суб'єкт національної безпеки України : матеріали наук.-практ. конф., 16–17 травн. 2001 р.* – К.: Вид-во Європейського ун-ту фінансів, інформаційних систем, менеджменту і бізнесу, 2003. – С. 49–53.

2. Економічна безпека підприємств, організацій та установ : [підруч.] / [Ортинський В. Л., Керницький І. С., Живко З. Б. та ін.]. – К.: Алерта, 2011. – 704 с.

3. Франчук В. І. Основи економічної безпеки : навч. посіб. / В. І. Франчук. – Львів: ЛДУВС, 2008. – 203 с.

4. Крутов В. В. Становлення та розвиток недержавної системи безпеки підприємництва в Україні : [монографія] / В. В. Крутов. – К.: Фенікс, 2008. – 406 с.
5. Крутов В. В. Недержавна система безпеки як складова національної безпеки України / / В. В. Крутов // Стратегічна панорама. – 2008. – № 2. – С. 18–26.
6. Проект закону України «Про приватну детективну (розшукову) діяльність» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/JG0UD00A.html.
7. Живко З.Б. Методологія управління економічною безпекою підприємства. Монографія / З.Б.Живко. – Львів : Вид-во Ліга-Прес, 2013. – 474 с. (22,9 д.а) ISBN 978-966-397-213-4
8. Живко З. Б. Системний підхід до управлінського процесу підприємства: інформаційні технології та взаємодія підсистем безпеки / З. Б. Живко //Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія економічна : зб. наук. праць. Вип. 1. – Львів: ЛьвДУВС, 2013. – С. 230–237.
9. Франчук В. І. Основи економічної безпеки : навч. посіб. / В. І. Франчук. – Львів: ЛДУВС, 2008. – 203 с.
10. Комаха А. Организация службы экономической безопасности на предприятии / А. Комаха // Бизнес и безопасность. – 2002. – № 3. – С. 78–83.
11. Шлыков В. В. Комплексное обеспечение экономической безопасности предприятия / В. В. Шлыков. – СПб.: Алетейя, 1999. – 318 с.

5.3. Врахування корупційних ризиків у процесі публічних закупівель для зміцнення національної економічної безпеки країни

Аналіз наукових досліджень щодо кількісного оцінювання та класифікації ризиків дає змогу стверджувати, що в них береться до уваги специфіка галузі, не враховуються особливості конкретного підприємства чи сфери дії. Окрім того, використовуються зазвичай фінансові показники, які часто не відображають реальної картини подій та рівня фінансового ризику, не кажучи вже про корупційні ризики.

Для оцінювання рівня ризиків сфери на різних рівнях багато вітчизняних вчених пропонують використовувати кластерний аналіз, зокрема Клебанова Т.С, Бондар О.М, Подольчак Н.Ю, Гурнак О.В. Однак кластерний аналіз проводиться тільки на основі фінансових показників. При цьому не враховуються інші економічні показники та інтереси груп впливу, які можуть бути представлені за допомогою булевих показників, а найголовніше – не враховується схильність підприємства до ризику.

Корупція це вагомий дестабілізуючий чинник, який вбиває систему світового господарства в цілому. У всесвітньому рейтингу СРІ Україна цього року посідає 131 місце зі 176 країн. Цю сходинку із показником 29 балів разом з нами розділили Казахстан, Росія, Непал та Іран [1].

Найбільше балів Україні принесло дослідження *World Justice Project Rule of Law Index*, що враховується в побудові СРІ. Показник нашої держави в цьому дослідженні виріс на +10 балів в порівнянні з минулими роками. Це пов'язано зі зменшенням використання службового становища в органах виконавчої влади (показник покращився на 14 %), в поліції та

збройних силах (показник покращився на 6 %), але в судовій гілці влади ситуація залишилася тою ж, що і за часів режиму Януковича [2]. Про цю саму проблему свідчить і дослідження *World Competitiveness Yearbook*, яке принесло цього року Україні +3 бали.

Економічна безпека системи публічних закупівель впливає на національну безпеку держави, а виникнення корупційних ризиків є однією із самих вагових і в водночас самою невивченою загрозою економічній безпеці системи закупівель в цілому.

При розгляді питання оцінки корупційних ризиків, на думку автора, необхідно відокремити один від одного, розгляд корупційних ризиків на макро-, мезо- та мікрорівнях (рис.1).

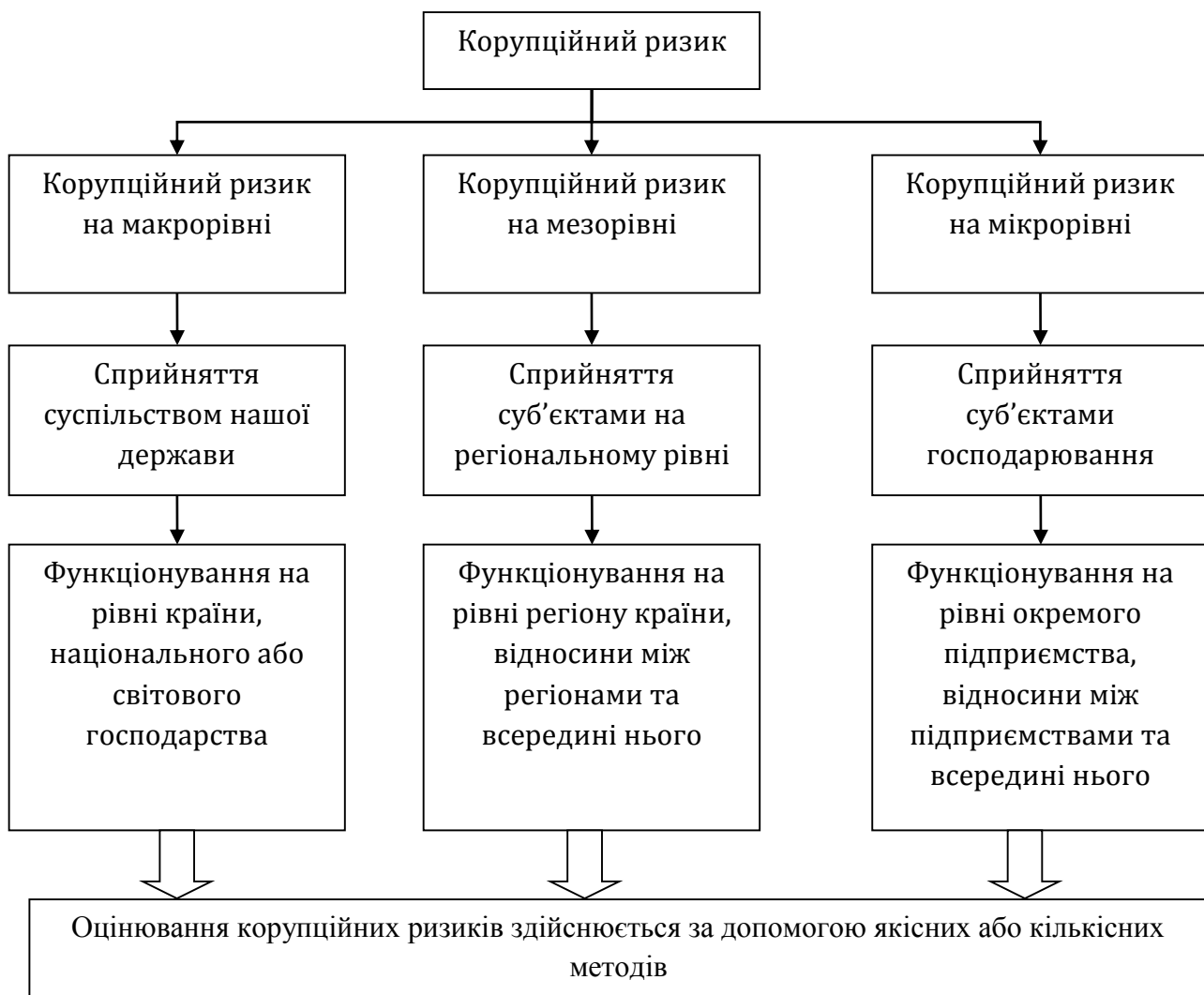

Рис.1. Корупційний ризик публічних закупівель на макро-, мезо- та мікрорівнях

Джерело: Сформовано автором.

Економічна наука визначає макрорівень як рівень функціонування певної країни, національного або світового господарства [3, с. 2]. У нашому випадку оцінювання корупційних ризиків публічних закупівель здійснюється органами державного нагляду, контролю та координації.

Уповноважений орган – Міністерство економічного розвитку і торгівлі України (МЕРТ). Антимонопольний комітет України (АМКУ) є органом оскарження у сфері публічних закупівель та утворює Постійно діючу адміністративну колегію з розгляду скарг про порушення законодавства у сфері публічних закупівель (надалі - Колегія) з метою неупередженого та ефективного захисту прав та законних інтересів осіб, пов'язаних з участю у процедурах закупівлі. Рішення цієї Колегії приймаються від імені Антимонопольного комітету України. Порядок діяльності Колегії встановлюється відповідно до Закону України «Про Антимонопольний комітет України» [4].

Порядок оскарження процедур закупівель та розгляду Колегією відповідних скарг визначений ст. 18 Закону. За подання скарги до органу оскарження справляється плата. Розмір плати визначається Кабінетом Міністрів України [5]. Рахункова палата виступає як орган парламентського контролю за виконанням державного бюджету.

Державна казначейська служба України (ДКСУ) - орган бюджетних фінансових операцій та оперативного фінансового контролю. Державна аудиторська служба України (ДАСУ) – орган послідовного фінансового контролю та аудиту господарських операцій у разі виявлення порушень законодавства у сфері закупівель, складає адміністративний протокол за ст. 164-14 Кодексу України про адміністративні правопорушення (КУпАП) та передає матеріали до суду для притягнення правопорушника до відповідальності [6].

Макроекономічний рівень господарювання охоплює відносини суб'єктів у масштабах національного економіки. У нашому випадку, оцінювання корупції у системі публічних закупівель на макrorівні - оцінювання корупції у масштабах держави.

Мезорівень оцінюється як рівень функціонування окремого регіону. Замовників, які беруть участь у процедурі публічних закупівель можна умовно поділити на три групи:

1. «Традиційні замовники - бюджетники» - органи державної влади, органи місцевого самоврядування та органи соціального страхування, створені відповідно до закону та які фінансуються з державного або місцевих бюджетів, а також юридичні особи-установи, що фінансуються з державного або місцевих бюджетів.

2. «Підприємства» - державні або комунальні підприємства та їх об'єднання як юридичні особи.

3. «Монополісти» - суб'єкти господарювання (переважно державної або комунальної власності), які займають переважно монопольне становище у чітко перерахованих у Законі суспільно важливих видах діяльності.

Мікрорівень (мікро - грецьке слово - малий) - рівень економічної системи в масштабах її окремої ланки, елемента у нашому випадку, це учасники закупівель, громадяни, громадські організації. Моніторинг

корупційних загроз в системі економічної безпеки необхідно починати з мікрорівня.

Згідно ст. 9 Закону «Про публічні закупівлі» громадський контроль забезпечується через вільний доступ до всієї інформації щодо публічних закупівель, яка підлягає оприлюдненню відповідно до цього Закону, до аналізу та моніторингу інформації, розміщеної в електронній системі закупівель, а також шляхом інформування через електронну систему закупівель або письмово органів, уповноважених на здійснення контролю, про виявлені порушення законодавства у сфері публічних закупівель та недоліки роботи електронної системи закупівель [5].

Замовники і учасники процедур закупівель та Уповноважений орган повинні сприяти залученню громадськості до здійснення контролю у сфері закупівель відповідно до законів України «Про громадські об'єднання», «Про звернення громадян» і «Про інформацію» [7; 8; 9].

Найбільш відомі організації та проекти:

– Медіа: «Наші гроші» (онлайн-проект www.nashigroshi.org та однойменна телепередача), Слідство.інфо, «Схеми» (Радіо Свобода та УТ-1), Четверта влада (Рівне - Луцьк), Центр журналістських розслідувань (Миколаїв) тощо;

– НУО: Центр протидії корупції (www.antac.org.ua), Трансперенсі Інтернешнл Україна (TI Ukraine) та його регіональна мережа (www.ti-ukraine.org), Центр політичних студій та аналітики ЕЙДОС (www.eidos.org.ua).

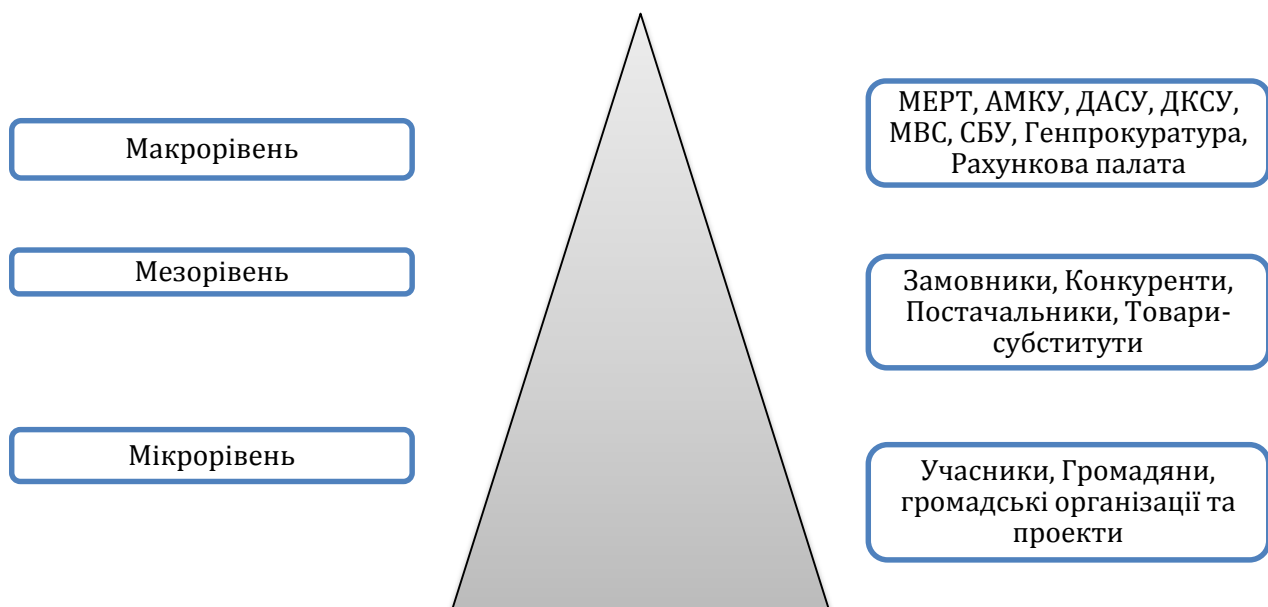

Рис.2. Ієрархічна структура оцінювання та аналізу корупційних ризиків публічних закупівель

Джерело: Сформовано автором

З урахуванням приведених визначень та зауважень пропонується допрацьоване поняття корупційного ризику публічних закупівель (ПЗ), згідно з яким корупційними ризиками ПЗ можна вважати сукупність умов та факторів, що закладені у системі державного управління та які визначають можливість виникнення корупційної поведінки і створюють небезпеку настання негативних наслідків для життєво важливих інтересів особистості, суспільства, держави.

Недостатньо дослідженою та невизначеною у сучасній українській науці залишається класифікація корупційних ризиків у сфері публічних закупівель.

Досить поширеною є міжнародна практика визначення корупційних ризиків в залежності від сфери державного управління, в якій виникає корупція [10].

Таким чином нам здавалось би доцільним запропонувати власну класифікацію корупційних ризиків у системі публічних закупівель, оскільки саме поява реальних корупційних відносин у даній сфері є негативним наслідком прояву корупційного ризику (табл. 1).

Кластерний аналіз – це метод багатовимірного статистичного аналізу, що дає змогу впорядкувати досліджувані об'єкти в однорідні групи. На відміну від інших комбінаційних групувань, кластерний аналіз передбачає одночасне розбивання на групи з урахуванням всіх ознак групування і тому елементи всередині групи подібні за заданими параметрами, а елементи з різних груп відрізняються один від одного. Тому цей метод дає можливість точніше розбивати задану сукупність на групи з такими характеристиками [11, с. 226]:

- щільність – відносно щільне скупчення точок у просторі даних порівняно з іншими областями простору;

- дисперсія – ступінь розсіювання точок у просторі відносно центра кластера;

- розмір кластера – кількість точок кластера (тісно пов'язаний з дисперсією);

- форма кластера – розташування точок у просторі. Кластер може мати форму гіперсфер, куль і т. д.;

- віддільність – ступінь перекриття кластерів. Показує, наскільки далеко кластери розташовані один від одного.

Для проведення кластерного аналізу корупційних ризиків публічних закупівель було проведено анкетування шести респондентів, якими виступили працівники державного управління.

У нашому дослідженні на першому етапі для виявлення кількості кластерів, на які буде розбита початкова сукупність, застосовуватиметься ієрархічний агломеративний метод середніх зв'язків. Згідно з цим методом, новий об'єкт включається у кластер на основі розрахунку середнього значення міри подібності, яке потім порівнюється із заданим пороговим значенням.

Таблиця 1

Класифікація корупційних ризиків у сфері публічних закупівель

Класифікаційні ознаки		Види ризиків публічних закупівель
1		2
За елементом ПЗ		- Закупівельні ризики суб'єктів ПЗ - Закупівельні ризики об'єктів ПЗ - Закупівельні ризики предмету закупівлі - Закупівельні ризики уповноважених осіб суб'єктів ПЗ
За учасниками (зацікавленими групами) ПЗ		- Закупівельні ризики Замовника - Закупівельні ризики Учасника - Закупівельні ризики органів державного нагляду, контролю та координації - Закупівельні ризики органів громадського нагляду, контролю та координації - Закупівельні ризики уповноважених осіб Замовника
За головними факторами (з точки зору замовника та учасника торгів)		- Юридичний (правовий) ризик - Виробничий (технічний) ризик - Комерційний ризик - Фінансовий ризик - Контроль ризик - Кадровий ризик - Організаційний (корупційний) ризик
За принципами визначеними Законом		- Недобросовісна конкуренція - Прозорість та відкритість на всіх стадіях закупівель - Дискримінація учасників - Упереджена оцінка тендерних пропозицій - Корупція та зловживання
За причинами виникнення (системний підхід)	За системою «Суспільство-Закупівлі»	- Неналежне задоволення суспільних потреб - Недоступність повної інформації на що спрямовуються суспільні ресурси - Феномен недовіри між державним апаратом і суспільними групами
	За системою «Держава-Закупівлі»	- МегаМагнітна сфера для корупції - Розмита персоналізація відповідальності - Слабкість позитивної мотивації добросовісної роботи - Брак знань і вмінь
	За системою «Бізнес-Закупівлі»	- Штучне звуження конкуренції - Участь у корупції - «Штучні» оскарження - Недобросовісність виконання договорів
За закупівельною історією		- З позитивною історією (іміджем) - З нейтральною історією (іміджем) - З негативною історією (іміджем)
За процедурою закупівель		- Ризик проведення відкритих торгів - Ризик проведення конкурентного діалогу - Ризик переговорної процедури закупівлі
За рівнем фінансових втрат		- Допустимий ризик - Критичний ризик - Катастрофічний ризик
За характером прояву у часі		- Постійний ризик ПЗ - Тимчасовий ризик ПЗ
За можливістю передбачення		- Прогнозований ризик ПЗ - Непрогнозований ризик ПЗ

Джерело: Сформовано автором.

Якщо об'єднуються два кластери, то розраховується відстань між їхніми центрами. На другому етапі буде використаний один з ітеративних методів, а саме метод k-середніх [12]. На третьому етапі буде використаний метод двоходового об'єднання.

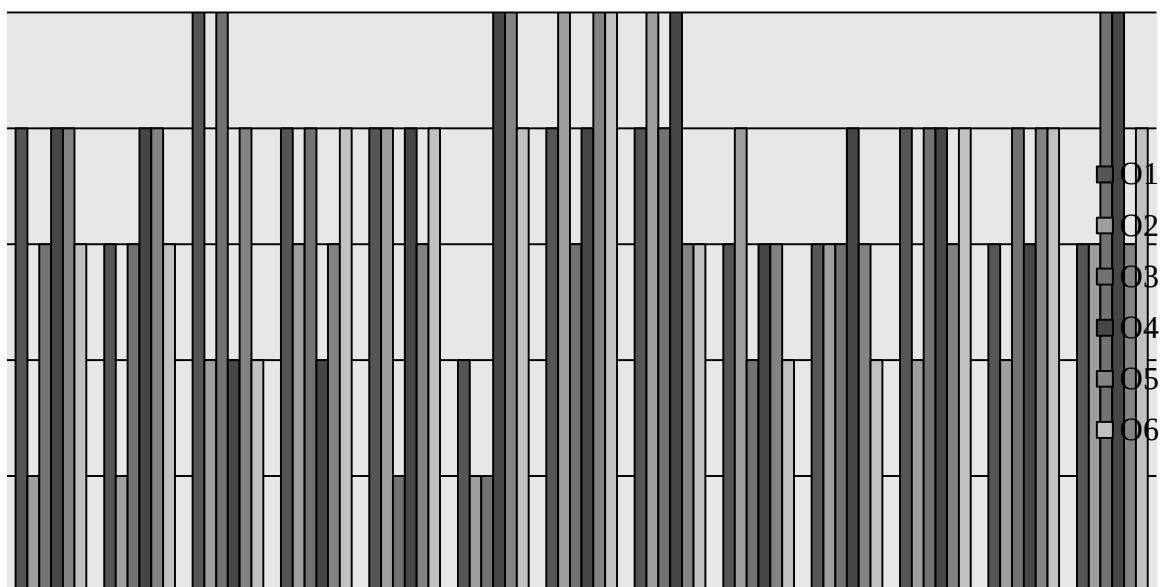

Рис. 3. Рівень впливу корупційних ризиків публічних закупівель з боку респондентів

Джерело: сформовано автором

Процес групування корупційних ризиків у кластери за рівнем оцінки вагомості респондентами у сфері публічних закупівель відображено на деревоподібній діаграмі (рис. 4).

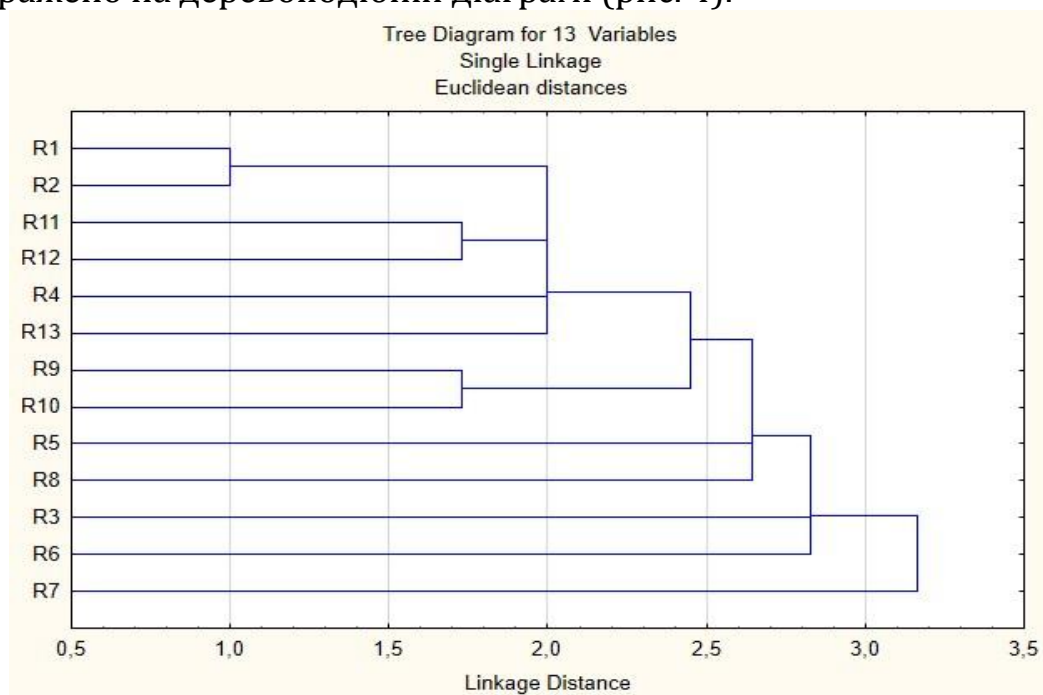

Рис.4. Деревоподібна діаграма групування корупційних ризиків публічних закупівель

Джерело: Побудовано автором за допомогою STATISTICA 10

У нашому дослідженні на першому етапі ми виконали ієрархічне групування і за аналізом отриманих результатів обрали оптимальну кількість кластерів.

У якості критерію вибору взято середні відстані між центрами кластерів, що об'єднуються (рис. 5). На останніх стадіях деревоподібної діаграми, а саме на стадії № 7 кластери об'єднуються при значних відстанях. Знаючи, що в нас загалом 13 стадій (оскільки 13 ризиків), відповідно обираємо 2 кластери (13 стадій – 7 стадій), як оптимальне число для поділу вихідної сукупності. Результати кластерного аналізу, отримані за допомогою ієрархічного агломеративного методу середнього зв'язку, використані для реалізації ітеративного методу k-середніх, тобто як вхідні дані задано кількість кластерів, на які розбита вхідна сукупність, а саме 2 кластери. Метод k-середніх спочатку визначає центр кластера, а потім групує всі об'єкти в межах заданого кластеру від центру порогового значення. У результаті кластеризації за методом k-середніх отримано склад кластерів, який наведений у табл. 2.

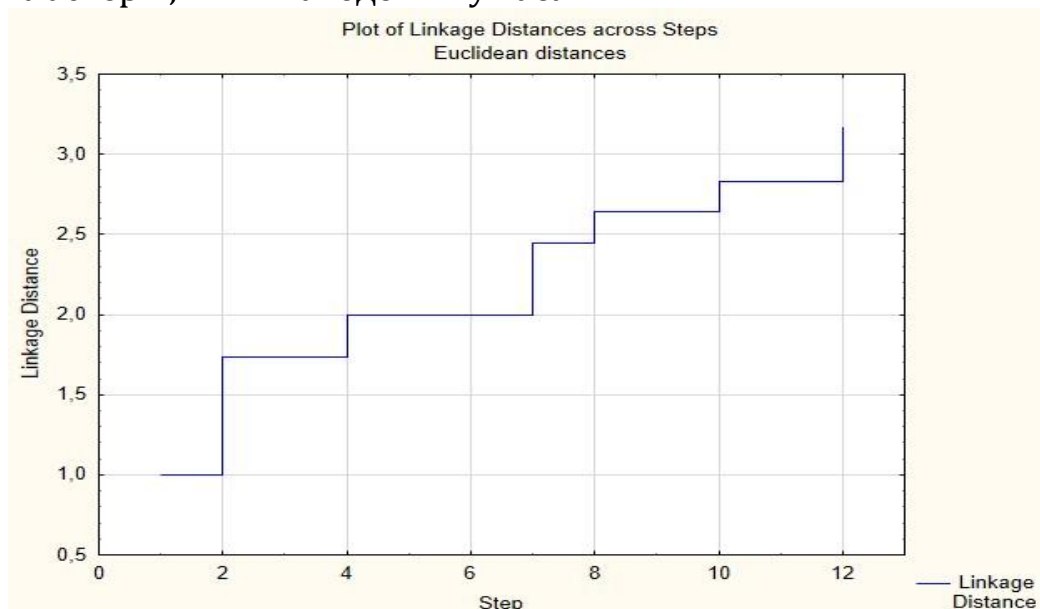

Рис. 5. Відстані між кластерами, що об'єднуються на кожній стадії аналізу корупційних ризиків публічних закупівель

Джерело: Побудовано автором за допомогою STATISTICA 10

Кластеризація корупційних ризиків публічних закупівель за рівнем впливу на систему з боку респондентів із застосуванням методу k-середніх ґрунтується на таких параметрах розподілу об'єктів (респондентів) як багатовимірне середнє і багатовимірна дисперсія. Для цього на рис. 6 наведені середні значення показників рівня корупційного ризику у кожному сформованому кластері.

Таблиця 2

Результати кластеризації корупційних ризиків публічних закупівель

Кластер №1	R1, R2, R5, R6
Кластер №2	R3, R4, R7, R8, R9, R10, R11, R12, R13

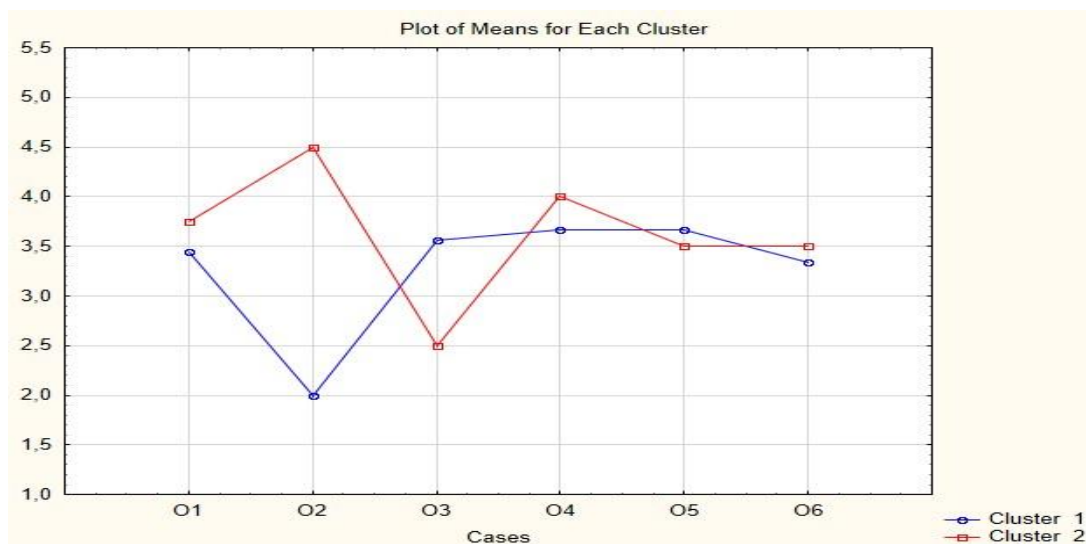

Рис. 6. Середні значення показників сформованих кластерів, що відображають рівень корупційного ризику публічних закупівель
Джерело: Побудовано автором за допомогою STATISTICA 10

Метод двовходового об'єднання (two-way joining) використовують у випадках, коли хочуть провести одночасну кластеризацію об'єктів (стовпчиків) та спостережень (рядків). На рис. 7 наведено графічне зображення результатів використання цього методу.

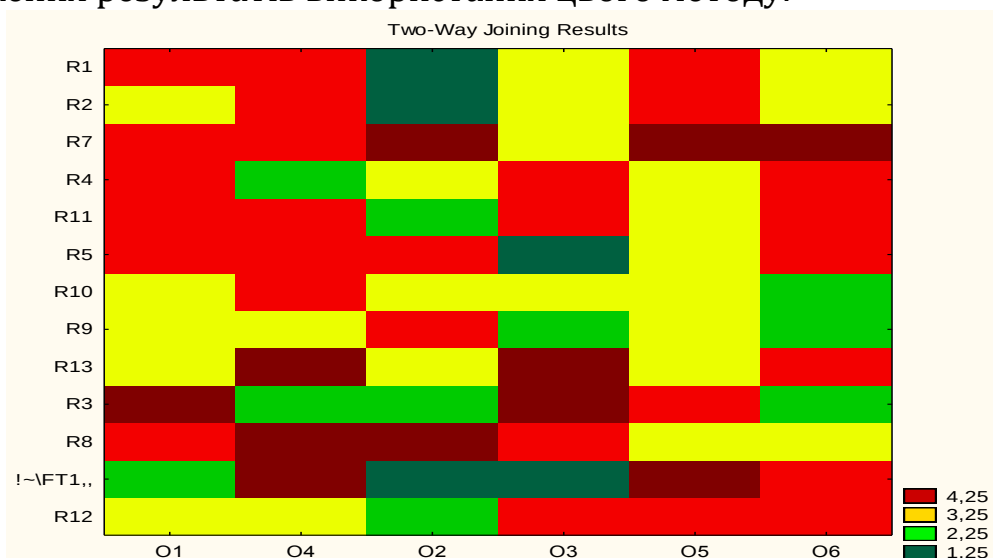

Рис. 7. Результати кластерного аналізу корупційних ризиків публічних закупівель за допомогою методу двовходового об'єднання
Джерело: Побудовано автором за допомогою STATISTICA 10

Кластер № 1 має нижчий рівень середніх значень практично за всіма змінними, крім змінних O3-O5. Відповідно рівень корупційних ризиків публічних закупівель, які увійшли у цей кластер, є вищим порівняно з ризиками кластера № 2. Аналізуючи практику оцінки даних ризиків, розраховані показники та результати кластерного аналізу, доцільно зауважити, що рівень ризику у двох кластерах є досить значущим. Тому пропонуємо назвати кластер № 1 – кластером з нижчим

рівнем корупційних ризиків ПЗ, а № 2 – кластер з вищим рівнем корупційних ризиків ПЗ. Фактично можна сказати, що респонденти, які оцінювали ризики (R1, R2, R5, R6) вважають їх менш загрозливими для системи публічних закупівель, аніж ризики (R3, R4, R7, R8, R9, R10, R11, R12, R13).

Таким чином у результаті проведеного дослідження обґрунтовано доцільність застосування методу кількісного оцінювання корупційних ризиків публічних закупівель на засадах використання кластерного аналізу шляхом урахування оцінки важливості впливу з боку респондентів - органів публічного управління. Кластерний аналіз проведено за допомогою статистичного пакету «Statistica 10».

1. Безкарність та недієве правосуддя тримають Україну на корупційному дні [Електронний ресурс]. – 2016. – Режим доступу до ресурсу: <http://ti-ukraine.org/news/bezkarnist-ta-nediieve-pravosuddia-trymaiut-ukrainu-na-koruptsiinomu-dni/>.

2. World Justice Project Rule of Law Index ® 2016 [Електронний ресурс] // WJP Rule of Law Index report. – 2016. – Режим доступу до ресурсу: http://worldjusticeproject.org/sites/default/files/media/wjp_rule_of_law_index_2016.pdf.

3. Дмитрова О. С. Моніторинг корупційних загроз в системі економічної безпеки банківських установ / О. С. Дмитрова. // Ефективна економіка. – 2016. – С. 1–6.

4. Закон України «Про Антимонопольний комітет України» [Текст] : Редакція від 25.12.2015// Відомості Верховної Ради України. – 2016. – №9 – ст.89. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3659-12>

5. Закон України «Про публічні закупівлі» [Текст] : Редакція від 17.11.2016// Відомості Верховної Ради України. – 2017. – №1 – ст.89. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/922-19>

6. Кодекс України про адміністративні правопорушення [Текст] : Редакція від 20.12.2016// Відомості Верховної Ради України. – 2017. – №4 – ст.42. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/80731-10>

7. Закон України «Про громадські об'єднання» [Текст] : Редакція від 06.10.2016// Відомості Верховної Ради України. – 2016. – №47 – ст.800. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/4572-17>

8. Закон України «Про звернення громадян» [Текст] : Редакція від 02.06.2016// Відомості Верховної Ради України. – 2016. – №30 – ст.542 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/393/96>

9. Закон України «Про інформацію» [Текст] : Редакція від 02.12.2010// Відомості Верховної Ради України. – 2011. – №23 – ст.160 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2657-12>

10. Руководство по методологии оценки коррупционных рисков, подготовленное Руководителем проекта ПАКА Совета Европы Квентином Ридом (Quentin Reed) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.coe.int/t/DGHL/cooperation/economiccrime/corruption/Projects/EaPCoE%20Facility/WS-Sxb-19.06.12/1917-PACA-TP02-11-RA%20METHODOLOGY-finalfor%20Sxb%20workshop%20ru.pdf>

11. Сошникова Л. А. Многомерный статистический анализ в экономике [Текст] : учеб. пособие для студ. вузов / Л. А. Сошникова, В. Н. Тамашевич, Г. Уебе, М. Шеффер. – М.: ЮНИТИ, 1999. – 598 с.

12. Дубров А. М. Многомерные статистические методы для экономистов и менеджеров [Текст] : учеб. для студ. экон. спец. вузов. / А. М. Дубров, В. С. Мхитарян, Л. И. Трошин – М.: Финансы и статистика, 1998. – 352 с.

5.4. Вдосконалення економічного механізму забезпечення екологічної безпеки регіону

Проблема екологічної безпеки була і залишається однією з найважливіших для нашої держави: майже 70 % території України є забрудненою, а антропогенне і техногенне навантаження на її довкілля у кілька разів перевищує відповідні показники розвинутих країн світу. Вона зумовлена нехтуванням об'єктивними законами розвитку і відтворення природно-ресурсного потенціалу. Адже економіці держави притаманна висока питома вага ресурсомістких технологій, впровадження та нарощування яких здійснювалося найбільш дешевим способом – без будівництва відповідних очисних споруд.

Особливо незадовільним є стан довкілля в індустріально розвинених регіонах. І це при тому, що в Україні тривалий час спостерігалось падіння темпів розвитку промислового виробництва.

Невідкладна потреба ефективного вирішення екологічних проблем в регіонах України зумовлена внутрішніми (нераціональне природокористування, надмірне забруднення довкілля, особливо землі, води і атмосфери, його деградація загалом) та зовнішніми чинниками (міжнародними вимогами). Адже інтеграція України у ЄС зумовлює її відповідність європейським екологічним стандартам. Тому, сьогодні проблема оздоровлення та охорони довкілля, раціонального використання і відновлення природних ресурсів, управління природоохоронною діяльністю перетворилась в одну з найважливіших умов не тільки стійкого (стабільного, збалансованого) економічного та соціального розвитку України та її регіонів, а й виживання нації.

Однак, державне регулювання природоохоронної діяльності в Україні тривалий час мало, головним чином, фіскальний характер і відбувалось в основному на застарілих галузево-ресурсних підходах до управління. Такий підхід унеможливорює здійснення природоохоронних заходів навіть у колишніх, вкрай обмежених, обсягах. Виправлення такого становища можливе лише за умов і розвитку економічних методів управління природоохоронною діяльністю, адекватним вимогам економічної безпеки, ринковим перетворенням суспільного життя. Тому, розвиток методології, теорії і практики функціонування економічного механізму управління природоохоронною діяльністю набуває особливого значення.

Проблемами управління природоохоронною діяльністю, екологічного управління в цілому, займалися такі українські вчені як:

В. Андрейцев, М. Балджи, Б. Данилишин, С. Дорогунцов, М. Хвесик, В. Шевчук. Завдяки їхнім дослідженням сформовано теоретичні засади управління природоохоронною діяльністю, визначено складники його механізму, узагальнено і охарактеризовано його методи. Зокрема, управління природоохоронною діяльністю полягає у забезпеченні виконання норм і вимог, які обмежують шкідливий вплив забруднюючих речовин на довкілля, раціональне використання природних ресурсів, їхнє відновлення та відтворення; ґрунтується на застосуванні активних правових, адміністративних, організаційних, економічних та інших методів і важелів впливу органів державної влади та управління різних рівнів для примушування й зацікавлення забруднювачів довкілля обмежити викиди шкідливих речовин у природні та техногенні середовища, а також для матеріального стимулювання сумлінних природокористувачів з метою забезпечення раціонального природокористування, екологічної безпеки. Дослідження теорії і практики застосування різних методів управління природоохоронною діяльністю дало змогу дійти висновку, що найдієвішими з них є економічні.

Економічний механізм забезпечення охорони навколишнього природного середовища закріплює розділ Х Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25 червня 1991 р. До економічних заходів забезпечення охорони довкілля законодавець відносить їхнє фінансування, лімітування скидів забруднюючих речовин, розподіл екологічного податку, формування екологічних фондів, стимулювання в системі охорони навколишнього природного середовища, екологічне страхування та екологічний аудит. Водночас у Законі України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року» від 21 грудня 2010 р. наголошується, що забезпечення стабільного фінансування природоохоронної діяльності, удосконалення економічних інструментів – це основні передумови реалізації екологічної політики в Україні.

Теоретичні та практичні аспекти функціонування економічних методів та застосування важелів управління природоохоронною діяльністю, екологічного оподаткування знайшли відображення у працях О. Веклич, Т. Завгородньої, Т. Галушкіної, Н. Новицької, В. Міщенко, Н. Новицької, І. Синякевича, Ю. Стадницького, В. Трегобчука, М. Хвесика та багатьох інших. У їхніх працях аналізуються нормативно-правові засади, практика функціонування екологічних важелів охорони довкілля та раціонального природокористування (екологічних зборів, екологічних податків), а головним висновком, майже завжди є, наголос на необхідності підвищення їхньої ефективності.

Отже, враховуючи недостатню ефективність економічних методів охорони довкілля в Україні, неналежне виконання ними регулятивної, стимулюючої та фіскальної функцій, у тім числі у сфері екологічного

інвестування, наукові дослідження слід зосередити саме у цьому напрямі. Також, актуальним, на наш погляд, є питання про ефективність економічного механізму охорони екологічної безпеки у регіонах України, адже у нашій державі є значна регіональна нерівномірність соціально-економічного розвитку.

Отже, перспективним напрямом дослідження у сфері екологічного управління є аналіз дієвості та обґрунтування практичних рекомендацій щодо вдосконалення економічного механізму забезпечення екологічної безпеки в Україні та її регіонах, особливо у найбільш екологонебезпечних.

Розвиток економічних важелів стимулювання природоохоронної діяльності має базуватися на аналізі дієвості та ефективності їхнього застосування у еколого-небезпечних регіонах, регіонах із значним природно-рекреаційним потенціалом, наприклад, у Львівській області (де зосереджено 6 % найбільших забруднювачів довкілля України). Територію області перетинають міжнародні транспортні шляхи, що спричиняє значний викид вихлопних газів і т. ін. Її головними екологічними проблемами є: забруднення довкілля підприємствами добувної, нафтопереробної, хімічної, целюлозно-паперової промисловості; розвиток карстово-провальних явищ; нерекультивовані кар'єри; гори фосфогіпсу; закислення підземних і поверхневих вод; розміщення та захоронення побутових відходів; транскордонне забруднення води та атмосфери. Отже, проблема екологічної безпеки та стимулювання природоохоронної діяльності для Львівщини є вкрай актуальною.

Зазначимо, що екологічні податки в українській практиці – основний елемент економічного механізму охорони довкілля. З 1991 р. до 2011 р. вони були представлені збором за забруднення НПС, а з 2011 р. (згідно Податкового кодексу України) – екологічним податком.

Суми зборів за забруднення НПС обчислювалися на підставі: фактичних обсягів та лімітів забруднення; нормативів збору (залежно від виду забруднюючої речовини та класу небезпеки відходів); коригуючих коефіцієнтів, які враховували народногосподарське значення населеного пункту, понадлімітний викид в атмосферу забруднюючих речовин, територіальні екологічні особливості, еколого-економічні умови функціонування водного господарства, розташування місця розміщення відходів та характер його обладнання.

Ефективність функціонування екологічних зборів у перших десять років його впровадження була низькою. В основному 80-90 % усіх нарахованих зборів були пред'явлені в межах встановлених лімітів. За понадлімітне забруднення довкілля платежі сплачувалися не в повній мірі.

В подальшому, як показують дослідження вчених, збір за забруднення довкілля також не виконував своєї регуляторної та фіскальної функції. Середнє значення частки збору за період 2002–

2009 рр. у ВВП становило – 0,11 %, доходах бюджету – 0,39 %, податкових надходженнях – 0,53 %. Збір не впливав на базу оподаткування в напрямі зменшення, регулятивна функція збору виконувалася не повною мірою, нормативи були низькими, не стимулювали підприємства до інвестицій природоохоронного призначення [3, с. 188].

Із прийняттям Податкового кодексу України, збір за забруднення навколишнього природного середовища перейменовано на «екологічний податок», а його сума розраховується виходячи з фактичних обсягів забруднення довкілля, ставок податку та коригуючих коефіцієнтів.

Платниками екологічного податку відповідно до Податкового кодексу України [6] є суб'єкти господарювання, юридичні особи, що не провадять господарську (підприємницьку) діяльність, бюджетні установи, громадські та інші підприємства, установи та організації, постійні представництва нерезидентів, включаючи тих, які виконують агентські (представницькі) функції стосовно таких нерезидентів або їх засновників, під час провадження діяльності яких на території України і в межах її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони здійснюються: викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря стаціонарними джерелами забруднення; скиди забруднюючих речовин безпосередньо у водні об'єкти; розміщення відходів (крім розміщення окремих видів (класів) відходів як вторинної сировини, що розміщуються на власних територіях (об'єктах) суб'єктів господарювання); утворення радіоактивних відходів (включаючи вже накопичені); тимчасове зберігання радіоактивних відходів їх виробниками понад установлені особливими умовами ліцензії строк.

Об'єктом та базою оподаткування є: об'єми та види забруднюючих речовин, які викидаються в атмосферне повітря стаціонарними джерелами; об'єми та види забруднюючих речовин, які скидаються безпосередньо у водні об'єкти; об'єми та види (класи) розміщених відходів, крім об'ємів та видів (класів) відходів як вторинної сировини, що розміщуються на власних територіях (об'єктах) суб'єктів господарювання; об'єми та категорія радіоактивних відходів, що утворюються внаслідок діяльності суб'єктів господарювання та/або тимчасово зберігаються їх виробниками понад установлені особливими умовами ліцензії строк; об'єми електричної енергії, виробленої експлуатуючими організаціями ядерних установок (атомних електростанцій).

Позитивними інноваціями Податкового Кодексу України у сфері екологічного оподаткування є: збільшення ставок екологічного податку; запровадження інституту податкового агента; розширення бази оподаткування; диференціація ставок за видами дизельного пального; спрямування частини екологічного податку на фінансування виключно цільових проектів екологічної модернізації підприємств у межах сум

сплаченого ними екологічного податку. Недоліком є відсутність окремого механізму індексації ставок екологічних податків. Залишилося незмінним щорічне коригування ставок податку з урахуванням індексів споживчих цін, індексів цін виробників промислової продукції.

На перший погляд, якщо порівняти ставку екологічного податку і нормативи збору за забруднення довкілля, то рівень збільшення є суттєвим і становить від 8,4 до 20,4 разів, з урахуванням індексації нормативів збору 3,6-4,8 рази (табл. 1).

До набрання чинності Податкового Кодексу України діяли коригуючі коефіцієнти, їх фактично включено в розмір базової ставки для всіх складників бази оподаткування, крім об'ємів розміщення відходів. Якщо порівняти рівень збільшення ставки екологічного податку порівняно з проіндексованим нормативом збору за забруднення довкілля з граничним значенням добутку коригуючих коефіцієнтів, то рівень підвищення буде не досить високим. Крім того, збільшення ставок є відтермінованим і поступовим.

Таблиця 1

Збільшення ставок екологічного податку у порівнянні з нормативами збору за забруднення довкілля

База оподаткування	Збільшення ставки порівняно з нормативом, разів	Збільшення ставки порівняно з індексованим нормативом, разів	Збільшення ставки порівняно з індексованим нормативом з коригуючим коефіцієнтом, разів
Об'єми викидів забруднюючих речовин стаціонарними джерелами	15,28	3,60	1,21
Об'єми викидів забруднюючих речовин пересувними джерелами	11,36	3,58	1,21
Об'єми скидів окремих забруднюючих речовин у водні об'єкти	15,3	3,6	1,3
Об'єми скидів окремих забруднюючих речовин залежно від їхньої концентрації	20,4	4,8	1,7
Об'єми розміщених відходів залежно від класу їхньої небезпеки та рівня небезпечності	8,4	2,0	2,0

Джерело: [3, с. 190].

Із впровадженням екологічного податку суми пред'явлених екологічних платежів забруднювачам Львівської області суттєво зросли: у 2011 р. у 7,6 разів відносно 2010 р. (табл. 2).

Як бачимо з даних табл. 2, сума пред'явлених екологічних податків підприємствам, установам, організаціям Львівської області зростала. У 2015 р. вона склала 391,2 млн грн, що у 1,9 разів більше, ніж у 2011 р. (з часу впровадження екологічного податку) і у 14,6 разів більше, ніж у 2010 р. (коли діяв збір за забруднення довкілля).

Якщо порівнювати суму нарахованого екологічного податку у 2015 р. із сумами зборів за забруднення довкілля у 1999-2002 рр., то вона зросла у 66 разів.

З впровадженням екологічного податку змінилася структура надходжень від оподаткування. Якщо у 2010 р. суми пред'явлених зборів за забруднення водних об'єктів та розміщення відходів були приблизно однаковими, то у 2011-2015 рр. сума екологічного податку за розміщення відходів була значно вищою, ніж за забруднення водних об'єктів (зокрема, у 2015 р. у 5 разів).

Таблиця 2

Екологічний податок, пред'явлений підприємствам, установам, організаціям Львівської області у 2010-2015 рр. (тис. грн)

Екологічні платежі	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2015 у % до 2010
Пред'явлено екологічного податку, всього	26845,3	203659,7	235431,1	376874,1	395476,1	391177,2	14,6
в т. ч. за							
викиди в атмосферне повітря забруднюючих речовин	17335,3	181802,3	206593,5	341994,3	345538,2	336717,4	19,4
у тому числі від							
стаціонарних джерел	14344,2	181802,3	180463,4	341914,4	345538,2	336717,4	23,5
пересувних джерел	2991,1	12189,1	26130,1	79,9	-	-	-
скиди забруднюючих речовин безпосередньо у водні об'єкти	4765,9	2242,9	7140,4	7747,7	9186,6	9004,3	1,9
розміщення відходів у спеціально відведених місцях чи об'єктах	4744,0	19614,5	21697,2	27132,1	40751,3	45455,5	9,6
Пред'явлено штрафних санкцій за порушення природоохоронного законодавства	142,8	6644,2	1468,9	1449,0	513,3	335,8	2,4
Фактично сплачено екологічного податку	25078,2	185969,9	233606,7	324887,7	368471,5	365258,4	14,6
Фактично сплачено штрафних санкцій за порушення природоохоронного законодавства	133,7	611,1	1061,3	1285,6	508,8	244,7	1,8

Джерело: складено і розраховано за [2].

Позитивно, що протягом аналізованого періоду сума штрафних санкцій, пред'явлених за порушення природоохоронного законодавства мала тенденцію до зниження, зокрема, у 2015 р. вона була меншою, ніж у 2011 р. у 19,8 разів, отже, екологічна дисципліна платників екологічного податку суттєво покращилася.

Протягом 2010-2015 рр. найбільшу суму екологічного податку пред'являли за викиди в атмосферне повітря. Причому її частка у загальній сумі екологічних податків зростає. Якщо у 2010 р. це було 64,6 % від усієї суми екологічного податку, то у 2015 р. – 86,1 %.

У 2010 р. платежі, нараховані за забруднення водойм та розміщення відходів були однаковими, а у 2011-2015 рр. за розміщення відходів вони були більшими, ніж за скиди у водні об'єкти. Зокрема, у 2015 р. частка екологічного податку за розміщення відходів була 11,6 %, а за скиди у водні об'єкти – 2,3 %.

Проаналізуємо сплату екологічних зборів в розрізі видів господарської діяльності. Нарахування та сплату екологічного податку підприємствами, організаціями, установами Львівської області за видами економічної діяльності у 2011-2014 рр. характеризує табл. 3.

Таблиця 3

**Екологічний податок, пред'явлений підприємствам, установам,
організаціям Львівської області у 2011- 2014 рр.
за видами економічної діяльності (тис. грн)**

Види економічної діяльності	2011		2013		2014	
	Пред'явлений	Сплачено у % до пред'явленого	Пред'явлений	Сплачено у % до пред'явленого	Пред'явлений	Сплачено у % до пред'явленого
Всього	203659,7	91,3	376874,1	86,2	395476,1	93,2
Сільське, лісове господарство, мисливство		78,7	770,6	91,9	1287,2	83,5
Добувна промисловість	153,5	46,0	6493,4	25,0	9328,2	10,3
у тім числі:	4854,4					
добування паливно-енергетичних копалин		46,0	6491,1	25,0	9115,6	8,3
Переробна промисловість	4852,2	99,2	5827,1	94,5	5863,9	95,7
Виробництво та розподілення електроенергії, газу та води	7891,4					
Будівництво	180787,0	91,7	360090,9	87,1	374268,3	95,2
Торгівля; ремонт автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку	29,2	92,1	36,7	88,6	61,3	90,9
Транспорт і зв'язок		100,1	106,2	99,3	160,7	102,2
Операції з нерухомим майном, оренда, інжиніринг та надання послуг підприємцям	7927,0	210,6	490,0	100,5	439,7	103,3
Державне управління	203,1					
Освіта		88,0	327,0	94,9	436,6	76,7
		93,7	153,9	99,9	153,4	93,5
	155,8	99,5	47,9	99,6	83,0	101,3
	144,3					
	44,2					

Джерело: складено і розраховано за [7].

Як видно з табл. 3, найбільше у Львівській області пред'являють екологічних податків підприємствам, установам, організаціям виробництва і розподілення електроенергії, газу та води: у 2011-2014 р. – від 88,6 до 96,5 % відповідно від усієї суми. Найменші суми екологічного податку були нараховані підприємствам, установам і організаціям будівництва і освіти.

Платіжна дисципліна підприємств, установ, організацій Львівської області – платників екологічних податків, суттєво відрізняється за видами економічної діяльності. У повному (чи практично у повному) обсязі сплачують екологічний податок підприємства торгівлі, ремонту автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку, освіти, переробної промисловості, підприємства транспорту і зв'язку. Поряд з тим, підприємства, установи, організації добувної промисловості платять найменшу частку від пред'явлених екологічних платежів: у 2011 р. сплатили 46,0 % від нарахованих екологічних податків, а у 2014 р. – лише 10,3 % (підприємства, що добувають паливно-енергетичні копалини ще менше – 8,3 %). Підприємства виробництва та розподілу електроенергії, газу та води, яким нараховують найбільші суми екологічного податку також недоплачують: зокрема, у 2013 р. вони сплатили 87,1 % від пред'явленої суми. Отже, найменше платять найбільші забруднювачі.

За статистичними даними, найбільші забруднювачі часто і найменше інвестують в охорону довкілля, зокрема, підприємства добувної промисловості інвестували лише 2 % від усієї суми природоохоронних інвестицій у Львівській області. Позитивно, що підприємства, які займається виробництвом, розподіленням електроенергії, газу та води вклали більше половини усіх інвестицій у охорону довкілля Львівщини (52,3 %).

Ознакою ефективності економічного механізму управління природоохоронною діяльністю є його здатність стимулювати інвестиції у основні фонди природоохоронного призначення. З огляду на це, проаналізуємо капіталовкладення у цю сферу, зокрема, динаміку капітальних інвестицій на охорону довкілля у Львівській області за 2000-2015 рр. (рис. 1).

Як видно з рис. 1 протягом 2000-2008 р. капітальні інвестиції на охорону довкілля у Львівській області зростали, з 2008 р. до 2012 р. знижувалися (що очевидно пов'язано з наслідками світової фінансової кризи), у 2013 р. різко зросли, та у 2014-2015 р. знову впали відносно рівня 2013 р. У 2015 р. сума освоєних природоохоронних інвестицій підприємствами Львівщини скоротилася у порівнянні з попереднім роком у 2,2 рази, відносно 2008 р. - у 18 разів. Відносно сум екологічного податку, який сплачують підприємства, установи, організації капітальні витрати на природоохоронну діяльність є досить малими, зокрема у 2015 р. співвідношення суми екологічних інвестицій з сумою пред'явлених екологічних податків було 1:6,5, у 2013 р. (коли сума капіталовкладень в

охорону довкілля була найбільшою за 2000-2015 рр.) – 1:2,6, тоді як у 2010 р. – 3,3:1. Отже, останніми роками стимулюючий ефект екологічного оподаткування щодо екологічного інвестування значно знизився.

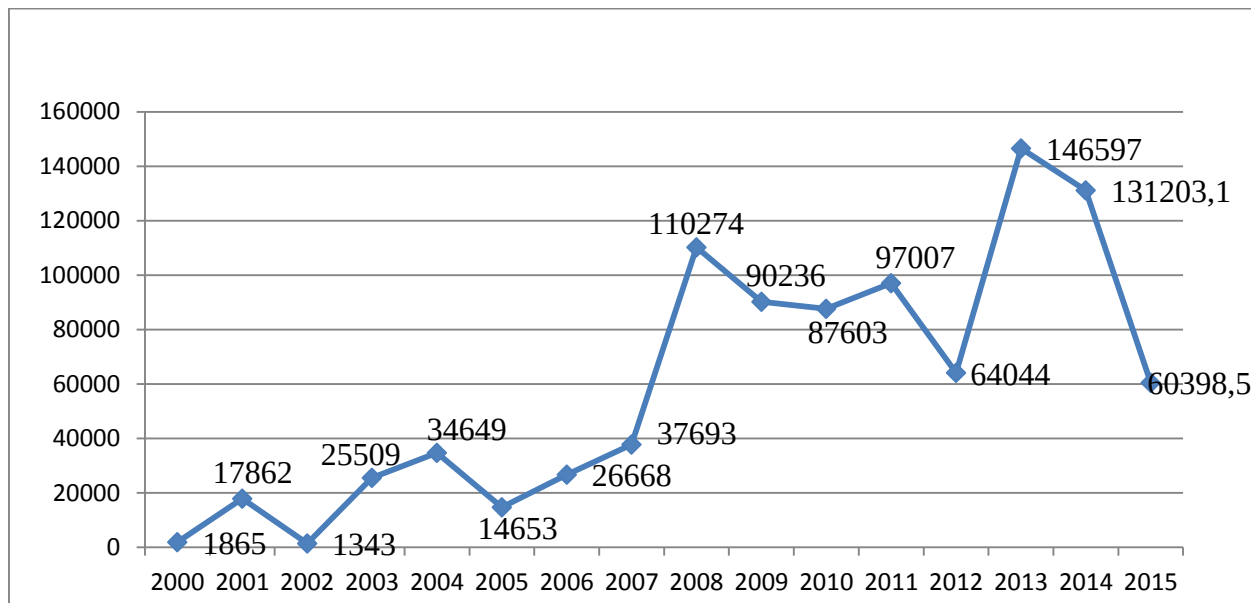

Рис 1. Капітальні інвестиції на охорону довкілля у Львівській області у 2000-2015 рр. (тис. грн) [1]

Згідно статистичних даних, за кошти Державного бюджету у охорону довкілля Львівщини у 2015 р. було інвестовано 598,0 тис. грн (1,0 % від їх загальної суми інвестицій), з місцевих бюджетів – 2646,3 тис. грн (4,4%). Тобто основними фінансовими джерелами екологічних інвестицій є власні кошти підприємств та організацій.

Отже, якщо до Державного та місцевих бюджетів Львівської області надійшло у 2015 р. 391,2 млн грн екологічних податків, то інвестовано у охорону довкілля лише 0,8 % від цієї суми. Така ж ситуація була і у попередні роки.

Нагадуємо, що Львівська область є екологонебезпечною, оскільки тут працюють різноманітні виробничі підприємства добувної, енергетичної промисловості, її територію перетинають міжнародні транспортні шляхи, що спричиняє значний викид вихлопних газів. Тому тут спостерігаються значні викиди шкідливих речовин в атмосферне повітря, водне середовище, великі площі зайняті відходами. Однак, дані табл. 4 свідчать, що виправлення такого становища з такими обсягами інвестицій у охорону довкілля є неможливими.

Цікаво, що основними платниками екологічного податку є забруднювачі атмосфери (у 2015 р. їм пред'явлено 86,0 % від усієї суми екологічних податків), тоді як інвестується в охорону атмосферного повітря лише – 16,1 % від усієї суми екологічних інвестицій. І навпаки, підприємствам, що забруднюють водні об'єкти у 2015 р. пред'явлено лише 2,3 % від усієї суми екологічних податків у Львівській області, а в

очищення зворотніх вод цього ж року інвестовано 46,3 % від усієї суми капітальних інвестицій в зону довкілля.

Таким чином, можна стверджувати, що екологічний податок в регіоні має в основному фіскальне, а не природоохоронне значення та не стимулює в достатній мірі природоохоронну діяльність суб'єктів господарювання.

Таблиця 4

**Капітальні інвестиції на охорону довкілля у Львівській області
у 2010-2015 рр. (тис. грн)**

Капітальні інвестиції на охорону довкілля	Роки					
	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Всього	90236,0	87603,0	97007,0	146597,0	131203,1	60398,5
Всі напрямки, у % до загального обсягу капітальних інвестицій	1,0	0,8	0,6	1,5	1,4	0,5
Охорона атмосферного повітря і проблем зміни клімату	37 053	75 816	44 018	100 641	62 335	9 736
Очищення зворотних вод	3 636	4 629	12 488	21 010	11 479	27 953
Поводження з відходами	1 772	3 352	6 007	21 543	26 743	13 180
Захист і реабілітація ґрунту, підземних і поверхневих вод	44 089	11 846	1 296	3 062	30 559	8 931

Джерело: складено і розраховано за [1].

До 31 липня 2014 р. екологічний податок зараховувався виключно до спеціального фонду державного та відповідних місцевих бюджетів, а відповідні витрати на здійснення природоохоронних заходів мали постійне бюджетне призначення, яке дає право провадити їх виключно в межах і за рахунок фактичних надходжень спеціального фонду бюджету.

31 липня 2014 р. за поданням Кабінету Міністрів України було внесено зміни до Бюджетного кодексу України та Закону України «Про Державний бюджет України на 2014 рік», якими було скасовано спеціальне джерело наповнення державного та місцевих фондів охорони навколишнього природного середовища, а доходи від екологічного податку скеровано до загального фонду державного та відповідних місцевих бюджетів, що фактично означало ліквідацію вищезазначених природоохоронних фондів.

З 28.12.2015 р. згідно відповідних змін до законодавства, 20 % екологічного податку (крім екологічного податку, що справляється за утворення радіоактивних відходів (включаючи вже накопичені) та/або тимчасове зберігання радіоактивних відходів їх виробниками понад встановлений особливими умовами ліцензії строк, який зараховується до загального фонду державного бюджету у повному обсязі) формує доходи загального фонду Державного бюджету (а отже немає виключно природоохоронного спрямування) [5].

Ніби це й не страшно, адже все ж таки 80 % екологічного податку зараховується до спецфонду місцевих бюджетів (у тому числі: до

сільських, селищних, міських бюджетів, бюджетів об'єднаних територіальних громад, що створюються згідно із законом та перспективним планом формування територій громад - 25 %, обласних бюджетів – 55 %, бюджету міста Києва – 80 %). Однак, на рівні області дуже часто немає або недостатньо розвинута інфраструктура для використання коштів спецфонду в напрямі екологічного інвестування. Таким чином, формування фінансової бази природоохоронних заходів потребує вдосконалення.

Аналіз практики нарахування, розподілу і використання екологічних податків в Україні з часу їхнього впровадження до сьогодення свідчить, що суми цих платежів спочатку були не дуже великими, але вони постійно збільшуються. Однак, можна стверджувати, що ні збір за забруднення довкілля, ні екологічний податок не стимулювали і не стимулюють у достатній мірі природоохоронну діяльність суб'єктів господарювання. Тому економічний механізм стимулювання природоохоронної діяльності слід вдосконалювати та розвивати.

Аналіз функціонування збору за забруднення довкілля у Львівській області засвідчив його малу ефективність: недостатність стимулюючого ефекту через невеликі суми, недосконалість механізму справляння, недисциплінованість платників. Екологічне оподаткування, розпочате з 2011 р., є дієвішим економічним природоохоронним інструментом: суми пред'явлених платежів за забруднення довкілля зросли у десятки разів. Проте, ефективність екологічних податків залишається низькою відносно найбільших забруднювачів: якраз вони сплачують найменше від нарахованих сум.

Фіскальне значення екологічного оподаткування в Україні переважає над природоохоронним, про що свідчить низька частка коштів, які витрачаються на охорону довкілля з Державного бюджету.

Недостатньою є й ефективність екологічного оподаткування відносно стимулювання екологічних інвестицій, адже їхні суми (на відміну від сум екологічних податків, які останніми роками зростають) протягом 2010-2015 рр. не мали тенденції до зростання, і навіть зменшилися.

У зв'язку з цим, екологічне оподаткування в Україні потребує вдосконалення в напрямку посилення стимулюючого природоохоронного ефекту.

З метою підвищення ефективності існуючих екологічних податків доцільно: вдосконалити порядок стягнення податку (в деяких випадках, коли великі об'єми забруднення, ввести відповідну шкалу ставок за обсяги понадлімітних скидів забруднюючих речовин і розміщення відходів); запровадити пільгове оподаткування підприємств, які здійснюють екологічний аудит, природоохоронні заходи; розробити

механізм акумуляції коштів від екологічного податку на підприємствах шляхом відкриття спец рахунків; суттєво підвищити ставки податків.

Враховавши світовий досвід, вітчизняний економічний механізм забезпечення екологічної безпеки слід доповнити податковими пільгами, інноваційно-інвестиційними преференціями амортизації для підприємств, які реалізують екологічні проекти, впроваджують енергозощаджуючі технології тощо.

Система екологічного оподаткування з врахуванням світового досвіду потребує розвитку у напрямку розширення переліку об'єктів оподаткування за рахунок шкідливої та небезпечної продукції, насамперед миючих засобів, що містять фосфати та пакувальних матеріалів.

Внаслідок обмеженості бюджетних коштів важливим є пошук нових джерел фінансування природоохоронних заходів, а саме: розвиток екологічного пільгового кредитування, екологічного лізингу, екологічних банків, формування спеціальних рахунків на підприємствах для здійснення екологічної модернізації.

Система економічних природоохоронних інструментів в Україні ще недостатньо розвинена: багато з них не застосовуються або рідко використовуються (екологічний податок на продукт, кредитування, пільгове оподаткування підприємств, які здійснюють екологічний аудит з подальшими інвестиціями у природоохоронні заходи та впровадження ресурсощадних та безвідходних технологій; цінові інструменти), а тому її потрібно розвивати.

1. База даних Головного управління статистики у Львівській області. - [Електронний ресурс].- Режим доступу: http://database.ukrcensus.gov.ua/statbank_lviv/Dialog/statfile.asp?lang=1

2. Довкілля Львівської області. Статистичний збірник. 2015. - Головне управління статистики у Львівській області, Львів. - 2016. - 140 с.

3. Новицька Н. В. (2011) Причини і наслідки реформування екологічного податку в Україні [Текст] / Н. В. Новицька. - Науковий вісник Національного університету ДПС України (економіка, право). - №1(52). - 2011. - С. 187-194.

4. Крамаренко К. М. (2011) Сучасний стан та проблеми екологічного інвестування в Україні [Текст] / К. М. Крамаренко // Сталий розвиток економіки. - № 5 (8). - 2011. - С. 28-31.

5. Бюджетний кодекс України від 08.07.2010 № 2456-VI [Електронний ресурс].- Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2456-17>

6. Податковий кодекс України № 2456-VI від 02.12.2010 [Електронний ресурс].- Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>.

7. Публікації Головного управління статистики у Львівській області. - [Електронний ресурс].- Режим доступу: http://www.lv.ukrstat.gov.ua/ukr/publ/archive_publ.php?y=2015&ind_page=archive#

8. Закон України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року»: із змінами та доповненнями станом на 01 лютого 2017 року. - [Електронний ресурс].- Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2818-17>

9. Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища»: із змінами та доповненнями станом на 01 лютого 2017 року. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1264-12>

5.5. Корпоративний контроль як важливий інструмент зміцнення економічної безпеки суб'єктів господарювання

Криза корупційних схем в економіці та невідповідність безпеки існуючої системи корпоративного контролю визначили дослідження для уточнення його завдань і видів. Управління контролем досягає найвищого рівня ефективності при застосуванні системного підходу до його реалізації, який передбачає взаємозв'язок елементів системи економічної безпеки корпоративного управління. Контроль над АТ характеризується двома взаємопов'язаними можливостями: спроможністю формувати вищі органи юридичної особи та впливати на розпорядження належним йому майном. З метою підвищення ефективності корпоративного управління та вдосконалення корпоративного контролю, наприклад в АТ з державною часткою, необхідно дослідити особливості відносин власності, встановити можливість збереження чи продажу дрібних пакетів, які перебувають у власності держави.

За 2015 р. ВВП країни впав на 9,9 %, попереднього 2014 р. він уже знизився на 6,8 %. За підрахунками 2016 р. ВВП України зріс на 1,8 %. Частково це зумовлено війною, яку Росія розв'язала проти України, але дуже багато негативних економічних явищ відбувалося не з причини військових дій. Зокрема, цими роками наша держава отримувала масштабну грошову допомогу від міжнародних партнерів, а тому економічні результати могли б бути кращими. Глибока девальвація гривні не мала під собою всіх підстав. Національний банк України зменшив оцінку зростання ВВП країни в 2017 р. з 3 % до 2,5 %, а в 2018 р. – з 4 % до 3,5 %.

Проблематика корпоративного контролю є першочерговою у дослідженнях таких вчених як Н. Волошко [4], В. Євтушевський [12], О. Кібенко, А. Козаченко, О. Радигін [5], В. Миловідов, О. Терещенко, Н. Хрущ [5], Хопт Клаус Й. [1] та ін. При цьому недостатньо обґрунтованими залишаються питання, пов'язані з особливостями формування та використання акціонерного капіталу. Основним питанням врегулювання корпоративного контролю присвячені праці таких науковців як А. Черпак [6], В. Шеховцова, О. Шевченко, А. Смитюх [15]. Основні напрями підвищення управління пакетами акцій та вдосконалення дивідендної політики підприємств з часткою держави розкриті у роботах А. Волошин, М.Топчан [11], Г. Маринич [11], Н. Хрущ. Питання щодо перерозподілу контролю на підприємствах з державною

часткою власності через емісію акцій обґрунтовано Р. Муха [20]. Внесок у дослідження особливостей формування механізму корпоративного управління зробили зарубіжні вчені А. Берлі [18], А. Демб, П. Друкер, Г. Мінз, Ченг Ф. Ли, Финннерти Дж. И. [10] О. Уільямсон [19]. Однак, питання формування корпоративного контролю та безпеки учасників в АТ є дискусійними серед науковців та потребують подальшого обґрунтування з точки зору його методичних підходів, що і визначає актуальність подальшого дослідження.

Метою дослідження є обґрунтування необхідності чіткої організації системи корпоративного контролю, які дають змогу усім учасникам корпоративних взаємовідносин прослідкувати відповідність діяльності товариств їхнім інтересам; визначення основних елементів системи управління акціонерним капіталом як дієвого інструменту вирішення безпеки фінансового забезпечення та корпоративного управління розвитком АТ.

Й. Хопт Клаус [1] обґрунтовує проблеми формування системи корпоративного управління: АТ зазнають труднощів у залученні необхідних інвестиційних ресурсів; структура їх власності залишається малоефективною; учасники корпоративних відносин практично не мають можливостей для того, щоб захистити власні інтереси, а корпорації – щоб залучити емісійним шляхом вкрай необхідні для фінансування виробничо-технологічного і соціально-економічного розвитку ресурси.

Н. Хрущ та О. Редькін до найбільш поширених і суттєвих проблем в організації та корпоративному регулюванні діяльності АТ відносять такі [2; 3]: відсутність чіткої та однозначної нормативно-правової бази регулювання корпоративних відносин та забезпечення балансу інтересів учасників цих відносин; нестача дієвих механізмів захисту прав інвесторів, акціонерів, інших учасників корпоративних відносин; низький рівень розвитку механізмів корпоративного контролю, непрозорість діяльності АТ, незадовільне фінансово-економічне становище корпоратизованих підприємств у перед- та післяприватизаційний періоди; недосконала структура власності та відсутність у АТ ефективного власника, здатного вкладати фінансові ресурси в розвиток виробництва, наслідками чого є значні труднощі у формуванні й нарощуванні акціонерного капіталу; недостатній розвиток фондового ринку та обмеженість інституціональних можливостей для забезпечення швидкого, безпечного та дешевого обігу акцій. Крім того, на думку Н. Волошко, більш ретельної уваги вимагає вивчення залежності між ухвалою певних рішень у зазначених вище сферах та корпоративним контролем над акціонерним капіталом [4].

У ст. 2 Закону України «Про акціонерні товариства» [5] контроль визначено як вирішальний вплив або можливість здійснення вирішального впливу на господарську діяльність суб'єкта господарювання, що здійснюється, зокрема, шляхом реалізації права

володіння або користування всіма активами чи їх значною частиною, права вирішального впливу на формування складу, результати голосування та прийняття рішення органами управління суб'єкта господарювання, а також вчинення правочинів, які надають можливість визначати умови господарської діяльності, давати обов'язкові до виконання вказівки або виконувати функції органу управління суб'єкта господарювання.

Напрямом функціонування концепції контролю в АТ є чітка регламентація цілей, задач, функцій і повноважень всіх структурних підрозділів та управлінських органів, що задіяні в процесі корпоративного контролю [6].

Систематизація типів корпоративного контролю та обґрунтування напрямів його запровадження в управлінні АТ підвищить рівень безпеки учасників. Типологія корпоративного контролю включає: *акціонерний, фінансовий, управлінський контроль*. Специфіка корпоративного контролю полягає в АТ в тому, що він охоплює не тільки внутрішні управлінські взаємовідносини, а й зовнішні.

Систему корпоративного контролю можна також розглядати як систему «стримування і противаги», яка необхідна для забезпечення консолідованої управлінської конфігурації товариства, коли дотримується принцип інституційного розподілу та функціональної взаємодії гілок влади. Ефективна система стримування і противаги, що визначає повноваження кожного учасника корпоративних взаємовідносин, рівність їх прав є складовою частиною корпоративного управління і побудована на загальних принципах розкриття інформації, підзвітності керівництва, розподілу обов'язків і належного внутрішнього контролю [7].

Основними складовими системи корпоративного контролю виступають: *підсистема зовнішнього та підсистема внутрішнього контролю, включаючи підзвітність та комунікації*.

Завдання системи корпоративного контролю полягає у виявленні відхилень від чинних законів, стандартів, а також порушень принципів корпоративного управління, зокрема, законності, ефективності, доцільності, економності управління ресурсами, стандартів корпоративної поведінки. Національне регулювання корпоративного сектору та контроль за діяльністю учасників корпоративного сектору здійснюють Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку, Антимонопольний комітет, Фонд державного майна та інші у межах своїх повноважень. Контроль за діяльністю своїх представників відповідні органи виконавчої влади здійснюють через прийняття від них звітів про результати їхньої діяльності та діяльності АТ. Органи виконавчої влади проводять аналіз діяльності АТ й ефективність виконання функцій представником, готують пропозиції щодо подальшої діяльності й умов управління, інформують вищі органи.

Внутрішня підсистема корпоративного контролю включає систему раціонального розподілу влади і відповідальності та систему належного внутрішнього контролю. Метою внутрішнього контролю в АТ є своєчасна безпека інформації в системі корпоративного управління для регулювання ефективних рішень щодо подальшого розвитку.

Специфікою внутрішнього контролю є його подвійна роль в процесі управління АТ. Вона в результаті глибокої інтеграції контролю та інших елементів процесу управління щодо визначення кола діяльності для працівника на практиці є неможливою, щоб він відносився лише до одного елементу менеджменту без його взаємозв'язку та взаємодії з контролем [8].

Акціонерний контроль є можливістю прийняти або відхилити акціонерами, що володіють необхідною кількістю голосів, ті або інші рішення. Управлінський контроль є можливістю впливу фізичних і юридичних осіб на забезпечення управління виробничо-господарською діяльністю АТ, прийнятність управлінських рішень і структури. Управлінський контроль є похідним від акціонерного контролю. Фінансовий контроль проявляється у можливості впливати на економічну безпеку рішень АТ шляхом використання фінансових інструментів і спеціальних засобів. Наприклад, основними інструментами маркетингового контролінгу можуть бути: GAP – аналіз; ABC – аналіз; SNW – аналіз; SWOT-аналіз; портфоліо – аналіз; аналіз життєвого циклу товарів; розрахунок маржинального прибутку; порівняльні розрахунки; розрахунок маркетингових сум покриття; PEST-аналіз, тощо.

Характер взаємовідносин зацікавлених осіб у системі корпоративного контролю формує притаманний АТ тип контролю: *інсайдерський; аутсайдерський; коаліційний*. Згідно концепції корпоративного управління суб'єктів корпоративного контролю можна поділити на корпоративних інсайдерів (менеджерів) та інвесторів ресурсів корпорації. Відповідно, інвестори ресурсів будуть контролювати ефективність діяльності менеджменту по контролю за ресурсами, поверненням інвестицій з відсотками. При цьому інвестори ресурсів конкуруватимуть між собою за те, щоб знайти найвигідніші з точки зору повернення інвестицій об'єкти інвестування (АТ), і це дає можливість корпоративним інсайдерам контролювати ринки ресурсів [9]. Внутрішній контроль за використанням ресурсів та перетворенням їх у продукцію здійснюється виключно корпоративними інсайдерами. Така концепція передбачає виокремлення інвесторів фінансових активів (акціонерів), боргових фінансів (кредиторів), людського капіталу (працівників), інформаційних ресурсів та нематеріальних активів (інформації, технологій, прийомів ведення бізнесу, баз даних потенційних клієнтів), інших матеріальних та нематеріальних активів, які можуть використовуватися для функціонування і зростання.

Формальні права власності в *інсайдерських моделях* контролю не реалізуються, якщо вони не є підкріплені контролем над фінансовими потоками і безпекою АТ. Цей контроль є специфічною прерогативою інсайдера та свідчить про суміщення ознак власності й управління в АТ. При суміщенні управлінських функцій та власності в одних руках ускладнюється застосовування механізму корпоративного управління. Як наслідок, це забезпечує систему контролю власників за діяльністю менеджерів. Інсайдери реалізують свої права як домінантні власники та отримують інсайдерську ренту, тобто дохід, який безоплатно привласнюється домінуючою в АТ групою за рахунок повного або часткового корпоративного контролю над фінансовими потоками. На практиці зустрічаються такі шляхи привласнення інсайдерської ренти: переведення активів АТ в інші структури або офшорні підприємства. Таким чином, завданням ефективного корпоративного контролю є визначення мінімального рівня інсайдерської ренти та економічної безпеки учасників щодо їхніх повноважень.

Коаліційний контроль характеризується об'єднанням інсайдерів і аутсайдерів у тимчасові коаліції для вирішення тих чи інших питань управління діяльністю товариства в конкретній ситуації. Інструментом в АТ бувають «продані голоси» акціонера певній коаліції, коли вона гарантує реалізацію певних інтересів.

Контроль разовий є поточним різновидом контролю, який проводиться під впливом чинників (проведення інвентаризації після виявлення крадіжок), що випадково або несподівано виникають у процесі виробничо-господарської діяльності АТ.

Цільова спрямованість управління акціонерним капіталом та фінансова політика АТ пов'язуються з необхідністю забезпечення стабільності та спадкоємності його розвитку [10].

Тому, визначення пріоритетних цілей управління акціонерним капіталом здійснюється при безпосередньому свідомому управлінському впливові органів та осіб, що представляють акціонерів (власників часток акціонерного капіталу) й діють за їхніми розпорядженнями. Це є відображенням пріоритетів стратегії розвитку АТ. Вагомого значення при формуванні цілей управління акціонерним капіталом набуває необхідність реалізації потреб в удосконаленні відносин та управління в АТ як обов'язкових передумов економічної безпеки і зростання корпорації.

У зовнішньому середовищі до основних *суб'єктів корпоративного контролю* можна віднести: 1) органи державної влади та місцевої влади, самоврядування з законодавчими, наглядовими та контрольними функціями, відповідальні за управління державними корпоративними правами; 2) громадськість (суспільство в цілому, територіальну громаду); 3) учасники за розміром пакету акцій та за характером взаємозв'язків із АТ – банки, споживачі, клієнти, інші кредитори, постачальники,

інвестиційні фонди, недержавні пенсійні фонди, фізичні та юридичні особи-акціонери. У внутрішньому середовищі АТ: 1) менеджери за розміром пакету акцій та за місцем й ієрархією управління – вищий менеджмент, менеджери середньої ланки, технічний менеджмент, контролери; 2) робітники за розміром пакету акцій та функціональними обов'язками (передбачає контроль за виробничою необхідністю, контроль як виключний функціональний обов'язок, контроль як один із службових обов'язків, контроль через представництво в органах управління АТ) [11].

Теоретично виділяють кілька підходів щодо змісту контрольних, блокуючих та інших пакетів акцій. Проблему власності (акціонерного контролю) та управлінського контролю над АТ можна розглядати так.

Інтереси меншості характеризуються як «10 % акцій плюс 1 акція», що забезпечує: право вимоги скликання позачергових зборів або їхнє самостійне скликання; можливість обов'язкового внесення у порядок денний питань власників такого пакету акцій.

Блокуючий пакет «25 % акцій плюс 1 акція» дає можливість заблокувати на загальних зборах прийняття рішень, що вимагають $\frac{3}{4}$ голосів акціонерів. Це такі важливі рішення як зміни до статуту, створення і ліквідація дочірніх підприємств, ліквідація АТ [12].

З точки зору економічної науки класичним контрольним пакетом акцій є «50 % плюс 1 акція». Наявність такого пакету залежить від співвідношення власності та від розподілу інтересів на загальних зборах, вміння використати надані права приймати рішення.

Законодавчою вимогою є проведення загальних зборів акціонерів лише за умови присутності більше ніж 60 % акціонерів АТ. Тобто, самостійне проведення зборів забезпечує інсайдерський пакет «60 % акцій плюс 1 акція».

Ця вимога зводить в окремих випадках класичний контрольний пакет (50 % акцій плюс 1 акція) до ілюзорного, тому що маючи 59 % акцій, не можна провести легітимні загальні збори. Як наслідок є пропозиції щодо зниження вимоги з 60 % до 50 % акцій для проведення зборів, а при повторному проведенні загальних зборів, що не відбулися, ця частка може бути зниженою.

На практиці контрольний пакет може становити значно меншу частку в межах 7-9 % за умови великої розпорошеності власності на акції. При аутсайдерській моделі корпоративного управління велика чисельність дрібних акціонерів не може реально здійснити свої управлінські функції.

Повний контроль в АТ можливий при наявності інсайдерського пакету «75 % акцій плюс 1 акція». Інші акціонери можуть лише вимагати позачергового скликання загальних зборів та мати свої права, які дає володіння більше ніж 10 % акцій [12]. При правильному підході меншість може впливати на деякі рішення інсайдера такого пакету, але це

залежить від її цілеспрямованості, згуртованості, знань щодо корпоративного менеджменту.

Механізми покарання менеджменту за неправомірні дії через участь у загальних зборах орієнтовані на визначення ступеню концентрації власності в руках акціонерів, де частка у 5 % дозволяє включати питання до порядку денного загальних зборів; 10 % – скликати позачергові загальні збори та призначати своїх представників для нагляду за реєстрацією акціонерів, порядку проведення зборів, особливо в частині голосування та підбиття підсумків, вимагати проведення незалежного аудиту, пропонувати кандидатури у члени наглядової ради; 25 % – блокувати рішення щодо значного правочину на загальних зборах акціонерів, що приймаються більшістю у $\frac{3}{4}$ голосів; 40 % – блокування проведення загальних зборів через відсутність кворуму; 50 % – дозволяє обирати посадових осіб, здійснювати фактичний контроль щодо управління АТ (плюс 1 акція), 60 % – здійснювати правочин на загальних зборах акціонерів на основі сформованого кворуму; 75 % – концентроване володіння в інтересах акціонерів [13].

Досягнення того чи іншого рівня акціонерного контролю над корпорацією є можливим через отримання у власність необхідного пакету акцій. Винятком є не набуття власності, а її залишення державою для контролю при приватизаційному процесі. Наприклад, причиною низької ефективності управління державними пакетами акцій, їхніми частками в статутних капіталах є наявність слабого контролю за діяльністю представників держави в АТ із боку органу виконавчої влади, від якого вони призначені. Важливим елементом управління АТ є контроль за станом показників діяльності, в статутних фондах яких є частка державних корпоративних прав, що свідчить про необхідність кардинальної зміни підходів контролю з боку органів виконавчої влади за ефективним використанням державної частки.

Щодо набуття прав власності при первинному розпродажі акцій, то дії зацікавленого в цьому учасника досить прості та прозорі – потрібно підписатися на таку кількість акцій, яку він зможе оплатити. За період приватизації (особливо сертифікатної) виникло багато схем набуття прав власності на цілі пакети акцій, іноді сумнівних з погляду чинного законодавства, проте дієвих. Форми конкурсної приватизації теж обтяжені рядом вимог, що роблять цей процес менше прозорим.

Для набуття прав власності й контролю над уже діючим АТ застосовуються три основні шляхи: *зміна статутного фонду, закупівля акцій первинного випуску у акціонерів, зміна власності внаслідок реального або фіктивного банкрутства підприємства*. На практиці використовується комбінування перших двох шляхів. За умови приватизації при первісному розміщенні акцій використовувалися різні методи їхньої закупівлі за допомогою використання приватизаційних майнових сертифікатів. Для підвищення або зниження частки акціонера

у статутному фонді та відповідного рівня акціонерного контролю використовується можливість зміни статутного фонду АТ. Статутний фонд як документаційно фіксована величина, може збільшуватися або зменшуватися лише офіційно, що передбачено відповідними процедурами.

Процедури щодо збільшення або зменшення статутного фонду є чітко визначеними в законодавчо-нормативній базі. Обов'язкові вимоги, які мають бути дотримані АТ для зміни статутного фонду: АТ має право збільшувати статутний фонд, якщо всі раніше випущені акції повністю сплачені за вартістю, не нижчою від номінальної; збільшення статутного фонду здійснюється через випуск нових акцій, обмін облігацій на акції або збільшення номінальної вартості акцій; акціонери користуються переважним правом на придбання додатково випущених акцій; при додатковому випуску акціонери мають право на кількість акцій, що відповідає їх частці у попередньому статутному фонді. У в голосуванні про затвердження результатів підписки на додатково випущені акції беруть участь ті особи, що підписалися на ці акції.

Зокрема, в постанові НБУ №464 від 6 серпня 2014 р. Національний банк зобов'язав комерційні банки поетапно збільшити статутний фонд до 500 млн грн в період до 11 липня 2024 р. «Банки, статутний капітал яких не відповідає вимогам частини 1 ст. 31 закону «Про банки і банківську діяльність», зобов'язані привести його розмір у відповідність до вимог цього закону ... до 11 липня 2024 р.», - наголошується в постанові [14]. Відповідно до частини 1 ст. 31 закону «Про банки і банківську діяльність», мінімальний розмір статутного фонду банку на момент його реєстрації не може бути меншим, ніж 500 млн грн; в той же час така норма вступила в силу лише з 4 липня 2014 р., і багато банків раніше створювалися з набагато меншим статутним фондом. Постанова НБУ також передбачає поетапність збільшення банками розміру статутного капіталу, а саме: до 120 млн грн в період до 17 червня 2016 р.; до 150 млн грн - до 11 липня 2017 р.; до 200 млн грн - до 11 липня 2018 р.; до 250 млн грн - до 11 липня 2019 р.; до 300 млн грн - до 11 липня 2020 р.; до 350 млн грн - до 11 липня 2021 р.; до 400 млн грн - до 11 липня 2022 р.; до 450 млн грн - до 11 липня 2023 р. і до 500 млн грн - до 2024 р. Постанова №464 набрала чинності з дня її офіційного опублікування (з 8 серпня). Як повідомлялося, станом на 1 липня з 174 працюючих в Україні банків 51 фінустанова - з іноземним капіталом, у тому числі 19 - з 100 % іноземним капіталом [15].

Додатковий випуск акцій АТ має обмеження, які полягають в тому, що заборонено випуск акцій для покриття збитків діяльності. Складно чітко розрізняти причини випуску акцій в АТ для покриття збитків від ситуації для нарощення статутного капіталу. АТ, що мають кредиторську заборгованість, не можуть проводити додаткову емісію. Загалом така вимога існує, але допускається проведення додаткової емісії акцій, коли

конкретно зазначено у повідомленні, що випуск акцій не для покриття збитків. Відповідно зміни статутного фонду будуть здійснені за умови підтримки питання вищим органом АТ. Законодавство передбачає можливість збільшення статутного фонду АТ не більше як на 1/3 за рішенням правління при умові, що таке передбачено статутом.

На практиці трактування положення рідко записується у статуті, а зміни до цього документу повинні затверджуватися загальними зборами АТ. Таким чином випуск акцій для збільшення статутного фонду можна здійснити лише з урахуванням інтересів більшості акціонерів. Це включає конфліктні питання, коли правління проводить зміни у своїх інтересах.

Наприклад, ПАТ «ОКСІ БАНК» на вимогу НБУ довести капітал до розміру не менше ніж 200 млн грн до 11 липня 2018 р. прийняв рішення щодо збільшення статутного фонду. Кошти, які зараз вкладаються акціонером, який володіє інсайдерським пакетом 75 % акцій, на збільшення Статутного фонду банку акціонерами є задекларованими, перевірені, в т.ч. і фіскальними органами. А окремий акціонер, який володіє пакетом «10 % акцій плюс 1 акція» не має коштів, походження яких він міг би довести, а після того інвестувати в банк. Це виявляється його проблемою, а не інших акціонерів чи працівників банку, які сумлінно виконують свої обов'язки. Тому необхідна сума стягується з акціонера в судовому порядку, або визначається судовим рішенням зменшення частки акцій на основі відповідних розрахунків.

Можливість зміни відносин власності є важливим рішенням додаткового випуску акцій за ринковими цінами. Таким чином, впливові акціонери можуть встановлюючи для конкурентів завищені продажні ціни акцій, не вигідні умови підписки, при яких продаж жорстко обмежено в часі, а купівля додатково випущених акцій можлива тільки партнерами. До умов підписки щодо додаткового випуску акцій можна віднести інвестиційні зобов'язання, які можуть бути значно вищими від продажною ціни додаткового пакету акцій та при цьому оподатковуватися. Останнє знижує привабливість для стороннього інвестора.

Для змін корпоративного контролю можливим є зменшення статутного фонду. Це рішення приймається у такому ж самому порядку, що і про збільшення статутного фонду. Зменшення статутного фонду проводиться як зменшення номінальної вартості акцій чи зменшення кількості акцій шляхом викупу їхньої частини у власників з метою анулювання. Здійснення процедури зменшення статутного фонду рішенням АТ щодо зменшення розміру статутного фонду через акції, які не подані до анулювання, визнаються недійсними, але не раніш як через 6 місяців після доведення до відома про це усіх акціонерів згідно визначеного в статуті способу. АТ відшкодовує власнику акцій збитки, що пов'язані зі змінами статутного фонду. Оскільки збільшення та зменшення статутного фонду є надзвичайно вагомим заходом, що зачіпає

інтереси усіх акціонерів, то його здійснення передбачає виконання чітко формалізованих процедур, повідомлення про загальні збори з питань змін статутного фонду АТ. Менш чітко регулюються зміни статутних фондів у ТзОВ. Одним з дієвих чинників для досягнення заявленого розміру статутного фонду в ТОВ є заборона поступитися часткою власності засновником до сплати ним повного обсягу внеску. Крім того, збільшення або зменшення статутного фонду потребує одностайності учасників.

Іншою можливістю формування пакетів акцій є *закупівля акцій первинного випуску* (або права на їхнє отримання — при сертифікатній приватизації) у акціонерів. Такий напрям поширений у міжнародній практиці, зокрема, там, де ефективно функціонує вторинний ринок цінних паперів. Вторинний ринок в Україні слабо використовується та має недоліки. Особливо закупівля є досить розтягнутим процесом за часом та потребує додаткових витрат на послуги реєстратора чи торговця цінними паперами, послуги банку.

Окремим напрямом формування контрольних пакетів акцій є *зміна власності внаслідок реального або фіктивного банкрутства АТ*. Як правило, надавалися кредитні кошти власним акціонером (рідко стороннім), які потім шляхом складних виробничо-господарських операцій оголошувалися безповоротними. Кредитор виступає ініціатором банкрутства у такій ситуації, а процедура його проведення, за якої він може бути санатором, давала і дає можливість зміни власності в АТ на його користь [17; 18].

Виходячи з міжнародного досвіду, чим більш жорсткіший тип контролю вдається встановити акціонерам, тим кращими стають характеристики рентабельності у відповідному АТ. Для покращення контролю в АТ, у яких є частка держави, має бути запроваджено механізм включення у склад правління незалежних зовнішніх директорів, як осіб що входять до складу ради директорів, але при цьому не є членами команди керівників АТ, її працівниками або не пов'язані з нею іншим способом. Це незалежні фахівці в конкретній галузі управління або довірена особа певного акціонера. Незалежні директори в міжнародній практиці беруть участь в розробці стратегії АТ, ретельно вивчають виконання поставлених завдань і досягнення поставлених цілей менеджментом. На них покладається вирішення питань щодо призначення та звільнення виконавчих директорів, визначення справедливого рівня оплати їхніх послуг, а також планування діяльності [19; 20].

Для вдосконалення сучасної української практики діяльності АТ, слід залучати хоча б одного незалежного директора. Ця дія не лише підвищить рівень корпоративного управління та гудвіл АТ на міжнародному ринку, але й призведе до перебудови колишньої системи обліку та звітності, що, в свою чергу, позитивно вплине на стан

корпоративного контролю на підприємстві [21]. Незалежні директори повинні забезпечити об'єктивність рішень, що приймаються, баланс інтересів різних груп акціонерів, не допускати будь-яких переваг стосовно окремих груп акціонерів.

Специфічність контролю в АТ обумовлена складним переплетенням взаємовідносин між суб'єктами зовнішнього та внутрішнього середовища. Вони мають право контролювати його діяльність незалежно від того, що є джерелом такого права – право власності, право розпорядження власністю, право на здійснення управління в АТ. Корпоративний контроль полягає у здійсненні найоптимальніших з точки зору витрат ресурсів і досягненні очікуваних результатів шляхом виявлення відхилень та регулювання управлінських рішень, що впливають на баланс інтересів учасників корпоративних взаємовідносин. Обґрунтовано взаємозв'язок таких типів корпоративного контролю як акціонерний, фінансовий, управлінський.

Відмінною рисою ефективності керування корпорацією є професіоналізм персоналу та поєднання мотивування фахівців із інтересами власників. В економічній літературі допускають, що керівники поступають згідно цілей власників. Прикладами з практики є розбіжність інтересів власників та менеджерів корпорації, деколи суперечність один одному.

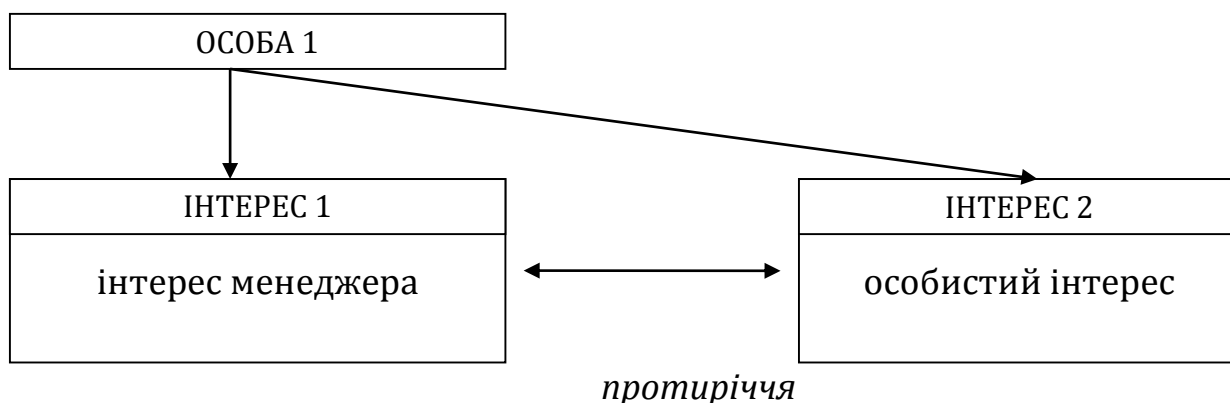

Рис. 1. Конфлікт інтересів менеджера АТ

Фахівці занепокоєні, насамперед кар'єрою і позицією в АТ, збільшенням приватних статків і зниженням загрози впливу непередбачених чинників. Акціонери АТ є зацікавленими у зростанні своїх дивідендів від курсової ціни їхніх акцій. Власники цінних паперів готові до сприяння прийняття рішень, що принесуть одержання корпорацією доходів, хоч би і вони пов'язані з небезпекою.

Схожі конфлікти між менеджерами корпорації та власниками цінних паперів отримали найменування *агентських конфліктів* (табл. 1) [3, с. 23].

Таблиця 1

Основні типи агентських конфліктів

Проблема	Власники	Менеджери
Імідж менеджерів корпорації	доцільність;	прагнення до розкоші;
Вибір інвестиційного горизонту	довготривалий;	короткостроковий;
Відношення до ризику	несуть ризик за рішеннями, прийнятими найманими менеджерами;	відсутність майнової відповідальності за прийняті рішення;
Ефективність використання прибутків	одержання у вигляді дивідендів або капіталізації, за ставкою не нижче прийнятної норми прибутковості	збільшення власного впливу в корпорації й власного добробуту;
Взаємозв'язок з корпорацією	як до одного із джерел прибутку;	як до єдиного джерела доходу;
Прагнення до встановлення контролю над корпорацією	сильне у власників великого пакета, низьке або відсутнє у дрібного власника;	сильне;
Стимули до реалізації злиття й поглинання	одержання доходу не нижче прийнятної норми; збереження або збільшення досягнутого рівня впливу;	збільшення власного впливу і підвищення статусу;
Ставлення до продажу корпорації	позитивне при достатній премії за продаж пакета акцій;	як правило, негативне;
Палке бажання до здійснення особистих витрат за рахунок корпорації	чим більша частка акціонерного капіталу, тим нижче прагнення до фінансування особистих потреб за рахунок АТ.	високе.

Як правило, а рідше як виняток, коли власник однієї акції не згоден із поведінкою корпорації, то це може доволі ускладнити роботу правління АТ. Як зазначає І. Зайцев, до способів впливу або тиску на менеджмент товариства можна віднести такі [21]:

1. Блокування загальних зборів акціонерів через повідомлення суду про відсутність повідомлення, порушення термінів повідомлення проведення зборів, ненадання інформації власникам цінних паперів.

2. Повідомлення податковим органам інсайдерської інформації (при заяві швидко знайдуть порушення, оштрафують, передадуть матеріали у правоохоронні органи).

3. Власник цінних паперів може адресуватися і до державних правоохоронних органів, які зобов'язані брати до уваги всі скарги та проводити перевірки названих фактів.

4. Заява до Антимонопольного комітету (при договорі щодо придбання пакету акцій, який перевищує 25 % та не узгоджений із монопольним комітетом, передбачено великий штраф).

5. Звернення до суду із вимогою визнати неправочинною угоду щодо придбання великого пакету акцій (при факті навіть незначного обґрунтування суд розпочинає розгляд, до з'ясування обставин даний пакет акцій може бути заблоковано, його власник не зможе прийняти участь у загальних зборах акціонерів).

Зміст менеджерських методів захоплення влади у корпорації є у тому, що керівництво АТ використовує різні способи маніпулювання інтересами груп власників цінних паперів (табл. 2). Останнє дозволяє менеджеру вільно управляти корпорацією. Наприклад, до таких заходів відносять фіксацію пакетів цінних паперів персоналу шляхом внесення їх у статутні фонди новостворених АТ, кооперування з одним або із групою великих або середніх акціонерів.

Усі ці способи є розповсюдженими як серед менеджерів, так і власників цінних паперів, які в конкретних випадках можуть вжити превентивних заходів. Тому останнім часом більш значне поширення одержали форми встановлення контролю, що базуються на нюансах управління поточною діяльністю акціонерного товариства.

Вимогою до корпоративного контролю є забезпечення ефективного зворотного зв'язку, тобто функції «діяльність корпорації – власник». Розвиток відносин контролю має загальну залежність та відповідальність за схемою: корпорації несуть відповідальність перед акціонерами; акціонерами можуть виступати великі фінансово-кредитні організації, які мають відповідальність перед власниками збережень; а останні – перед АТ.

В Україні корпоративне управління характеризується низьким рівнем прозорості діяльності АТ, недостатнім регулюванням нормативно-законодавчих відносин з боку органів державного управління, неефективністю управління часткою державних корпоративних прав.

Обґрунтовано дослідження механізмів здійснення корпоративного контролю та економічної безпеки учасників, проблеми забезпечення ефективності контролю, характеристика нормативно законодавчої бази для оцінки корпоративного контролю на його відповідність стандартам.

Послідовність дій при конфлікті інтересів [2, с. 23]

Дія	Сутність дії
Виникнення	до моменту призначення або вибору посадової особи; до моменту першого обговорення (проекту, договору); після призначення або вибору посадової особи; після обговорення (проекту, договору); після прийняття рішення по проекту або договору.
Повідомлення	Посадова особа, у якої з'явилась підвищена зацікавленість, повинна повідомити відповідний орган управління (а не конкретного керівника органу управління). Повідомлення повинно бути офіційним, відкритим, в письмовій формі або усно, але з занесенням усної заяви в протокол засідання органу управління.
Розкриття	Здійснюється на засіданні відповідного органу управління. Зацікавлена особа повинна надати повну і вичерпну інформацію іншим посадовим особам і пояснити, в чому саме полягає конфлікт інтересів, відповівши при цьому на всі їхні питання. Можлива ситуація, коли посадова особа повинна розкрити конфіденційну інформацію (про себе або своїх родичів). Орган управління повинен її зберегти.
Обговорення	Посадова особа може бути присутньою при обговоренні і надавати по його ходу додаткову інформацію. Предметом обговорення є не договір чи проект, який послужив основою конфлікту інтересів. При обговоренні необхідно в'яснити, чи допускає товариство існування конкретного конфлікту інтересів.
Прийняття рішення	Рішення складається з двох частин: висновок органу управління про наявність конфлікту інтересів; дії посадових осіб в ситуації, яка склалась. Рішення приймається більшістю незацікавлених членів органу управління. Зацікавлені особи в прийнятті рішення участі не беруть.
Реалізація	Реалізація питання, в якому виник конфлікт інтересів, не є закінченням всієї проблеми. Якщо товариство вирішило, що проект або договір можуть бути прийняті до реалізації навіть при наявності конфлікту інтересів, то тоді необхідно дотримуватись наступних правил: зацікавлена особа не повинна приймати участі на жодному етапі впровадження проекту або реалізації договору; якщо в проекті або угоді мають участь треті особи, то інформація згоди АТ на конфлікт інтересів повинна бути розкрита.

Головним є питання не хто контролює корпорацію, а за допомогою яких механізмів він це робить та в інтересах якого суб'єкта корпоративних взаємовідносин. Механізми корпоративного контролю визначають умови середовища та дозволяють впливати в АТ тим учасникам, що можуть здійснювати вплив і не нести відповідальності за прийняті чи пролобійовані інтереси в рішення. При цьому визначальною

парадигмою щодо можливості здійснення впливу виступає не власність, а доступ до механізмів контролю.

Таблиця 3

Регулювання конфлікту інтересів у внутрішньо корпоративних документах [2, 5]

Внутрішньо корпоративний документ	Питання конфлікту інтересів, регулюються внутрішньо корпоративними документами.
1. Статут	Першорядні принципи діяльності (нормативно правові аспекти вирішення конфлікту інтересів).
2. Положення про наглядову раду, правління і ревізійну комісію	Головні принципи поведінки посадових осіб наглядової ради, правління і ревізійної комісії, принципи розкриття інформації щодо існування конфлікту інтересів на етапі обрання.
3. Положення про посадових осіб	Провідні терміни і визначення поняття «конфлікт інтересів», загальні принципи поведінки посадових осіб, загальні основи відповідальності, порядок притягнення до відповіді.
4. Договір з посадовою особою	Обов'язки конкретної посадової особи щодо виконання положення про конфлікт інтересів .
5. Обов'язки посадової особи по конфлікту інтересів	Підписаний посадовою особою документ, який підтверджує його ознайомлення з філософією АТ щодо конфлікту інтересів і згоду посадової особи дотримуватися цієї політики.

Основними шляхами придбання корпоративного контролю над АТ є: відчуження (переведення) активів; фіктивне банкрутство; схеми змін корпоративного контролю; отримання прав на довірче управління. Інструментом прихованого перерозподілу контролю в АТ є прийняття рішення керівництвом підприємства про емісію акцій. Цей інструмент може, наприклад, значно розмивати державні права та зменшувати державну частку власності на пакети акцій.

Подальшого дослідження формування корпоративного контролю потребують питання стягування в АТ інсайдерської ренти; впровадження перспективних ІТ-програм і методів контролю діяльності інсайдерів. Це сприятиме розширенню доступу АТ до інвестиційних джерел, підвищенню довіри інвесторів.

1. Хопт Клаус Й. Право компаний и рынок капиталов / Хопт Клаус Й. – М.: ООО «Книгодел», 2015. – 88 с.

2. Корпоративне управління в Україні: процеси формування та розвитку: монографія / за ред. д.е.н., проф. Н.А. Хрущ. – К. : Кафедра, 2012. – 300 с.

3. Редькін О.С. Сучасні стратегії та технології корпоративного управління: [монографія] / О. С. Редькін, В. Реген, Н. А. Хрущ ; Одес. нац. Академія зв'язку ім. О.С. Попова. – Одеса : «Евен», 2004. – 216 с.

4. Волошко Н.О. Передумови формування акціонерного капіталу промислових підприємств./ Н.О. Волошко // Економічний простір №91, 2014. URL: <http://www.ej.kherson.ua/index.php/arkhiv-vidannya/2014?id=35>

5. Про акціонерні товариства. Верховна Рада України; Закон від 17.09.2008 № 514-

VI. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/514-17>

6. Черпак А.Є. Розвиток корпоративного контролю в умовах трансформації економіки: автореф. дис. на здобуття наук. ступ. к. е. н.: спец. 08.06.01 «Економіка, організація і управління підприємствами». – К., 2006. – 19с.

7. Долгопятова Т. Модели и механизмы корпоративного контроля в промышленности /Т.Долгопятова. Вопросы экономики. – 2001. – №5. – С. 53.

8. Бурцев В.В. Внутренний контроль: основные понятия и организация проведения /В.В.Бурцев.// Менеджмент за рубежом. – 2002. – № 4. – с.38

9. Организация экономического сотрудничества и развития. Гуманитарная энциклопедия // Центр гуманитарных технологий, 2006–2016. URL: <http://gtmarket.ru/organizations/oecd/info>

10. Ченг Ф. Ли Финансы корпораций: теории, методы и практика / Ченг Ф. Ли, Финннерти Дж.И. – М.: ИНФРА-М, 2010. – С.686

11. Шпильова В. О. Корпоративна культура: сутність та актуальні проблеми сучасності / В. О. Шпильова // Ефективна економіка. URL: <http://www.economy.nauka.com.ua/index.php?operation=1&iid=70>

12. Євтушевський В.А. Корпоративне управління: Підручник / В.А. Євтушевський. – К.: Знання, 2006. – 406с.

13. Методичні підходи до формування механізму корпоративного / Г.В. Циганенко – 2012. URL: http://www.rbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64

14. Про приведення статутного капіталу банків у відповідність до мінімально встановленого розміру. Національний банк; Постанова від 06.08.2014 № 464. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0464500-14>

15. Національний банк зобов'язав комерційні банки. URL: <http://www.epravda.com.ua/news/2014/08/8/481202/>

16. Smityukh A.V. The Comparative Legal Analysis of the Transformation of the General Rules on the Abuse of Right at the Law of Post-Soviet and Post-Socialist Countries // Вісник ОНУ ім. І. І. Мечникова. Правознавство. – 2015. – Т. 20. Вип. 1 (26). – Р.64-80.

17. Терещенко О. О. Фінансова діяльність суб'єктів господарювання: навч. посіб. / О.О. Терещенко. – К. : КНЕУ, 2013. – 554 с.

18. Топчак М. В. Дивідендна політика як стратегія акціонерного товариства у сфері розподілу прибутку / М. В. Топчак, І. А. Маринич // Науковий вісник. – 2005. – Вип. 15.5. – С. 355-359.

19. Berle A. The modern Corporation and Primal property / A. Berle, G. Means. – N.Y., 1984. – 230 с.

20. Williamson O.C. Corporate Control & Business behavior / O.C. Williamson. – New Jersey, 1970. – 290 с.

21. Муха Р. А. Сучасні механізми управління корпоративними правами держави в Україні / Р. А. Муха // Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє / за заг. ред. М. В. Лазаровича. – Тернопіль : Економічна думка, 2010. – Вип. 14-15. – С. 173-180.

5.6. Інформаційні технології як інструмент забезпечення економічної безпеки держави

Завдяки досягненням науково-технічного прогресу, зокрема розвитку інформаційних технологій, людське суспільство досягло значних еволюційних звершень, які суттєво вплинули на розвиток економічної, соціальної, культурної та інших сфер. Інформаційна сфера і рівень розвитку інформаційних технологій стають вирішальними

показниками розвиненості держави. З огляду на рівень розвитку інформаційних технологій у світі, саме забезпечення інформаційної безпеки держави, підприємств та організацій, окремої особи та населення в цілому є одним із основних чинників ефективності механізму економічної безпеки держави загалом та формування необхідного рівня державного інформаційного суверенітету у економічній сфері.

Забезпечення економічної безпеки стає все більш нагальною проблемою, оскільки економічна безпека є невід'ємною складовою системи національної безпеки, її фундаментом. Економічна безпека – це гарантія незалежності, умова ефективного та стійкого розвитку будь-якої країни. Створення потужної системи економічної безпеки дасть можливість уникнути певних негативних наслідків відкритості національної економіки, забезпечити її конкурентоспроможність, захистити вітчизняного товаровиробника та ефективно взаємодіяти з міжнародними фінансовими та економічними структурами. Це обумовлює ґрунтовне дослідження проблеми економічної безпеки, розвиток та вдосконалення підходів до її аналізу, що призводить до необхідності використання інформаційних технологій, які є важливим інструментом системи підтримки прийняття науково-обґрунтованих рішень з метою своєчасного виявлення негативних тенденцій та ефективного управління в сфері економічної безпеки.

Розвиток і впровадження практично у всі сфери діяльності інформаційних технологій суттєво змінює структуру суспільства, а також трансформує міжнародні відносини. Інформаційна сфера і рівень розвитку інформаційних технологій стають вирішальними показниками розвиненості держави.

Для того, щоб зрозуміти роль і значення інформаційних технологій в забезпеченні економічної безпеки, необхідно надати визначення. Саме поняття «технологія» досить широке і багатогранне. Інформаційні технології за А. Нікітіном та О. Дубасом є сукупністю методів і технічних засобів збирання, організації, збереження, опрацювання передачі й подання інформації з допомогою комп'ютерів і комп'ютерних комунікацій і є сукупністю засобів і методів збирання, оброблення і передачі даних (первинної інформації) для отримання інформації нової якості про стан об'єкта, процесу чи явища (інформаційного продукту) [1, с. 31- 32].

М. Загуровський під поняттям «інформаційні технології» розуміє поєднання телекомунікаційних мереж, оптичних систем з пакетними принципами передачі даних, широкосмугових радіосистем і супутникових каналів зв'язку з високоінтелектуальними серверами, які реалізують широкий спектр інформаційних послуг [2, с. 43-56].

І. Триус, М. Жалдак, В. Гриценко та ін. визначають інформаційні технології як сукупність методів, засобів і прийомів, що використовуються для реалізації та забезпечення інформаційних процесів у різних

галузях людської діяльності, засоби інформатизації (насамперед комп'ютери), базовий клас прогресивних інформаційних технологій, зорієнтованих на виконання складних завдань, реалізація яких неможлива наявними засобами [3, с. 29].

Взагалі, інформаційна технологія базується на поняттях «інформаційні ресурси» та «інформаційні процеси».

Узагальнивши попередні дослідження будемо вважати, що інформаційні технології:

- матеріалізовані на базі інформаційної інфраструктури знання в галузі створення, збору, накопичення, зберігання, обробки, розповсюдження і використання інформації, сукупність центрів, каналів;
- технології, які забезпечують всебічний розвиток інформаційної інфраструктури та вплив на неї.

З розвитком сучасних інформаційних технологій зростає прозорість світу, швидкість і обсяги передачі інформації між елементами світової системи, з'являється ще один інтегруючий фактор. Сучасні інформаційні технології увібрали в себе лавиноподібні досягнення електроніки, а також математики, та економіки.

Широкомасштабне використання в усіх сферах діяльності інформаційних технологій, які являють собою складний комплекс інформаційно-телекомунікаційних систем потребує впорядкування та оптимізації процесів їх розбудови та підтримки [1-4].

На рис. 1 визначені категорії робіт, які виконуються та направлені на створення інформаційно-телекомунікаційних систем або їх складових (надалі ІТ-продуктів) та їх технічну, програмну, інформаційну та методичну підтримку.

Розвиток комп'ютерної інформаційної технології нерозривно пов'язаний з розвитком інформаційних систем, які в економіці використовуються для автоматизованого (людино-машинного) розв'язування економічних задач. Для розв'язування будь-якої задачі з допомогою комп'ютера необхідно створити інформаційне забезпечення (забезпечити розрахунки потрібними даними) і математичне забезпечення (створити математичну модель розв'язування задачі, за якою складається програма для ЕОМ).

Основне завдання інформаційних технологій полягає у підготовці і наданні інформації, необхідної для забезпечення управління всіма ресурсами. Головною передумовою для реалізації відповідних завдань є модифікація математичних моделей економічної безпеки з використанням фундаментальних підходів до розрахунку значної складності, розробка науково обґрунтованих методик дослідження поточного стану систем економічної безпеки, а також використання сучасних методів ідентифікації параметрів математичних моделей [1-3].

Рис. 1. Категорії робіт, які направлені на створення ІТ-продуктів та їх технічну, програмну, інформаційну та методичну підтримку

Спрощену модель автоматизованого розв'язування економічної задачі зображено на рис. 2.

Необхідна для розв'язування інформація може надходити безпосередньо (вхідна інформація) або через систему інформаційного забезпечення, яка може поповнюватися і за рахунок нової інформації. Визначальною особливістю інформаційної системи є те, що вона забезпечує користувачів інформацією з кількох організацій.

Оскільки модель залежить від багатьох чинників, то запропонована класифікація потрібних для реалізації системи управління ІТ-інфраструктурою моделей і алгоритмів з урахуванням цих чинників як

ознак класифікації [1-6]. На рис. 3 наведені параметри моделей за кожною із ознак. Потрібні моделі визначаються комбінаціями зазначених параметрів.

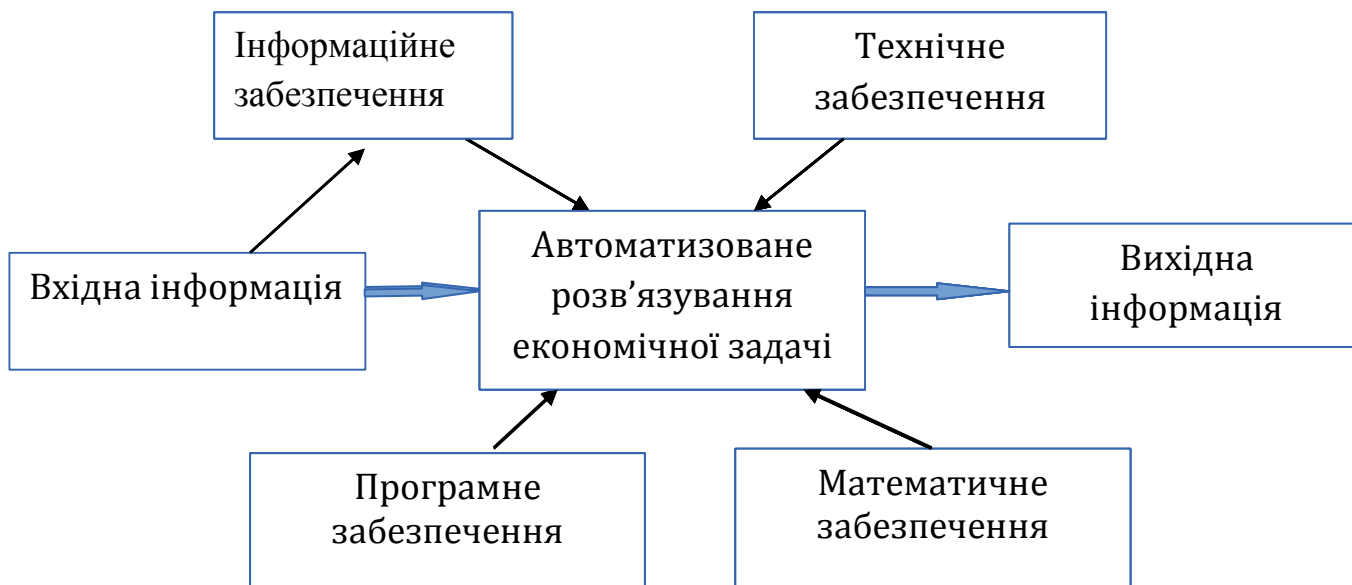

Рис. 2. Модель інформаційної технології автоматизованого розв'язування економічних задач

Перша ознака передбачає відмінність моделей в залежності від цілей ведення бізнесу – управління ІТ-інфраструктурою для підтримки власних бізнес-процесів чи надання ІТ-послуг зовнішнім відносно даної організації клієнтам. У першу чергу такий поділ впливає на вид критерія, який використовується у відповідній моделі.

Другою ознакою є технологічні особливості ІТ-інфраструктури, які обумовлені архітектурою її побудови. Ці чинники впливають на всі елементи математичної моделі: критерій, обмеження, тип змінної. В залежності від етапу життєвого циклу, на якому знаходиться ІТ-сервіс виникають ті чи інші задачі. При цьому на етапі планування крім технологічних і ресурсних обмежень можуть використовуватись також і інші види обмежень, наприклад вартісні обмеження чи обмеження по надійності. Рівень абстракції ресурсів впливає на складність математичної моделі задачі, що вирішується.

Задачі великої розмірності пропонується вирішувати у два етапи: на першому етапі здійснювати розподіл абстрактних ресурсів кожного типу без прив'язки до їх конкретного місцезнаходження, з уточненням отриманих результатів на другому етапі. Також суттєво впливає на вид моделей остання ознака – забезпечення ресурсами, тобто, чи дозволяється часткова підтримка сервісів, чи вони мають бути підтримані у повному обсязі або не підтримані зовсім[1- 4, 7].

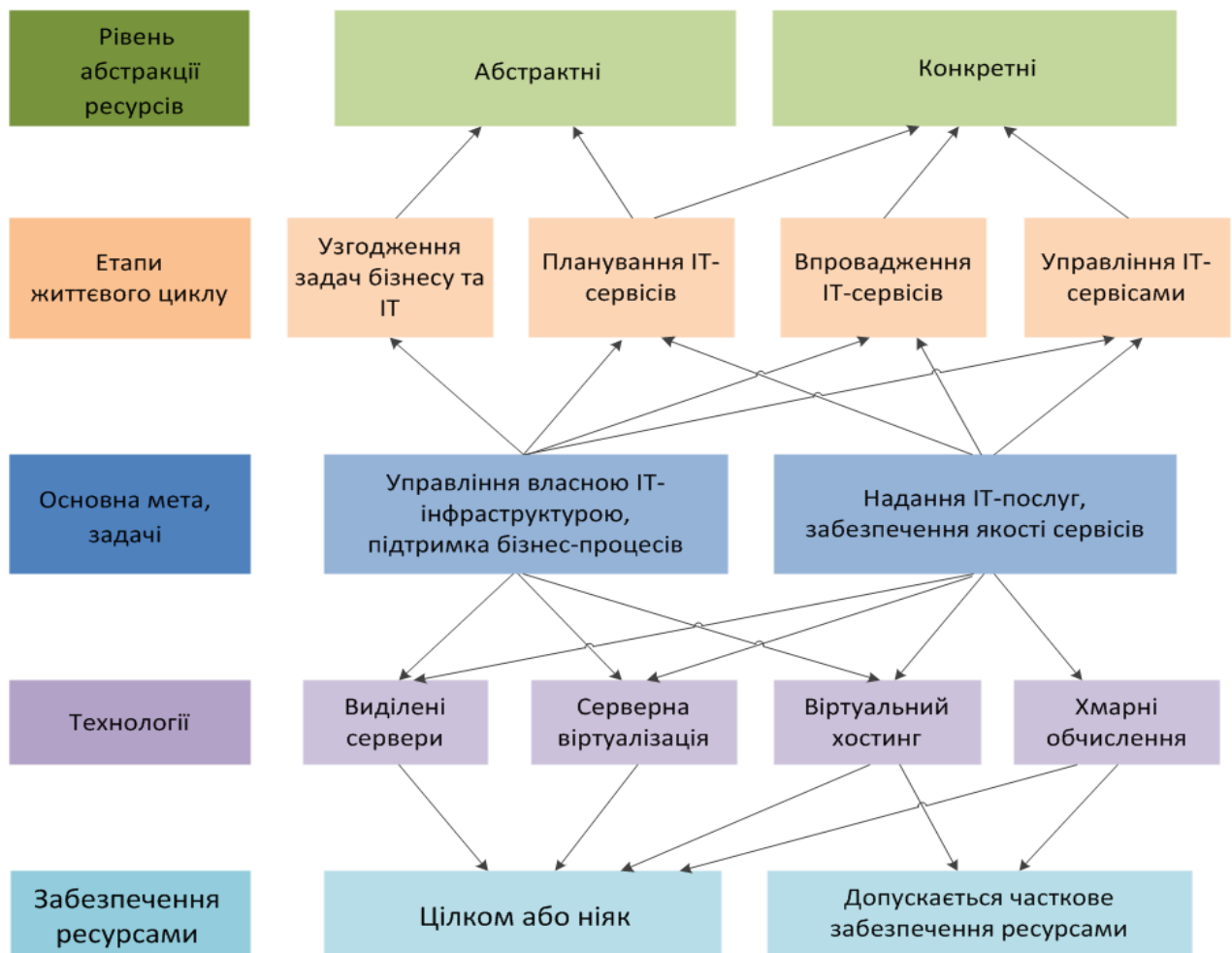

Рис.3. Моделі управління ресурсами ІТ-інфраструктури [7].

В умовах переходу світової економіки від індустріальної до інформаційної значно підвищується вплив інформаційно компютерних технологій та використання інформаційних систем (ІС) у всіх управлінських та виробничих процесах. Сучасне розуміння розвитку ІС як складних системних економічних утворень відображають ключові процеси в суспільстві. Напрямки змін у розвитку ІС ведуть до управління, яке базується на знаннях, інформації та нових моделях управління відповідно. В інформаційному суспільстві сфера знань – це основа, навколо якої створюються нові технології, здійснюються процеси економічної глобалізації, дедалі більше зростає роль освіти. У світовій практиці формується нова парадигма росту ефективності сучасного виробництва на базі використання знань та інновацій. Інформаційне суспільство можна розглядати як новий етап розвитку людства, для якого характерним є домінування інформації, інформаційної продукції, інформаційних технологій та комунікацій як у сфері виробництва так і споживання, а також формування інформаційної індустрії.

Перетворення інформації в економічний ресурс стратегічного значення забезпечує кардинально нові можливості економічного розвитку, зростання продуктивності праці та запровадження інновацій,

вирішення соціальних та економічних проблем, а також сприяє встановленню та розвитку нових економічних відносин. Знання та інформація, що об'єднані та передаються через мережу, прискорюють розвиток технологій у всіх наукомістких галузях, що раніше відбувалося повільно через тривалу обробку великих масивів даних для отримання нових результатів. Нові економічні тенденції в умовах інформатизації суспільства, перетворення інформації та похідних від неї на товар вимагають формування економічного простору, в якому будуть враховані всі особливості впливу на нього інформаційного ринку. Інформаційні ресурси і техніко-технологічні засоби їх обробки та використання суттєво впливають на всі галузі економіки та фактично перетворюють її на економіку знань, для якої характерною є інноваційність.

Важливим науковим напрямком інформаційних технологій є розвиток алгоритмічних підходів у різних сферах науки і техніки. Зокрема, такі підходи можуть бути корисними для вивчення особливостей забезпечення економічної безпеки держави.

Основними задачами системи економічної безпеки вважають: захист національних інтересів та законних (конституційних) прав усіх суб'єктів держави; збір, аналіз, оцінка даних та прогнозування розвитку подій у внутрішньому й зовнішньому середовищі; своєчасне виявлення, аналіз та оцінювання реальних загроз; ухвалення рішень і вжиття заходів із протидії загрозам та повернення системи економічної безпеки до рівноваги; запобігання кризовим ситуаціям, зокрема надзвичайним подіям, пов'язаним із діяльністю внутрішніх і зовнішніх агресорів; систематичний моніторинг індикаторів економічної безпеки та результативності заходів із ліквідації загроз та їх наслідків; контроль над ефективністю функціонування системи економічної безпеки, удосконалення функціонування її елементів [8].

Інформаційні технології допомагають економічній безпеці вирішувати такі завдання [7]: пропонувати ефективні методи вирішення економічних завдань; сприяти узгодженню економічних зв'язків; входити в єдиний інформаційний простір.

Дослідження спрямовані на автоматизацію задач обробки даних економічної безпеки на основі розробки математичних моделей і методів захисту, а також створення інформаційно-аналітичної моделі комплексу. Забезпечення економічної безпеки у сфері інформаційних технологій, є більш складним поняттям. В.Г. Васильців вважає, що дана сфера охоплює ринок інформаційних технологій, до якого входять: суб'єкти, тобто підприємства, організації, кваліфіковані фахівці відповідних спеціальностей, служби з інформаційних технологій різних форм власності, які виконують покладені на них функції збирання, оброблення та передачі інформації, об'єкти, тобто концепції, ідеї – те власне з чого починається розроблення; технічні рішення з імплементації, способи втілення, методи та виробничі процеси з керування інформацією та її

технологіями; програмно-технічні засоби; інформація та інформаційні процеси; вихідні коди. Продуктом на ринку інформаційних технологій є засоби праці виробничого і невиробничого характеру, апаратно-програмні комплекси, технології, з допомогою яких здійснюється розроблення, програмне забезпечення, інноваційні технології. Основними споживачами продукту сфери інформаційних технологій є домогосподарства та індивідуальні користувачі, які застосовують їх для полегшення своєї діяльності; клієнти корпоративного сектору (для якого підвищення ефективності є рівносильним до зростання фінансового результату); державні структури (що використовують величезні обсяги інформації і без автоматизації робочого процесу з допомогою інформаційних технологій їм дедалі складніше виконувати свої функції) [9].

Створення політики інформаційної безпеки розпочинається з аналізу ризиків. Аналіз ризиків складається з двох основних етапів: інвентаризації і класифікації інформаційних ресурсів. Інвентаризація інформаційних ресурсів допомагає у визначенні масштабів необхідного захисту, контролю захищеності. За ресурси пов'язані з інформаційними технологіями виступають:

- інформаційні ресурси: файлові сховища, бази даних, документація, тощо;
- програмні ресурси: прикладне і системне програмне забезпечення, утиліти;
- фізичні ресурси: обчислювальне та комунікаційне устаткування, носії даних, технічне устаткування;
- сервіси: опалення, освітлення, енергопостачання, та інше;
- людські ресурси.

Інформаційні технології доцільно впроваджувати в методиках забезпечення економічної безпеки держави з метою створення інформаційного продукту нової якості. З допомогою алгоритмів на основі залучення масивів параметрів та характеристик можна вивчати приховані закономірності процесів і приймати оптимальні практичні рішення, використовуючи сучасні програмні засоби.

У загальному вигляді функціонування механізму впровадження ІТ можна представити таким чином: отримання повної та всебічної інформації про стан ІТ – аналіз інформації – прийняття рішень – внесення змін за результатами здійснення процесів впровадження. Економічний механізм є складовою господарського механізму і має специфічні, економічні методи впливу суб'єкта управління на об'єкт. На основі даних досліджень побудовано структуру інформаційної технології для забезпечення економічної безпеки (рис. 4).

Вирішення означеної проблеми пов'язане з впровадженням ІКТ та проектних принципів з метою формування системного мислення фахівців. Рушійним елементом глобальних процесів став гіперрозвиток

ІКТ, що не могло не позначитись, в кінцевому результаті, на змінах в суті вимог як до суб'єктів господарювання щодо побудови своїх ІС, так й до компетенцій фахівців, які будуть ці системи розробляти та обслуговувати. Як загально відомий факт сприймають те, що ІТ та комунікації надають можливість швидкого переміщення інформації, коштів незалежно від відстані і тим самим забезпечується створення глобального інформаційного простору. Завдяки ІТ стало можливим більш вільне розміщення виробництва, без обов'язкової прив'язки до великих міст. Інтенсивність та різноплановість інформаційних потоків прискорює розповсюдження знань, які використовуються в різних галузях діяльності людини. Також потрібно врахувати принципи створення та впровадження ІТ, до яких відносять принципи економічності, сумісності, системності, гнучкості, контролю, захисту.

Під час впровадження ІТ необхідно проводити їх оцінку. Існує декілька методів оцінки: інвестиційний, фінансовий та якісний аналізи. Після проведеної оцінки виділяють певні критерії та показники, за якими проводять аналіз інформатизації та автоматизації. Провівши необхідні розрахунки координуємо плани та розробляємо інструментарій для планування прийняття управлінських рішень стосовно впровадження ІТ.

Найбільш сучасний процес розробки складних комп'ютерних систем базується на використанні модельно-орієнтованого підходу (Model-driven software development, MDSD). MDD потенційно може значно зменшити вартість розробки рішення, поліпшити узгодженість його окремих частин і якість рішення в цілому. Досягається це за рахунок використання автоматизованих шаблонів реалізації з трансформаціями, які усувають необхідність в багаторазовому повторенні технічних дій при розробці.

Найбільш близькою методологією до MDD у вітчизняних працях є модельне проектування та конструювання. Вивченням методів модельного конструювання програмних додатків займалися такі вчені як Самойлов В. Д. [10]. та Писаренко А. П. [11]. Модельне конструювання полягає в описанні моделі предметного середовища як послідовності функціональних елементів, що значно звужує галузь застосування даного підходу. Новіковим Ф. А. запропоновано послідовність моделей для побудови фабрики програмного забезпечення, центральною моделлю якої виступає модель предметної області [9].

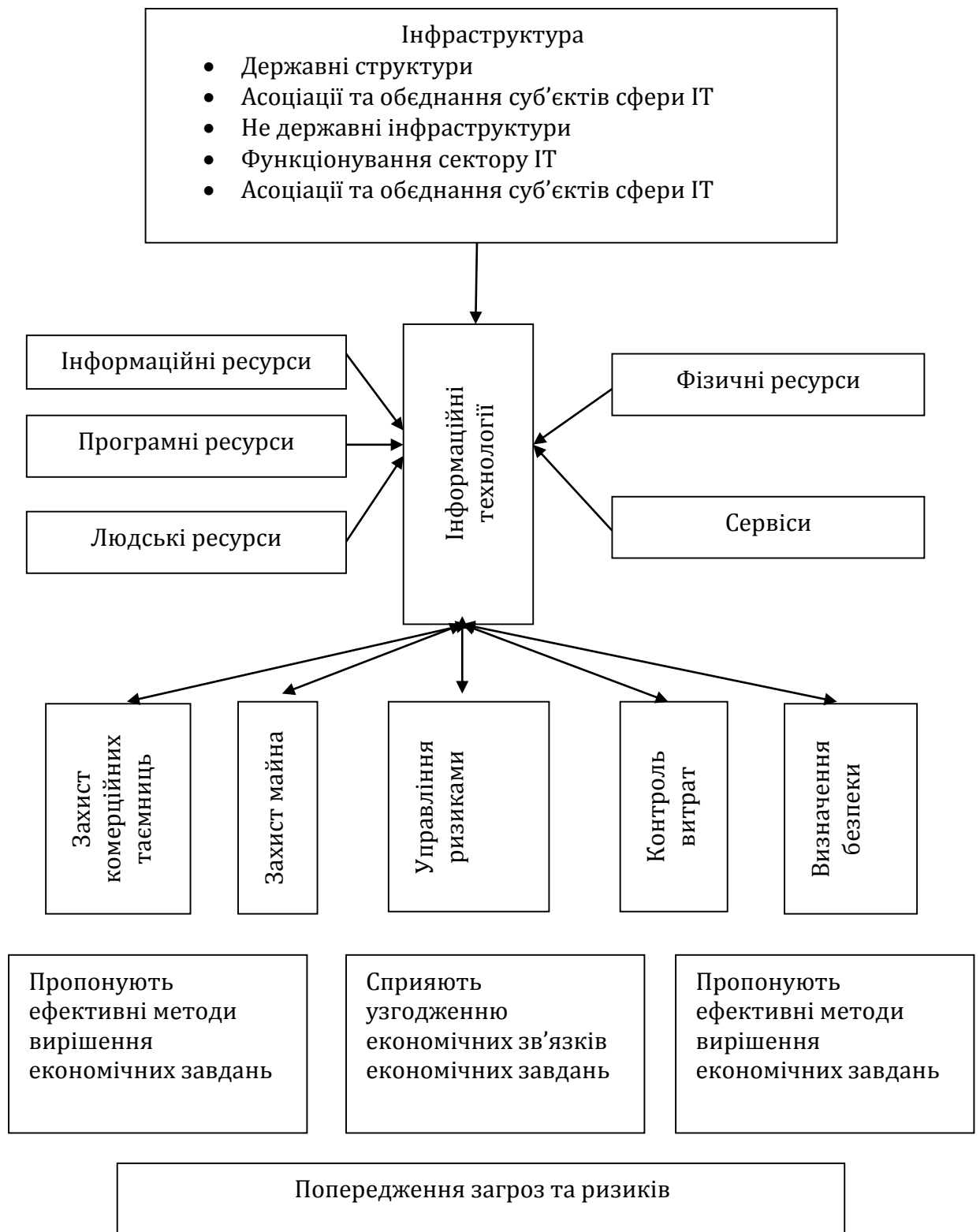

Рис. 4 Структура інформаційної технології для забезпечення економічної безпеки

Розроблено автором на основі [2, 8, 9]

В даному підході автор використовує набутий досвід у вигляді артефактів, що можуть бути використані при наступній розробці програмних систем, але цього недостатньо для розробки ДІАС. В основі MDSD лежить побудова наступних моделей [10-12]:

- модель предметної області, що використовує функціональність системи, що автоматизується;
- функціональна модель, що включає функції системи, що автоматизується;
- комп'ютерна модель компонентів системи, що автоматизується;
- модель реалізації компонент.

Функціональна модель описує зовнішню поведінку системи, але не відображає структури самої системи, що розроблюється.

Проаналізовано сутність поняття «інформаційні технології» та їх впровадження для забезпечення економічної безпеки. Інформаційні технології – унікальний інноваційний засіб який сприяє формуванню умов для пришвидшеного інноваційного розвитку шляхом перенесення акценту на використання принципово нових прогресивних технологій, визначають вектор переходу до випуску високотехнологічної продукції, забезпечують використання прогресивних організаційних і управлінських рішень в забезпеченні економічної безпеки.

Розроблено структуру інформаційних технологій для забезпечення економічної безпеки держави, яка в умовах посилення інтеграційних процесів може бути використана для подальших досліджень та напрацювань у сфері економічної безпеки.

Інформаційні технології виконують важливу роль у реалізації завдань політики забезпечення економічної безпеки України. Вони перетворилася на один з найважливіших компонентів сучасної ринкової інфраструктури, реалізація завдань інформатизації забезпечить більш чітку керованість економічної діяльності за рахунок повної реалізації системи вертикальних і горизонтальних зв'язків при забезпеченні економічної безпеки. Розвиток інформаційних технологій та систем значно скорочують час на збір і обробку інформації, відбувається перехід від ієрархічних до сітьових структур управління, інтеграції способів досліджень, домінування інформаційних комунікацій. Усе це вказує на формування нових економічних відносин, побудованих на знаннях та інформації.

1. Дубас О.П. Інформаційний розвиток сучасної України у світовому контексті : монографія / О.П. Дубас. – К. : Вид-во «Генеза», 2004. – 208 с.

2. Згуровський М.З. Інформаційні мережеві технології в науці і освіті / М.З. Згуровський, Ю.І. Якименко, В.І. Тимофєєв // СДІТ : зб. наук. праць. – 2002. – № 3. – С. 153.

3. Гриценко В. Суспільство в інформаційну епоху: реалії і перспективи розвитку / В. Гриценко // Вісник Національної академії наук України : зб. наук. праць. – К. : Вид-во НАН України. – 2005. – Вип. 6. – С. 28-32.

4. Котляревський Я. В. Синтез ймовірнісної моделі ієрархії загроз інформаційній безпеці України / Я. В. Котляревський // Наук. зап. / Укр. акад. друкарства. – 2012. – № 3 (40). – С. 47-55

5. Штангрет А. М. Фінансова безпека підприємства: методичні засади управління / А. М. Штангрет, Я. В. Котляревський, О. В. Мельников // Фінанси України. – 2013. – № 11. – С. 56-65

6. Гасанов С. С. Фінансова санація : Теоретичні та прикладні аспекти : [монографія] / С. С. Гасанов, А. М. Штангрет, Я. В. Котляревський, О. В. Мельников, Т. С. Мінаєва. – К. : Акад. фін. упр., 2013. – 310 с
7. Бузмаков В. И. Стратегия развития информационной системы управления / В. И. Бузмаков, А. М. Мартынович // Корпоративные системы. – 2004. – № 1. – С. 12–18.
8. Дудидра А.М. Механізм забезпечення економічної безпеки в системі економічної безпеки держави: теоретичний аспект // Ревак І.О., А. М. Дудидра Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ.- 2016.-№ 1
9. Васильців В.Г. Сектор інформаційних технологій та його місце і роль у системі економічної безпеки держави / В. Г. Васильців // Науковий вісник НЛТУ України. – 2016. – Вип. 26.6.
10. Самойлов В.Д. Модельное конструирование компьютерных приложений. / В. Д. Самойлов. - Киев. Наукова думка, 2007. 198 стр.
11. Писаренко А. П. Компьютерные технологии моделирования для динамических тренажеров / А.П. Писаренко, В.Д. Самойлов, О.Я. Стеценко. - К. : Наукова думка, 1992. - 168 с.
12. Модель сценарно-целевого подхода при построении информационно-аналитической системы / Коваль А.В., Бойко Ю.Д., Зайцева Е.А.// Системный анализ и информационные технологии: материалы 16-й Международной научно-технической конференции SAIT 2014, Киев, 26-30 мая 2014 г. / УНК «ИПСА» НТУУ «КПИ». – К.: УНК «ИПСА» НТУУ «КПИ», 2014. – С. 105-107.

5.7. Державна підтримка реалізації інвестиційних проектів як чинник зміцнення економічної безпеки

Економічна система потребує регулюючого фактору у формі держави. Інакше створюється хаотичний процес, котрий породжує стихійні руйнівні процеси, що деформують прибутковий розвиток та спрямовують його в русло від'ємного сальдо. Адже саме держава, володіючи чіткою стратегією і програмою реформування та використовуючи весь арсенал, існуючих в її розпорядженні засобів, здатна у найкоротші терміни і з найменшими втратами створити умови для становлення цивілізованого інвестиційного ринку.

Дослідженням проблем підтримки державою реалізації інвестиційних проектів присвячені праці як зарубіжних так і вітчизняних вчених. Серед них варто виділити праці В. Гееця, О. Кузьміна, І. Мойсеєнко, С. Реверчука та інших.

Проте, незважаючи на важливість та об'ємність виконаних досліджень, слід зауважити, що залишаються відкритими питання щодо підтримки регулювання державою інвестиційного ринку, його спроможності забезпечити ефективний розвиток цього ринку в умовах світової економічної кризи.

З метою створення належних умов інвестиційного клімату в Україні значої уваги потребує нині питання інвестиційних проектів, а саме удосконалення законодавчої та нормативної бази щодо державного регулювання їх реалізації. Тому посилення уваги до розвитку

інвестиційних проектів з боку держави, враховуючи фактори економічної безпеки, є однією з ключових тенденцій економічного розвитку та виходу країни з кризи.

З одного боку, політичні війни сьогодення, конкурентоспроможність на міжнародному ринку, затяжна криза, слугуватимуть перешкодою для іноземних інвесторів. З іншого боку, завдяки сучасним технологіям та інформаційним засобам, родючим ґрунтам та розвитку промисловості інвестиційний клімат в Україні поступово набуває обертів.

Згідно з наведеними даними, в 2016 р. інвестиції надходили з 77 країн світу, при цьому основними інвесторами, на яких довелося майже 70 % загального обсягу інвестицій, стали Росія - 1,667 млрд дол., Кіпр - 427,7 млн дол., Великобританія - 403,9 млн дол., Нідерланди - 255 млн дол. і Австрія - 249,9 млн дол. [1].

Інвестиційний клімат України потребує нині чіткого дослідження ринку та вибору інвестиційної стратегії для подальшого розвитку на світових ринках. Якщо ці фактори досягнуть бажаного результату, тоді Україна зможе вийти на міжнародний рівень, але все це також буде залежати від політичної, економічної та соціальної ситуації в Україні.

Інвестиційна політика – комплекс урядових рішень, які визначають основні напрями, джерела та обсяги використання капітальних вкладень в економіку, різні її сфери та галузі [2].

З урахуванням особливостей розвитку процесу інвестування в сучасних умовах нами пропонується наступне модифіковане визначення цього поняття: підтримка державою реалізації інвестиційних проектів – це система заходів з позицій економічної безпеки, що визначають обсяг, структуру та основні напрямки усіх вкладень інвестиційних ресурсів різної форми (фізичних, фінансових, матеріальних, нематеріальних, інтелектуальних) для забезпечення високих темпів розвитку економіки через концентрацію інвестицій на тих інвестиційних проектах, від яких залежать досягнення високих темпів розвитку виробництва, збалансованість та ефективність економіки, одержання максимального приросту продукції і доходу на одиницю витрат, а також для створення в країні соціального середовища, яке відповідає вимогам суспільства щодо необхідної якості життя, належного рівня задоволення соціальних стандартів з урахуванням потреб майбутніх поколінь.

Основним завданням держави для ефективної реалізації інвестиційних проектів є стійке законодавче поле.

Нами виокремлено низку найсуттєвіших кроків з боку держави для ефективної реалізації інвестиційних проектів, враховуючи фактори економічної безпеки:

- розвиток і вдосконалення законодавчої бази функціонування інвестиційного ринку;

- контролювання дотримання законодавства та попередження правопорушень;
- створення системи гарантійного захисту прав інвесторів;
- створення контролюючої бази з достовірності та своєчасності подання інформації на ринок;
- здійснення контролю за системою управління проектами.

Сучасна інвестиційна політика має суперечливий характер оскільки, з одного боку, направлена на збільшення обсягів інвестування, пошук джерел інвестиційних ресурсів і на цій основі - забезпечення виробничого розвитку країни, а з другого боку, призводить до різкого спаду обсягів інвестування, скорочення державних централізованих інвестицій, а також знецінення і скорочення інвестиційних ресурсів суб'єктів інвестування через неефективну амортизаційну, непродуману податкову та грошово-кредитну політику.

Через складне фінансове становище економіки України більшість засад та елементів економічного розвитку реалізації інвестиційної політики - пільгові позики, субсидії, пряме фінансування та кредитування з бюджету, держзамовлення на інвестиційну продукцію, пільгове оподаткування інвесторів тощо – не знайшли способів введення на практиці.

В умовах глобальної фінансової кризи сучасний економічний розвиток країн значною мірою корелюється з розвитком інвестиційного ринку, як одного із найдинамічніших і найсучасніших секторів економіки.

Як показує світовий досвід, для ефективного розвитку суспільства і розв'язання, поряд з економічними питаннями, соціальних потреб, формуються спеціальні форми регуляторної спрямованості, що й викликає створення відповідних адміністративних і правових органів у формі спеціальних організацій, установ, тобто інститутів, які й забезпечують координацію і впорядкованість різних сфер суспільних взаємин і соціальних потреб. А тому на сьогодні створення і регулювання інституційного середовища належить саме державі, яка або ефективно виконує цю роль і забезпечує зростання національної економіки і суспільства, або ж веде пасивну роботу в цьому напрямі. Варто ще зауважити, що дієвість держави як головного інституту у сфері регулювання господарських процесів, у тому числі й інвестиційних процесів, залежить від рівня суспільних інститутів та професійності спеціалістів, які очолюють і працюють у цих інститутах. А це ставить державу в залежність від економічної та політичної ситуації взагалі, і зокрема «від капіталу, тому що існує прямий зв'язок між змістом і механізмами суспільних інститутів та ступенем складності економіки». А тому інституціоналізація без відповідної економічної бази та суттєвої фінансової підтримки не дає значних результатів. Таким чином, на сучасному етапі розвитку демократичного суспільства і розвитку

ринкових відносин у господарській сфері ефективна економічна система не може існувати без розвиненого громадського суспільства та розбудовуватись без відповідних інститутів саморегулювання. А тому, для вдосконалення системи регулювання інвестиційних процесів та інвестиційної діяльності дуже важливим питанням стає активне партнерство учасників інвестиційного ринку на основі саморегулятивних організацій. Зазначимо, що держава має регулювати інвестиційний ринок лише в тому разі, коли це вкрай потрібно. А це великі обсяги інвестицій у відповідні галузі національної економіки чи пріоритетні та стратегічні виробництва, чи виняткові території шляхом створення вигідних умов, надання гарантій, податкових пільг тощо.

Аналіз структури національного ринку дає комплексне уявлення про ринкову економіку як єдність взаємопов'язаних і взаємодіючих ринків. Взаємодія ринків у системі національного ринку здійснюється за допомогою відповідних установ, інститутів ринку, а саме: фондових і товарних бірж, бірж праці, кредитних і страхових установ, інвестиційних банків та інвестиційних компаній тощо, які в цілому становлять ринкову інфраструктуру. У рамках кожного окремого ринку функціонують спеціалізовані організації (інститути) інфраструктури. Так, на інвестиційному ринку функціонують товарні біржі, різного роду фонди та компанії, банківські установи тощо (рис. 1).

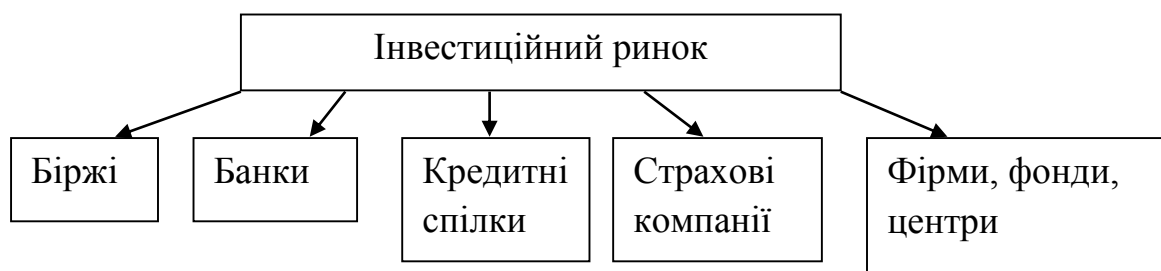

Рис. 1. Інфраструктура інвестиційного ринку

Складено автором.

Інвестиційний ринок – складне та динамічне економічне явище, стан якого обумовлюється такими його основними елементами як інвестиційний попит та пропозиція, конкуренція, ціна. Умови здійснення інвестиційної діяльності в ринковій економіці здобувають унікальних форм, що відображають особливості взаємодії суб'єктів інвестування в системі ринкових відносин, і виступають як:

- наявність значного інвестиційного капіталу з диверсифікованою за формами власності структурою, що характеризується перевагою приватного інвестиційного капіталу порівняно з державним;
- різноманіття суб'єктів інвестиційної діяльності в аспекті відносин власності й інституціональної організації, поділ функцій держави і приватних інвесторів в інвестиційному процесі; наявність розгалуженої

мережі фінансових посередників, що сприяють реалізації інвестиційного попиту та пропозиції;

- наявність розвиненого багатосегментного ринку об'єктів інвестиційної діяльності, що виступають у формі інвестиційних товарів;

- розподіл інвестиційного капіталу за об'єктами інвестування відповідно до економічних критеріїв оцінки привабливості інвестицій через механізм інвестиційного ринку.

У процесі становлення ринкових відносин у вітчизняній економіці формуються ринкові елементи й в інвестиційній сфері. При оцінці стану і перспектив функціонування інвестиційної сфери і її невід'ємної складової частини – інвестиційного ринку в нашій країні доцільно виходити з аналізу основних умов здійснення інвестиційної діяльності й істотних тенденцій її розвитку в ринковому господарстві. Це вимагає вивчення основних характеристик інвестиційного процесу в ринковій економіці, світового досвіду функціонування сучасних моделей інвестиційних ринків.

На наш погляд, інвестиційний ринок варто розглядати як форму взаємодії суб'єктів інвестиційної діяльності, що персоніфікують інвестиційний попит та інвестиційну пропозицію. Він характеризується визначеним співвідношенням попиту, пропозиції, рівнем цін, конкуренції й обсягами реалізації. За допомогою інвестиційного ринку в ринковій економіці здійснюється кругообіг інвестицій, перетворення інвестиційних ресурсів (інвестиційний попит) у вкладання, що визначають майбутній приріст капітальної вартості (реалізовані інвестиційний попит та пропозиція). Розрізняють потенційний і реальний інвестиційний попит. Потенційний інвестиційний попит показує величину акумульованого економічними суб'єктами доходу, що може бути спрямований на інвестування і складає потенційний інвестиційний капітал. Реальний інвестиційний попит характеризує дійсну потребу господарських суб'єктів в інвестуванні і являє собою інвестиційні ресурси, що безпосередньо призначені для інвестиційних цілей – заплановані чи незаплановані інвестиції.

Ефективним важелем державного регулювання інвестиційної діяльності є податкова система. Податкове регулювання скеровує інвестиції в пріоритетні сфери економіки через стимулюючу функцію податків. Маневруючи податковими ставками, пільгами і санкціями, держава стимулює чи обмежує інвестиції в ті чи інші галузі виробництва. В багатьох країнах прибуток, що використовується для розвитку нових технологій, реконструкції чи освоєння нового виробництва звільняється від оподаткування. З метою стимулювання інвестиційної діяльності держава може також диференційовано підходити до надання цільових податкових знижок чи пільг. Ефективними важелями податкового регулювання інвестиційної діяльності є зменшення бази оподаткування, усунення подвійного

оподаткування і звільнення від сплати податку на певний термін тощо. Однак, інвестиційні податкові пільги слід надавати лише на невеликий термін, оскільки постійні пільги знижують конкуренцію, призводять до значних структурних деформацій в економіці [1].

Ситуація, що склалася в Україні у правовому полі оподаткування є незадовільною. Це пов'язано не стільки з високими ставками оподаткування, як з мінливістю чинного законодавства. З точки зору інвесторів головною проблемою залишається непередбачуваність податкової системи України. Якщо процес податкової реформи є непередбачуваним для інвестора, то він не має можливості прийняти обґрунтовані рішення стосовно інвестицій, що означає відкладення або відмову від здійснення інвестицій. На жаль, за останні 5-7 років Україна створила собі репутацію країни з низькою передбачуваністю податкової системи через надто часті зміни в законодавстві, яким неодноразово надавалась зворотна дія у часі, недодержання задекларованих намірів та строків щодо податкових реформ, непоодинокі випадки односторонньої фіскальної інтерпретації законодавства податковими органами. Зокрема, чітким прикладом є відміна податкових пільг, якими користувалися іноземні інвестори, що вкладали кошти у економіку України.

Крім того, наявність значної кількості податкових пільг для окремих галузей чи підприємств, спрощена система оподаткування суб'єктів малого бізнесу часто спонукає до зловживань та несплати значної частини податкових зборів. Такими, зокрема, є пільги, що надані окремим підприємствам, зареєстрованим у спеціальних економічних зонах. Інвестиційна діяльність таких підприємств відповідно буде знижуватися.

Непередбачувані зміни податкового законодавства перешкоджають прогнозуванню підприємством очікуваних прибутків і змушують інвесторів з великою обережністю та недовірою приймати рішення щодо інвестування своїх ресурсів у національну економіку. Ще одним болючим питанням є накопичення заборгованості з відшкодування податку на додану вартість, що вкрай негативно відбивається на діловій активності експортерів вітчизняної продукції.

Проблема нестачі ресурсів, на нашу думку, пов'язана з тими ж податковими пільгами. Істотне звуження бази оподаткування внаслідок розширеної системи пільг (пільгові режими оподаткування в сільському господарстві, на територіях пріоритетного розвитку) та слабкість механізмів контролю та попередження зловживань дещо знизили рівень податкових надходжень в бюджет.

Державний механізм регулювання інвестиційної діяльності націлений на комплексне вирішення триєдиного завдання: стабільність, ефективність і справедливість. Це досягається через пом'якшення чи навіть усунення «фіаско» ринку, шляхом захисту його від монополізму,

організації державної діяльності в тих сферах і видах господарювання, де ринкові принципи не дають належного ефекту або неприйнятні взагалі з позиції загальнонаціональних інтересів.

Однією з найбільш важливих складових теорії і практики регулювання інвестиційної діяльності промисловості у ринковій економіці є визначення раціональних меж цього процесу. Коли модель економіки є ринкового типу, то держава не повинна нашкодити ринку. В науковій літературі ця проблема нерідко визначається як пошук оптимального співвідношення і забезпечення на практиці ринкових і державних механізмів, ринку і держави [11, с.102]. Саме у цьому аспекті ринок і держава, на наш погляд, взаємно доповнюють один одного, займають ті ніші в економічній системі, де вони більш ефективні.

Окрім того, у ринковій економіці є чимало сфер, які не можуть функціонувати на ринкових принципах взагалі. І їх регулює держава. Тут уже мова не може йти про оптимальне співвідношення ринку і держави. Вони «приречені» від природи на повне одержавлення (задоволення потреб у суспільних товарах тощо).

Отже, концептуально питання про раціональні межі втручання держави в інвестиційну діяльність промисловості вирішується просто. Зміст його можна визначити у наступному положенні: держава повинна пом'якшувати негативні наслідки дії ринкового механізму, а по можливості їх усувати. Першочергове значення має соціальна політика держави. Окрім того, держава бере на себе ті соціально-економічні функції, які взагалі не можуть бути організовані на ринкових принципах. Всі інші регулятивні функції по відношенню до інвестиційної діяльності промисловості є прерогативою ринку.

Узагальнення важелів державного регулювання інвестиційного процесу наведено на рис. 2.

Таким чином, для активізації інвестиційної діяльності українським законодавством допускається практика перенесення частини збитків на майбутні періоди (так званий інвестиційний податковий кредит), що мала б пом'якшити податкове навантаження під час спаду виробництва. Ми вважаємо доцільною таку політику особливо в умовах, коли перед підприємствами гостро стоїть проблема пошуку інвестицій. Однак при цьому, за органами влади повинен залишатися контроль за можливими зловживаннями.

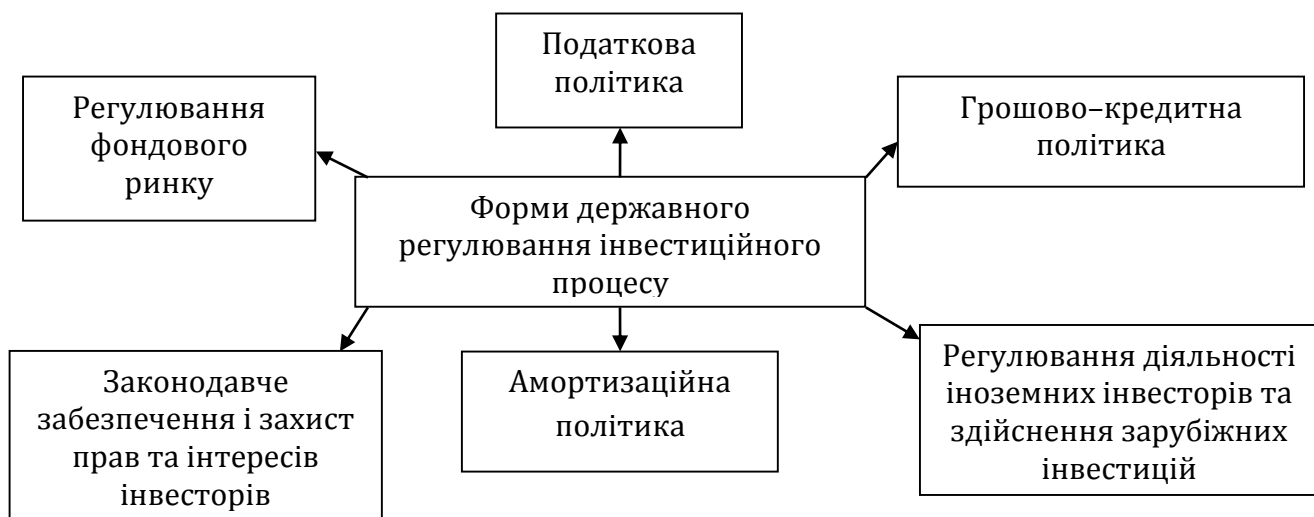

Рис. 2. Форми державного регулювання інвестиційних процесів

На нашу думку, такий вид податкових пільг доцільний за умови проведення підприємством науково-дослідних робіт, чи технічного переозброєння, виконання важливих для соціально-економічного розвитку регіону чи країни в цілому замовлень. Однак, приймаючи в Україні відповідний закон, потрібно наголосити на обмеженнях щодо періоду, на який надається інвестиційний податковий кредит (на нашу думку він повинен становити до 2-5 р.) та щодо обмежень суми, на яку зменшуються податкові платежі (вони не повинні перевищувати 50 % від податку, що підлягає сплаті в поточному періоді).

Тим не менше, нині існує об'єктивна необхідність створення та впровадження в практичну діяльність принципово нового закону про оподаткування, який б ефективно діяв та сприяв активізації інвестиційної діяльності в Україні.

1. Економічна енциклопедія у трьох томах. Т. 1/ Редкол. С.В. Мочерний (відп. ред.) та ін. – К.: Видавничий центр «Академія», 2000. – 864с. - [Електронний ресурс]. – режим доступу: <https://economics.unian.net/finance/1800727-inostrannyie-investitsii-v-ukrainu-vyirosli-na-17.html>

2. Череп А.В. Інвестознавство: Підручник. / А. В. Череп. – К.: Кондор, 2006. – 398 с.

3. Шарп У. Інвестиції / У. Шарп, Г. Александр, Дж. Бэйли. - Пер. с англ. – М.: Инфра-М, 2001. – 1028с.

ПІСЛЯМОВА

Проблеми забезпечення і зміцнення економічної безпеки належать до найбільш актуальних як у теоретичному плані, так і у практиці державотворення та безпосередній діяльності конкретних суб'єктів господарювання. Саме тому авторський колектив, науково-педагогічних працівників економічного факультету Львівського державного університету внутрішніх справ із залученням науковців інших вузів Львова підготував і опублікував наукову працю, основною тематикою якої стали актуальні проблеми забезпечення економічної безпеки держави, регіону, окремих галузей та суб'єктів господарської діяльності в Україні.

Логічна структура колективної монографії побудована таким чином, щоби на основі розкриття концептуальних **теоретико-методологічних та науково-методичних засад** пізнання економічної безпеки і як особливого суспільно-економічного феномену, так і як важливої підсистеми відносно нової галузі знань, безпекознавства, розглянути і дослідити найбільш важливі, і у науковому плані достатньо вразливі проблеми, від вирішення яких у значній мірі залежить можливість підвищення ефективності управління економічною безпекою у практичній діяльності всіх її суб'єктів.

Зокрема, у цій вступній частині автори аналізують із теоретико-методологічних позицій роль і значення стратегічного управління у забезпеченні економічної безпеки, пропонують оригінальний підхід щодо структуризації процесу економічної безпеки, вперше деталізують правознавчі характеристики у теоретичному змісті поняття «економічна безпека», вказують на значення методичної оцінки рівня зовнішньоекономічної безпеки в умовах загострення геополітичних загроз та можливостей використання програмно-цільового методу у системі управління економічною безпекою України.

Однією із найбільш важливих проблем забезпечення економічної безпеки у монографії виділено **продовольчу безпеку**, оскільки саме від її вирішення у значній мірі залежить подальший розвиток і життєдіяльність як суспільства у цілому, так і окремих націй, регіонів. Тому актуалізація цієї проблеми знайшла відображення у статтях науковців, які запропонували власні підходи як до теоретичного моделювання продовольчої безпеки, визначення ролі і місця продовольчої системи, аграрного сектору у її забезпеченні, так і до пошуку науково-методичного інструментарію щодо оцінки її основних індикаторів.

У сучасній науковій літературі, на наш погляд, ще недостатньо знайшли відображення **соціальні аспекти економічної безпеки**. Саме тому соціальна проблематика економічного безпекознавства також стала предметом цього колективного наукового дослідження. Зокрема, заслуговує на наукову увагу спроба визначити суть і місце соціальної безпеки у системі економічного безпекознавства, з'ясувати роль

соціальних ризиків у зміцненні національної економічної безпеки, проаналізувати ряд важливих аспектів щодо аналізу значення людського фактора у процесі формування оптимальної системи кадрової безпеки за рахунок удосконалення системи мотивації працівників, а також поліпшення корпоративної культури та лояльності персоналу підприємства.

Розгляд актуальних проблем зміцнення економічної безпеки не був би повноцінний без розкриття їх **фінансово-економічних аспектів**. Автори статей цього розділу предметом своїх досліджень обрали такі важливі напрями зміцнення економічної безпеки як роль антикризового управління у забезпеченні фінансово-економічної безпеки підприємства, як значення вдосконалення фінансового механізму зміцнення економічної безпеки вузів України, як вплив фіскального регулювання зовнішньоекономічної та грошово-кредитної політики на забезпечення економічної безпеки держави. Вважаємо також, що проблеми методики оцінки стану фінансової безпеки підприємства та дослідження процесу формування інвестиційної безпеки на регіональному рівні зможуть зацікавити спеціалістів, які займаються дослідженням вказаної проблематики.

Завершальний розділ колективної монографії присвячений аналізу найбільш важливих, на наш погляд, організаційно-управлінських проблем забезпечення економічної безпеки держави, регіонів і суб'єктів господарювання. Так, змістовним і досить переконливим є аналіз підприємства у якості об'єкта управління його економічною безпекою. Цікавим для читача у науковому плані є представлений у монографії розгляд гуманітарних та організаційно-управлінських аспектів при формуванні національної моделі соціально-економічної безпеки. Так як актуальним у сучасних умовах господарювання є врахування корупційних ризиків у процесі публічних закупівель як важливого чинника зміцнення національної економічної безпеки, то предметом аналізу якого і є стаття одного із авторів цього розділу. Безумовно, що для багатьох спеціалістів-безпекознавців буде цікавим і потрібним ознайомлення із змістом таких статей, у яких розкривається проблематика вдосконалення економічного механізму зміцнення регіональної безпеки, аналізується значення корпоративного контролю та інформаційних технологій у підвищенні ефективності управління економічною безпекою і держави, і суб'єктів господарської діяльності. Наукове дослідження вище зазначеної тематики значно доповнює вивчення і розкриття актуальної проблематики забезпечення економічної безпеки в Україні у цілому.

Таким чином, маємо підстави вважати, що авторський колектив представив до наукового читання монографічне дослідження, яке змеже стати запорукою і певним підґрунтям для подальшого наукового пошуку зацікавленого читача та сприятиме вдосконаленню і посиленню аргументацій, що знайшли відображення у цій спільній колективній науковій праці.

ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРІВ

Бабець Ірина Георгіївна – доктор економічних наук, доцент, завідувач кафедри маркетингу та економічної безпеки Львівського інституту менеджменту;

Білик Олена Іванівна – кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри адміністративного та фінансового менеджменту Національний університет «Львівська політехніка»;

Блага Наталя Василівна – кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри менеджменту Львівського державного університету внутрішніх справ;

Васильчак Світлана Василівна – доктор економічних наук, професор, професор кафедри економіки та економічної безпеки Львівського державного університету внутрішніх справ;

Висоцька Інна Борисівна – кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри фінансів та обліку Львівського державного університету внутрішніх справ;

Вінічук Марія Володимирівна – кандидат економічних наук, старший викладач кафедри фінансів та обліку Львівського державного університету внутрішніх справ;

Галайко Наталія Володимирівна – старший викладач кафедри економіки та економічної безпеки Львівського державного університету внутрішніх справ;

Горалько Оксана Вікторівна – кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри фінансів та обліку Львівського державного університету внутрішніх справ;

Дубина Марія Петрівна – кандидат економічних наук, асистент кафедри економіки підприємства, інновацій та дорадництва в АПК імені І.В.Поповича Львівського національного університету ветеринарної медицини та біотехнологій імені С.З.Гжицького;

Живко Зінаїда Богданівна – доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри менеджменту Львівського державного університету внутрішніх справ;

Карковська Вероніка Ярославівна – кандидат економічних наук, доцент кафедри адміністративного та фінансового менеджменту Національного університету «Львівська політехніка»;

Копитко Марта Іванівна – доктор економічних наук, доцент, доцент кафедри менеджменту Львівського державного університету внутрішніх справ;

Курляк Мар'ян Дмитрович – старший викладач кафедри тактико спеціальної підготовки Львівського державного університету внутрішніх справ;

Левків Галина Ярославівна – доктор економічних наук, доцент, професор кафедри менеджменту Львівського державного університету внутрішніх справ;

Леськів Галина Зіновіївна – кандидат технічних наук, доцент, доцент кафедри менеджменту Львівського державного університету внутрішніх справ;

Марченко Ольга Михайлівна – кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри економіки та економічної безпеки Львівського державного університету внутрішніх справ;

Михаліцька Наталія Ярославівна – кандидат наук з державного управління, доцент, доцент кафедри менеджменту Львівського державного університету внутрішніх справ;

Наконечна Наталія Володимирівна – кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри обліку і аудиту факультету № 8 Львівського державного університету внутрішніх справ;

Огірко Ольга Ігорівна – кандидат технічних наук, доцент кафедри економіки та економічної безпеки Львівського державного університету внутрішніх справ;

Піщур Ярослав Степанович – кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри менеджменту Львівського державного університету внутрішніх справ;

Пригунов Павло Якович – директор Департаменту секретаріату Кабінету Міністрів України з питань безпеки, оборони, діяльності органів юстиції та протидії корупції;

Пушак Галина Іванівна – кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри теоретичної та прикладної економіки НУ «Львівська політехніка»;

Пушак Ярослав Ярославович – доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри економіки та економічної безпеки Львівського державного університету внутрішніх справ;

Пшик Богдан Іванович – доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри фінансів Львівського навчально-наукового інституту ДВНЗ «Університет банківської справи»;

Руда Ольга Іванівна – кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри економіки та економічної безпеки Львівського державного університету внутрішніх справ;

Сватюк Оксана Робертівна – кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри менеджменту Львівського державного університету внутрішніх справ;

Сибірний Андрій Володимирович – кандидат біологічних наук, доцент, доцент кафедри менеджменту Львівського державного університету внутрішніх справ;

Столяренко Олена Олексіївна – викладач кафедри економіки та економічної безпеки Львівського державного університету внутрішніх справ;

Тосько Роман Романович – асистент кафедри адміністративного та фінансового менеджменту Національного університету «Львівська політехніка»;

Франчук Василь Іванович – доктор економічних наук, професор, професор кафедри економіки та економічної безпеки факультету № 8 Львівського державного університету внутрішніх справ;

Химич Оксана Володимирівна – кандидат економічних наук, старший викладач кафедри адміністративного та фінансового менеджменту НУ «Львівська політехніка»;

Хомів Олена Володимирівна – кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри економіки та економічної безпеки Львівського державного університету внутрішніх справ;

Цвайг Христина Іванівна – кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри економіки та економічної безпеки Львівського державного університету внутрішніх справ;

Штангрет Михайло Йосипович – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри економіки та економічної безпеки Львівського державного університету внутрішніх справ;

Шупрудько Наталія Володимирівна – аспірант кафедри економіки та економічної безпеки Львівського державного університету внутрішніх справ.

Наукове видання

**Актуальні проблеми забезпечення
економічної безпеки в Україні**

Колективна монографія

*за загальною редакцією
Я.Я. Пушака та Я.С. Піцура*

Підписано до друку 29.06.2017 р.

Папір офсетний. Друк на різнографі. Гарнітура Times.

Умовн. друк. арк. 14,8

Тираж 100 прим.

Видавництво:

ТЗОВ «Ліга-Прес»

79006 м. Львів, а/с 11018

Друк:

СПДФО Марусич М.М.

М. Львів, пл. Осмомисла. 5//11

Тел./факс. (032)261-51-31/